

Карачаев
829

Тайрамукумань
Хаммаат

**ЖЫЛА
БЛА
ТАУЛА**

СТАВРОПОЛЬ
КИТАБ
ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК
1964

<

Thayer

Тайрамукманов
Халимат

**ЖЫЛА
БЛА
ТАУЛА**

Р О М А Н

1964

ЭДУАРД БЛА АРСЕННЪЕ АТАЙМА

БИРИНЧИ КИТАБ

**ЖАШАУГЪЯ
АТЛАМЛА**

22

Б

МЕНИ АЛ СЕЗЮМ

илмейме, неден башлайым. Башламай амалынъ джокъду деб бир зат а къабыргъамдан тюртюб турды.

Мен бир джашауну джашаб барама. Ол джашау-ну ненча учу, ненча къыйыры барды! Къайсы учундан башласам да ол мени кёбле бла бетлешдире, кюнледен ыйыкълагъа, ыйыкъладан айлагъа, айладан да джыллагъа ётдюре, бююннъе джетдирликди. Ыйыкъла, айла, джылла мени джашауумда меннъе кёб кёрюнмейдиле, алай а аз да болмазла. Ёзге, бир кюнюм бир джылча, бир джылым бир кюнча ётгенлери да болгъанды. Эсимден кетермей сакъларгъа суюген затларым аз тюлдюле, алай а эсиме тюшеди деб къоркъгъан затларым да бардыла. Насыб кюнлерим бла бушуу кюнлерим а? Аланы къайсысы, къаллай бир болгъанын бу китабны окъугъан кеси билир.

Мен бир джашауну джашаб барама. Ол мен башында айтхан затладан къуралыбды. Аны аягъына неллей бир къалгъанын мен билмейме. Тюзю, билирге да излемейме. Мен билирге излеген — джашауумда кесими орнумдамы джашадым, огъесе биреуню орнундамы деб олду. Аны билирге сюеме.

Ол неге керекди дерикле да болурла. Айтсынла. Мен сагъыш ёте билмеген адамдан къоркъама.

Сагъышы бла, сезими бла адам дунияны башын аўларгъа керекди.

Бир джолда мен врачда болдум. Андан кете туруб, ол не ючюн сорду эсе да меннѐ: «Сен насыблымыса?» — деб сорду. Тюю, сагъыш да этмегенлей, мен джууаб бердим. Андан чыгъыб юйге джетгинчи уа, «тюз джууаб этдимми» деген сагъыш башымдан кетмегенлей келдим. Мени не джууаб этгеними бу китабны окъугъан билир.

Хурзукда биченликлеге суу салгъан заманда, илипинде кулданы азчыкъ кѐлтюрсенъ, тюбю бла суу шоркъулдаб тебреучен эди. Ким биледи, ма аныча, врачны сорууу сезимлерими аллын бошлаб джаздыра болурму?

Огъесе, бююн, бу къар джаугъан кюн, эртделеде чанала бла Хамитлени биченликде учуб, Къобанны бузуна эниучюбюз эсиме тюшюбмю башлайма? Ол кюнледе анам тебе башына чыгъыб, меннѐ къол булгъай: «Джашчыкъ, Аслан, бери кел, какчыкъ сууб барады, аша да алай барырса», — деб чакъыруучан эди. Мен тохдаб, аны кѐргеними билдирсем, ызына кетиучен эди. Сора суудан ѐтуб, нѐгерлериме да кѐзюм къарай, Джукгаланы кѐпюр бла юйюбюзге айлануучан эдим...

...Къар теренди. Аны терен этген, тохдамай бюркюлюб келген бурчакъларыдыла. Меннѐ «джаз» деген да алача басыныб келген сезимле болурла. Да алай эсе, сезимле, келигиз. Къайсыгъыз алгъа келесиз?

Джашаугъа атлагъан кюнлерими сезимлерими? Аймысына. Келигиз. Джашаудан мен не алгъанма, кесим а не бергенме. Кѐрейик.

Аслан.

БИРИНЧИ КЕСЕГИ

н джылгъа кирген эдим. Аны да къалай бла билдинъ десенъ, бир кюн анам тѣбедеойнаргъа балата сала тургъанлай, барыб билегинден кире:

— И-и, аннячгъым, меннѣе ненча джыл болгъанды? — деб, бойнуму соза, кѣзюне къарадым.

— Кет, сен джаргъакъ, сени джылынъы билеме дейд, хо. Джылынъ къайгылы тюлме, гыбытынъ къайгылыма,— деб чыначыгы бла тюртерек этди.

Мени уа билмезге амалым джокъду: сен тамада-са деб Балдаш, огъай, сенсе, сенсе деб мен, туююшюр-ге аздан къалыб чачылгъанбыз.

— Джаргъакъ да тюлме, кетген да этмейме,— деб кыркъма башымы анамы къара хотасына салдым.

— Ёсмегин сен огъесе (оу, къуруком, алай да нек айтдым!), — дей, анам балата джугъу къолларын терини тюклерине ышый тебрегенлей, мен да башымы къойнундан алдым.

Эшик аллында тырхыкдабыз. Анам чыначыкъларына дери дженълери ёрге чюйюрюлюб тургъан билеклерин аллына тута, кёзлерин да Намазлыкъ къаягъа чыракъ ийди да, сора эсине нелени эсе да келтире, эсеблеб башлады:

— Къалай эди, тохда. Тууарла хансдан тоя башлагъан эдиле. Ач джылны къачында сеннъе юч джыл болгъан эди. Джашыбызны джашы сенден сора тогуз айдан туугъанды. Джёгетейчиле сени ючюнчю джылынъа къачхандыла. Туугъанынъ а байрым кюн, кюн аллына эди. Да ма, энди ненча джыл болады? Тоба, бир аллахды, онда болурса,— деб аны айтханлай, бир уллу джюкню юсюнден атханча болуб биягъы териге ийилди.

Мен да эрлай къатымда бусакъ чыбыгъыма миниб. джалан аякъларымы таш джыртханына да къарамай, дыбыртлаб Балдашлагъа джумулдум. Инъирала биягъы «атыма» миниб, бусхул къамчи бла къыздырыуу да бериб, юйюбюзню джаны хунадан секириб арбазыбызгъа тюшгенимде, анамы экеулең бла сёле-

ше тургъанын кѣрюб, «атымдан» да тюшмегенлей барыб, тюблеринден ёрге аралдым. Аланы бирлери, орус тиширыу, ийнлиб ышара-ышара, башымы сылады.

— Огъай, джанынъа кѣор болайым, Ибрахим, сени кѣолунъдан келликди, не этсенъ да бу сабийни бауурумдан алмаз амалны эт. Сагъыш эт, джаным, атасы ёлгенли ма юч джыл болады, муну бла кечинмек этеме джаныма, сора бу да кѣораса, къалай джашарыкъма,— деб анамы джылары да тыгъыла, айтханын сезгенлейиме, не ючюн айтханын да билмегенлей, атымы къамчими да атыб, этеклерине чырмалдым. Бир кѣзюм анамы хотасыны бюкленнѣенине джашыныбды, бирими къыйыры бла ол адамлагъа къарайма.

Джалан аягъымы баш бармагъы бла джерни къаза келиб, тырнагъымы кѣобардым. Сора аланы къатларында джыларгъа ыйлыгъыб, аммачукга эте, тырхыкга ёрледим. Аланы сѣлешген сѣзлерине алайдан къулакъ сала, бармагъымы да бир кѣолум бла къыса, джыламсыраб башладым. Анам аны эслемеди: Ибрахим не айтады деб анъа эси кетибди.

— Да, Кеминат, сени сабийинъи кѣолунъдан киши да алмайды. Совет школ, хакъ излемегенлей, джарлыланы сабийлерин адам этерге деб кюрешеди. Сени Асланынъ школгъа барса, кимди, олду дерча бир адам болур да кетер,— деди Ибрахим.

Ол орус тиширыу да «от тебе», «давай, давай» дегеннѣе ушаш бир сѣзлени айтады.

— Огъай, Ибрахим, биз да билебиз аллай бирчикни уа. Джанъы власть сабийлени окъутуб, адам этиб бизге берлиги джокъду. Къайры ашырыб иерикди, къайдам... Майна. Бекмырзаны башы сауду, ол деген...

— Энди мен анъыладым болумну, эгечим. Бекмырза уа айтыр алай. Совет власть аны джерлерин сыйырыб барынъа да чачханын ол унутханды дебми турса, Кеминат? Андан сора да айтыр ол а затла...

Мен энди нени юсюнден сѐлешгенлерин анъылаб, тырхыкны къурт теше башлагъан багъанасын эки къолум бла да къучакълай, эсими алагъа бѐлдюм.

— Ол айтсын, ким айтсын, къарнашчыгъым, мен ёксюзюмю къолумдан ычхындырлыкъ тюлме. Бек сюйген адамымса, алай а аны бла кишиге да хатер эталлыкъ тюлме. Эшикде сюеб тургъаныма айыб этмегиз, ха. Бу тиширыу да бир огъурлу адам кѐрюнеди, сау къаллыкъ,— дей, анам сѐз бошалды дегенча билдирди.

Ол тиширыу бла Ибрахим бири-бирине неле эсе да айтдыла. Андан сора Ибрахим анама:

— Къара танымай, окъумай бизде сабий огъай эсенъ, Кеминат, ма сиз, уллула да, къалыргъа боллукъ тюлсюз. Патчах уруннъанланы окъуулу, билимли болурларын излемегенди — алай болса, аланы джегерге къыйын болукъ эди. Энди уа власть уруннъанланыкъыды.

— Хо, джаным, хо. Джер да берди, тенъ да этди. Аны барын да бек ариу билебиз. Намазлыкъгъа киргеним сайын, бир алгъыш тилейме Лениннъе. Алай а аланы бары ючюн да сабийими газнагъа бераллыкъ тюлме,— деб анам къатыракъ огъуна айтды.

Анамы бирден эки этдирелмей, келгенле саламлашыб ызларына кетдиле. Аланы аякълары арбаздан чыгъар чыкъмаз, эгечим Даута къолунда да темирбетли башалгъаны бла тийреден келди. Ол Додурлагъа

олтурургъа барыб келеди. Анам да тырхыкга, мени къатыма, келиб олтурду. Аны ол кюн мыдахлыгъы бюгюн да кёзюмден кетмейди.

— Анам, нек мыдахса, биягъы башынъмы тутду?— деб сорса да, Даутаны кёлюне, анам атамы эсине тюшюрюб мыдахланды деб келген болур эди.

— Асланны газнагъа алабыз деб келген эдиле...

— Казнагъа тюл, школгъа, анам.

— Экисини да не башхасы барды.

— Да школгъа джюрюб окъуб тургъанла юлдеринде джашайдыла да, анам.

— Сабийлени барын да джыйыб бошагъынчы, эте турадыла алай ансы, кёрюрсе артын...

— Ах, мен джапба, керти да алай болур да?!

— Не да этиб, къызчыкъ, мынъа бир амал табаргъа керекди,— дей, анам ауур ахсыныб къоба, арбазны къылыч агъачларын барыб этди...

Джассы ушхуургъа дери анам да, Даута да менъе айталгъан ариуларын айтыб, къонакъ келсе деб асыраб тургъан шекер гыртларында да бериб, чыртда орундан къобмай кюндюз джатыб туруруму изледиле. Шекер гыртла бериб турсала, къобмай турургъа мен да сёз бердим.

— Шекер огъай, Ушкулан базаргъа баргъанлай, гугурук суратлы прандикле, чачакълы кампетле зат да аллыкъма,— деди анам.

Джукълагъанымда уа тюшюмде, гёзенибизде къургъакъсыб туруучу джыйырма челек кирген бекшайыбызны ичи бла бир конфет, мен да ортасында алагъа батыб, суйгенимча ашай, Балдашха да тилими чыгъара тургъанча аллай тюш кёрдюм.

Эртденбласында уянынъанымда, юйде киши кёрме-

дим, Даута суугъа кетген болур эди. «Анам а?»

Мийик агъач орундукъдан секириб тюшюб, кѣнчегими да эки къолум бла ёрге тарта, эшикге чыкъгъа нымда, анам урчугъун да бура, босагъаны сакълаб тура эди. Мени кѣргенлей, эрлей тѣрт джанына сес-кekli къараб:

— Ах, джашчыкъ, не айтханем мен кече сениге, къача кир ызынъа,— деб, мени этеги бла джаба, ызыма ыхдырды.

Уллу юйню юй тюбюсюнден огъуна джюрюш ала. мюйюзсюз улакъ текеча, чынъаб орунъа миндим. Джууургъанны тюбюне сугъулур сугъулмаз, бир къолуму бери узун чыгъарыб, анама тутдум. Ол джырмач хурджунундан чыгъарыб, бир ючкюлмюйюш шекер гыртны ууучума салды. Чычхан тегенени къыргъанча, аны тишлерим бла къырыб бошаб, дагъыда эшикде тюрт-мюрт эте тургъан анама чартлаб чыкъдым. Биягъы анам биягъынлай орунъа джыйыб, биягъы къолгъа бир шекер гырт салды.

Алай бла анам бла Даута джумушларын да эте, эшик бла юйге къарауул болгъанлай инъирге джетдиле, бир джангъыз шекер гыртлары къалмай бошалгъан да этди. Ол кюн мени школгъа деб киши да келмеди.

Экинчи кюнюнде мен да шекер гырт бер деб анамы тарбууунгъа тыгъыб тургъанлай: «Эй, юйде ким барды?» — деб бир таууш чыкъды. Анам мени юсюм джууургъан бла басдыра, «мен шекер келтирейим» деб тауушха кетди. Сакъладым, сакъладым, келмеди. Сора чыдамым къалмай, джалан быдырлай эшикге чыкъдым. Ибрахим деген киши да, бир башха да анам бла сѣлеше тура эдиле.

— Эй, аперим. Энди ауругъанынъ иги болдуму?—
деб Ибрахим башымы сылады.

— Мен аурумайма,— деб анъа алай айтыб, сора анамы билегинден тарта,—анам, шекер бер, бермесенъ, энди джатарыкъ да, аурурукъ да тюлме,— дедим.

Анам суу къуярыкъ болду.— Асыры джунчугъандан айтхан болур эди:

— Аурууу башына чабханды да, башчыгъы къысыб, несин да билмей селеше турады,— деди.

— Хы, къайда ауруйма, ауруйма деб джатсанъ, шекер бериб турлукъма деген эдинъ да кесинъ. Энди шекер бермесенъ, джатарыкъ тюлме,— деб, анам ол адамланы къатында, белимден тебеннъиме ол джетдириучюсоча къол джетдирелмезин билиб, айланыргъа тансыкъ болуб тургъаным бла тийреге джумулуб кетдим.

Ол барыудан барыб Балдашланы къанъа бурууну тешигинден арбазларына къарадым. Балдашны кърмедим. Бурууну тышында олтуруб, кеси аллыма ташалгъыч ойнай да биразны булджудум. Сора арбазда бир аякътауушла эшитиб, секириб ёрге туруб, биягъы тешикге джабышдым. Қиши кърмедим. Тилими ары сугъуб, къанъаны башы бла тюбюн джалай тургъанлай, ким эсе да бир, сыбабхагъа салгъанча ол джанындан тилими къысдырды. Қесиме тартсам, ачыгъан эте эди, тартмасам, бошламай эдиле, не амалым да семиз джерими ары бла бери атханым болду.

Сора бираздан тилим да бошланыб, Балдаш да харх эте чыгъыб келгенин кёрюб, джумдурукъ этиб анъа уча тебретим, ол а къачхан да, къоркъгъан да этмей:

— Аслан, мен тамбла школгъа барлыкъма, сени да элтейимми? — деди.

Школ деген сёзню эштгенлей, джумдуругъум кеси аллына тешилиб, Балдаш кёжюме кёкден тюшгенча бир алаамат адам кёрюнюб къалды.

— Мени аллыкъмыдыла?

— Мен алдырырма, — деб Балдаш таукел айтды.

— Къачан барырбыз да?

— Кюн Кёнчек чауулну белине келгенлей, барыр-са дегенди атам. Сен къараб тур да сора келирсе.

Ол кюн не мен Балдашха «тишмекбет, глаукёз» дегенлей, не ол меннъе «гакгы баш, къыл боюн, къаура бут» дегенлей айырылышдыкъ. Бир тюрлю бир алаамат къууанч джюрегими толтуруб, школгъа барыргъа асыры ашыкъгъандан энди танъ атарыкъ болмаз дегенча халгъа кирдим.

Балдаш юлерине жетди. Мен да эрлей барыб къууанчымы анама бир айтайым деб аллыма сюрюннёнлей, анам мени школгъа иерге унамай тургъаны. адамла келиб тургъанлай, юйден къачыб кетгеним эсима шаркъ деб тюшюб, буруу джанына сагъышлы ийилдим. Агъашчыкъ бла джерде не эсе да бир суратланы сала да биразны булджудум. Дагъыда сора тобукъланыб тургъанлай, бир саз топракъ гырт бла сарайны къанъасына Балдашны суратын салдым. Аны къалай салдынъ десенъ, чарача бир уллу тегерекни тартдым да, ауузун джарым ай суратча этиб, аны ичи бла да ыргъакълача тишлени тиздим. Кёзлерине эки гитче тегерекчик тартыб, аланы башлары бла да эки къаш сыздым. Салгъан къулакъларым а ол баш суратдан мийик чыкъдыла. Чынъ артында уа тегерекни тюбюнден эки сыз тартыб, ол сызланы учларын да

көнделен-көнделен чыгъарыб эки аякъ да ишледим. Ол кюн Балдашны не ариу этелсем да аярыкъ тую эдим...

Мен да суратны бошаб юйге къалай барыргъа билмей тургъанлай, къайдан эсе да келе, Кёкчюк юсюме тюртюлдю.

— Бырай мыдах рексе, джарымы къыйыры, кесири да габдарынъ бырай джаран рекди? — деб ышарашара, башла бармагъы бла тюз къымыжа киндигиме тюртю.

Мен джукъ да айтмай, кёзлерими сокъур бармакъчыгъыма ийдим.

— Тоба, бир аррах, сери бир къайгъыр барды ре эсе да, арсы сер бырай сарпыарып туррукъ тюрсе. Кер юйюгюзге эртейим, мер да арай ары барама,— деб къолумдан алды.

— Юйге барсам, анам урушурукъду.

— Хо, арай ары барама ишим боруб. Тур.

— Анам тюерикди, бармайма,— деб кёлтютерек айтдым.

— Хаджираны терекреде тутхандырамы дейсе? Ара къурусунра огъесе, сабий бир бюртюкрю арыб къабса да къара кёсеу этиб атадыра. Къайда, къарайынны ургъандыра? — деб джумушакъ джюрекли, халал кёллю Кёкчюк тёрт джанымы тинтиб башлады.

Болмазын билгенимде, къулагъына къычыралгъанымы къычырыб, хапарымы айтдым.

— Ардар бери айтсара сора, кер, мер бек ариу арыб барайым сери Даутары арасына. Къорун бир тийирсир сора ор сенне, кёрюрме,— деб мени юйюбюзге алыб тебреди.

Къаллайла болгъанын унутханма, ёзге Кёкчюкню

себеби бла анамдан ол кюн таякъ кѣлтюрмей къалдым. Тюзю, анам мени бир бек хата этген кюнюмде болмаса, хазна сопаламауѳанды. Ол кюн а устазланы алларында анамы керти да уятлы этгеними артда кесим да анъылаб къыйналдым.

Емюрюмде кече уяннъанма деб билмей эдим. Ол кече уа танъны атарына асыры ашыкъгъандан, къалкъый бара да уяна, аманни кеминде чыкъдым.

Эртденбла анамы Даутаны да аякълары юйден таяр-таймаз маймѣз кѣлегими, анам этген джити бурун сахтиян чарыкъларымы да чындайсыз къаблаб тийреге, Балдашлагъа, атылдым. Кѣлегими этеклерин тартмамдан ары сугъа, Балдашланы биягъы сарайларыны тешигинден ары къарадым. Бираздан Балдашны бет джууа, кийине, асыры къууаннъандан къычырыб сѣлеше айланнъан тауушун эштдим. Керти да, Кѣнчекли чауулну башына кюн джетгенлей, Балдаш да, атасы Керти да чыкъдыла. Ала сарайны гитче эшикчигин ачыб чыкъгъан заманда, мен артында къалыб, мени эслемей:

— Атдя, Аслан да барлыкъды школгъа, аны да сакълайыкъ,— деди Балдаш.

— Қъайдан билесе да?

— Мен элтирме, кел дегенме,

— Мен былайдама, — деб бир джанларындан чыкъдым.

— Былай нек кѣгергенсе, джигит, эртдеми келген эдинъ былайгъа? — деди Керти.

— Кюн башлагъа къакъгъан эди.

— Да, сора, хадауус, юйге кирсенъ а. Кесинъ да былай джалан нексе? Бѣрк а нек киймегенсе? Бар, кийин да кел, биз сакълаб турайыкъ.

Тынгыладым.

— Атдя, барса, анасы иерик тюлдю.

— Тохда, тохда, сора, къачыбмы келесе?

— Хо.

— Да алай къалай болады да сора? — деб Керти саггышлы туракълады.

— Атдя, мен Асланны биргеме элтирме дегенме. Хар ким да айтхан сёзюн толтурургъа керекди деб кесинъ алай юретесе да?

Керти ол сёзлени эштген да болмаз, сакъалын да эки къолу бла кёзюу-кёзюу сылай, не эсе да саггышха кирибди. Сора Балдашха таукел айланыб:

— Барчы, мени къара къабдалымы, кечеги бёркюмю да бери чыгъар,— деди.

Мени уа энди ызынъа къайт деб къысады деген къоркъуу алгъанды.

Балдаш къабдалны чыгъарыб атасына берди. Ол а аны мени ючюн излей кёре эдим,—юсюме кийдириб, энишге ийилиб дженълерин ёрге-ёрге чуйюрдю.

— Келигиз, энди,— деб кеси аллыбызда тебреди.

Оразакъайланы юню джаны бла солгъа бурулуб, Чомаланы тийреге айланнъанлай, «энди къутулдукъ, ананъ джеталлыкъ тюлдю» дегенча Балдаш меннъе къууанч аллы болуб къарады. Экибиз да бир сёз сёлешмегенлей, бир-бирибизге къарашыб къууанчыбызны тыялмай, джарыкъ кюлдюк. Керти уа къысхаракъ таягъын сыртына кенделең салыб, ийилерек, акъырын атлай, бачхалада гардош къаза тургъанла бла саламлаша барады. Биз да аны ызындан къара боялгъан чарыкъларыны арт тигилгенлерин басаргъа аздан къала, къуйрукъ ючюлеча айырылмай барабыз. Узун къабдал мени джунчутады, бутларыма чырмалыб, ат-

ларгъа кьоймайды .Керти чуйюрген дженълери ол сагъатдан огъуна тешилиб, харс эте барадыла. Кечеги бёркню джити тѣпбеси аууб баргъанча башымда алай кёрюнеди.

Балдаш омакъды. Къолан чапракъла тюшген джапъы алакытай чебгенини белин уллу эгечини кюмюш кямары буугъанды. Башында кызыл оюулу джибек джаулулгун эртденнѣи аязчыкъ аз-аз кымылдатады. Эки аягъында сахтиян чарыкъларыны бурунлары ызларына асыры чуйюрюлгенден тешиб, бармакъларына чанчыладыла дериксе.

Чомаладан ётуб Ахтаулагъа кирдик. Былайда Айсандырланы межгитни аллында бираз къарт олтурубду. Керти ала бла саламлашды. Алай а Кертича алай иги адамгъа иги джарыкъ салам бермедиле дегеннѣе кѣлюм барыб, школгъа ашыкъмасам, алагъа бир камсыклыкъ кѣргюзюрге эсиме тюшдю.

Биз баргъан школ Тотуркъуллада биреуню юйюнде ачылгъанды. Бир къара къанджалбаш юйню алаша коридорчугъуна кирдик. Аны ичинден сабий дауурла чыкъдыла. Ала нелени эсе да созуб бирден айтадыла.

Керти таягъыны бурну бла эшикни ачды, сора ызына бурулуб, бизге да кѣз кысханча, кукаракъ къарай, «ызымдан киригиз» деген маталлы башын кымылдатыб, босагъадан атлады. Ол киргенлей, парталада олтуруб тургъан сабийле бирден ёрге къобдула.

— Джашаулу болугъуз, тамадагъа адеб эте билесиз,—деб сабийлеге алай айтыб, андан орус устаз тиширыугъа: «Твой умна голова, къарачай закон знайт, спасипа»,—деди. Сора бизге бурулуб:

— Ма кёремисиз, сиз да былача боллукъсуз, окъу-

сагъыз,—деб, эки къолу бла да таягъына таяныб, энди устазгъа къатды. Устаз ышара-ышара, нелени эсе да айта, бизни башларыбызны сылады. Сабийле уа кёзлерин алмай къарайдыла. Балдаш бла мен асыры уялгъандан чюгюндюр болгъанбыз. Керти усдазгъа:

— Ма быланы да, джаным, кесинъча болшой-болшой челобек этчи, деб, алыб келеме,—деди.

Устазны бетинден биягъы ышарыу кетмегенлей, мени бир джашчыкъ бла Балдашны да бир къызчыкъ бла олтуртду. Керти дагъыда кетелмей, биягъы таягъына таяннъанлай, мор чебгенини бояуунда тегерек акъ сакъалы бютюн да бек агъара, биразны досканы къатында сюелиб классха къарады. Сора устазгъа къолун бериб, ызына-ызына да къарай:

— Бир-биринъи къоюб келмегиз,—деб, бизге да алай айтыб чыкъды.

Ол кюн усдаз бизге китабла да, атларыбызны джазыб тетрадла да, карандашла да берди. Эки кере къонъурау къагъылыб эшикге да чыкъдыкъ.

Биз да арт дерсге уюб тургъанлай, бир заманда классны эшиклери ачылдыла. Андан анамы кириб келгенин кёрюб, ой, мен бир джансыз болуу этдим! Класс а саудан ёрге къобуб, анамы сыйлады. Мен аны кёреме, анам а ол къадар сабийни арасында мени дженъил кёрюб къоялмай, талай заманны кёзлери бла изледи. Табды. Мени керти да мында болгъанымы билгенден сора, анъа сейирсиниб къараб тургъан усдазгъа айланыб:

— Джаным, кёзюм, аллахны сюйген къулу, мени сабийими менсиз алыб кетерге зачем делат? — деб аллына джууукъ барды, устаз аны не айтханын анъылаялмай, амалсыздан бизге-бизге къарайды.

Бизде да анамы сёзюн анъа кёчюраллыкъ киши джокъду. Сора болмагъанында, устаз чыгъыб кетиб башха классдан Ибрахимни алыб келди. Анам аны кёргенлей:

— Джаным, кёзюм, аллахны суйген къулу, бу сабийге артыкъ нек къадалгъансыз? Муну оноуун кесиме нек къоймайсыз, окъутмайма, дауугъуз бармыды? — деб аллына атлаб, мени къолумдан созуб тебреди.

— Ання, мен окъургъа сюеме, бармайма-а-а, — деб джылай башлаб, сора тенълеримден ыйлыгъыб кесими тыйдым. Анам бир къолумдан тартады, бир къолум бла партагъа къадалгъанма. Анам менден кючлюрек болур эди, парта да, мен да суйрелиб тебрedik. Бизни алай кёргенлей, тегерекде сохда къауум бары парта бла мени анамы къолундан айырдыла. Сохдаланы дауурларындан анамы не айтханын эшитмейме, аны эки усдаз да ариу айтыб, къолтугъундан ала, чыгъаргъанларын эследим. Окъургъа талпымакълыгъым уллу болса да алайда анамы асыры джазыкъсыннъандан, ызындан барырлай болдум, негерлеримден тартыныб кесими тыйдым ансын.

Устазыбыз, аты Ангелина Николаевна болгъанын артда билгенем, ызына къайтыб, биягъанлай дерс бериб башлады. Барыбыз да устазыбыз бла бирге:

— Эта буква «А». А-а-а! — дейбиз.

Эки дерсни Ангелина Николаевна, эки дерсни да Ибрахим окъутуб, ол кюн школдан чачылдыкъ. Балдаш бла мен китабларыбызны да къолтукъгъа уруб, къууанч аллы болуб школдаң чыкъдыкъ. Экибиз да ёмюрде Тотуркъулланы бююннъе дери кёрмегенбиз. Джан-джаныбызгъа къарай келиб, бир кёб кишдик-

ни кёрдюк. Ала сюртюлмеген бир юйчюкню коридорунда ары бла бери бара, бири-бирине эзеулене, гырылдай айланадыла. Мени уа бюгюн да кишдикден суйгеним джокъду:

— Кел, Балдаш, экибиз экисин алайыкъ,— дедим. Мени алай айтханымы бир къатын эшитиб:

— Огъай, бала, алагъа киши тиерге болмайды, Гырау ну кишдиклеридиле, хариб,— дей озуб кетди.

Гырау ну къуругъу деб эшитген эдим, алай а Гырау къаллай болгъанын, къурукъну нек айландыргъанын билмей эдим. Тишируу алай айтханында уа, къоркъарак да болуб, джолубузгъа кетдик.

Тотуркъулладан чыкъгъанлайыбызгъа огъуна, юйюбюзге къалай барырым, анамы не айтыры эсиме тюшюб салпыландым. Балдаш а тохдаусуз нелени эсе да айтыб келеди, мен аны ауазын эшитген болмаса, джюрегим асыры сагъышдан сёзлерини магъаналарын анъыламайма.

Балдаш ахырында мени халымы сезген болур эди, кёзюме джити къараб:

— Аслан, бизге барайыкъ да сени юйюгюзге атам элтир, — деди.

Аны ол акылны табханына мен бир къууандым, хай-хай-хай, таб унутмай эсем, къабдалымы дженьлери, этеклери да харс-харс эте, асыры къууаннъандан ёрге-ёрге да чынъадым дейме. Балдаш менден кичирекди, алай болса да ол хар неге да менден эсе табышлыды. Анъа джюрегим асыры разыдан не бла игилик этерге билмей:

— Балдаш, мен сеннъе энди ёмюрде тишмекбет, гылаукёз дерик тюлме,— дедим.

— Мен а айтырыкъма айтычуларымы,—деб, Бал-

даш «гортча быдыр, эчки сыдыр, гортча быдыр, эчки сыдыр» деб мен, адетимча, ызындан ташла бла кьуу-арыкьды деген кьоркьууда кюлюб, кьачыб тебреди.

Мени не ачыуланыр, неда кьууар акьылым бир да джокьду. Бюгюн Балдаш башымдан таш бла туюе гурса да, тынъылаб турлукьма. Мени не кюлмегениме, не ышармагъаныма, неда кьойнуму ташдан толтуруб ызындан мыллык атмагъаныма сейирсиниб, Балдаш буруу агъачха таяна, Чомаланы огъары джанларында аллымы сакълады.

Къаб-къара узун кирпичлерини арасында ала кезлерин кенъ ачыб, Балдаш, тиши ышармагъанлай, мен нъе битди. Мен а юйге джууукълаша баргъаным бла биргелей, мыдахлыкъ джюрегими басхандан-баса барады. Адамны халын тиширыудан дженъил анъылагъан болмаз! Балдаш биразны, айтханымча, кезюме къараб туруб, сора башымда атасыны кечеге бёркюн алыб, кьысха дупбур кьолчугъу бла мени къаб-къара кьыркьма башымы эки кере сылады. Сора гитче сабийчикни тутханча кьолумдан тутуб, юйлерине дери алай элтди.

Биз баргъаныкъда, Керти юй-тюбюнде ёре талкъыгъа чабырлыкьны ура, анасы Кышда къара мамукъ джюнюню сюзюгюн айыра тура эдиле. Къарнашы Кемал, Хурзук эл Советни тамадасы, юйде джокъ эди. Кюн алкъын джылыуун тас этмегенди, ол себебден, уллу юйлеринден печлерине кечмегендиле. Юйлерине былай киргенлей, бир татлы ашарыкъ тылпыу урду. Тюнене инъирден бери ашамай тургъанымы былайда анъыладым. Бусагъатда дуняны башында неден да бек ол сынджырда тагъылыб тургъан чоюнчукьну аллыма алыргъа талпыдым...

Қышда эрлай кьобуб, мытчы кьолларын траф хотасы бла сюрте:

— Келдигизми, школчула, айтыгъыз хапар,— дей чоюнчукьну кюлге тюшюре башлады. Керти да талкыны кьюуб гитче шиндикчикге олтурду да джамчыча кьалын кьашларын ёрге миндире, бизге ышарды.

Балдаш бла мени эки шиндикчикге чёкдюрюб, Қышда аллыбызгъа тебси бла бышлакьбиширген, джылы нартох гырджын салды, кеси уа оджакь джаны кьууушдан синъирни алыб энди хуюн эше, терде олтурду. Мен тоуб бошагъынчы неми да унутханма. артда уа биягъы анамдан кьоркьуу джанымы, санымы да кючледи.

Балдаш атасына, анасына да бюгюн школда ананы этгенин айтыб, юйюбюзге барыргъа кьоркьгъанымы билдирди.

— Эй, ант джетерикле,— дей, кимге айтханын да киши билмегенлей, Керти ёрге кьобду. Агъач орундукьну кьулагъындан мор чебгенин алыб кийди да тери тобукьлукьларын да кьатыракь тартдырды. Биягъы кьысха базыкь таягъын сыртына кенделен сала:

— Джур, улан,— деб аллымда чыкьды.

— Кеминатха иги айт, атасы, алай этерге джарамайды эркиши сабийни кесин да,— деб, Қышда да ызыбыздан кьычыра кьалды. Балдашны уа бизни бла чыгъыб келгенин эслеб, Керти кьыджыраб юйге ашырды.

Ташлы тар джолчукь бла тийреден эниб бизге джетгенлей, эшик аллыбызда уллу кьара эшек тагъылыб, джауурлугъу да юсюнден алынмай, гардош ашай

тургъанын кёрдюм. Айшатны кьошдан келгенин би-
либ, ой, мен бир кьууанч тыбырлы болдум: эм тама-
да эгечим Айшат кьошдан энсе, джау, сютбашы, гы-
быт айрац, кьаймакьгъа, тихтеинъе дери ол келтир-
меген кьалмайды. Энди бюгюн а Айшат анамы мен-
нъе урушдурлукъ тюлдю. Анам Айшатны сёзюне бек
кьарайды.

Биз юйге киргеникде, анам, Айшат, Даута, Анге-
лина Николаевна, Ибрахим да олтуруб селеше тура
эдиле.

Юйге аягъы тиер-тиймез, аллай Керти кьобсун
анама, дыды-дыды-дыды! Кьонакъла бла саламла-
шыргъа да, алагъа олтуругъуз дерге да унутхан бо-
лур эди дейме.

— Келин, аллах кьаргъагъан, ёмюрде бу тийре
сени не бир адебсиз сёзюнюю, не бир адебсиз ишинъи
кёрмегенди. Эшек гылыуун бек сюер дегенлей, школ-
гъа барыб, тенъчиклерини, усдазларыны кьатында бу
сабийни нек ыйлыкъдыргъанса? Барынъы да аллах
сыйласын, биз балаларыбызны сени чакълы бир сюе
болмазбызмы? Не боллукъду алагъа школда, ма
Ибрахим окъуб келди да, ким алыб кьачды аны? Ма
бюгюнден ары сен бу сабийни тыйсанъ, сениъе джол
болсун, сау бол десем, анам харамымды! — деб ки-
шиге да кьарамай чыгъыб тебреди.

— Кемалны атасы, мен аны орус тилге юренирин,
окъуй-джаза билирин сюймейди дебми тураса? —
дей, анам аны ызындан босагъагъа барды.

— Да сора нек тыйгъыч боласа да мынъа? — деб,
Керти ызына бурулмагъанлай, имбашындан айтды.

— Окъутабыз деб сабийлеи джыйыб, артда Кьы-
тайгъа сатыб перикдиле деб Бекмырза алай айтады.

— Ай, харам хатху уа дегин. Да сен Кемалгъа бир сорсанъ а. халауус!

— Кемалны атасы къызчыгъын школгъа не айланады дегенимде, «Ол игитда иеди, алай этмесе аны джашын Советден къысдарыкъдыла, сабийлени джыя башласала уа, эгечин бермезлей аны къарыуу барды» деген эди.

— Ай, сары киштик а! — дегенден башха джукъ айтмагъанлай. Керти ашыгъыш юйлен чыкълы.

— Анам, бош этгенсе, хариб, аллайла. Не болса да халкъ бла бирге болургъа керекди. Сабийлеге огъай, къошлада бизге да къара танытадыла. Кёрмеймисе, анам, хар зат башха тюрлю болуб баргъанын, джанъы джашау деб быллайгъа айтадыла,— деди эгечим Айшат.

— Тейри. Айшат, айтханынъ бары да тюпбе-тюздю,— деди Ибрахим.

— Да, джанымла, барынъдан да мен акъыллыма деб этгенлигим тюллю, билимсизлик. оюмсүзлукъду бары да ансы. Барсын, энди тыйгъыч болмам,— деб мыдах айтыб,— аллах ючюн, Ибрахим, бу тиширыу да, сен да ауузланмай тврасыз, аны бир чёгюгюз, къарачайлыла бары да мүнуча телиледиле деб кёлюне келмесин муну, ауруунъу алайым, айт да бир аңылат. Бир ауузлангъыз, — дей тебсиге сют башы квъюлгъан джвуурт айранны джанъыз чын аягъыбызгъа квъюб гырджын бла экисине да бирге салды. Мени да Айшат кеси къабдалымы, бёркюю да тешиди. Къойнвна къыса, барыб бвсхулгъа чърмалыб тургъан къаймакъ джопбуну огъары табхалан алыб къолума тутдурду. Ол кече юйдегиле барыбыз да сёлеше, ушакъ эте, джассы артына дери турдукъ.

Мен анамы затны ушакъларына тынъыламай, төр къууушха кириб, хаман китабымы ачыб, аны суратларына къараб турдум. Мен ёмюрюмде къолума китаб тийгени ол эди. Школгъа энди къоркъмай барлыгъым эсиме тюшюб, менде ол кече бир къууанч болду! Аны ючюн болур эди, джукъум да келмейди.

Къалай эсе да бир заманда бир Айшатны сёлешгенине къулакъ ийдим.

— Энди, анам, биз ТОЗ-гъа кире айланабыз. Кюз биченни да джыйырма къош болуб бирден хазырлагъанбыз. Мамматлыкъча бир ишди ол, билемисе, нени да бирден этиб.

— Да сора къалай ашатырыкъсыз ол биченни энди? — деди анам, сейирсине.

— Да ма, анам, къуру менден оюм этда къойчу. Джаз болгъанлай, юйдегим бла бирге къолума таякъ алгъанлай къачха джетеме. Къачда дагъыда тау къышлыкълагъа чыгъыб, гыз-гыз эте, къышны узуну ол юч къотур малны ызындан уллубуздан башлаб гитчебизге дери ёрге тургъанлай, таякъ алгъанлай айланабыз.

— Хо, хариб, бир тынъылы кюнюнъ болмагъанлай бараса, аны ючюн да бир затыгъыз озгъун джетиб да кёрмедик.

— Энди алай боллукъ тюлдю, анам. Ол джыйырма юй да малыбызны ма бу къачдан башлаб, бирге къошабыз да бирге къарайбыз.

— Айтыргъа, мал нёгер боласыз.

— Мал нёгер да, къош нёгер да.

— Къалай?

— Хар къошну юйдегиси бери, элге, кетеди.

— Мурджардан бир кьутулур эдигиз, хариб, алай а бир алдаулукъ иш болуб кьалмаса...

— Огъай, ара кьошха кьош керек беребиз, азыкъ беребиз, эркишиле кёзюу-кёзюу маллагъа кьарарыкьдыла. Ма алай боллукьду, энди чотубуз, анам,— деб Айшат тау аяз кьызартыб тургъан кёзлерини джыламукъларын эки баш бармакъларыны сыртлары бла сылады. Анамча арсарлана турмай, Айшат джанъы джашауъга джанын-къанын да бергенди. Аны энди анъылайма, ансы джанъы джашау, Совет власть не затла болгъанларынмы биле эдим, хо!

— Не да болгъа эди да, ол кьош джашаудан бери бир айырылгъа эдинъ.

— Да ма энди тамбла кьошха чыгъабыз, андан сора сабийлени аталары да, мен да хабджюгюбюзню бери келтиребиз. Бышданы да сюре келсек, сиз да, биз да сауар эдик дей эдик. Сабийлени да кеч болгъунчу школгъа джарашдырыргъа жерекди.

— Сиз да алай оноу этибми турасыз?

— Этмей а, анам. Халкъ бизден тели болубму окъутады сабийлерин. ТОЗ-гъа киргенлеге джаз Кёл джагъасында сюрюрге джер да берликдиле, ачха болушлукъ да этеди казна,— деб кьууанчлы кьошду Айшат дагъыда.

— Айшат, тоз кьабукъгъа кьалай сыйынныкьсыз барынъ да?— деб керти кёлюм бла сордум.

— Тоз кьабукъгъа айтылмайды алай, джан кесегим. Бирге нёгер болуб джашагъаннъа айтылады.

— Аслан ёлмесин, мен да билмей эдим аны,— деди Даута, урчугъун тобугъуна бура.

Тауланы суугъу кебдиргенча, Айшатны юсюнде кьаргъа кьабар эти джокьду.

Ол гитче къатанъы адамчыкъда аллай бир къарыу кюч да къайдан табылады дерсе, аны ишлегени алайды. Ол барыбызны да тамадабыз болгъанлыкъгъа, аны къарыу сузлугъу ючюн анам Гитче деб атагъан эди, эрине да Джарашды улу деученди.

Чырахданда чыракъла гюрюлдей-чырылдай, чайырлары тама, джанадыла. Аланы джалынлары оджакъ бла чыгъарча салынсала да юнню аркъауларын къаралтхандыла. Бизни кёзлерибиз а анъа юренъенди.

Бютеу Ёлмез тубюн джаяу аулагъаны ючюн болур эди—бироздан Айшат баш къагъа тебреди. Анам аны эслеб:

— Ой, ананъ ёлмеген алай, турчу, акъыз, орун сал, джатма къой, Гитчени кёзлери сюзюлгендиле, — деди Даутагъа.

Биз барыбыз да джатыб, анам намаз эте къалды.

Аны эртденбласында танъ атмай къобуб, школгъа хазырлана башладым. Анам а менден алгъа къобхан кёре эдим.

— Джат, джашчыкъ, алкъын башлагъа кюн къакъмагъанды. Мен да танъ аласы бла Гитчени ашырама деб къобхан эдим, энди таяныб бир чырым этейим деб турама,— деди.

Мени уа къош ёгюз бла тартдырсанъ да орунъа киреллик тюлме. Анам алайлыгъымы анъылагъанында, кеси да экинчи джатмай, мени школгъа хазырлаб башлады.

— Тюнене сени ач, джалан кетгенинъе къыйнала, башым артыкъ агъаргъан болур,— деди.

Мен да анамы къыйналгъанына къыйнала, башым агъаргъан болур эди деб кёлуме келди. Кюзю

сынгъанны алыб да къарадым, алай а акъ тюк эсе
елмедим башымда.

Анам джууулуб тургъан ич келегими буршуларын
къоллары бла ууб, юсюме кийдирди. Аны тышын
къара траф келегими да берди. Мен юсюме кийгеним
де, кеси тжймелерин этди. Тартмасы гыртгыныклары
мы башларын бууб къызартыб тургъан эски ич кен
чегими тышын да атамы эски тон тышын этил
ген, айыблаб кийиучю кенчегими да кийдим. Аны тарт
масы да анъа къошулуп белими артыкъ да бек ачит
ды. Аякъларыма темирбетли ышымларымы кийиб, то
букъларымы тюблеринден ышым баула бла буудур
дукъ. Къулакълы чарыкъларымы бири тынч кирди,
бирин а мен къуууш агъачха сыртымы тиреб, анам
бутуму кесини тобугъуна салыб, кючден-бутдан таба
нымы ичине тюшюрдюк. Сора мен бет-къол джуууб
бошаргъа, анам гитче тебсичик бла аллыма таба
джаркой, къалмыкъ шай салды. Кеси да кече Даута
гъа тикдирген къолан алакъытай сумкагъа мени китаб
ларымы джыйды. Ашаб бошагъанымда, анам къара
сыбоялгъан чебгенчигими, гымых элтир беркчююю
да кийдириб, сумканы бойнума тагъыб, ичине да бир
туурагъан гырджын бла бышлакъ кесек салыб, дагъы
да тегерегиме бир-эки айланыб мени школгъа ашыр
ды. Мен баш орамгъа ташайгъынчы, юнню джаны
гыгырыкъдан къарагъанлай тургъанын джюрегим
сезе бардым.

Ол кюн школдан келгенимде уа, арбазыбызда бир
дауургъа, къаугъагъа келиб, къууанчынны бушууунъ
унутурсун дегенлей болдум. Ёмюрде мени анам бир
хоншу бла къызарышыб билмейме. Бу джол а алай
кергенимде, асыры къоркъгъанда джюрегим къызыу

уруб башлады. Дауур этиб, озгъанны барын къаратхан Бекмырзады.

— Садакъам бла ёсгенсиз сиз мени, худжула. Джер, мал джюрютеми келгенсиз сиз! — Ха-ха-ха, энди джерли, бай болгъансыз. Бекмырзаны джери бла джауурлу сыртыгъызгъа тюк ура башлагъанында, энди менден тил этибми айланлыкъсыз, анань...

Анам аны эркиши бетин эте талайны турду, алай а Бекмырзаны сёзлери ташны джарырла.

— Бекмырза, джаным-кёзюм, сени джеринги мен зор бла алмагъанма...

— Мени джерими алгъанла да, сен да отда кюнге эдигиз!

— Джарлыны, байны да аллах джаратханды, садакъа, фитир бла да ёсгенбиз, джаным, тюз айтаса. Сени зекятынги да кёб ашагъанбыз, джарлы болсань, садакъа ашамай, не этерик эдинь. Алай а кимге да кыйынлыкъ кёзююдю, не ачыны да ол заманда биз сынадыкъ эсе, энди кёзюю сизге келсин...

— Кёрюрсе, кёзююню энтда кимге джетерин, былай барлыкъбыз дебми турасыз, битлиле?!—деб Бекмырзаны узун сары мыйыкълары гурноу кишдикникилеча ары-бери къайырыладыла.

— Нерери сардырайса сер, ха? Огъай эрди сизге этек кёртюрюк джокъду бизде. Ауузура пошот бас,—деб Кёкчюк аллына барды.

— Нелени джармалайса сен а, къарылгъан къаргъача, къораб кет былайдан! — деб Бекмырза мизлеча кимге чанчылайым деб тургъан кёзлерин эрши джылтыратды.

— Сери арбазыра барсам, къысдарса, ре уа къысдаб ийген кюнлеринь азмы боргъандыра?!

Бу дауурну эшитиб тегерек бары джыйылды. Керти да келди.

— Мен былайда барындан да тамадаракъ болурма,—деди Керти сабыр.—Дуния мал кезюнью асыры алдагъандан, Бекмырза, не адебни, не намысны эскермей, тиширыуу сыйын кермей, юсюнъе халкъны къаратыб айланаса. Тюнене бу джашчыкъны школгъа термилгенип, анасыны акгыллы бола тургъанын керген, алагъа джюреги эримей къалмаз эди. Сени ётюрюк сёзлеринъ амалтын сабийни джолу кесилрге боллукъ эди. Ол ортабызда бир онъсузубузду, аны джолун кесерге излеген, сен не аманлыкъны да этринъе мен бюгюн къол салама.

— Джашынъ юретген болур сениъе ол сёзлени анын, ол сер башынъ алагъа джетеллик тюл эди,—деб Бекмырза, кюллюгю келмегенлей, кесин кюлдюрген кибик этди.

— Къартха алай селеше тургъанны несине къарайбыз, мыйыкъларын джыртыб юсюне атмай? — деб Мауха аллына сюрюндю. Элде аныча уллу сюекли, къарыулу тиширыуу джокъду. Бекмырза керти да къоркъгъанмы этди да, арбаз кылычла таба ышырылды.

— Огъай, биз алкъын кишини сакъалын, мыйыгын да джыртмагъанбыз. Бизни алай джанууар джюрегибиз да джокъду. Ма кересиз, сёз бла бу тиширыуу тентек этгенинъи келтиурелмей, аны ючюн кергинъи берген эдим мен сени. Сен а уллу джигит кере эдим, тейри, тиширыугъа къарыуунъ джетген. Къоркъма, сениъе да джол табылыр,—деди Керти.

— Джол бла, закон бламы къоркъутургъа умут этесе мени?! Тохдагъыз, тохдагъыз, худжула. Мен

мюлк джерлерими сизден теригиз бла сыдырма,— деб Бекмырза къабдалыны тешилген тюймелеринден ачылыб тургъан тюклю кёюрегин туюе, арбаздан чыкъды. Аны ызындан адамла да гъаж-гъуж болуб юрюлдюле. Алай а Бекмырза хар бирин хам деб къаба, къайырыла, тийреге айланды. Мен да къойнуму ташдан толтуруб аны марай, ызындан сюзюлгенлей Мауха джетиб тыйды. Андан ары не этерге билмей, бети учхунча агъарыб арбазда сюелиб къалгъан анама барыб, башымы ёретинлей кёюрегине салдым...

Ол кече мен джукълаб чыкъмадым: анасына артыкъ сёлешген, къол кёлтюрген ким болса да, сабий аны ёмюрде унуталлыкъ тюлдю. Дерт. Дерт. Ол дертни мен алмай къоймам...

Эртденбласында мен школгъа бара, джаухамхот Чючу къайдан эсе да чыгъыб келе эди. Агъазчыкъча джумдурукъ бетчиги, юсюнде кызыл къабдалчыгъыча кыызара, шауешик таякъчыгъы бла мени белимден тёбен джаныма къакъгъан кибики этди.

Сора хриз морт тишчиклерин ариулай (бир ишек-сиз ол тишлик кесек къабхан болур эди):

- Чочха бала, школгъамы бараса? — деди.
- Хо.
- Нек бараса да?
- Окъургъа.
- Окъуб не этериксе да?
- Къуллукъчу боллукъма.
- Къуллукъчу болуб а не этериксе?
- Ачха аллыкъма.
- Ачха алыб а не этериксе?
- Анама берликме.
- Ананъа бериб а не этериксе?

-- Кемпетле алдырлыкъма.

Чюю маджал затчыкъ къабхан болур бюгюн, алай уллу кюнюнде ким бла сѣлешир эдим дегенча кесин эшикден айыралмай къалыучанды. Бюгюн да алай кюнюдо. Уллу болсун, гитче болсун, аны аллай кюнюнде аллына адам тюртюлсе, къабханнъа тюшгенча болуб къалады. Ким билед, меннѣ да алай илиниб, школума кечикдирлик болур эди, мени насыбыма, джашы Джанкир, мени тенъим, биз да аланы юйге джетерге кѣб къалмай, аллыбызгъа чабыб чыкъмаса.

— Атам, ой атам, эрнинѣ джагъыучу теринъи кишдик ашады да кетди,— деб, адай гютдюча, бетчингиде кишдик кѣзчюклерин атасына джандырыб, солууун кючден ала айтды. Чюю аны эшитгенлей:

— Къаллай кишдик эди? — деб не зат эсе да бир этерикча, джити кѣзчюклерин тѣрт джанына кѣзюу джандырды.

— Бизни кишдик эди,— деди Джанкир.

— Къаллай эди, къаллай эди дейме мен сенинѣ! — деб Чюю иш кишдикни къаллайлыгъында болгъанча кызыугъа кирди. Джанкир да атасыны таякъ ой натыууму джунчутхан эди да, кирпичлерин дженъил дженъил къагъа, бурнун да тарта, аны кѣзюне битиб тургъан болмаса, кишдиклерини къаллай болгъанын айталмады.

Мен да аланы не болуб чачыллыкъларына туракълай тургъанлай, Балдаш бусхул сумкасын да къолуна алыб джетди.

— Кел, Аслан, кеч этебиз.

Бу кѣзюучюкде Чююню юй бийчеси Мауха аны даууруна чыгъыб, гюрбеча гюрюлдей:

— Юйюнъде кишдигинъи къаллай болгъанын кесинъ билмей эсенъ, сабий несин билликди. Кёк кишдикди, эт этеринъи энди, кёк кишдик! — деб Джанкирни къолундан тартыб тебрегенлей:

— Хм, хм, мен, хм, хм,— дегенден ары Чючю Маухагъа джукъ айталмай, учларын жилка юйюткен кирпичлерин къысха-къысха къагъа, ызындан тебреди. Биз да джолубузгъа айландыкъ.

Чючюню къатында Мауха деуча бирди. Эрин бир бармагъы бла да кёлтюрлюкдю. Адамланы къатында Чючю кесин хозяинчик этсе да юйде Маухадан бушдукъ болгъанлай джашайды. Тийреде аны билмеген джокъду. Туугъанлы бери да Чючю кесин бай кёргюзюрге кюрешген, «бу уа тамам акъсюекледен кёреме» деб айтдырыр ючюн бютеу рысхысын суугъа къуяргъа огъайы болмагъан (Маухадан къоркъмаса) аллай бирди. Джаулу теричикни уа ол ёмюрюне чыраhdандан къурутмагъанды. Джукъгъа чыкъгъанлай, эринчиклерине джагъыб, «Чючю кюн сайын семиз эт ашаб тура кёреме» деб айтдырыр ючюн тутады. Бюгюн а теричик къууушха тюшгенлей, кишдик къымыб кетгенди.

Школгъа джетгинчи Ахтауланы огъары джанларында уллу сыйдам ташда да бир-эки учуб, Балдаш да, мен да Айсандырланы тийреге кирдик. Межгитни минарасындан азанчы салах тарта турады. Ким эсе да ёлгенин билиб, «гюнахы къурусун» — деб, юйде юретиучюлерича, мыдах айта, школгъа бардыкъ.

Бюгюн ал дерсибиз ана тилден болду. Ана тилден Ибрахим окъутады. Ол кеси алгъын апендилик этиб туруб, артда Совет власть ючюн кюрешиб айлангъанды деб хар ким алай айтадыла, аны магъанасын мен

анъылаялмайма. «Энди кертти джолгъа тюш-
дюк», — деб, ол кёблени да кесини ызындан
тартханды деучендиле. Ана тилден китабларыбызны
чыгъарыб, ачмагъанлай, парталаны юслерине сал-
дыкъ. Кёзюбюзню Ибрахимден алмай къарайбыз. Иб-
рахим орта бойлу, чырайлы, токъ адам, эки къолун
да сыртына салыб, ууакъ-ууакъ ышара, аллыбызда
сюелди. Ол классха кирген заманда бир джанъыз сох-
да да болсун, терс сюелиб эсе, неда сёлеше тура эсе,
ол тюзелгинчи Ибрахим бизни бла не саламлашмайды,
неда олтуругъуз деб айтмайды. Бу джол да дерге
киргенден сора алай этиб тохдагъанында, ким бузукъ
болду экен деб, башымы буруб къараргъа къоркъа,
кёзлерими алмаларын ары-бери буругъа кюрешдим.
Сора чынъ арт партада олтургъан Джанкир бла Алий-
ни бир-бирине къайырылыб тургъанларын эследим.
Ала асыры къызгъандан сау класс аланы сакълаб
тургъандан хапарсыздыла.

— Джарлыла боладыла гудучула,— деди Алий.

— Мени атам, кишини джугъуна тиймегиз деб
нек юретеди да сора?— деди Джанкир.

— Юрете эсе, мени атамы джерин алыб нек тура-
ды да?

— Власть бергенди.

Бу экиси былай бла инъирге джетерик болур эди-
ле, Ибрахим бёлмесе. Аланы даулашханларын эшит-
мегенча эте:

— Салам, — дей, бизни бла саламлашды.

— Салам,— деб биз да джууаб этдик.

— Олтуругъуз.

Джанкир не эсе да айтыргъа излеб къолун кёл-
тюргенин эслегенинде, Ибрахим:

— Не дейсе, Джанкир? — деди.
— Мен Алий бла олтурмайма,— деди.
— Дерсден сора сѣлеширбиз,—деб, Ибрахим жур-
налда не затла эсе да джазыб, ёрге къобду.
— Тюнене не дерс берилген эди юйге?
Къолларыбызны ёрге тутдукъ.
— Айтчы, Аслан.
— «Каска бла къумурсханы» азбар этерге,—
дедим.

— Тюздю.

— Этмеген къолунъу ёрге тут.

Къолун ёрге тутхан болмады. Тута башлагъанла да къолларын кѣлтюре келиб, тѣгереклеринде тутхан кѣрмей, ийиб-ийиб къойдула.

— Тутсагъыз тутмасагъыз да мен дерсин билген бла билмегенни къарагъанлай таныб къояма,— деди Ибрахим, бирча ууакъ акъ тишлери кѣрюне, ышарыб.

— Билгичи барды,— деб шыбырдады мени бла олтургъан нѣгерим:

— Билгичи Бушайны барды ансы, кишини да джокъду.

— «Каска бла къумурсха» — деген басняны ким джазгъанды?

Къолуму тутдум.

— Айт, Аслан.

— Кирилов.

— Тюзю Крыловду, Крылов.

— Кирлов.

— Огъай, Крылов.

— Кырлов.

— Крылов, Кры-лов.

Барыбыз да бирден «Кры-лов» дедик,

- Ана тилибизге ким кечюргенди?
- Алийланы Умар,— деди Балдаш.
- «Каска бла Къумурсханы» юсюнден Ибрахим кёзюү-кёзюү бизге соруула сорду.
- Къумурсха къалай джашагъанды?
- Джай хаман ишлеб тургъанды.
- Къыш а?
- Къыш а ишлегенин ашаб, тынч джашагъанды.
- Каска уа?
- Каска джай узуну джырлаб, къыш а, ашарыкъ табмай, Къумурсхагъа джалына баргъанды.
- Къумурсха не джууаб бергенди?
- Джай узуну джырлаб турдунъ эсе, къыш энди тебсе да тур,— дегенди.
- Тюзю айтханды?
- Тюз айтханды.
- Сиз Къумурсхача ишлерге сюйген адамла билемисиз?
- Бизни тийредегиле бары да Къумурсхача ишлерге сюедиле,— деди бизни тийреден биреу.
- Бизни тийредегиле сизден аманмы ишлейдиле да? — деб Къаракетладан биреу ол джашха джанды.
- Тохдагъыз, тохдагъыз! Каскача адамланы уа билемисиз?
- Майна Каскача адам,— деб мен бирлемей, экилемей, ызыма бурулуб Алийни кёргюздюм.
- Бары да башларын анъа бурдула. Къарагъаныкъда, ол эки къолун партаны эки джанына джайыб, бютеу партаны алыб, Джанкир да джанында ёрге сюелиб тура эди. Ибрахим да эслемей тура кёре эдим.
- Орнунъа олтуруб, Джанкирни орнун кесине кьой! — деди устаз хыны бет алыб.

— Мен аны бла олтурлукъ тюлме. Кетсин.

— Нек?

— Зыкылды, гудучуду. Карандашымы урлагъанды.

— Алдайды, Ибрахим, Джанкир ёмюрде кишини затына тиймейди,— деб биз бир аўуздан кычырдыкъ.

— Карандашы партасыны артында тургъанлай айтады,— деди Джанкир.

Алий партагъа керилиб тургъан болмаса, джаллар акъыллы тюлдю. Ибрахим не айтыб кюрешди эсе да Алийни уялталмады. Сора болмагъанында барыб, аны партагъа къарышыб тургъан къолларын айырыб, кесини орнуна тартды. Джанкирни олтуртду. Ол алай этгенинде, Алий джылары келмегенлей джыламсырай, классны кычырыкъдан алдыра:

— Сатлыкъ, Ибрахим, сен большевиклеге кесингъи ачхагъа сатханса, школ сабийге уа тиерге болмайды, тохда, атама барыб айтсам сени сюдге берир,— деб китабларын джыйыб, парталаны аралары бла чыгъыб тебреди.

Атасы анама къутургъаны эсиме тюшюб, бусагъатда Ибрахимге алай сёлешгени да анъа къошулуб, тамам джюрегим къайнаб:

— Ма Каска, ма Каска, биз сыртыбыз бла чымыр-тала ташысакъ, сен хыликге этесе да,— деб къалайларына эсе да эки-юч джумдурукъ бекледим. Кими мени джаллы, кими аны джаллы болуб, бютеу бары къалабалыкъгъа къалды. Ким биледи, Ибрахим болмаса не бла бошалыргъа боллукъ эди...

Алий кетди. Дерсибизни да толу айтыб бошамагъанлай, къонъурау къагъылыб, эшикге чыкъдыкъ.

Экинчи дерс башланды. Ол да Ибрахимники эди. Биз алкъын окъуй-джаза билмейбиз, алай а бизде джыллары 9—10—15-ден атлагъанла да болгъанлары себебли, не кыйын азбарны да Ибрахимни аўзундан тынч этебиз. «Энтда», «энтда» — деб тохдайбыз. Ол кюн «Каска бла Къумурсханы» иги айтханым ючюн, Ибрахим ёчке бир тетрадь берди. Он джыллыкъ джашауумда андан уллу къууанчым болгъан болмаз!

Алийни аллайла этиб кетгени ючюн, Ибрахим бизге да аман боллукъ болур деб къоркъуб эдик, алай а классда чыртда уруш-туйюш да болмагъанча, ол бизге биягъынлай жарык халда кириб, дерс бериб те-брегининде, биз аны суйгенибизден да бек суйдюк.

Ол кюн эм арт дерсибиз джыр дерс болду. Ол дерседе бизге «Интернациональны» юретиб башладыла:

Къозгъал, кыйынлыкъда джашагъан,
Дунияда ачла, джарлыла.
Къайнайды къаныбыз ачудан
Ёлюм урушка барыргъа,—

деген куплетни хар тизгинин башха-башха Ибрахим алда, биз да ызындан айта, юрене кетдик. Ибрахим:

Бу къазауат боллукъду
Эм ахыр, эм уллу,—

десе, биз да бирден:

Бу къазауат боллукъду
Эм ахыр, эм уллу,—

деб къайтара:

Интернационал бла
Къобар адам улу,—

деген сёзле бла бошайбыз. Макъамы бла джырларгъа
да бир кесек юрендик.

Къозгъал, кыйынлыкъда джашагъан,
Дунияда ачла, джарлыла,—

деген сёзледен кёзюме бир суратла кёрюнедиле: «Ду-
ниягъа» кесибизни тийрени санайма. Тийребизден ары
элден хапарым джокъду, джукъгъа чыкъмайма, иймей-
диле сора. Алай а бир джолда анам бла мен Уллу
агъачха баргъан эдик. Анда къошлада джууукълары-
быз бардыла деб анам алай айта эди. Биз тийреден
тёрт-беш эшек да алыб, ёре турукъ отунла келтирир-
ге барабыз. Мени эшекге олтуртуб, анам ызымдан ба-
ра тургъанлай, бир мырдычыкъда эшек чочуб, башым
батмакъгъа батылды. Андан ары уа элни да кёрмей,
джылагъанлай баргъан эдим. Ёмюрде джукъгъа бар-
гъаным ол эди.

Сора «дунияда ачла бла джарлылагъа да» садакъа
джыйыб айлануучу Джайылгъанны, къатхан гардэш
къабукъланы кюлден чёблеб къабхан бизни хоншубуз
Ёрюзбекни джашчыгъы Манафчыкъны, юсюнде джа-
маусуз бир сау джери болмагъан кийимли Джукга-
ланы Джибекни, ёмюрюнде ийнекеге термилиб джа-
шагъан анамы, Джаргъакъ Хаджибекирни — тийре-
бизни кёбюсюн санадым. Ала ючюн а ол «ахыр, ол
уллу» урушха бюгюн деселе да кириб кетерлей, джю-
регим аллай бир таукелликге кирди. Бу джырни ке-
сибиз да ёрге туруб, сый бериб джырлайбыз.

Балдаш да, мен да дагъыда бир талай сабий да «Интернациональны» джырларгъа кюреше, школдан чыгъыб, бираздан Байрамукъланы тѣбен жанлары — Бачха артына джетдик. Къайсы хуна жанындан эсе да бир таш келиб, тюз сол хончама тийди. Ол сагъатлай, кѣзлерим къарангы этиб, джаягъыма джылы суу къуюлгъанча къаным къуюлду. Джер тѣгерек айланыб, къайры эсе да кѣмюле, Бютдюланы къала юсюмю басыб келгенча болдум...

Бираздан а эс джыйыб кирпичлерими кѣлтюренимде, джолну жанында бир тонда джатыб, анам бла Даута къатымда олтуруб джылай, кѣб адам да тѣгерегибизни алыб тургъанын эследим. Гардош къаза тургъан адамла джыйылгъан болур эдиле.

— Быланы артыкълыкъларын хаманда кѣлтюрюгюз деб кѣкдеги бизге буюрубму къойгъанды, ха?— деб Мауха, алайдагъылары барындан да мийик адам, башларындан энишге къараб джыламукуларын сюртгенин эследим.

— Совет власть деб не ючюн къууанч аллы болгъанбыз, была бизге бийлик этиб турлукъ эселе? — «Бирликде тирилик!»— деб кычырды джаргъакъ Хаджибекир да. Артда кеч билдим, «Бирликде тирилик!» деб лозунг бар кѣре эдим.

— Бир джарлыны жангызын союз къоя эди да, мен кыйынлы...

Анамы джылагъан тауушу къулагъыма келиб, ёрге къобаргъа кюрешдим, алай а башымы кѣлтюрелмедим.

— Мурдар баланы тутуб керегин берсегиз а,— деди дагъыда биреу.

«Алай деб кимге айта болурла»...

— Къюгъуз, джаным, сау болугъуз, алай этсегиз, бу джарлыны ёлтюрюб да кетерле. Алагъа неда сыйынады, биз аркъау болаллыкъ тюлбюз алагъа, джаным,— деб анам джылай-джылай айтды.

— «Бирликде тирилик! Бирликде тирилик!» (Ол Хаджибекирди).

— Кеминат, бюгюн сеникине алай этген, тамбла-сында бизникилеге этерикди. Аладан ёмюрюбюз тынъы табмай, аман бла кетиб барады. Джюрюгюз, Кемалны чакъырайыкъ, неда барайыкъ да Советге айтайыкъ.

— Джамагъат, тилейме мени юсюмде этмегиз алай, меннге этериклерин этдиле, энди не чыгъарыкъды? — деди анам. Алай а анамы сёзюне да къарамай, джыйылгъан бары джолну ёрге юрюлюб, Совет таба айланды. Анам бла Даўта ўа мени эки къолтугъумдан кириб, бачхала бла ююбюзге эндирдиле...

Уллу юйден печге кёчгенбиз. Терезе тюбюнде атам этген агъач орундукъчукъа тешиндириб джатдырдыла. Къолан кийизни алыб, къонакъ келсе салыучу акъ кетен джабыуну кюбюрчекден чыгъарыб тюбюме джайдыла.

Огъары табхада асыраб тургъан джаўчугъу бла бышлакъчыгъындан Даўтагъа эрлай хычынчыкъла эт деб бериб, анам сютчюк бла айранчыкъ тилерге тийреде къайсына эсе да кетди, сора келтирди да инъирчек бишириб:

— Ууун аллыкъды бу,— деб аны бир акъ джурун-нъа джагъыб сарх къысханча башыма байлады. Башым а аўругъандан чачылыб барады. Анам эсней эсней къатыма олтуруб тюкюре тебреди да:

— Ауруу ачыллык болса, эснеучюме,— деб бекден бек энеб барады.

Бираздан Бекмырза да, аны кьатыны Джансарай да келдиле. Джансарай арта туракълай, бир джанджаурукъ чырмалгьанны Даутагъа узатды.

— Аллах айыб этерик, чочханы туюб кьара кёсёу этгенме сени ючюн,— дей, Бекмырза орундукугъа джууукъ келди. Анам кьобуб, аллай уллу адамла юйюне келгенлерине джунчуй, джанджаурукъ бла сыйпаб тюблерине стол шиндикле салды.

— Ойнай-ойнай, кёз чыкьды дегенлей, кёремисе, зыйнаны балалары, кёремисе, быланы сен,— дей олтурду Бекмырза.

— Джашчыкъ камсык затды, тыялмайбыз, кёресе, ансы муну бар да ур, джылат деб ким юретирикди баласын,— деб кьошду Джансарай да «тюзмю айтдым» дегенча, эрине кёзюн кьыйыкъ ие.

— Советге тарыгъабыз сенден деб джыйылыб бара тургъан бир кьауумну аллына чыгъыб кьалгъанма да, да джанымла, кёзюмле, барыбыз дин кьарнашбыз, бири-бирибизни сатаргъа неге керекди, сабийле туююшген-джарашхан да этерле деб, ариу айтыб, ызларына ашырыб келеме,— деди Бекмырза да, узун сары мыйыкъларыны учлары эки кьолу бла кёзюу бура, кёзлерин да анамы башы бла кьайры эсе да кьарата. Ол адамны кёзюне, хыны заманында кьаратгъан болмаса, тюз сёлешсе кьарамаучанды.

— Да, Бекмырза, Джансарай, джанымла, аталары ёлюб, тёрт ёксюзню кьолундан тутуб, сизни ышыгыгъызгъа кьысылгъанма. Санларым сизге азмы туююлгенди, не берсегиз, аны келтириб, ауузларына атыб бюгюннъе джетгенме. Бюгюн энди ёксюз джанланы

тишлик этиб ашасагъыз да не къарыуум барды. Аллах сизни ючюн джаратхан болур эди мен къыйынлыны,— деди анам, джылары тыгъыла.

— Къачан да адебли эдинъ, хариб, Кеминат, сюре башласанъ, не гитче затны да уллу этиб кетерге бол- лукъду. Биз бир тукъумданбыз, сюегибиз башха бол- са да, бир-бирибизни джакъларгъа керекбиз къайда да,— деб алай айтыб, сора Джансарайгъа, — а къа- тын, ол ийнекни была бла тешъ саууб тур, къатыкъдан да унутма,— деди.

— Сизни Алийигиз сизден зинсиз джукъ да этмей- ди. Майна, аны школда Ибрахимге этгенин да са- бийле айтыб айталмайдыла. Мени джанъыз къарнаш- чыгъымы бу дуниягъа джетдириб тургъанлай, дагъы да, анам, кесинъи алагъа алдата тураса.

— Къыз башынъ бла, Даута, кесинъден уллулагъа нелени сандырайса, ахырысы? — деди Джансарай.

Анъа да джууаб бермей, Даута анама:

— Сени быладан къоркъгъанынъ къачан къал- лыкъды экен? Власть бизни ючюн чыкъгъанын энтда билмеймисе!? — деди.

— Хай, хай, хай! Къыз кѳрюб, тейри, сенден беде- рин а кѳрмеген эдим! Эркиши бла гирешиб тургъан не затса сен!

— Да бил энди, мени къаллай болгъанымы, мен къарнашчыгъымдан бек сизни суймей эсем, отда кюйюгюз!

Даута алай таукел сѳлешгенине кеси да сейирсин- ньенча айтды.

— Къызчыкъ, ёлейим андан эсе, сабыр бол,— де- ди анам.

— Огъай, уллуну-гитчени анъыларлай кѳрюнмей-

ди кызынъ, Кеминат,— деди Джансарай, сюзмеча сюзюлгени кетиб, бети темир бет ала. Алай а дагы— да джыйырыла, кзууурула, эрин бюгюн кѣргенча суйюне, анъа къарады.

— Къайда джерлегендиле экен сени гагай бабушча ол акылла бла? — деб Бекмырза кесин кюлдюрдю.

— Алай бек керек эсе, айтайым — Совет власть. Сени ким болгъанынъы да ол билдиргенди, ансы бир тукъум бла айтылабыз, Бекмырза бизни аллахыбызды деб мен да анамча сеннѣ сежде кылыб тура эдим. Сени тубанынъдан анамы чыгъаралмайма ансы, биз а чыгъыб бошагъанбыз. Джашчыкъны школгъа ийдирирге унамагъанынъ да аны ючюн эди сени,— деди Даута кыызгъандан кыза.

— Тохда, кыызчыкъ, тохда. Сеннѣ сѣз джетмейди.

— Сѣз джетмеген киши джокъду бусагъатда, анам.

— Кесини джашын нек ийди да школгъа, сабийлени Кытайгъа сатыб нерик эсе Совет власть?

— Да, джыланбаш, мен ала тебреселе, кесими кѣоруулай билликме, мени адамларым бардыла. Сиз худжуланы уа ким кѣорууларыкъды да?

Бекмырза тишлерин чакъдырыб, джумдурукъларын кыса, ёрге кѣобду. Энди ол, кесин тыялмай, Даута таба айланды. Ол джибин бир да тыяргъа излемей, бошлаб кѣояды. Джансарай аны кѣутургъан кылыгъын билиб:

— Джашчыкъны атасы, олтурчу орнунъа, неда кел кетейик, бу тыгырыкъда башыбыз да тѣгерек айланды,— дей, аллына барды. Бекмырза къайнагъан ачыуун къатынындан ала, аны ары тюртюб, орунну къатында шиндикге кесин ёретин бошлады.

Мен башымы кысханын да унутуб, джюрегим кызыудан кызыу ура, алагъа къарайма. Бекмырза Даутаны тырнагъына тийсе, секириб аркъасына миниб, анъа бир хата этерикме. Ол кюн да арбазыбызгъа келиб анамы юсюне дуняны къаратханы, анамы бети учхунча агъарыб арбазда сюелиб къалгъаны бюгюн да кёзюме кёрюннъенлей турады. Не этерге табмай, къургъакъсыб тургъан ауузумда джыялгъан тюкюрюгюмю джыйыб туруб, Бекмырзаны бетине тюкюрдюм...

Менъе ол алайда бир хата этерик болур эди, алай а Бекмырза орнундан къобар-къобмаз Кемал фельдшерни да алыб, доб деб эшикден тюшдю.

— Хм, ма, ауругъан сабий хариб, джерге тюкюреме деб бетиме тюкюрюб ийгенди да... къайгъырмаз, сабий тюлмюдю... Кёре келген эдик, сабийле бири-бирини кёзюн да чыгъарадыла,— дей, дагъы да нелени эсе да чайнай, тили бюлдюрдю эте, Бекмырза да, къатыны да артлары бла чыгъыб кетдиле.

Бетим, башым отда мыдыхча кюедиле, бир кёзюм асыры кёбгенден ачалмайма, ынычхаргъа ыйлыгъама. Кёзлерими энди ачалмасам да ким, не сёлешгенин билиб турама.

Юйюбюз адамдан толду. Бир заманда къатымда Балдашны джылагъанын эшитдим. Ол джылагъаннъа кёлум такъыр болуб мен да джыладым. Анам бла Даута да бизге къошулдула.

— Бети адам танымазча болуб барады, анам,— деб Даута таб кесими да къоркъутду.

— Не сарынды сау сабийни юсюнде, тохдагъыз бир, дохдурну къарама къоюгъуз,— деди Кемал.

Адамла шум болдула.

Дохдур, анам салгъан байлау ну тешиб, инъирчекни алгъан заманда уа ачыгъанына тѣзелмей, кычырыкъ-кычырыкъ этдим.

— Тѣз, джаным, тѣз, бусагъат сау этиб къоярыкъды,— дей Керти къолуму сыртын сылайды.

Дохдур, орус тишируу, менне бир ариу-ариу сѣлеше, бир джылтырауукъ кысхашчыкъ бла мамукъ бушдукъчукъланы дарман джугъу этиб, джарамы джууады, джуласын да алды. Анча сайын мыйымдан бир кесегин тартыб алгъанча ачыйды, анча сайын Балдаш да:

— Бу джол а ачыдымы? — деб соруб барады.

— Огъай,— деб мен да кюйюб-бишиб, бири-бирине джабышхан эринлерими кючден ача, джууаб этеме.

Бираздан Ибрахим бла Ангелина Николаевна да келдиле. Ангелина Николаевна джумушакъ къолун мангылайыма салыб биразны тутду. Ибрахим:

— Къалайса, Аслан? Джигит бол, джигит бол, — деб алай айтханлай, бююн классда Алий Ибрахимге «сатлыкъ» дегени эсима тюшюб:

— Ибрахим, мен сени ючюн дерт алырма Алийден, — деб джыларым тамагъыма тыгъылыб айтдым.

Ибрахим оруннъа келиб, юсюме къабланаракъ бола:

— Гитче шохчугъум, огъай дерт керек болса, биз кесибиз алырбыз, сиз а окъургъа керексиз, Асланчыкъ, сау бола кириш,— деди.

— Сандыракъ этеди, баям, ансы не ючюн дерт излейди,— деди къайсы эсе да.

— Огъай, Ибрахимге классда Алий аманла айтханды да аны ючюн... — деди Балдаш.

Къоймагъанларында, сора Ибрахим болгъанны болумуча айтды.

Андан сора:

— Да, джолдашла, мени ёлтюрюрге деб ол бекмырзала ызымдан тюшюб айлангъанларын да билеме. «Меннъе межгитни, динни бетин джоюб, большевиклеге кесин уллу ачхагъа сатханды»,— дейдиле, кесигиз билгенден. Мени киши сатыб да алмагъанды, мен кишиге да сатылмагъанма. Джюрегим къалай суйген эсе, алай этгенме. Арабча окъудум, окъутхан да этдим. Магъанасын анъыламагъанлай, кесим не хайыр табдым, кимге да не хайыр бердим,— деб къолун силкди.

Ибрахимны орнуна башха афенди ол сёзлени айтса, былайда аны бетине тюкюрлюкле чыгъар эдиле. Ибрахим а... Ибрахим а аладан башхады...

Тогъуз-он джылны ол Бютдюланы межгитде афенди болуб тургъанды дейдиле, алай а не ауругъанда, не ёлгенде ол кесине хакъ излемегенди. Башха афендиле алайлыгъын онъсунмай, болмагъан сёзлени анъа къуру да чыгъарыргъа кюрешгенлей тургъандыла.

Артда уа Ангелина Николаевна да, ол да Тотуркъуллада школ ачыб, анда окъутуб тебрегендиле.

— Сеннъе джукъ этиб а бир ойнасылачы, тоба, тиширыу тейри демейди, тейри да адамы, ким болса да аны бет терисин соярма,—деди Мауъа, ёрге къоба.

— Джамагъат, бизде Совет власть орналгъанлы ма джети джыл болуб барады. Оноу, кёресиз, кесибизни къолубуздады. Ма мен кимме? Мени ма,

аллыгъызда олтуруб тургъан къарт атам Керти уа, ёмюрю джалчылыкъда кетиб, правленнъе джарлылыгъын айтыб барыргъа эркинлиги болмагъанды. Барынь да алай эдигиз. Энди уа мен, аны джашы, сизни бла бирге джашау оноуубузну этеме, къоркъмай, юркмей меннъе, меничалагъа барыб джарлылыгъыгъызны айтасыз. Ой, тохдагъыз сиз, джолдашла, ма бу хыбырт тонланы атыб, гемха чебгенле, схарла къабдалла киербиз.

— Тюз айтаса, Кемал, джаным, оноулу да болдукъ, джерли да болдукъ, алай а энтда тынъы бермейдиле ансы небиз да боллукъ эди.

— Ий, аллах ючюн, Кемал, Совет власть «джолдаш» демей сёлешгенни унамаймыды ха?— деди Мауха, къалын къашларыны тюбюнден Кемалгъа къарай.

— Унамайды, унарыкъ да тюлдю,— деб Кемал тау-кел айтыб, къайсына эсе да бурулду.

Ол эки къолу бла кёзюу дженъил-дженъил башын тарайды.

— Тынъы къайдан берсинле, джанымла, ёмюрлюк мюлк джерлерин, малларын сыйырыб, къуру джуртха таяндырыб къойсала,— деди анам.

— Да Кеминат, ол малланы ма мени атамы, ма сени баш иенъи, ма Чючюню, дагъыда алачаланы къыйыгълары бла этгендиле.

— Да къыйыгъларына джал ала эдиле, ортакъ ишлей эдиле.

— Беш джылны джалда туруб мени Мандалагъым бир ийнекни кючден алыб келген эди,— деди Бурунсуз, джашыны юсюнден.

— Аны да бермей, ашагъанынъ къарнындан къалмагъанды деб, къуууб да ие эдиле, тейри. Ма

мени бир джыл Бекмырза алай этиб ийди да кесигиз билгенден,— деди Керти.

— Джо-джо-джолдаш Бурунсуз, ол биздеги да сени Мандалагъынъча болуб келген эди бир джыл,— деб Маўха алай айтханлай, бары анъа къарадыла. «Джолдаш Бурунсуз» деб киши анъа алай сёлешмегенди, не ўа Маўха бюгюннъе дери ол сёзню джюрютмегенди. Ол себебден, хар кимге тюрлю кёрюндю, кимден да бек а Маўханы кесине бла Бурунсузгъа.

— Да эркишиле, иги биле болурсуз, ёзге ма мени аллымда тауугъуму алгъаннъа да разы боллукъ тюлеме,— деди анам бирча джумушакъ аўазы бла.

— Джо-джо... джолдаш Кеминат, сен бир кетсень кетиб къала кёреме чыртда. Ма бу арбазынъа огъуна бир кёз джетдирчи, къол аязымча бирде джеринъ болсамы тургъанса алай? Сени гардош ызынъа он баразадан кёб сыйынмаўчан эди, мен унутханлыкъ этмеген эсем, энди властны кючюнден джерли болгъанынъда барын да унутубму къойгъанса? — деди Бурунсуз анама зукгуракъ къарай (кёзлери алайыракъды).

— Огъай, мен бирин да унутмагъанма ол ашхылыкъланы, Бурунсуз.

— Джолдаш деб сёлеш, Кеминат, энди адет алайды,— деб Маўха анамы сёзюн бёлдю, анам эшитмеди дейме, ансын.

— Алай а игилик кёре юренмегенибизге, бу ашхылыкъла бизге былай берилиб бек да къалырла дегенча джюрегим ийнанмагъанлай, къоркъгъанлай турады,— деб анам тамам болумун айтды.

— Совет власть бир инсанны халал къыйынына тиймейди, Кеминат, эгечим. Харам къыйын ашагъан а тегерге керекди,— дей, Кемал комсомол кёлегини

тешилиб тургъан боюн тюймесин этиб, джассы къубас белибауун тартыб кысды. Орундукъ къулагъында джер бетли шинелин алыб кие башлагъанлай, Даўта барыб дженъин тутду. Джити тёпбели бёркюн да кийди. Ол кийимлени Кемалгъа Буденныйни аскеринде бергендиле дейдиле. Ол анда уруш этиб, партиягъа да анда киргенди.

— Джаўла бизге не аманлыкъ эталсала да аярыкъ тюлдюле, аны унутмазгъа керекди, — деб Кемал кетерге эшикни сабындан тутта айтды.

Аны бла бары да кетдиле. Балдаш да къарнашыны шинелини этегинден тутта чыкъды.

— Аллах сюек саулукъ берсин, Кеминат. Къоркъма, джукъ да болмаз, дохдур къоркъуулу тюлдю деди да,— дей чыкъдыла.

— Джаныгъызгъа къор болайым, кыйналдыгъыз,— дей, анам да мени къоюб эшикге чыгъалмай, босагъагъа дери ашырды.

Ол кюнден башлаб сау эки-юч кюнню башым кысыб, дунямы танымай, кече ўа, анам айтыўдан, сандыракъ этгенлей чыгъыб турдум. Дохдур кюн сайын келиб, джарама къарайды. Балдаш да школдан келир-келмез менъе джетиб, берген дерслерин, окъугъан затларын айтханлай турады, сора не шекер гырт, не алмачыкъ, не алма къатханла келтириб, джасдыкъ тюбюне салмай къоймайды. Аладан менъе бир джукъ ашатхынчы да кетмеученди.

Мен ауругъан кюнлени биринде Айшатлары джайлыкъдан артлары бла кёчюб желдиле. Ала кеслерини юйде джашамай, къошда тургъанлы бир онбеш джыл чакълы бола болур эди, алай бла юйлери

ни халиуанларына дери тозурагъан эди. Аланы джарашдыргъынчы ўа тюшдюле.

Айшат келиб мени алай кѳргенлей, джаны чыккыды да къалды.

— Ай джарлы анам а, джанъызынъы былай салыб тургъанлай да «маллары, мюлклері сыйырылды» деб Бекмырзаны джазыкъсына тураса сен. Алагъа туююле сыртынъ джауур болуб тургъанын къалай эскерелмейсе? Къуру алагъа тери ийлеген бла тюнкенъи тауусханса да. Мен барыб эки этеклерин башларына къаблаб бир келейимчи,—деб, Айшат къызыб тебргенлей:

— Къой, Гитче, къой, аллах кеслерине сорсун ол дуняда,—деб анам этегинден тартыб иймеди.

— Сенъе не аманны да этге эдиле ахырда да ала, башынъы тюе турсала да, хо деб барлыкъса,—деб Айшат анама джанды.

— Хо демей, этер къарыуунъ бармыды да?

— Анама не кюрешиб анъылаталмай къалдым, ахырысы бусагъатда власть бизники болгъанын,—деб Даута да тамам джанына джетгенин айтды.

— Сизни чакълы бир билмеймеми мен, акъылыгъызгъа голия, алай а ёмюрюбюз алдануу бла кетгенди да энтда къоркъуб турама мен,—деди анам.

Айшатны эри Джарашды улу, уллу джашы Ислам бла бирге юйге кирди.

— Юйню къараллыгъына къараб бошагъанбыз, энди маммат джыйыб ичин бир сюртсегиз,—деди ол.

— Юйге джыйылгъа эдик да ичине саллыгъыбыз болгъа эди,—деди Айшатны уллу къызы Мариям.

— Хо, къызчыкъ тюз айтады, анам. Ненча джылны къолубузгъа таякъ алыб айландыкъ эсек да не

юсюбюзге, не юйюбюзге джукъ этелмедик, кьошлада, мурджарлада сууукъ ауруулу болуб, келиб кьалдыкъ ансы,— деди Айшат.

— Хабджюк болмагъа эди да къарынларын адамыча тойдуралгъа эдик, къатыгъыбыз, малыбыз да кьош азыкдан озмай барады, — деди Джарашды улу.

— Джаз Кёл джагъасында, айтханларыча, ТОЗ-гъа джер бериб сюрдюрселе, сора джашауубуз аллына боллукъду,— деди биягъы Айшат, кьууана.

...Айшатлары юйлерине кечмегендиле алкъын. Мен да кьобуб эшикге-юйге кире башлагъанма.

Бир кече анам джассы намазгъа абдез ала, кьалгъанла да кьадалыб чебгенлик ийире тургъанлай:

— Гитче, эсиме бир зат тюшюб турады,— деди.

— Не зат, анам?

— Исламгъа, Асланнъа да сюннет этилмегенин унутханмыса?

— Да кьой, анам, неге керекди...

Айшат, отуздан атлагъан къаранъы тиширүү болса да, джарамагъан эски адетлени амалын табыб джюрютюрге излемейди. Бу джол да анамы алай айтханын асыры онъсунмады.

— Муслиманнъа киндиги кесилген эркишиге сюннет этилмей къалай болур, акъыз...

— Да энди джыллары да озаракъ болгъанды, анам, не уа экисине эки мал кесерге керекди, хант этерге ун керекди. Бусагъатда барын да къайдан табайыкъ.

— Сизни бир танагъызны экисине да атаб кессек, не боллукъ болур?..

— Да биз болгъан малны, кьош керекни да бер-

генбиз дедим да ТОЗ нёгерлерибизге арада тутаргъа, энди ызына алыргъа боллукъ тюлдю. Былай юйюме джарашыб, мен да адамча бир джашаргъа ашыгыб ёлеме,— деб Айшат кесини къайгысына кёчдю.

— Джарашды улуна айтсам, ол бир мал амал этер, хариб,— деди анам.

— Да мен джукъламай, сизни сёзюгюзню эшитиб турама, тейри, анам. Алай а энди ол адетлени уна-рыкъ тюлдюле, энди закон башхады,— деди мени къа-тымда уллу агъач орундукъдан Джарашды улу.

— Да сиз джашыгызыны къалай суйсегиз да эти-гиз, мен сизни къыллы къалсам кёрмезмисиз,— деб анам намазлыкъгъа кире башлаб, ёрге къайырыл-гъан дженълерини бууун туймелерин этди.

— Джёгетейчи табар бир мадар,— деб гурушха-ракъ къошду. Джёгетейчи деб ортанчы эгечим Мар-зийни эрине айтыучанбыз. Ала Джёгетейде джа-шайдыла.

Мени аягъымдан джатыб, менича алагъа тынны-лаб тургъан Ислам:

— Сюннет деб неге айтадыла? — деб сорду.

— Джукъламаймы турасыз, сиз кюлаякъла? — деди Даута башалгъанны эки джанындан Мариямгъа тутдуруб, къолдаайланнъаннъа къотара.

— Этилсе билирсиз не болгъанын, джукълагъыз,— деди анам, къулакъ къакъгъынчы бизге бурулуб.

Мен иги болуб, школгъа джюрюб башлагъынчы онбеш кюн озду. Ол заманны ичинде Ибрахим, Анге-лина Николаевна эки-юч кере мени кёре келдиле, хар келгенлери сайын саугъала да келтирмей къоймай эдиле. Балдаш а кюнюне тёртбеш келе болур эди.

Бир кюн келгенинде (школдан джетер-джетмез

келген эди), бети да кызарыб солууун кючден ала:

— Ой, Аслан, Аслан, билемисе, бюгюн бизни школда джыйылыу болду,— деди.

— Не джыйылыу?

— Алийни юсюнден.

— Къалай?

— Да ма былай. Устазла бары да, сохтала бары да, атала-анала бары да джыйылдыла да Алийге урушдула.

— Андан сора уа?

— Андан сора уа сен да Алийни урмазгъа керек эдинъ,— дедиле.

— Къалай «урмазгъа керек эдинъ?» Ол Ибрахимге алай айта, Джанкирге джашау бермей тура эди сора, къалай урмаз эдим?! — деб тамам ачыуум тутду.

— Хар ким школдан кысдаргъа, кысдаргъа деб кычыра тургъанлай, Ибрахим къобду да: «Огъай, джолдашла, Алий алкъын сабийди, аны юретирге, окъутургъа керекди, энди ол кесин алай джюрютмезге айтханын да эсге ала, орнунда окъургъа къояргъа керекди» деди да къойду,— деб Балдаш Ибрахимни алай этгенин онъсунмай, джылары джете айтды.

Ибрахимни кесине аман айта тургъанлай, аны школда къойдургъанына мен бек уллу сейирсиндим. Мени ичими билгенча Балдаш:

— Алайда олтургъан бир къауум атала, анала да «Ибрахим байлагъа джан басады» деб алай-алай айта эдиле. Алай а Ангелина Николаевна да къобду да «Биз терсейгенни тюзетирге борчубузду. Алийни мындан ары аллай заты болса, школдан кысдарыкъбыз, бу джол а кысдамазгъа»,— деди. Ол да алай айтханында сора адамла «Бу Совет властан кечимли биз

ёмюрюбюз власть кёрмегенбиз, сен адам болургъа изле ансы, кечген да этерикди, болушхан да этерикди» дей чачылдыла Мен алай айтханларыны не болгъанын анъылаялмадым,— деди.

Балдаш кетгенден сора да ол айтхан хапаргъа мен бек сейирсиндим. «Сеннъе амаи айтханыгъа, сатлыкъ дегеннъе тэзерге, анъа дагъыда окъутуб игилик этерге къалай болгъанын анъылаялмадым. Ибрахимни уа энди алгъынча сюерге боллукъмуду?»—деген сагъышла башымы алыб, Ибрахимге ийнамым да тентиреди.

Школгъа джюрюб башларгъа энди дохдур эркилик берди. Барыр кюнюмде уа асыры ашыкъгъандан танъ атмай орундан къобдум. Айшатлары юлерине кечюб, сабийлери да элни ортасында школгъа джюрюйдюле. Мен школгъа биягъы Балдаш бла барлыкъма, Балдаш мени бла барыр ючюн сумкасын да алыб, бизге энди.

Анам экибизге да не табханын ашатыб, кишиге ышанмай, мени биягъынлай кийиндириб башлады. Къар джаугъанды. Ол сеbebден, эки аягъыма кийиз уюкъланы кийдириб, тышларындан къара боялгъан черкес чарыкъларымы кебледи. Айшат берген териледен кеси этген акъ тончугъуму, чырпа бёркюмю кийдирди. Белиме да атамы къарасауутму, наршабмы салыннъан кюмюш белибауун къысдым. Башымы байлауун бёркюмю чырпалары джабхандыла. Сумкамы онъ джаныма тагъыб, къолума тери къолкъабчыкъланы кийдирди да, къойнума да бышлакъ бла нартюх гырджын туурагъанны сукъду.

Ана, ана! Сени къыйынынъы къайтаргъан бала боламыды экен?!

Анча кюнню джатыб къобханыма дуниягъа джа-

ныи туугъанча, хар нени бирча тансыкълай, Балдаш бла мен бизден чыгъыб, школгъа айландыкъ. Экибиз атауул къарнашладан туугъанлабыз. Ол себебден, юйде бизге бирге джурюй туругъуз, школда да айтыгъыз да бир партагъа олтуругъуз дегендиле. Классда уа къызланы аталары, аналары джашла бла олтурсагъыз, школгъа иерик тюлбюз дегендиле да джашла башха, къызла башха олтурадыла. Бир къауумла уа окъуй тургъанлайыбызгъа кириб келиб, «Мени сабийими къулла бла олтуртургъа не ишигиз барды» деб дунияны башын тюбуне да этиучендиле. Аллай аталаны-аналаны устаз алыб чыгъыб, сора талай заманны эшикде ала бла туруб къайтыучанды. Энди уа башха олтуртурукъ болур деб турсанъ, ол сабийле биягъы орунларында къалыучандыла.

Къарда кезлерим къамаб башладыла, алай а тийребизни джанъыдан кергенча джутланыб къарайма.

— Сени бетинъ да бусагъатда ма бу къарча акъды,— деди Балдаш къолтугъумдан тутуб бара тургъанлай. Колтугъумдан тутуб баргъанын, кесими эркишилигиме мусхамлыкъгъа санаб, къалай ычхыныргъа билмей, энишге ийилиб, къар джуммакъ этдим.

— Къолкъабларыны суу этдинъ да къойдунъ, энди къалай киериксе? — деди Балдаш.

Анъа джууаб этмей, артхаракъ туракълаб, къар джуммагъымы Балдашны къарасы боялгъан чебгенден тыш салыннъан палтонча этилген тонуну джагъа-сындан ары бысдырдым. Ай, мен алаймы этдим, безирим келгенни сезиб, Балдаш тебреди мени къар джуммакъла бла топулдатыб, акъ тонуму дибидик этгинчи сопалады. Мен да къайтарама анъа кезюууюмю, алай а ол менден дженъил аякълы болады ансы.

— Бусагъатда уа бек тишмекбег болдунъ,—деди Балдаш менъе къараб кюле.

* * *

Топуракъбаш юйчюклени бютеу юслерин къар басхандан джер бла тенъча кёрюнедиле. Бизни тийреде джанъыз бир къанджалбаш юй—Бекмырзаны юйю болмаса, къабыргъасы, терезеси, эшиги ачыкъ та-нылгъан джюкъду. Джер-джерде бурулуб-бурулуб, къышхы аяз чыгъарыб келген акъсыл тютюнден, юйлени къалайлада болгъанларын алай билликсе.

Тийрени артында къотур къаяланы эринлери къар тютюнден мизлеча бери-бери къаралыб турадыла. Джанъыз, бу къаяланы бирини дорданында не ёмюр-ле, не къар, буз джукъ этелмей тургъан Къала бюгюни да къызарады. Айтюдун, ол къаланы ишлеген заман-да ташланы адамла бири-бирине узата, Чочхаланы тийреден Къала башы къаягъа дери тизилгендиле. Ол а узакъ джерди.

Элни ал джанында чегет, бу эртде тюшген къарны стемге да санамагъанча кёгере, сейир джайны эсинъе салады. Агъаргъан аны ичиндеги юч чауулуду. Тюбю Джурт а алайда къабырлагъа эришгенча чыммакъ акъ кебинъе чырмалыб, Хурзукдан Учкуланнъа дери сойланнъанды. Барыны тынъысын бузгъан а Къобанны адаргы шууулдагъаныды.

Элде къымылдагъан азды. Алай айтханым ючюн, эл бизден а алгъа къозгъалгъан болур: эртденъиде малны ашына-суууна къараб, таулу юйде ишин этеди. Азмыды аны иши юйде да! Кими чебген согъа болур; кими чабырлыкъны талкъыгъа ура болур; кими гюр-

бени тюбюн кырыб, арт хулгусун хурумбайла эте болур; кими эскисин джамай болур; кими джалчысын алдаргъа планла кзура болур; кими джалын табмай джылай болур; кими суюгенине барыргъа эркинлик табмай дыгалас эте болур; кими... кыайдам, не...

«Интернационалны» джырлай, кюле, ойнай школгъа баргъан сабийлени даурлары элге кыалай эсе бир тюрлю кзуат салгъанды. Бизге «Интернационалны» юретгенли биз эртден сайын джолда аны джырлаб барабыз.

Школда негерлерим мени арагъа алыб, келгениме кзууана, джарамы-саулугъуму кезюу-кезюу сордула.

— Артха кыаллыкыма деб кюркыма, биз сени кесибизге джетдирликбиз,— дедиле ала.

Алий кыатыма келирге дыгалас эте тургъанын аныладым, алай а мен аны амандан-игиден да джукъ айтмадым.

Кыонзурау кыагылыб дерсге олтурдукъ. Ангелина Николаевнаны дерсиди. Хар айтхан сезюн ычхындырама деб кюркыма, дерсге тансыкъ болуб тургъаным бла суюуб тыныладым. Сурат салыу дерсде уа «Ма былай салыргъа керексиз барынъ да» деб классны аллында тетрадымы ачыб барына да кергюздю да уялгъандан бетим чюгюндюрча болду.

Муну ызындан Ибрахимни дерси боллукъду. Мен аны бир тюрлю халгъа кириб сакыладым. Аны айталлыкъ да тюлме.

Кыонзурау кыагылыб, аны эшикден кириб келгенин кергенлей, сохдала, адетдеча, ерге кыобдула. Мени кыобарым келмеди. Олтургъанымча кыалдым.

— Аслан кыобмады! — деб Балдаш огъуна кыычырды.

— Къайгъырмаз, Аслан ауруб къобханды, кесинде энди барыбыз да болушургъа керекбиз, орнунда къалмазча. Къалайды, Аслан, башынъ? — деб аллыма келиб, башымы сылады.

Кёзлерими партадан айырмагъанлай, башымы бугъа бичгенча силдеб, Ибрахимни къолун башымдап атдым. Ол сейирсиниб, биразны да сюелди, алай болса да меннъе андан ары къатылмай, дерсни башлады. Нёгерлерим а меннъе сейирсиннъенден дерслерин ачалмайдыла.

Мен Ибрахим айтдыргъан дерсни этмей, ана тилден тетрадыма суратла сала башладым. Бнягъы Балдаш аны кёрюб:

— Ибрахим, Аслан дерсин этмей сурат сала турады,— деди.

— Тилчи,— деб анъа алай айтыб, узун, тили бла Балдашны суратын сала башладым.

Ибрахим къатыма келиб, не эте тургъаныма къарады.

— Аслан, иги джаш, дерсиннъе эс бёл, сен нёгерлериннъи джетерге керексе,— деди.

Джукъ да джууаб этмей, кёзюю-къашымы туююб тургъаныма, андан ары сёз айтмай, менден столну къатына кетди. Мен а кесиме не зат болгъанын да билмейме, ёзге Ибрахим а кёзюме «киши адамча», огъай, алай бош айтама, тамам Бекмырзача кёрюнюб къалгъанды...

Дерсле бошалыб, юююбюзге кете башлагъаныкъда, Ибрахим мени алыб канцеляриягъа кирди. Сора мени шиндикге олтуртуб, кеси да аллымда олтурду да, сёлешиб башлады:

— Ауругъанынъдан иги болгъанмыса?

Тынъыладым.

— Джукъ кереклинь бармыды?

Тынъыладым.

Алай бла, ол да соруб, мен да аузумма кьууут джуммакъ этгенча тынъылауу бериб турдукъ. Балдаш да, артда айтханына кёре, эшикни кирит орнуну тешигинден къарай безгенме деди. Болмазымы таныгъанында, Ибрахим мени бошлады. Къуш тьюнден ычхыннъан къанатлыча, эшикге чартлаб чыгыб, мени сакълаб тургъан Балдаш да, мен да юйге атылдыкъ. Балдашха Ибрахимни не сёлешгенин, мен кесими аны бла къалай тутханымы джугъун да айтмадым. Ол сора безиб, эм артында менден ёбгелеб аллымда барды...

Талай кюнню бу халда школгъа джюрюб турдум. Бир кюн, солугъан кюньююз эди, биз барыбыз да юйде тургъанлай, Ибрахим келди. Анам арбазда эди. Не сёлешгенлерин билмейме, Ибрахим да, анам да кёб сёлешиб, юйге келгенлеринде, меннъе дуняны къуярыкъ болурла деб тура эдим да, анам джукъ айтмады, Ибрахим да, Даута бла, мени бла саламлашыб, атам этген агъач табчанчыкъгъа олтурду. Этеклерин къайыра.

— Кемалгъа, школгъа отун деб келген эдим да сизге да не эте тура эсегиз да бир къайтайым деб келе келеме,— деди Ибрахим.

«Бир ишексиз, мени ючюн келгенди, анама айтыб урушдурургъа келгенди»,— деб тура эдим да алай айтханында сейирсиниб, Ибрахимни къаллай адамгъа санаргъа да билелмей, сураг сала тургъанымы да къюуб, кёзюне битдим. Алай а ол, чал ура башлагъан гымых сакъалын сол къолу бла сылай, дугъум кёзле-

рип Даутаны кьойшунда джатыб тургъан улуу кьолан кишдикге ийгенди. Сора бетинден ышаруу кетмегенлей, узалыб Даутадан кишдикни алыб, башын сылай тебреди. Ол сагъат анам айтыучу эсиме тюшдю. «Кишдикге, итге, малгъа хыны этмеген, аланы суйген адамы иги адам болгъанын бил»,—деученди кьуру да анам. «Сора Ибрахим иги адам эсе, аман адамланы нек джакълайды да?!»

Ибрахимни аллына шай бла гырджын сала (уялыр кьонакъ келсе, анам кьуру да шай, неда эти болса, эт салыучанды), анам:

— Бу джаш джукъгъа джарарыкъмыды, Ибрахим, кеси да кёб кьалды да, хадауус, дерсинден,—деди.

— Асланнъамы айтаса? Аслан а фахмулу джашды, бютюн да сурат салыргъа бек сюеди, художникди тамам. Ауруб кьобханына тюл эсе, бир кесек хыныракъ кёрюнеди ансы,—деди Ибрахим.

«Художник деб а неге айтады экен?»

— Да не этгенди, джукъ затмы этгенди?

— Школда мени дерсимде джукъ этерге унамайды. Юйде уа кьалай биле эсе да ол дерсин билиб барады дейдиле негерлери, мен кирсем, алгъынча ёрге кьобмайды, кьалгъанлагъача сёлешсем, сёлешмейди. Менден бир кыйналгъан джери болурму джигитни? — дей, меннъе кьарады.

— Ах, мен джарлы! Ибрахим, Ибрахим деб андан сора сёзю джокъ эди да, энди сора алай нек этеди?—деб Даута ачыды.

— Мен не джарлылыкъ бла келсем да, Ибрахим, быланы адебге, намысха, киши джукъгъа узалмазгъа юретиб тургъанма. Энди бу болуму бла бюгюнден

башлаб уллуну сыйын кёрмей тебресе, менден насыбсыз болурму дуняда? — деди анам, джылары тамагына тыгыла.

Анамы джюреги кыйналгъанлай, кзуру да алай болады.

Анамы кыйналыб кёрсем а, мени да джыларым келиб квалыучанды.

Джарамдан ауруб кыйналгъаным да, мен школгъа биринчи баргъан кюн Бекмырзаны анама дауруб ачханы да, Алийни артыкылыгы да, аланы барын кечген Ибрахимни терслиги да — бары джюрегиме тюрелиб туруб, анам ол кыйынлыкларымы эскермей дагыда мени терслей тургъанына джюрегим мындан ары чыдаялмай, кычырыкдан алыб джылдым.

Не эсе да бир болду деген болур эдиле, ючюсю да юсюме мыллык атдыла.

— Не болду, джашчыкъ, мен джарлы, не болуб квалды, ёмюрде этмеген затынъы квалай этдинъ?! — деб анам башымы ёшюнюне кысды. Ибрахим а башыма тийгенлей, не уралгъанымы уруб, кюлун ызына тюртдюм.

— Ах, мен джарлы, мынъа не эсе да бир затла бола айланады, анам, джарасы мыйысын кегертген болурму?! — деб Даута бир джанындан кычырыкъ этиб башлады.

— Мен Ибрахимде окзурукъ тюлме, суймейме мен аны! — деб, джылай тургъанлай, кычырыб айтдым.

— Ибрахим ючюн джанынъы бере эдинъ да, алай квалай айтдынъ, мен джарлы? — деди анам.

— Ибрахим сатлыкъды!

— Оу, мен хариб, мен джазыкъ, ол айтыугъа бир

къара! Ауузунъ къурумасын. Аллах бла тилейме, Ибрахим, муну сёзюне эсинъи бёлме.

— Огъай, Кеминат, анъа эс бёлмей къояргъа джарамаз, иги этди айтханын, ансы мен да джукъ билмей тентиреб турлукъ эдим.

— Да джарлыгъа кюн джокъду деб керти айтадыла, къайдан бара барды эсе да ол худжу школгъа... Кесине джаула чыгъарды, джарлы джан. Муну сёзлерине эс бёлмей къояргъа боллукъ тюл эсе, энди этигиз этелгенигизни...

— Огъай, Кеминат, ашыкъгъанлыкъ этесе, сабыр бол, дженъиллик этме. Аслан, иги къарнашчыгъымча, айтчы, мен кимге сатылгъанма деб кёлюнъе келеди?

— Бекмырзагъа!

— Нек?

— Ачхагъа!

— Къалай?— деб Ибрахим ышара-ышара сорду.

— Алий ол кюн большевиклеге сатылгъанса деген эди да?

— Хо, деген эди.

— Ол алай айтханында, анъа джукъ айтмай къойдунъ да?

— Хо, классда джукъ айтмадым.

— Нек?

— Аны уллу болуб усдаз болсанъ, анъыларса, Аслан.

«Къалай къуджур адамды бу Ибрахим, бир зат бла ауузунъу тыйыб къояды»,— деген акъыл башыма келиб, анамдан айырылыб орундукъгъа бауурумдан къабланыб тургъанлай, башымы кёлтюрюб, кёзюмю къыйыры бла къарадым. Таймаздан ышара туруучу кёзлерине салкъын урубду.

— Да алай болса да мен большевиклеге, байлагъа да сатылгъанма, алаймыды, Аслан?

— Огъай, байлагъа сатылгъанса!

— Да Алий большевиклеге дей эсе, сен байлагъа дей эсень, къайсыгъызгъа ийнаныргъа боллукъду адам? — деб Ибрахим кюлерек этиб сорду.

— Ах, мен джарлы, бу сёзлеге къара, къантулукъ, не затланы сёлеше тураса сен? — деб анам тебе башлады.

— Бекмырза сеннѐе урушхан эди да, уругъа таш да алгъан эди да къолуна?

— Алгъан эди, аллахы кесине сорсун...

— Аны джашы Ибрахимге аманла айтханында, мен Алийни ургъан этген эдим. Ол да мени башымы тешди.

— Сора уа?— дедиле ючюсю да бирден.

— Ибрахим алагъа сатылмаса, Алийни къысдамаймы къоярыкъ эди?! Хар ким къысдаргъа деб тургъанлай, Ибрахим къойдургъанды,— деб ичимдегин айтыб, уллу солуулу къ табханча болдум. Сора, энди уа не айтыргъа къолундан келликди ол керти затлагъа деб, бетине таукел къарадым. Мен алай къарар къарамаз, Ибрахим бирча чыммакъ тишлери кѐрюне, эки къолун да бир-бирине ура, кюлдо. Барыбыз да анъа битдик.

— Да ма, Кеминат, эгечим, Асланны сѐзюне эс бѐлмесек, аны быллай иги джаш болгъанын билмей турлукъ эдик. Аперим, къарнашыма, аперим,— деб мен анъа айталгъанымы айта тургъанлай, ол меннѐе «аперим» дегеннѐе сейирсиндим. Андан сора меннѐе къарагъан да этмегенча, мен анъа айтханланы да

унутханча анам бла Даутагъа бурулуб хапар башлады.

— Кеминат, эгечим, мени анам ёлюб ёксюз квалгъанымда, меннѐ беш джыл болгъан эди. Ёге анам аягъы босагъадан тюшер-тюшмез, мени кёрюб болмай тебреди. Атам, сыртда-кьолда айлана эди. Ол юйде болмаса ўа, меннѐ джетген кыйынлыкъны адам адамгъа айталмаз. Аслан тенъли болур эдим. Бир кюн ёге анам сыртынъ бла отун ал да кел деб мени чегетге ийди. Кесим джанъыз кьоркъсам да «огъай» деб айтыргъа амалым болмай, джантауну да алыб Джуртха ётдюм. Чымырталадан джюкчюк эте тургъанлай, балтаны тюз онъ аягъымы баш бармагъына бериб, неми да билмей тенъередим.

— Джарлы сабий а,— деб анамы джумушакъ джюреги эзилди. Мени ўа джылай тургъан джашчыкъ кёзюме кёрюнюб кыйналдым.

— Джарамдан къаным а кьойну бойнундан баргъанча барады. Асыры ачыгъандан не этерге билмей, кьолум бла кысдым. Болгъаным бары къан болду. Отун алмай юйге барыргъа ўа не амалым барды. Сыртыма джюкчюк кысаргъа кюрешиб, аягъымы байларгъа да бысдыр табмай, къаны хансланы кызарта, къабырланы къатына джетдим. Джюгюм бла хундан тюшюб джылай-джылай анамы къабырына бардым. Къабыргъа къабланыб неллай бирни джылагъанымы билмейме. Экинди заманда бир эркиши къатыма келиб, акъыртын сыртымда джюгюмю теше башлагъанын эскердим. Тешиб бошагъанында ўа мени акъыртын къабырдан айырыб, кесине бурду. Ол Керти эди. Алайда аягъымы да байлады, кьолумдан тутуб кесини юйюне да алыб келди. Ол кече аны юй

бийчеси Кышда мени башымы, аягъымы да джуууб таза этиб, кирсиз орунда джатдырды. Анам ёлгенли ол кечеден татлы джукъламагъан эдим. Аягъыма балхам салгъан эдиле да ол да ачыуун сындыргъан эди.

Мени юйге келтиргенлей а, Керти юйге барыб ол тиширыуъга налат бергенди. Атам къошдан келгинчи, Керти мени кесинде тутду. Мени джашлыгъым къуру ол тогъуз-он кюн эди десем джанъыллыкъ тюлме, Кеминат. Къошдан келиб бу хапарны эшитгенлей, атам ол тиширыууну юйюне ашырды: Кертини сёзю анъа неден да багъалы эди. Ол кюнден сора атамы эгечи бизге келиб, юйюбюзге къараб турду, атам а андан сора башына иш этмей, мени къолумда бюгюн да джашайды, кёресиз.

— Хо, хариб, ёмюрюнъ узакъ болсун, сен анъа къарагъанча къыйынды адам адамгъа къараргъа,— деди анам.

— Да бу хапарланы, Кеминат, сен менден да ариу билесе, алай а Аслан мени ким болгъанымы билмейди да аны ючюн айтама ансы.

Атам, ёге ана келтириб меннъе джетдирген къыйынлыгъын унутдуруп ючюн, аллында тауугъун къоймай бериб, мени окъутургъа къабарты медресеге салгъан эди, алай а, кёб турмай, мен андан къачдым...

Ибрахимни хапарына биз сют уюгъанча тынъылаб тургъанлай, Джолкъан эшиклени да ачыуучусуча дыгъар-дугъур этдире ачыб, къолунда асыры эскиден элек болгъан бир араууну бла кирди. (Джолкъан деб да, Бабуш деб да Бурунсузгъа айтабыз). Зукгуракъ кёзлерин Ибрахимни инбашы бла сылджырата меннъе ие, аны къолун тутду.

— От алыргъа келгенме, акъыз, кѣмген отум джукъланыб тура кѣре эдим,—деб отда нарат мыдыхланы къысхач бла ары-бери эте, арауунуна салды.

— Сен от алыргъа келсенъ, бютеу отну кѣлтюрюб кетиученсе, Бабуш,—деди Даута. (Джолкъан деген чам атын кѣзюне айтмай, не Бабуш, не Бурунсуз дейбиз).

— Отну да къызгъан энди, къуругъун сен огъесе, отну да къызгъан,—дей, Джолкъан ёрге къобуб, пли-тада чоюнладан кѣзлерин алмагъанлай, чыгъыб кетди.

Бююн чоюнланы башларын ачаргъа Ибрахимден тартыныб баргъанын анам бла Даута анылаб, бири-бирине къарашдыла.

Джолкъан кюнюне бир тогъуз-он кере кире болур бизге, анча сайын да «Мында не барды, мында уа не барды?» деб, хар чоюнну башын ачыб къарамай кетмеученди.

Ибрахим эки къолун бири-брине чалыш эте, эн-ишге ийилиб дагъыда башлады.

— Афенди болдум. Окъугъан заманымда да, афендилик этген джылларымда да кеси кесим бла демлешгенлей джашадым. «Атанъы болгъанын бошаб афендилик этесе. Не зат окъугъанынъы магъанасын кесинъ да билмейсе» дедим кеси кесиме. «Аллахха ий-наныгъыз, кесигизден онълугъа бой салыгъыз» деб ауаз берирге керексе. «Кесинъ ийнанмагъаннъа башхаланы ийнандырыргъа боллукъмуду?» «Кесинъ тюзге санамагъаннъа тюздю деб халкъны алдаргъа боллукъмуду?» Менъе тычлыкъ бермеген бу тукъум оюмла бла афендилик этиб башладым, — деб Ибрахим со-

лууун алалмагъанча сёзюн бёлюб, ёрге къобуб къара къабдалыны джагъасын бошлады. Юй тубюнде джюрюдю.

Анам бла Даута Ибрахимге, кирпик къакъмай, къарайдыла, аны бюгюн джанъы таныгъанча халлары алайды. Мен ол айтханланы магъаналарын толун аныламасам да Ибрахимде мени кёлюме келген затла болмагъанларын, ол мен таныгъан адамлагъа ушамагъанын аныладым. Аманны-игини, тюзню-терсни сабий джюрекден бек айыргъан не барды!

— А сыйлы аллах башха афендилеге сен аны ючюн ушамай болур эдинъ. Асланны атасы ёлгенинде, эсинъдемиди, Ибрахим, схатха джанъыз ийнегинми кесе башлагъанымда, сен кесдирмей къойгъанынъ. Алай а Сюлемен афенди «Ибрахим афенди айтханны этсенъ, ёлюкню ящикге салыб да басдыртырыкъды, ийнегинъи кес да чач» деген эди да...

— Да андан сора да айта эдиле ала меннъе кёб зат, бюгюн-бюгече да айтадыла. Алай болса да, айтхан айтханы бла къалады,— деб Ибрахим аур ахсыныб, джюрюгенин къойду. Дагъы да бираздан башлады:

— Мен джюннъе тюшген тауукъча алай къатышханлай, алай экилилей ёмюрюмю тауусурукъ болур эдим, большевиклеге тубемесем. Ала бла бирден атларгъа изледим, алай а мен афенди болгъаным себебли, меннъе ийнанырламы, мени ышаныб кеслерине къошарламы деген къоркъуула алгъан эдиле. Алай болса да, ала меннъе ийнандыла, мен да къолумдан келгенни этдим. Бир кюн. Сюлемен афенди юйюме келди. «Сени къачан да мен афендиге санамай эдим,—

деди ол олтурган да этмегенлей. — Сен адетдеча схат, аш юлюшюнью, деуюрню, джууунчуну алыргъа унамай, дууаны хакъсыз бериб, бизни бетибиз бла ойнаб турганса. Бусагъатда мен сени Кемаллагъа дженгил-дженгил джюзгенинги эслейме. Бизни джутдуруб, кесинь къутулургъа излей болурса да, кёрюшюрбюз, биз да бююн туумагъанбыз», деб чыгыб кетди. Тююн айтсам, аланы алай этгенлери меннге кёл берген болмаса, джюрегиме къоркъуу салмады, не ююн десень, сюлеменле меннге алай эселе, сора мен керти тюз джолгъа чыгъа айланама.

Аны бла бирча, сеннге закон ышана эсе, ол ышаныуу джанынъ, къанынъ бла да толтур — ышаныуу, ийнаныуу адамгъа къанатды.

— Ибрахим, афендиликни къой да бизге къошул демеймедиле кешеуюкле? — деди анам.

— Огъай. Ала меннге «къошул, къошулмасань биз сени джеринге джетдирибиз» демегендиле. Къошулма да демегендиле. Эркинлик хар кимни да кесиндеди. Совет власть киргенлей а:

— Ибрахим джолдаш, сен усдазлыкъгъа бар. Кесинь айтханлай, не зат окъутханынгы, не окъугъанынгы билмей турган эсень, энди окъутханынгы джашауда къаллай хайыры болгъанын кёрюрсе. Тотуркъуллада школ ачыгъыз,—деб ашырдыла.—Андан бери төрт джыл озду. Ол кюн меннге «джолдаш» дегенлерин мен ёмюрюмде да унуталмам. Ол сёзден сыйлы, ол сёзден багъалы сёз барды деб да билмейме, — деди Ибрахим олтура. — Ол сёзню мен биринчи кере Буденныйны аскерине Кемал бла мен джол уста болган заманыбызда эшитген эдим: аскерчиле бизге айтхан эдиле.

— Ол кече джаралы этгенлери да, джаным, аны ючюн болгъанды сора, кызыллагъа кечгенинъ ючюн,— деди анам.

— Хо, Бекмырзаны, Сюлемен афендини кьоллары бла болгъан эди ол а,— деб Ибрахим кьулагъыны артында джара табын кьргюздю.

— Зауаллы, ненча кыйынлыкъ чекгенсе...

Мен хапарын бошаб кьояды деб кьоркьа тынъыладым. Огъай, Ибрахим кьалай эсе да бир тюрлю адамды. Бекмырза аны ёлтюрюр ючюн адамланы удуб, Ибрахимни джаралы этгенди, Ибрахим а аны джашын джакълайды. Ибрахим Даутагъа затха да аптик, кьуран окъутханды. Энди биз школда Ибрахим джазгъан китаб бла «Ленин бютеу дуняны вождуду, Ленин ёлгенди, Ленин сауду» деб окъуйбуз деген оюмла бир-бири ызындан башыма келдиле. Аны токъ санларына, айча кыйылгъан гымых чал сакъалына, кызылы бла агъын тегуб тургъан суйюмлю бетине кирпич кьакъмай кьарай, не айтыргъа да билмей кьалдым. Уллуланы ишлерин, джашауларын да билмеклик сабийге кьалай кыйынды...

— Да ма ишле былайдыла, Аслан джолдаш. Суйсенъ, ийнан меннъе, суйсенъ, ийнанма, иш кесинъдеди,— деб, кьара тышлы тонуну туймелерин этиб, кьара бухар беркюн да кийди.

— Сау кьалыгъыз, Кеминат,— деб анама алай айтыб, барыбызны да кьолубузну тутуб чыкъды. Кьолуму кьалай тутдурдум эсе да билмейме, кеси аллына огъуна узатылыб кьалды дейме.

Ол кюнден сора «Огъай, джарасындан кьаны бара, сыртында отун джюгю бла анасыны кьабырына

къабланыб джылагъан, сатлыкъ боллукъ тюлдю»,— деб Ибрахимни кимден эсе да къоруулагъанча кесиме къайтара да айта, аны алай этгени кёзюме кёрюне, джыларым келе турдум. Алай а дагъы да Алийге алай этгени эсиме тюшсе, къатышыб къала ма...

Мени бир-бирде анам да сейирсиндиреди. «Ёмюрде бизни джерибиз болмагъан эсе, Совет власть Бекмырзаны джерлеринден берди — энди гардошубуз, биченибиз да болду. Ийнегибиз джокъ эсе, ТОЗ арадан бизге бир къунаджин чыгъаргъанды дейдиле. Къозлагъанлай, келтирликдиле. Джарлылагъа болушлукъгъа деб советден ненча кере ачха бердиле! Анам хаман Бекмырзаланы джумушларын этгенлей джашай эди, сора энди неси да иги болгъанында нек къууанмайды»,— деген акъыл башыма келеди, былай нек этесе дерге уа билмейме. Айшат а джашаууна къууанч аллы болгъанлай, къалай эсе да бир тюрлю бир дженъил болуб айланады. Эри, эки джашы кёзюу-кёзюу къош нёгерлери бла къошда, малда туруб келедиле. Бир кюн анам Айшатладан ашлаучугъубузну да, джюн чагъыучу сабаны да алыргъа ийди.

— Джанъыз джанчыгъынъа къурман болайым, алай келдинъ эсе. Аубекир къошдан келгенди да анама къатыкъ иейим деб тура эдим. Кесим да хычын этиб турама. Тончугъунъу да теш да олтурчу бери, наным,— деб мени аллыма джанъы джауу бла гардош хычын салыб, кеси чара бла бир джаудан бизге иерге деб гоббан агъач аякъгъа салды.— Исламны атасы Нарсанадан ун да келтиргенди, андан юлюшюгюзню да иерме, сен элталлыкъ тюлсе, джанчыгъым,— деди.

Айшатланы юлери тюз ырхыны джанындады. Бир топракбаш юйчюклери бла бир пешчиклери барды. Юслеринде ала кийизлери бла эки агъач орундукълары, баш къанъасы къуру бычакъ ыз болуб бир столлары, беллеринде иничге къуршоулары бла агъач челеклери, бир-эки къазанлары, баш табхада бир-эки-юч мияла саутлары, огъары джыйгъычда тёрт-беш тешек бла джабагъы джасдыкълары, бир къанджал юбюрлери. Не затлары да ол. Ол кюнледе мен аланы санаб айланмагъанма, энди айтама ансы. Кеслери уа джети джан боладыла. Ёзге Айшат бла эри чыртда джюреклерине бир къоркъуу келтирмей, Совет власть бизники болуб келгенди деб къалай эсе да дюн-дунияда ёмюрге болмагъан бир уллу насыбны сакълайдыла. Анама къарасанъ а туюлюрге юреннён кишдикча буюгъуб, сескекли тургъан болмаса, къууанчын, бушууун да билмейли.

Айшат берген джауу, сабаны да алыб юйюбюзге тебрим. Айшат тонуму туюмелерин да кеси этиб, дуняны ариуун айта, иги кесек ашырды. Менден суйгени джокъду. Андан айырылгъанымдан сора джолда бузчукълада уча, бир-бирде уа чабыр баууму баса да тая, Хабишлени тийреден чыкъдым. Джайылгъанланы тыгъырыкъдан Джанкир да чыгъыб менне къошулду.

— Не зат алыб бараса? — деди.

— Джау.

— Бирчик къабдыр.

Алай эте, сёлеше, уча, джаудан да бармакъны ура да джалай келебиз.

— Сен тамблагъа дерсинъи этгенмисе? — деди.

— Этгенме.

— Дерсле кеслери алларына этиле турсала,— деди Джанкир, джаўгъа бармагъын ура.

— Иги сагъан,— деб мен да джаладым.

— Аякъларыбыз да кеслери алларына барсала,— деди ол биягъы джаўда голчу этилген бармагъыны ызын къоя.

— Иги сагъан.

— Биз экибиз да Москваны бир кёрсек.

— Иги сагъан.

— Усдазланы башлары бизникиле болсала.

— Иги сагъан.

— Онушар хунт кампетибиз болса.

— Иги сагъан.

Алай эте Деболаны къатында эки джол айырылгъангъа джетиб, ол баш джолгъа, мен да туб джолгъа айландыкъ. Юйге келгенимде:

— Къалыб кетдинъ да, джашчыкъ,— деб анам къолумдагъылары алды. Сора агъач аякъны башын ачыб къарагъанлай:

— Джашчыкъ, бошаякъны нек алыб келесе? — деди.

Анамы къатына барыб аякъгъа къарагъанымда, бармакъ ызла болмасала, джукъ джокъ.

— Биз аллай бирни ашамагъан эдик,— дедим.

— Тохда, тохда кимле, кимле ашагъансыз?

— Джанкир бла мен. Ашайбыз деб ашамагъан эдик биз, ашарыбыз да келмей эди, кеси ашалгъанды ансы,— дедим кёлюм бла.

— Анагъыз ёлмесин алай,— дегенден ары анам джукъ айтмады.

Печде къурулгъан чебген агъачда чебген согъа тургъан Даўта чоллагъын къюсюледен да чыгъар-

гъынчы тѣзмей, анама къараб, эки къолун бири-бирине ура къюлдо.

Бишиб тургъан ууакъ гардошланы тауукълагъа ашатхандан сора, орунларына уруб, анам сууукъсураб юйге кирди. Эшиги болмагъан печни ауузунда джууукъ олтуруб, бираз джылыннъандан сора:

— Джашчыкъ, ол мен сюйюучю джырынъы бир джырлачы,— деди.

Даута да согъа тургъан сюзюк чебгенине чыначыкълары тиреб бизге айланды. Мен а орусча джырлай билгениме къууана, махдана, юйде къычыралгъанымы къычырыб:

— Сошьем, сошьем, Дуния,
Сошьем, сошьем, Дуния,
Сошьем, Дуния, сарафан, сарафан,
Сошьем, Дуния, не марай, не марай,—

деб Ангелина Николаевна юретген джырны джырлады.

— Кѣремисе, къызчыкъ, иги тынъылачы, ахыратны, дуняны юсюнден этилгенди бу джыр. «Марама дуняда кишини, ахыратда джетер»,—деб барады бу джырда. Орусча билмегенликге аны анъылаб барады мени джюрегим,— деди анам.

Анамы тюз айтханына мен да ишексиз болдум: джырлагъанлыкъгъа орус сѣзлени магъаналарын анъыламайма.

Даута бла анамы къоллары джюн ишден не аз да бош болуб мен билмейме. Даута тамадагъа къалгъанлы уа анъа керек джыябыз деб бютюн да къазауатдадыла. Къоюбуз болмагъаны себебли, джюнюбюз да джокъду. Къолларында кирлери болгъанла

бизге садакъя этиучендиле. Даута кеси да къуранны биледи, сен да джахил къалыб кетме деб анам меннѣ да ууакъ-ууакъ, бир да къуруй эсе да аптиекни бошатыргъа, намазгъа юретирге дыгалас этеди.

— Къой, анам, энди аптиек, къуран да керек тюлдю, школун иги бошасын ансы,—деученди Даута уа.

— Аптиек керек тюлдю, намаз, ораза тутмагъыз деб власть кишиге да айта болмаз да, къурумазлыкъ. Юрег муну, бусурманнѣа киндиги кесилиб, намаз керегин билмесе, борчу ахыратда сеники, меники боллукъду... Ол нени биледи, сабий. Не уа, къылфуу тюшер эсе уа.

Аны чыртда къоймагъаны амалтын, мен школдан келгеним сайын Даута дерс бериб башлады.

— Эли-и-иб, б-и-и, си-и-и, джу-у-ум, ха-а-а, х-и-и-и,—деб Даутаны ызындан созама.

Бир кюн а тамам кѣлюм бла билирге суююб:

— Даута, элиб деб неге айтады? — дедим

— Элибге.

— Не затды да ол?

— Элибди.

— Алай деб неге айтаса?

— Элибге.

— Аны бла не сѣзню джазаргъа боллукъду?

Бизге Ибрахим «А» харифни юретгенинде, аны бла «анам» деген сѣзню башларгъа боллукъду деген эди. Элиб бла уа нени джазаргъа боллукъду?

Сора Даута меннѣе джууаб этерни орнуна:

— Анам, хамаи сорады да турады бу джары-джаякъ соргъучунъ, мен мынѣа джууаб этиб джетдирелмейме, окъуталмайма, керек тюлдю,—деди.

— Къуранда, аптиекде джазылгъанны не затды

деб сорургъа болмайды, джашчыкъ?—деди анам да.

Алай бла не зат окъугъанымы да билмегенлей, аптиекни талай бетин Даутаны ызындан айтыу бла бошадым. Намаз керек деб бирни да юретдиле.

Эсимдеди, бир джолда ораза эди. Эртденбласында мен да ораза тутаргъа алландым. Анам да «гитчеликден дишни эскергенден насыб не барды адамгъа. Мен намаз этиб башлагъанымда, он джыл да болмагъан эди»,— деб кёл берди.

— Сен насыблымыса да, анам?

— Мени насыбым кимни къолундады, энтда джашау аллыбыздады,— деб анам экили айтды.

Тюшюмде бла тюнюмде болгъанын билмейме, сарыашны танъ аласы бла ашаб, школгъа бардым. Кеси да ол кюн бир боранлы, къарлы кюндю. Ораза болгъанымы Балдашха да айтмагъанлай дерсге олтурдум. «Букварымы» алыб былай ача башлагъанлай, башым тегерек айланыб, неми да эскермей, Балдашны имбашысына аудум. Бир заманда эс джыйыб къарагъанымда уа, Ангелина Николаевнаны орундугъунда джатыб, ол кеси да аягъымда олтуруб, менден кез айырмай тура эди. Мени аязыгъанымы эслегенлей, берлакъ олтуруб, башымы-башымы сылай, чай бла ётмекни, «ашамай боллакъ тюлсе» деб аллыма салды. Ол кюнден сора Ангелина Николаевнаны артыкъ да бек суюдюм. Оразаны уа сагъыннан да этмегенлей къалдым.

Ол кюн Балдаш да, мен да юйге кетиб тебрегенлей, Алий ызыбыздан джетиб, къолтугъумдан тута:

— Аслан, менне таяна бар, джыгъылырса,— деди.

Бетине къарагъанымда, таза джюрегинден айтха-

нын сезиб къалай эсе да «огъай» деелмей, ючюбюз да бирден джолгъа джарашдыкъ.

Экинчи кюн солур кюнбюз эди. Балдашлагъа джетиб мен юйбюзге тигелей тебрегенлей, Балдаш ауузун къулагъыма джетдире шыбырдады:

— Тамбла хойнух айландырыгъа барлыкъмысыз?

— Барлыкъбыз.

— Мени да элтирикмисе?

— Масхара деселе уа?

— Айтсынла.

— Джашла бла Джуртха ётгенсе деб юйде урушсала уа?

— Урушсунла.

— Меннъе нек элтгенсе деселе уа?

— Къоркъгъанмы этесе?

— Огъай...

— Сора уа?

— Алай бош....

— Алай бош эсе, эртденбла менсиз эки атласанъ, эшитмедим деме!

— Хо..

Айырылдыкъ. Алайсыз да меннъе хар къалайда да Балдаш бла джюрюб, бир партада олтургъаным ючюн «къыз къанау» атагъандыла, энди уа къалай этейим, ахырысы... «Джуртха хойнух айландырыгъа уа бир джангъыз къыз бармайды. Энди Балдашны акъылына не тюшюб этеди алай деб онъсунмай, джашла да мени къозурукълары, хойнух айландыргъаным бурнумдан чыгъары кёзюме кёрюндю. Балдашны айтханын энди бу джолдан сора этмем дей турсам, къалай эсе да дагъыда этиб къояма.

Анам хойнух айландырыгъа Джуртха иерге унамауцанды. Керти да кыш бузлауукъда тайыб Къобанна кѣмюлюб кетерге боллукъду. Ол себебден джашыртын барыучанбыз.

Эртденбласында эртде туруб хурджунларымы джарыдан толтурдум, сора учуна темир чюй урулган эм залим хойнухуму да бир туураган гырджын бла бирге кюйнума сукъдум. Эслетмей алай хазырланыб, сора акъыртын сыбдырылыб арбазгъа чыкъдым. Арбазда биразны тюрт-мюрт эте тургъаныма анам джукъгъа джалламай ойнарыкъды деб тура болур эди,— мени къайгылы болмады. Бираздан ууртлары аяздан кыб-кызыл кызыарыб Балдашны:

— Аслан, турамыса мени сакълаб, мен келдим,— деб кюуанчлы кычыргъанын эшитгенimde, анам биледи деб джаным чыгыб, анъа да кышымы-башымы туюб, джууаб этмей арбаздан тайдым. Экибиз да Асланбеклени юйден озуб, ызыбыздан бизни къайгылы адам кѣрмегеникде, Джукгаланы тийре таба мукъут болдукъ. Джукгаланы итле бир къайырла болуучандыла, артыксыз да сабанларында джаз бизге госук къаздырыгъа унамаучу Туугъанланы итлери. Биз сабанна джетер джетмез итлери да бизге джетиб къалыучандыла. Ол себебден, орамны, ичи бла барыгъа кюркюб, суу ызында тирменни джаны бла кѣпюрге чыкъдыкъ.

Кѣпюрден ётуб сол джанына бурулганлай узун тилимдича бир биченлик барды. Ол биченликге Хамитлени биченлик дейдиле. Аны ортасындан эки къара суу чыгыб, биченликге джайылады. Кыш болса, ол джайылган суу бузлаб, хойнух айландырыгъа

адам излеб табмазча бир алаMAT болады. Балдаш да, мен да алайгъа бардыкъ.

Чаукала мыллыкга басыннъанча, бузну юсю сабийден толгъанды. Дауур, кюлкгю, кычырыкъ-сыйыт. Кими аягъы тайыб джыгъыла, къатындагъын да джыгъыб, экиси да бирден къобаргъа кюрешедиле, кими къобаргъа аякъларын тутдуралмай, учхандан уча барыб, Къобанны джагъасында ташлагъа дери сылджырайды; кими къамчисини джарысы юзюлюб, анъа джангъы джары, неда къайиш салады. Барыны да бурун тартхан тауушлары уа кышхы Къобанны тауушун оза болур.

Мен къойнумдан хойнухуму, къамчими чыгъарыб, къамчими джарысын аны тегерегине ариу байладым. Акъырын бузгъа салыб, хойнух джарыдан бошланнъанлай, къамчими ууакъ-ууакъ джетдире, кызыу буруб башладым. Хойнухум къатхандан сора уа къамчини джетдирмей талай заманны къууанч тыбырлы болуб, юсюне бите, мени бу къууанчымы киши эслемей къалыр да дегенча тёрт джаныма кез джетдиреме: хар ким кеси къайгъылыды, хар ким да башхала анъа къарасала сюеди. Балдаш да бир башха хойнухну къатханына къараб тура кёре эдим. Сора аны меннъе къарарын излеб:

— Балдаш, ма, къатханы джукълана башласа, сен чакъдырса,—деб къамчими узатдым.

— Керек тюлдю, сен алгъын кесинъ айландырмай меннъе берсенъ а, тиширыуну хатерин кёрсенъ а,—деб уллу адамча айтыб, къайсы эсе да джангъы келген джашланы бири берген бир кызыл бояулу хойнухну айландыра башлады. Мен джунчудум. Къуру да алайма, айтыргъа сёз табмай къалама.

Хойнух айландырыргъа кызыны келгенше, усда айландыргъанына да сейирсине, джашла хойнухларын джукълатыб, анъа аралдыла. Мен да тохдадым. Балдаш а хойнухну ууакъ-ууакъ чакъдыра, кызыгъандан кызыа, биченликни джартысын алыб тургъан бузну узуну бла кенделенине талай кере барыб, тамам бели талгъынчы айландырды. Бизнича болмай ол, бузда бир сеир гокгаланы бичимлерин салыб бара болур дейме. Артда кеси да айтды аны — кийиз оюула сала эдим деди.

— От мадалес, къалай залим айландырды, кимди ол?— деб къатымда бир джашчыкъ бурнун тарта соргъанында:

— Мени эгечимди,— деб эшитмеген эшитирлей уллу айтдым.

Балдашны хойнух айландыргъанына къараб туруб, Алий да тезелмей чыкъды. Ол, башында къолан сызлары болгъан хойнухун кекден огъуна буруб, бузгъа ийди. Сора дженъил-дженъил ышыра, Балдашны сюрюб башлады. Балдаш анымы эследи, тебреди кынъыр-мынъыр джолла этиб, юслери бузлагъан джассы ташлагъа миндириб, хойнухну аладан секиртиб, ол этмеген къалмай. Алий не кюрешди эсе да Балдашны джетиб хойнухун джукълаталмады, алай бла Алийни хорланнъанын билгенинде, Балдаш къамчисин бузгъа атыб, хойнухну къатханы тохдаб, башы ары-бери гампик бара тебрегинчи Алийге кюле туруб, сора биягъы хойнухну чакъдыра келиб иесине берди.

Хар ким хойнухлары бла эрише, джыгъыла, тура, бурун суулары сюрте, тонларыны дженъ учлары дибидик эте, бузлаб тургъан гырджынларын

чыгъара да бир къаба да, тер къоюнларына сала, инъирге джетдик. Инъир ала биз да аскерча Джукгаланы кѣпюрден ётерге, бир къауумларыбызны излей аллыбызгъа келе тура эдиле. Керти да таягъына таяна келиб, бизге тюбеди.

— Ай, хадауусла, айта кетсегиз а къайры баргъаныгъызны? — деди.

— Иерик тюл эдигиз мени,— деди Балдаш.

— Нек иймей эдик сора?

— Джашла бла ойнагъан къызгъа масхарады,— дерик эдигиз.

— Айтырек, хадауус, сенден ёзге къыз джокъду сора.

— Алгъын айта эдиле алай, энди эркиши, тишируу да тенъди, кесинъ да айтаса да алай,— деди Балдаш.

Керти неле эсе да айта, аллыбызда тебреди.

Ол кюнден сора Балдаш бла бирге башха къызчыкъла да бузгъа хойнух айландырыгъа джюрюб тебредиле.

* * *

Джангъы джыл джетиб бизни он кюннѣ солурга чачдыла. Чачылгъан кюнубюзде огъуна анам къууанч аллы болуб:

— Малчыкъ да табханма, энди бу школдан бош кюнлеринъде сюннет этдирейик да къояйыкъ, джашчыкъ, мен да бир тынъылы болурма сора,— деди.

— Къойму кесерикбиз?

— Хо.

— Сохтала этерикбизми?

— Айхай да дейсе!

- Сора этигиз сюннет. Ма бусагъатда.
- Тели, афенди этерикди, бизми этерикбиз да.
- Сора кьойну этин да ол алыбмы кетерикди?
- Да ол да элтир...
- Ким афенди?
- Сюлемен афенди.
- Эт кесибизге кьаллыкь тюл эсе, этдирлик

тюлме.

- Сени оноуунь бла боллукьду дейди, хо.
- Сюннет не затды?
- Этилсе, билirse. Энди гыр-гыр этиб турма...

Анам алай айтса да сюннетни не болгъанын баш-халагъа соруб билдим.

Байрым кюнню ал кюнюнде юйюбюз хазырла-ныб башлады. Айшат юйдегиси бла келди, джууукъ-ларыбыз, хоншуларыбыз да джыйылдыла. Аш, суу биширдиле. Эртденинде сюннет этдирликдиле. Асы-ры кьоркьгъандан кече кёзюме кьалккыу урмай, сагъыш этиб чыкьдым. Тань атыб, кьышхы кюн кьарны джылтырата башлагъанлай а юйден сыбды-рылыб чыкьдым. Къайры барайым? Балдашлада та-барыкьдыла; Джолкъанлада табарыкьдыла, Чючю-леде табарыкьдыла. Къайры барайым деб баш орам-да кьачар кьоянлай болуб, сирелиб тургъанлайыма, Ибрахим башлыгъын да башына байлаб огъартын келе тура эди.

— Эй ашхы улан, былай нек эртделегенсе? Аны кёргенлей, джыларым келиб, джыламукуларым тегю-люб башлагъанлай, кесими кьатдырдым—джылауукъ-ла кьызладыла, джаш джыламазгъа керекди.

— Айтчы, Аслан, не болгъанды? — деб бёркюмю маньылайымдан ёрге этди.

— Мени бичген этерикдиле,— деб кёзюмю ёрге кёлтюрмей айтдым.

Ибрахим кюлген да этди, алай а ол сагъат кесин тыйыб:

— Ким айтады алай? — деди.

— Чючю.

— Огъай, алай айтыргъа джарамайды, айыбды алай айтыу, анъа сюннет дейдиле.

— Не эсе да, мен юйюбюзге бармайма...

— Кел экибиз да сизге барайыкъ.

— Огъай, мени тутуб къоярыкъдыла.

— Менъе ийнана эсенъ, тутдурмам, кел.

Джолундан къалыб Ибрахим мени бла бирге бизге энди. Келсе уа аллайгъа келсин, мени излей тёрт джанына къуугъун джайылгъанды: Джинджилагъа, Джолкъанлагъа, Чючюлагъа кетгендиле. Къараб мени кёргенлей а къууанч аллы болдула. Сюлемен афенди кесе сакъалын сылай, тёрде къуш джасдыкъда чегеди, аш-суу хазыр болгъанды. Адамла джыйылыбдыла: гитче пешчикни ичи тыкъ урулгъанды. Юйге киргенден сора да мен Ибрахимни къатындан тебмей, бармагъымы да ауузума салыб, теббем бла тегерекге къарайма: анам мен ёмюрде кёрмегенча джарыкъды. Айшат бла Даута алай да тюлдюле. Ибрахимни олтуртдула. Аны келгенин онъсунмай, Сюлемен афенди кёзлерин бизни къолаң кишдигибизге эришгенча, къыса бла ача, къызыу мынчакъ тартыб башлады. Ибрахим бираз олтургъандан сора, бирча ариу ауазы бла:

— Бу джашчыкъны мен, уллу тентек болуб тургъанлай, орамда табыб алыб келеме. Аллай затладан сабий джюрек сакъат табаргъа боллукъду—деди.

— Анданды сени да сакъатлыгъынъ,— деди Сюлемен афенди, кёзлерин ачмагъанлай.

— Да, Сюлемен, мен, сен къалай эсек да, ол затны юсю бла сакъат къауумну санаб берейим къолуңа. Хусейни джашы неден ёлдю? Тот бычакъ бла сюннет этилиб, андан джарасы ашланыб ёлмедими? Сен афенди тюлмединъ анъа сюннет этген? Хаджатны джашы алай болмадымы? Чючюню Джанкири былтыр ёлюрге аздан къалмадымы?

— Ту, кафыр, адам гяуурну джолуна минсе, шайтан къабха кириб къала кёреме. Къызылла сенге неллай бир ачха бергендиле, сатыб алгъанлары ючюн? — деди Сюлемен, морт тишлерин ачыб кюлюрге кюреше.

— Астоприлла, акъыз, сора ол джашла, хариб, алай бламы ёлгендиле? — деб анам къайгъыгъа кирди.

— Алай бла ёлгендиле, Кеминат, алай бла, аладан сора да кёбдюле алай ёлгенле,— деди Ибрахим.

— Бусурманлыкъны шартын къурутургъамы кюрешесе, къанджилик?— деди Сюлемен афенди, кёзюнде огъу болса урурча болуб Ибрахимни.

— Бусурманлыкъ, адамлыкъ этсенъ, Сюлемен, кеbbe-керексиз зат ючюн былайда бир тиширыуну урунъанын суугъа къуйдуруб турмаз эдинъ,— деди Ибрахим ол эртде бизге келген кюнюндеча ёрге къобуб, юй тюбюнде къызыу джюрюй.

— Бу адам джыйылгъан джерде дининъи, шериятынъы сёк деб кешеуюклеме ийгендиле сени бери?— деб Сюлемен афенди джасдыкъны джанында салыныб тургъан кююшбаш глочун алыб башха джерге ата, айтды.

— Къойчугъуз бир, аллах ючюн болсун, мен юйюм-дегилеге да этдирмейме, мынъа да этдирмейме. Анамы къайгъысыды бары да,— деб Айшат ёрге къобуб, мени ким эсе да сермеб кетерикча кесине тарта айтды.

— Керти айтады, анам. Ибрахимни аўузундан ёмюрде бир терс сёз чыкъмазын мени джюрегим билиб турады. Джанъыз сабийге алай этиб бир къан джаўдуртургъа айланаса,—деб Даўта да юй тюрбюнден ётюр Айшатны къатына келди.

— Бир аррах бизри джашчыкъра арай бра ёрюб кетгер борур-р,— деб Кёкчюк сарнаб тебреди.

— Бизни Джанкир а джарсыгъан эди да джарсыгъан эди. Мен неден болгъанын да билмеген эдим ансы, ёзге аллахны шерияты бузулуруна мен суймейме, дж... дж... джолдашла,— деди Маўха.

Сюлемен афенди уа не сёлешмей, не кишиге къарамай нелени эсе да мурулдай, къачыб чыкъгъанча чыкъды. Ибрахим да кёб турмай саламлашыб кетди. «Огъай, Ибрахим адамгъа игилик этген болмаса не сатлыкъ, не сатдырлыкъ тюлдю кишини».

Бютюн да ол кюнден сора Ибрахимни алгъынча сую, алгъынча ийнана башладым. Алий да меннъе алгъынча джагъыла тебреди.

— Атам зат иймей эдиле ансы, сен аўругъан заманда мен сеннъе кюн сайын барыб турлукъ эдим,— деб бир кюн а ичин айтды.

Дерслерим да биягъынлай иги болуб башладыла. Школгъа барыб келсем, дагъыда тамбласында барырым эсеме тюрбюб, асыры ашыкъгъандан танъа чыгъама демейме. Окъуу китабларымы школда окъурубоз джетгинчи огъуна да эджиклеу бла барын окъуб

чыкыгъанма. Бир-бирде уа анам «Юйден эшикге чыкмай чириб къаласа» деб хауагъа къысдаучанды.

Кёб кюнледе, иги окъугъаным ючюн саугъачыкъла да келтиреме, ала да не затладыла десенъ тетрадь, карандаш, резинка дегенча ууакъ затчыкъла. Ой алагъа мен бир къууанама!

Заман джазгъа джууукълаша башлады. Мартгуртла кетдиле. Аллыбыз таулану тёббелеринде, джел сибириб толтургъан чунъур-мунъур джерледе болмаса, къар ышан къалмай, эриб тауусулду. Джуртну къары да эриб, джарладан Къобаннъа саркъа, сууну ол къыйырын саз санджох бла къайгъанды. Къанатлыланы барындан да алгъа шорбат чыпчыкъла тауушларын эркинирек чыгъара башладыла. Джазгъы кюн кеси да сууукъсурагъанча, джылыуучугъу бла ташлы джолланы мылыларын кебдире, тютюнлетиб тылпыууну терен ёзенни тёббесинде къаралдым булутлагъа къошады.

Бу кюнлени биринде школдан чыгъыб, тенълерим бла джагъалашама деб, тонуму чыркын да юздюрюб, къоркъа-къоркъа юйюбюзге келгенимде, эшик аллыбызда бир джанты бричка бла эки атны ийилиб тургъанларын кёрюб сеирсиндим. Чабыб юйге киргенимде, Джёгетейде эгечим Марзият бла эри—Джёгетейчи, келиб тура эдиле. Уллу юйге кёчюббюз. Эшикден кириб отджагъада аланы, омакъ адамланы, кёргенлей тырхыкдан ары атлаялмай, джунчудум.

Маризят келиб мени кесине къысыб укаш этди. Аны юсюнде къолан лаудан чебгени, башында кепислери бла зыр-зыр эте чачакълы мор кашемер джаулуугъу, аны узун джаякълы акъ бетине бир ариу джарашыбдыла.

Джөгетейчи да, орнундан кьобмагъанлай, меннъе кьолун узата:

— Эй, джаш, алан, кьонакъ суюмеген кьонакъбайча этме да бери аллынъа атла, кьол бер,-- деди.

Аны мен бу джол бла кьуру юч айланьб кереме, алай а Джарашды улуну суюгеними джюз этиб бирин да суюмейме. Узун чал мыйыкълары, бир кезюню сокьурлугъу, адам кючден анъыларча дженъил селешгени — бары да кьалай эсе да мени анъа илешдирмейдиле.

Барыб кьолуму учун аны джумушакъ кьолуна джетдирир-джетдирмез ызыма турдум. Юйню ичи ящикледен, машокладан толубду, бизни юйюбюзде болмаучу бир ийис да барды. Ол аракы ийис болгъанын артдан билдим.

— Анам, Асланнъа кьалачларын берсенъ а,-- деди Марзият.

Анам гезенден бир тизиу кьалачны чыгъарыб, бойнума такъды. Ётмек кесгенлени табакъгъа салыб, тебен кьууушда аллыма берди. Ётмекни, кьалачны бек аз керебиз, ол себебден кьууанч аллы болуб алайда бир-эки кьабханлай сабийлеге махданырым келиб, эшикге мыллыгымы атдым, алай а мен да босагъагъа джетер-джетмез, Даута тонуму этегинден тартыб, биягъы кьууушха джыйды. Ётмекден кьарылгъан эдим да ауузуму ачыб анъа сез айталмай кьууушха кирдим. Кьууушдан кьараб Марзиятны бетини аманлыгъын, аны мыдахлыгъын керуб, «алай омакъ болгъанлай, алай мыдах некди экен» деб келюме келе, джюрегим былай деб айталмазча бир бек эзилди.

Анам Марзиятны сагъынса, «кыйынлы», «хариб»,

«джазыкъ» демей сѣлешмеученди. Бир джолда уа ана-ма «Хаман алай айтыб нек тураса, анам?» — дегенимде:

— Айтыуда айтылгъа эди Джѣгетейчи, Марзият тенъли къызлары, джашлары, талай джылны биргесине джашагъан къатыны бола тургъанлай, урлаб алыб кетгенди кыйынлыны,— деген эди.

Ол эсиме тюшюб, бусагъатда Джѣгетейчиге джити-джити къарадым. Керти да ол Марзиятны атасыча кѣрюндю: сырты мукгур, ауазы джез таууш эте, къашлары асыры джамчыдан кѣзлерини бояулары кѣрюнмейди. Анам бла кызыу ушакъдады:

— Бу джол товарны Къазандан келтиргенме. Чынты игсин. Сатдыгъымла, бизде эл тюкенлени кѣб этгендиле да бизге товарыбызны сатарлай онъ келмейди. Мында, Хурзукда, алкъын эки тюкенден сора джокъ шойду да? — деди Джѣгетейчи.

— Экисинден сора уа джокъду, алай а алагъа заман, заманы бла къумач, шекер, ун келеди. Эл уллуду да эрлай чачылады да кетеди ансы.

— Да не эсе да, тамбла мен товарымы джайайым былай, сиз тийреге, хоншугъа билдиригиз да бир сатуу этдиригиз, марджа,— деб Джѣгетейчи учаргъа башлагъан къартчыгъача къолларыны сыртларын джабагъы джасдыкъгъа баса, ёрге къобду.

Аны эртденбласында мен бир къуджур ийисге уяндым. Не болгъанын да билмей тургъанлай, башха орундукъдан:

— Кеминат, не этесе? — деб Джѣгетейчини тауушу чыкъды.

Анам а бир уллу джашил къанджал башлыны сол къулачы бла тутуб, аны ичинде пени эсе да юй тюбю-

не тогъай-тогъай бюркюб барады. Джөгетейчи алай айтханында, анам ызына бурулуб:

— Не дейсе, а джаш? — деди.

— Башлыны ичин бошабмы кьойдунъ, бюркюб?

— Бир кесекчиги уа барды.

— Ол аракъы эди, юйюнъ кьурумагъан...

— Тетей, тетей, мен хайыуан, бу ариу сууну мынъа нек кьуюб турадыла деб бюркюб барама,— деб кьалгъанчыгъыны башын джабыб юйде тырхыкга салды.

Джөгетейчи онъсунмады, алай а энди этер мадар джокъ эди ансы.

Ол кюн танъ атмай анам Джөгетейчи тукени бла келгенин Джакджакга билдирди. Джакджак билсе уа, Чотчаладан башлаб Темирболатлагъа дери билмей киши кьаллыкъмеди?!

Биз да орундан джарты-кьурту кьоба тургъанлай, сынджыр салгъанча кьатынла бизге кьуюлуб тебрелди. Джөгетейчиге уа джан кириб, кьайсы кьумач тобну кьоргюзюрге билмей тыпырдаб кьалгъанды. Джассы чапракъла тюшген кьек лаудан тобну чыгъаргъанлай, кьызлары болгъан кьатынланы кьоюнларына от тюшдю. Даута уа асыры бек сукъланнъандан тобну джанына чьгюб, кьезюн алмай кьарайды. Кьышны кьыш узуну чебген согъуб, аллай бир кьумачдан баш чебгенлик алыр ючюн кьара кьазауат этиб чыкьгъанды. Анам бла Даута бюгечели да дыгаласдыла. Ичлерин Марзиятха да айтхандыла, алай а Марзиятны сьзю Джөгетейчиге джукъ да тюлдю — тиширыуну айтханын этген эркиши эркишимиди да сора...

Кьатынланы кьезлери лаудандан айырылмайды, алай а бири биринден алгъа башларгъа амал табмадыла — мени кьызымда болгъан кийим башха кьызда

болады деб джанлары чыгъады. Кёзлерини бирер кыйырлары тегереклеринде, бирер кыйырлары да лауданда болсала да лаудан тобну сан этмеген кибики эте, башха кумачланы энлерин, агъачларын кёрген кибики эте, халычыгъын чыгъарыб юзген кибики эте, къатынла иги мычый башладыла. Хар бирини дыгаласы къалгъанла кетиб кеси къалыб, чебгенлик алыргъады. Хар къатын да, башхалада болмагъан аны кызында болса суюди. Джэгетейчи уа ол куюлуб къалгъанларына бютеу товарны кёлтюрюб кетерикдиле деб туруб, ол мурат этгенча болмагъанында уа, эшеги ёлген таулуча болду.

Къатынла бир-бир кете башладыла. Кетген, кетген ашыра чыкыгъан анамы куюлагъына нелени эсе да шыбырдай, туракълайдыла...

Джакджак бла Мауха уллу маймёз тобну джанына чёгюб:

— Мындан бизге онушар аршынны тарт, ачхабыз джокъду, согъулуб-басылыб тургъан къарасы боялгъан чебгенлерибиз барды, сен аланы ал бизден ачха ючюн, къолунъ-аягъынъ кымылдагъан адам, сен аланы хайырландырырса,— деб тиледиле.

— Бир аршын маймёзге бешишер къары чебген берсегиз, кёрюрме, аны сизни хатеригиз ючюн айтама ансы, меннъе зараны болмаса, хайыры джокъду, — деди Джэгетейчи, джангыз кёзюн да аланы юсю бла къайры эсе да къарата.

— Да сау кышны узуну, аурууну алайым, эсе да, дж... джо..лдаш, эки джыйырма къары чебгенни башымы ёрге кёлтюрмей бютеу юйдегим бла ишлегенме, сора ол да он аршын маймёз чыгъармаса, не этеме да аны сатыб. Учкуланда уруялагъа сат-

сакъ, ала маджал берликдиле, джаным. Неда юсюме чебген этиб кийсем а, — деб, Мауха юсюнде джюн чебгенини джырмачына узала чыгыб кетди. Ол энди кимге да «джолдаш» демей сѣлеширге болмайды деб акъылы алайды.

Джакджак да, «аны ючюнмю тауусуб айландым тюненели аууз тюкюрюгюмю» дегенча, маштакъ бурнчугъун кѣкге тутуб, киши бла да саламлашмай, чыгыб кетди.

Джансарай келди. Алий бла мен алай болгъанлы да ол бизге келгенин тохдатмайды: бир этчик алыб келеди, бир унчукъ, бышлакъчыкъ алыб келеди. Хар адам бла да ариу туругъа излеген анам анъа да келме, кетме деб джукъ айтмайды.

Джансарайны кѣргенлей, Джѣгетейчи къолунда агъач аршынын да къумач тобну юсюне быргъаб, ѳрге къобду. Къара схарла кѣлегини узун этегин ары тюзете, аллына атлаб, эки къолу бла да къолун тутду.

— Тынчмысыз, Джансарай, Бекмырза, сабийле уа не эте турадыла?— деди Джѣгетейчи, ызына олтура, аны да олтурта.

— Аллах тынч этсин джанынъы, догоорсуз джалчы тутаргъа боллукъ тюлсюз дегендиле да ма несин да билмей айланады ол юйдеги да, энди джалчы табхан да бир къыйынды, билемисе,— деди Джансарай.

— Эй, энтда бир хатагъыз джокъду, тейри.

— Огъай, а джаш, сениъе да иги тюк чыкъгъанды. Тийребизде эм иги, эм ариу къызыбызны ууучха джыйыб, энди бирерибизге бирер чебгенлик этмей а боллукъ тюлсе. Къайдады Марзият кеси да?

— Печде джылай турады,— дедим мен.

Джөгетейчи мен айтханны эшитмеген кибик эте:

— Сайлачы, Джансарай, бу кѳрген затларынъдан не суйсенъ да,— деб джайылыб тургъан товарып къола бла кѳргюздю.

— Эшда, эшда, а джаш, сау бол. Бютеу болгъаныны алыб кетсем да сѳз айтмазлыгъынъы билеме, алай....

— Сен а сора,— деб Джөгетейчи эрлай туруб, лаудан тобдан бир чебгенликни тартыб, бюклеген зат да этмегенлей Джансарайны юсюне атды. Ол да кесин ышарта, кукалана, къууурула, къумачны къойпуна джыйды.

— Бизге да келигиз, марджа, не башхасы барды Кеминатлары бла бизни,— дей, юйюне къууанч тыбырлы болуб атылды.

Анам, тышындан джукъ айтмаса да, ол лаудандан чебгенликге термилген Даутагъа артха берирге унамай, бер деб сѳз къошхан Марзиятха да дуняны хынысын-хынысын этиб къойгъан Джөгетейчиге джюреги уллу бузулгъанын ким да танырыкъды. Марзият да ол юйде Даута бла олтуруб аны ючюн джылайды.

— Тейри, Кеминат, сатыу къолай бармайды, иги хапар этген болмазсыз дейме тийреге,— деди Джөгетейчи.

Анам дагъыда анъа кесини джюреги къыйналгъанын айтмай:

— Беш-алты тиширыу лаудандан бирер чебгенлик къойсун деб кетгендиле,— деди.

— Да аны айтсанъ а, юйюнге халпама джауа-

рыкъ, андан бери сора къойдура турмай, кеслери ала кетселе къан джауамеди тыбырларына.

— Алай печик айтаса, а джаш. Бири-бирине билдирмей алыр ючюн этгендиле алай, барыны къызлары барды...

— Джашыртын алыб, сора бары да бир тойгъа кийиб чыгъыб къалсала, къалай этерикдиле да?

— Да ёрге-ёргеми чынъарыкъдыла?!

Джөгетейчи алагъа чебгенликле кесиб тебреди. Бу кёзюуде Даута бла Марзият да печден уллу юйге кирдиле. Анам алыргъа ачха табмай, сокъгъан чебгенлери да басылыб хазыр болмай, Даутаны чебгенликге кёзюу къарагъанына уллу къыйналады.

— А джаш, амалынъ бар эсе, бу къызгъа ол лаудандан бир чебгенликни артха бер, не амал этсек да телербиз,— деди.

— Къой, Кеминат, къой, къалай телеригигизни билеме, нень бла телериксе? Мен болгъаным алай чача барсам, не бла сатыу этерикме да? — деди Джөгетейчи.

— Эчкиге тюк чыкъса, къалтырауукъ болур дегенлей, тюкен тута башлагъанлы, къалай эсе да бир къуджур болгъан болурса дейме, а джаш.

— Къыз сабий термиле тургъанлай, къайда Джансарайгъа бетсин, — деди Марзият.

— Сен тый ауузунъу, ансы къабышдырырма, тейри, — деди Джөгетейчи, кишиден тартынмай.

— Мени юйюмде эркиши джашаб кетди, гюнахы къурурукъ, ёмюрде бусагъатда сен айтханча бир ауур сёзюн эшитмегенлей ёмюрюм кетди. Сени ариулукъ бла анъылагъаннъа хыны неге керекди, а джаш?! — деб анам джумушакъ айтды.

— Анъа хынысыз джукъ джарашмайды, хамаи джылаб турган болмаса, былай бир джарыкъ къарамайды ол адамны бетине!

— Къой, джанынъа, къой, аны къыйнама ансы, Даута ёмюрю лаудансыз къалыб да кетсин.

— Мени кишиге борчум джокъду.

— Хо, джаным, борчунъ барды деб мен да айтмайма. Ма бу къыз, аллахны джазыуу болду да, сабийлей къолунъа тюшдю. Кюндеши деб кюндеш къыйнайды, анабызны юсюне келдинъ деб джашларынъ, къызларынъ кечиндирмейдиле, сен да алай этсенъ, сора сагъыш эт, саукъаллыкъ, не затха джашайды бу дуняда. Былайгъа джылдан бир келесиз да ол келген кесегигизде да джылатханлай, унукъдурганлай тураса.

— Тохда, энди тиширыула эркишиле бла тенъдиле, ауузунъу къысмы дейсе, Кеминат?

— Къой, къой, аллах ючюн, а джаш, адамны сёзюн алай терсине бурдуруб къалай тураса.

— Барлыкъ тюлме, анам, энди мен ызыма. Ичлеринде тишлик этиб ашаб кетедиле мен харибни,— деди Марзият, джылай.

— Джанъыдан туугъанча кёрюб да къоярыкъ эдим, къыйынлы...

— Ха, ха, ха! — деб эки къолун да бир-бирине уруб харх этди Джёгетейчи.— Экинъ да алгъы бурун меннъе сорсагъыз иги болурму?

Бу кёзюуде Айшат да, эри да келдиле. Ала ал кюнюнде келиб хошкелди берген эдиле.

— Сени адам элде кёрмеучен эди, энди элчи болуб айлана болурса дейме?— деди Джёгетейчи Джарашды улуна.

— Энди уа, теѝри, ишлерге, солургъа да кюн чыгъыб айланады бизге. Кёзюу-кёзюу къошха барабыз да келебиз,— деди Джарашды улу ууакъ ышара.

— Ол лаудандан кызчыкыгъа алыр эдик деб муну да суйреб келеме,— деди Айшат.

— Шагъатлыкыгъа келеме ансы, менден не хайыр барды аллайлагъа. Даута, нек салпыланнъанса? — деб, аны мыдах кёрюб сорду Джарашды улу.

— Чебгенлик алмайсыз деб мыдах болгъанды,— дедим мен, андан аз кыйналмай ол кыйналгъаннъа.

— Да алырча тюлмюдю чот, анам?— деди Айшатны эри анама.

— Айхай, алырча болса уа, ким огъай дей эди...

— Эй, сен,— деди ол Айшатха,— ол кыйнунъда ачханъа тартдырчы бир чебгенлик, сеники Даутадан гитчеди, къайгырмаз, тёзер. Даута тургъанлай анъа не керекди.

— Эшда, эшда, а джаш, телिमисе сен? Андан сора этгенинъ да боллукъду анъа. Къолунъда кыыз сабий тургъанлай, джараймыды хаман алай этиб турургъа?! — деб анам таза кёлю бла чарлады.

Алай болса да ол кюн ала Даутаны чебгенлик бла къууандырдыла. Джёгетейчи аны ючюн не джунчумады, не сан этмеди, не бир вершокну оздуруб тартмады.

Марзият бла эрини ызларына къайтхан кюнлерин чырт унуталмайма. Марзий туугъан, ёсген джеринден айырылалмай, дыгалас эте тургъан заманда, эри:

— Къайсы тосунъа туракълайса, тебре,— деб анам, Айшат, Даута тургъанлай, аны сындырыб сё-

лешди. Марзиї джылагъандан озуб джукъ айталмады. Анам анъа:

— А джаш, алай къалай сёлешесе, уллу, гитче деб айырмай?—деб, анъа алай айтыб, Марзиятха уа:

— Къой, хариб, джылагъан-тыхсыгъан да нек этесе, тиширыуу баш иеси не да айтады,—деди.

Айшат а отджагъадан ёрге къобуб, бети да тюрлене, ол гитче санчыкъларын къатдыра, Джёгетейчиге джууукъ барды:

— Къоярмединъ бу сыйсыз сёлеринъи, арабинъ! Сабийлей урлаб кетиб, элтиб кюндешни юсюне салыб, талатыб, не дунягъа джетдиргенсе сен муну?! Кёзюм ёрге ачдырмай, джыламугъу бла гырджынын тенъ ашатыб тураса. Болду! Анам къалай суюсе да алай этсин, мен иймейме энди эгечими,—деб Марзиятны да къолундан тутуб джанды.

— Тейри, сени эринъча болсам, мен сени эки эриниъи джыртыб айырлыкъ кёре эдим, эркиши бла кёремисе, сен аны демлешиуюн. Кесинъден тамада бла,—деб Джёгетейчи мукгур сыртын тюзетирге кюреше, ёрге къобду.

— Сен да бир билсенъ а уллуну-гитчени, не затын кёрюб сандырай тураса тосланы. Алай эсе, нек къоймайса муну юйюнде? Сени аллахынъ да джокъ, адамынъ да джокъ! Аллахынъ, адамынъ да—ол аршынды! Энди ол бурун артыкълыкъла къалгъандыла, биле болурса?!—деди Айшат.

— Даутагъа чебгенлик бермей, Джансарайгъа нек бердинъ?—деб къошдум мен да.

— Кет, ёсмегин дейме, дагъыда джазыкъса ансы, сенне не джетгенди?—деб анам къолуну учу бла башымдан къакъды.

— Джанъы законъа ышаныб, секиресе сен. Къайдам, тейри, алай узакъгъа баралгъа эдигиз законунъ да, сен да. Тур, тебре, кесинъи джыламсыратыб турма да, — деб, Марзийге джанъыз кёзю бла къараб, кеси атланы джегерге чыкъды.

— Гитче, сен кесинъи тыялмайса, неге сёлешесе аллайла анъа, адамын тутуб ёлтюрсе да эркинди. Кеси да сатыуу иги болмагъанына джюреги джарылыб, не этерге билмей, джан-джанын талайды,— де-ди анам.

— Юйюнь къурусун сени, анам, огъесе. Башынъдан тые турсала да хо деб турлукъса. Кёрмеймисе, халкъ юсюнден джюгюн атыб, джерли-кюнлю болуб, баш эркинлик табыб тургъанын, гырт, аны атасыны джаны ючюн, анъа тишлик этдире турлукъма эгечими! — деди Айшат.

— Анам, мен барлыкъ тюлме, неда эт мени ийме, мында тый,— деб Марзият, мууал джаякъларында кыпбалача джыламукълары тёнъерей, айтды, алай а, огъай, ала тёнъеремей эдиле, — арыкъдан чунъур болгъан джаякъларына джыйыла-дыла.

— Халкъ не айтыр, кызычыкъ, «Джөгетейчи ала келди да атды да кетди» деб къоярыкъдыла. Юйде къыз тиширыу тургъанлай, сен да алай болсанъ, аны бетине да иги тюлдю. Шерияты, некахы бола тургъанлай, адам кеси туруб алыб, кёлюне келгенин этиб къоймайды,— деди анам.

— Анам алай эте турлукъду. Келчи, Марзият, экибиз да Советге барайыкъ, кёрюрме сора сентне ол не этеллик эсе да,— деб Айшат белин, башын тюзете башлады.

— Акъылынъдан шашыбмы айланаса, Гитче, сабыр эт, тѣзген тѣш ашар дейди, тѣзме къой, къуру да алай болубму турлукъду, кесин башха юй этерикме дейди бир кѣрейик,— деб биягъы анам буруу болду.— Марзиятланы кеслерини энчи тюкенлери барды деб бир къауум сюймегенлерибиз аны да зарланьб айланады,— деб къошду дагъыда.

— Зарланнъан зарлансын, Марзият да, сен да не син кѣресиз аны тюкенинден? Ол ачхасын къайры эсе да муштукъул этиб, кеси анъа къууана, Марзий да джылай тургъанны неди хайыры? Керек тюлдю. Отда кюйсюн тюкени башы да, кел, барайыкъ Советге,—деб Айшат Марзиятны аллы сюрем барды. Марзият да ёрге къобханлай, Джѣгетейчи кириб:

— Бол, дженъил бол,— деб алай айтханлай, къоркъа юреннъен Марзият хазырлана тебреди. Энди анъылайма унугъуу бир-бир адамланы джюреклеринде аны унукъдургъаннъа къаршчылыкъ туудура, кю решге чакъырады. Бир-бирлерини уа бютеу анъылары, сезимлерин да эзиб, тунчукъдуруб, кеси башларына оноу этелмезлей халгъа джетдиреди.

Марзият бизде болгъан тѣрт-беш кюнню ичинде тѣрт-беш сѣзню ауузундан чыгъаргъан болмаз эди. Къыз заманында ол накъырдачы, оюнчу къыз эди дейдиле. Тойдан келгенден сора ол, бир къауум къыз негери бла бизде джашланы, къызланы тебсегенлерин энikleб тебресе, адамны кюлгенден ичегиси юзюлюр эди деучендиле.

Ол Марзиятдан энди ышан да къалмагъанды. Юйде адамла сѣлеше тургъанлыкъгъа, ол алагъа не тынъылайды, не анъылайды деб айталлыкъ тюлсе. Юйде этиле тургъан затха да къараб тургъанлыгъы-

на, кѣреди деб биллик тјулсе. Бир кѣрагъан джеринден кѣзлерин алалмагъанча турады.

Ол бизде кюнлени биринде мен да тебсини юсюнде дерсими эте тургъанлай, анъа кѣзюм илинди. Кирпик къакъмай къайры эсе да кѣраб тургъанын кѣргенимде, бир сеир зат кѣре болур деб, дерсимден башымы кѣлтюрюб ол кѣрагъан джерге кѣрадым. Қеси кесиме ийнанмай, кѣзлерими уууб да кѣрадым, алай а джыйгъычха тагъылгъан чыгыр кюйюзню кюе ашагъан тешиги болмаса джукъ кѣрмедим. Марзият алайгъа битиб эди. Аны джюреги да алай ашалыбы тура болур эди. Ненча да, мен эслегеннѣе кѣре, Марзият ол халгъа кириб тургъанлай, эри джукъ айтса, тюйюле юреннѣен бузоу, таякъны кѣрюб илгеннѣенча, илгене, къалтырай, аны айтханын ауузундан чыгъар-чыкъмаз этиб, энди уа джукъ айтырыкъмыды экен дегенча кѣзюне кѣраб къала эди. Қѣра кѣоркъуу болмаса, Марзиятны джюрегинде не суймеклик, не да эрин кѣрюб болмау деген сезимлени бири да къалгъан болмаз эди. Артда, ол затланы анъылай башлагъан заманларымда, башыма кѣб сатгъыш келди: эр бла къатынны арасында кѣоркъуу нелик этсе, сора неге керекди да ол джашау?

Айтханымча, Джѣгетейчи эшикден тюшюб, «тебре» дегенлей, Марзий анъа кѣзюн кѣлтюрюб сѣз айтмай, хазырлана башлады. Айшат аны алай кѣргенинде, «марджаса ѳлмесенъ» дегенча кѣолун силкиб, эшикге кетди. Анам'а джюреги аны джашаууна эзилиб тургъанлыкъгъа да айырылыуу бедишге санай, Марзиятны тебрегенине разы болду.

Джѣгетейчи да къысха полтончугъун кийиб, сокъур кѣзюню юсюне да чырпа бѣркюн тарта (чырпа

бөркню кёзюн джабар ючюн кие болур эди), кетерге чыгъыб, аны ызындан да юйдегиле барыбыз да бара тургъанлай, Чючю таягъын да тыкъар-тукъур этдире, джан тер басыб арбазгъа кёкден тюшгенча тюшдю:

— Къалай иги болду, аллах ючюн,— деб андан сора джукъ айтмай, мийик тыркыкны юсюне кючден илине олтуруб «ох-ух» эте, солууун алды.

— Не болгъанды, а джаш, не затха, «иги болду» дейсе? — деб анам аллыракъгъа барды.

— Эй, бир насыбым болур эди мени, бир насыбым,— деди Чючю дагъыда.

— Да аллах насыбынъдан айырмасын, къайдам, биз билмейбиз,— деди биягъы анам.

Джөгетейчи арбасын арбаздан чыгъара башлады. Олсагъат Чючю джерден ёрге айырылыб тургъан аякъларына топ деб тюшюб, Джөгетейчини ызындан мыллык атды.

— Тохда, кюеу, тохда. Мен сение келгенме. Сен кетгинчи келгеними насыбха санай турама,— деб энди къургъакъ эринчиклерин тили бла джалай, лобан кёзчюклерин джандырыб, Джөгетейчини тюбюнден ёрге къарады.

— Не болгъанды, не дейсе? — деб ол да Чючюню башындан энишге къарайды.

— Менне бир къурт къатапа къабдаллыкъ керекди,— деб аны къулагъына айтханча акъырын айтды.

— Сение къурт къатапа къабдал неге керекди?! — деб Джөгетейчи хыликге этди.

— Да кимден мусхам адамды Чючю, а джаш, нек хыликге этесе? — деди анам.

— Да неге керекди анъа къатапа къабдал? Кие да биллик тюлдю.

— Джарлыла не кие, не ашай билмей джарлы болуб тура эдиле дебми кёлюнъе келеди? — деди Айшат.

— Да ёзге нек боладыла?

— Да сен власть эркинлик бергинчи бир бай болсанъ а, ары дери не болгъанынъы унутубму кьойгъанса? — деди Айшат.

— Алгъын да мен орталыкъ джашай эдим, кишини садакъасы бла ёсмегенме,— деб арбада сатылмай къайтарыб баргъан къумач тобларын машокладан чыгъара, къурт къатапасын излей, къакъды Джёгетейчи.

— Энди эл джыйылса, джарлыланы сёзлериди ётген, юсюнъ-башынъ аман болса уа аузунъдан сёзюнъ чыгъалмайды. Мен да чыгъыб бир сёлешир эдим деб этеме,— деди Чючю анъа киши да джукъ соргъунчу.

Джёгетейчи мыйыкъ тюбюнден ышара, анъа мор къурт къатападан арбаны юсюнде къабдаллыкъ тартды. Чючю юсюнде джамаулу кызыл къабдалыны хурджунундан бир бусхул байланнъанны чыгъарыб, аны талай туююлгенин тешиб, ичинде бушдукъ болуб тургъан джау джугъу къагъыт ачхачыкъланы чыгъарды. Джёгетейчини кьолуна салды. Ол да алапы эки кере да тергеб, къубас бочхасына джыйды.

— Энди, Кеминат, муну сен бир терен асыра, — деб кьолундан биреулен сермеб кьоярыкъча, джанджанына сескекли къарай, анама узатды.

— Юйюнъе элт да Мауханы да бир кьууандыр, марджа,— деди анам.

— Мауханы кялай кюуанырын мен билеме, Кеминат,— деб Чючу ахсынды.

Джөгетейчи арбасын орамга чыгырыб, аллын Джукгалары таба бурду.

— Даута, сен саламлаш да юйде кяал, биз быланы Къаракетланы тебеден ашырыб кяйтайыкъ,— деди анам ич джаулуугуну чохун бегирек тарта.

Бу кезюучюкде Мауха тийреден шуулдаб келе эди. Анымы кердю Чючу, таягын да аягыны бурну бла ары тюртюб, эки кюлчугун эки джансюегине салыб, Мауханы аллына чыкды. Ол сагатда аны бурунчугуну чончайганы болмаса, башха джугун кермезенъ.

Айшат не эсе да айта тебрегенлей, Чючу бир кюмачлагга, бир анама, бир Джөгетейчиге кярай, ёмюрюнде Маухадан кюркюб джаны чыгыучу Чючюю гугурукча алай кяйырыла башлагганы барыбызны да сейрсиндирди, бушуулу болуб турсакъ да ышардыкъ.

Мауха уа аны кяраб кергенлей:

— Кеминат, джолдаш, ёмюрюм муну оноусузлугу бла, бош ауузлугу бла джанымдан тойдум. Советни кече саклагганы ючюн алган ачхачыгын кызчыкга кюйюз алырга джыя тура эдим. Бу, эсине тюшсе, бир бош затха джоуб кюярын билиб ичиргини тюбюнде кюн сайын кярай да сауун-шаун биле туруучан эдим.

— Мен кярамайды дебми тура эдинъ кюн сайын ичиргини тюбюне?

— Бу кюллукъ этиб джал ала башлаггынчы биз ачхамы тута эдик, хо. Бююн турамыды экен деб бяггы ичиргини тюбюне кярасам, джукъ да джокъ,

табсанъ кьойма. Къычырыкъ-сыйыт этиб, кызычыкъ-гъа эшикге чыкъгъанымда, ол «Атам тѣшек тѣюнде нелени эсе да къармай туруб, сизни таба энди» дегенине чабыб келеме. Къайда энди ачха? — деб эрини аллына барды. Чючю тенъли эки болурлай бу мазаллы тиширыудан Чючю огъай, къалгъанла да къоркъарлайды, алай а Чючю ёмюрде тюк чыкъмагъан тегерек кесе сакъалчыгъын онъ къолу бла сылай, сол къолуну баш бармагъын да наршаб белибаууна сугъуб:

— Эй, Чочхаланы кызы, ачханъ кетди, учду, кюйдю, думп болду. Къайры кетди десенъ, ма бу тюкен тутхан кюеуню хурджунуна. Нек кетди десенъ, майна ол Кеминатны къолунда газ-газ къумачха. Ол неге джарарыкъды десенъ, Байрамукъланы Додур улу Чючюге къабдалгъа. Аны кийиб Чючю не этерикди десенъ, Совет властны аллында сѣлешген этерикди. Сѣлешиб не айтырыкъды десенъ, джерли, кюнлю, ачхалы болгъаныны юсюнден айтырыкъды. Айтмай а чыдаямайды, — деб энди меннѣ не айтыргъа къарыуу боллукъду дегенча кирпикчиклерин къакъмай къатынына къарады.

— Джанъы къабдал кийиб сѣлешмесенъ тилинъ тартынамыды?

— Ма, джаным, тюз айтдынъ, салам кюлтеча барсам, тилим тартыныб, джукъ айталмай къаллыкъ-ма.

— Сеничала бары да омакъ болуб барадыла дейди, хо.

— Эй, Чочхаланы кызы, омакъ болур онъ чыкъгъынчы болургъа излемегеними уа бек ариу билесе. Энди къарыуум джетеди да, омакъ болама, кимни

не иши барды! Омакъ болсам, башхалагъа къараргъа да болурма. Гелепей кийиб, хуналаны бир ойдурайым. Энди джал алсам, сени да этерикме омакъ,—деб, гитче кѣзчюклерин кюлдюре, барыбызгъа кѣзюу къарады. «Кѣрдюгюзю, Чочхаланы кызыны ауузун кесиб кѣйгъанымы?! Джашда уа барды дейсиз акыыл» дегенча Чючюню халы алай болду. Мауха да аны ёмюрде аллай халгъа кириб кѣрмегенине сейирсине, не айтыргъа билмей, арсарлана да бир келди, сора:

— Экибиз да кийинейик да, джо... джо джолдаш, кызынъы да четеннѣ сал да тур сора,— деди.

— Тохда, тохда, Чочхаланы кызы! Барыгъызыны да мен гинджилеча кийиндириме. Чючю Совет властда джал алады, джал,—деб, къатынына магъаналы къарады.

Экисине да сѣз къошмай барыбыз да сейирге къарадыкъ, сора Джѣгетейчи:

— Чючю, Маухагъа да тартармы эдик бир къурт къатапа чебгенлик? — деди.

— Артха берсенъ, айхай, айхай,—деб Чючю таукел айтды.

— Кет, энди телленме, мени ёмюрюме да тиймегенди къатапа кийим юсюме.

— Тейри, Чочхаланы кызы, сени да бир забит этейим. Тарт, кюеу, артха бере эсенъ. Сен энди бир келирге мен джалымы джыярма,—деб Чючю къумач тобха къолун салды.

Джѣгетейчи акыллана да бир келди, сѣзюне сокъурана, алай болса да Чючюге ачха тюше тургъаны чючюн этди дейме, чебгенлик тартыб, артха берди.

— Мен келирге хаб-хазыр этиб тур,—деб джю.

генлени силке, атланы тебрегди. Чючю бла Мауха да кетгенле бла саламлашыб ызларына кьайтдыла.

Юйюбюзден айырылганлай башлады Марзият джуммай-джуммай тегюб, андан Къаракетланы кьатында мен школума бурулгунчу алай барды. Анам бла Айшат да арбаны джанында бара, Марзиятны Джегетейчиге кезюу-кезюу аманат этедиле, ол аманат — кьойну берюге аманат этгенчады.

Марзиятны джылагьанына джюрегим асыры эзилгенден, ол кюн дерследе кьалай олтургьанымы билмедим. Джегетейчини кьумач тобларына уа келтириб кьызыу мыдыхланы нек кьуймагьан эдим деб бушуу этдим.

Ол кюн школда да мыдах болур эдим, бир переменада Жанкир кьатыма келиб;

— Алан, Аслан, сение не болгьанды, нек мыдахса? — деб сорду. Аны сары себгил тешелген бетинде мени мыдахлыгьыма джарсыуун таныдым. Джюрегим халал болду.

— Мыдах тюлме.

— Тейри, мыдахса. Сени мыдах этген кимди, кел туюйик аны.

— Нек?

— Да сен мени ючюн Алийге джетдирген эдинь да?

— Менне киши джукь айтмагьанды, не этмегенди. Кел пиля тоб ойнайыкь,— деб кьойнумдан бусхул тобну чыгьарыб пиля этерге джассы таш излей, тегерекге кьарадым. Ол уллу перемена эди.

— Аллыкьма,— деб Жанкир тобну алгьа тенъеретди. Мен да кезюуюмю сакьладым. Арлагьыракьда Балдаш да кьызла бла илябатда ойнай, аммачук-

га этиб бара кёре эдим да, мени тобум илябатда сызларына тёнъереб, мен да аны ызындан киргенимде, сызлары бузулду. Балдаш бери айланыб, мен болгъанымы кёргенлей:

— Кёрюрсе, гортча, задачаларынъы этерге болушсам! — деб илябатда ташларын алыргъа ийилди.

— Мен да сурат салмазма сени ючюн.

Къонъурау къагъылыб, дерске кирдик. Ангелина Николаевна бирибизни бёрю, бирибизни улакъ, бирибизни да къарт амма этиб, бу дерсде бир азбарны юлешди. Мен бёрю болдум, Балдаш амма, бизни бла окъугъан Гокга да улакъчыкъ болду. Ангелина Николаевна бизни доска къатына чыгъарыб, сёзлерибизни юрете башлады. Олтургъанладан биреу:

— Амманы бар эди кёк улакъчыгъы, — деб алай айтханлай, къалгъанла бары да бир аууздан:

— Кертда, кертда, кёк улакъчыкъмед? — дейдиле. Дагъыда биреулен:

— Амма улакъчыгъын бир да бек суйгенд, — дегенлей, аны ызындан бютеу класс:

— Кертда, кертда, бекми суйгенд? — деб джырлай, айтадыла. Дагъыда биреулен:

— Улакъчыкъ отларгъа чегетге баргъанд, — дегенлей, биягъынлай бары:

— Тюздю, тюздю, чегетге баргъанд, — дейди. Алайдан ары сора анъа бёрюню тубегени, улакъчыкны къуру аякъ суюкчиклери бла баш суюкчиги къалгъаны, амманы джылагъаны айтылады. Аланы Ангелина Николаевна биз ючюбюзге айтдырды.

Аллындан башлаб артына дери амманы улакъчыкыгъа къарагъаны, улакъчыкъ чегетге барыб, аны анда бёрю азыгъы болгъаны тюз кёзюмю аллындача

сурат болуб барады. Ол кюн юйге келгенimde, Асланбекланы юй башларында отлай тургъан бир эчки бла улакъны да кёрюб, «Амману улакъчыгъы да быллайчыкъ болур эди» деб аланы юслерине талай заманны сирелиб къарадым. Сора юйге келиб, бир джукъ къабханлай, аяб тургъан кымыт карандашымы да алыб, къысха-къысха эрниме тийире, башха къагъытым болмай, школ тетрадымы арасындан да алалмай, къабыргъагъа урулуб тургъан эски къагъытны кыйырындан джыртыб, сыйдам джанына сурат сала башладым. Даута бла анам аллыбызда Къудрени биченлигинде чебген ие турадыла, ансы къагъытны джыртханым ючюн джетдирлик болур эдиле.

Бираздан мен да улакъчыкъны, амману, бёрюню суратларын тюгел салыб да бошагъынчы анам келиб, не эте тургъаныма къарады.

— Джашчыкъ, бу суратда салгъанынъча бир улакъчыгъыбыз да болгъа эди бизни,— деди.

— Анам, сатайыкъ да алайыкъ, мен кютюб айланырма, бёрюге да ашатмам,— деб талпый айтдым.

— Энди ийнегибиз да боллукъду, джашчыкъ, джарлыланы комитети дейдиле бир, ма ол бизге ийнек бергенди, бу эки-юч кюнде эндирликдиле къошдан,— деди анам.

Мен анъа къууаннъанны адам сёз бла айтыб анъылаталмаз...

Кесим джетиб салалмай, анам суратны, карандашны да оджакъ джанына салды, сора юй тюбю тырхыкда уллу багъыр къазанны эрнине къызыл гурурук къонуб суу иче тургъанын кёрюб, тыбыр ташда тургъан таба тутхучну анъа кенделен шууулдатды.

Гугурук, къанат таууш этиб къазандан чынъагъаны бла эшикге къутулду, мен да туруб тийреге джалладым. Бираздан, къайтыб келиб салгъан суратымы кѣргюземе деб Балдашха алыб баргъанымда, ол бусхул гинджиле бла хуна джанында гинджи ойнай тура эди. Мен къатына барыб, джукъ да айтмагъанлай, салгъан суратымы кѣргюзгенимде бойнун меннѣ буруб, биразны къараб, сора ёрге къобду. Бир къолунда амма гинджиси, бир къолунда да джанъы келини бла меннѣ джууукълашыб:

— Меннѣ бер,— деди.

— Нек?

— Да алай бош.

— Не этериксе?

— Билмейме.

— Джаратамыса?

— Къайдам.

— Сен суратны былай салаллыкъмыса?

— Мен сурат салмайды дебми тураса?

— Хо.

— Сен гинджи эте ўа билемисе?

— Билеме.

— Ма, сен гинджи эт, суратны меннѣ бер да.

Мени амалсыз болгъанымы анъылагъан болур эди Балдаш:

— Бар, бар да гожларыны, ашыкларыны да келтир, мен келинчикге юй джарашдырайым, сен къошну джарашдыр, буруу эт,— деб меннѣ буйрукъ берди. Мен да къоргъашын къуюлгъан джугъутурларымы, гожларымы къойнума джыйыб келиб, къошну джарашдыра башладым... Бизге да талай сабий къошулду.

Бу кюнледе мен эслеген бир зат болду. Хар кюн сайын бир кёзюүде Даўта юйден тас болуб кяалады. Тас болуруну аллы бла тийреде кяайсы болса да бир сабийчикни кюйнуна алыб келеди, кёбюсюне ол сабийчик Бурунсузну кыызчыгъыды. Ол мени школдан келиучю заманым эди.

II.

Хурзукда джазгъы кюнлени мен ёмюрюмде унуталмайма. Чыммакъ акъ шекер башлача таўланы башлары агъарыб тургъанлай, эниш сюремлеринден башлаб этеклерине дери кёгере тебрейдиле. Тюзю, чегетни чапракълы тереклери кыш да джашиллей туруучу тереклеча кийиниб башлайдыла. Къобанны онъ джагъасында Темирболатладан башлаб Учкуланнъа дери созулгъан сыйдам Джуртну гелеу хансыны былтыргъы тёнъегини арачыкъларындан кёк хансчыкъла кяарайдыла. Алай болганлыкъгъа, ала ёрге ёсер-ёсmez кырдык ийисден бурунларын айыралмагъан малла, тишлерине кючден илиндире, джыртыб аладыла. Къозуб кюйгъан болмаса джанъы ханс алагъа алкъын миндеу да болмайды.

Джарладан, кюулакъладан кяр суула кюшула, Къобанны бети бозара, тауушу кёлтюрюле башлагъанды. Къанатлылагъа тин кириб, хауада ары-бери джюзе, тюрлю-тюрлю джырланы кютуртадыла. Тар, ташлы орамлада, арбазлада сабийчикле бир-биринден джашына, бугъунчакъ ойнайдыла. Хар ким бачха, сабан кяайгъылы болгъанды.

Бу кюнлени биринде школда дерслерибиз бо-

шалгъандап сора Ибрахим да, Ангелина Николаевна да бизни тыйыб селешдиле:

— Джолдашла,— деди Ибрахим.— Бизни элни комсомолчулары элде онъсуз юй болуб бирин къоймай, бачхаларыны, биченликлерини ташларын арытыргъа деб оноу этгендиле. Биз да алагъа болушайыкъ деб келююзге алай келеди. Бусагъатда барыгъыз да сумкаларыгъызны юйююзге салыгъыз да келигиз, бир джукъ да ауузланыгъыз, — деди.

Барыбыз да къууанч аллы болуб, чаукалача къычырыкъ-хахай эте, юйлерибизге джортууну салдыкъ. Мычмай джыйылгъаныкъда, бизни экиге юлешиб, бир къауумубуз Ибрахим бла, бир къауумубуз да Ангелина Николаевна бла тебрedik. Мен Ибрахим бла тюшдюм.

Биз Чочхалары бла Бехтеледе къартланы, ауругъанланы бачхаларын ариуларгъа атландыкъ.

Чочхалары ырхы джерде джашайдыла. Ол себебден, бачхалары, биченликлери къуру таш болуучанды. Арытыргъа къолларындан келмезлик болуб юч юй чыкъды. Аланы бири Гогаларыдыла.

Биз баргъаныкъда, Гога бир орунда, къатыны Джога да бир орунда басдырылыб тура эдиле. Ибрахим, алаша къарангъы юйчюкге эшикден кириб, аланы кючден эслеб, саламлашхандан сора:

— Бачхагъызны ташын артыргъа, хунасына-башына къараргъа школ сабийле келгендиле,— деди.

— Алай деген неди, джанынъа, сен а къайсы боллукъса? — деб Гога басдырылыб тургъан башын келтюререк этди. Бизни да джартыбыз юйню ичиндебиз, джартыбыз да тышындады. Мен Гоганы ауузу

къмылдагъанындан башха бетин кѳрелмедим. Басдырылыбды.

— Мен Ибрахимме, устазма. Была мени сохдаларымдыла.

— Да джерлени нелери сыйырлыкъдыла дейдиле, къарнашым, сора сиз да аны ариулаб, къыйналгъаныгъыздан не хайыр?

— Ким айтады?

— Мен, къарнашчыгъым, ол аны айтды, бу муну айтды деб биреуню атын биреуге айтмаучанма, эшитгениме уа толу ийнан.

— Да ким айта эсе да, Гога, бопба-бош затны айтады. Джерле джарлылагъа емюрлюкге берилгендиле, аланы киши сыйыраллыкъ тюлдю.

— Алай а болгъа эди, джанынъа. Бу бѳлекджылдан бери гардошубуз, биченибиз да джетишиб, аркъабызгъа тюк чыгъыб, айланады,—деб Джога да башына чырмаб тургъан къат джаулулкларыны бир къауумун къуу бармаклары бла артына ата, башын кѳлтюрдю.

— Алайды, тейри, Совет власть тюзлюкню властыды. Уруннъанланы власты. Аны не иши да джарлыла, онъсузла ючюндю,—деди Ибрахим.

— Эшитдинъми? —деб мен къатымда сюелиб тургъан Алийни чыначыгъым бла тюртдюм.

— Эшитдим. Сора сен къуру бююнмю эшите-се? —деб шыбырдады ол да меннѳе.

— Ибрахим, даур этедиле Аслан бла Алий, —деб къычырды Ибрахим бла къартланы сѳзлерине къулакъ ийиб тургъан Балдаш.

— Къурман, садагъа болайым джаныгъызгъа, бизни джерли да этиб дагъыда бизге болушургъа

келе эсегиз. Тур, марджа, атасы, Совет бласт юйю-
нъе келиб тургъанлай, джатыб къалай турсун адам,—
деб Джога кеси да кѣлтюрюле башлады.— Джюре-
гинъ къууанса,— юсюнден аурууунъ да къачханча
болады. Джаз болса, джелибиз тутады да, бир кюн
ѳре болсакъ, экинчи кюн тѣнъерейбиз да къалабыз,—
деб къошду дагъыда.

— Хо, ма мен бусагъат къобайым да отун ууакъ-
лайым, тур сен да тур, Деммелени къыз, маммат
ашха къара,— деб, бир-бирине оноу эте, экиси да
къоба башладыла.

— Огъай, Гога, сау болугъуз, бизге джукъ да
керек тюлдю, джыйырма адамгъа къайдан аш-суу
этиб джетдирликсиз, келигиз, — деб, бизге да алай
айтыб, Ибрахим аллыбызда, биз да ызындан чыкъ-
дыкъ.

Босагъадан тышына чыгъар-чыкъмаз Балдаш да,
Гокга да Ибрахимни аллын алыб:

— Ибрахим, Гогаланы юйлери бизни юйча джый-
ылмагъанды, биз аны джыяйыкъмы? — дедиле.

— Джыйыгъыз, тамам кесигиздеча джыйыгъыз,—
деб Ибрахим къансыз эринлерин билир-билмез ыш-
арта, ташлы арбазчыкъны хунасыны оюлгъан дже-
ри бла бизни гардош бачхагъа тюшюрдю. Бачхагъа
аягъыбыз джетер-джетмез ийилиб, ташланы чѳблеб
тебрedik. Джыйгъан ташыбызны Ибрахим хунаны
оюлгъан джерлерине атдырыб барады. Ташланы
чаркъ-чуркъ этгенлери бла, бизни дауурубоз Чочха-
ланы башы къаяны да сѣлешдиреди.

Мен къаты, сыйдам ташчыкъланы кѣлегими эте-
гине джыя тургъанлай, Джанкир бир джанымдан:

— Мени аллымдан джыйма, былайы меникиди,—

деб дженъини сагалы салына, таш сыдыргъан бар-
магъы бла аллын кѳргюздю.

— Былайы меникиди! — деб мен да тилимдича
бир джерге эки аягъымы кенъ джайдым.

— Мен Ибрахимге айтырыкъма.

— Айт. Мен сеннѳе джау джалатханым а? — деб
ол эсиме тюшюб айтдым.

Джанкир бираз арсар болду. Бу кѳзюуде хунаны
тѳгереги бла айланыб, Гога бизни къатыбызгъа акъы-
рын келди. Таягъына да таяна, хунагъа кючден-
бутдан чѳкдю. Бизни къызарыша айланъаныбызны
эслеб:

— Улакъ текечиклеча, нек мынъаясыз, джигитле,
бир-биринѳе? — деди.

— Мени джерими нек арытады?

— Сен меникин нек арытаса да?

— Да экинѳе да аманмыды, уланла, бир-биринъи-
кин арытхан? — деди Гога тишсиз кириулери тый-
май, чунъургъа тюшюб тургъан эринлери лоб-лоб
ѳте. — Джыйыгъыз, джанамы къыйырлары, джыйы-
гъыз, экинъ да тургъан джеригизден, — деб къошду
дагъыда.

Гогагъа да, бири-бирибизге да джукъ айтмай,
арытыб башладыкъ. Къараб къарагъынчы бачханы
ариу ѳтиб, хунасыны оюлгъанларын джамаргъа джа-
рашдыкъ. Ибрахим бизни къатыбызгъа келиб:

— Алгъы бурун ма былай ѳтерге керекди, — деб
хунаны эки джаны бла абадан ташланы ариу, таб
орнатды. — Энди муну арасын ууакъ ташдан толту-
ругъуз, — деб бизге алай айтыб, дагъыда башхала-
гъа кетди.

Гога, кюн джылы болса да, эски къочхар тонуна

чырмалыб, бизге ууакъ-ууакъ оноу этеди. Аны халта бурнуну учу бла, эринлерини кымылдагъаны болмаса, асыры тукден бет тюрсюню танылмайды.

— Сабий болмагъан джерде насыб болмайды, сиз келгенлей бизге да джан кириб, тирилик къалдыкъ, кёремисиз. Тели ауруу бла эшмеден ёлюб онбир баламы джерге салгъанма мен,—деб хапар айтды.

Биз хунаны бошаргъа Балдаш терлеб меннъе келди:

— Аслан, сен эркишисе, келчи отунларын да джара кетейик. Сен джар, мен джыярма,—деб къазан къара джугъу къолу бла мени джагъамдан созуб барады.— Сауутларын барын да джуудукъ, юлерин къакъдыкъ, энди отунларын джар.

Мен бир дупбукъ балта бла ёретурукъланы ууаталгъанымча ууата, Балдаш джыя барады. Джога да анда-мында бушдукълары чыгъа тургъан эски тёбедеоинар тонуна чырмалыб, бизге оноу этеди:

— Адам тийреси, эли бла джашайды, джанымла. Кёзюу-кёзюу келиб бизни хоншуларыбыз джумушубузну этиб кетедиле. Сиз а, джашаулу болугъуз, джугъубузну къоймай тындырдыгъыз. Ах мени балаларым да былай окъуб айланлыкъ эдиле,—деб хыбыл эринлери къалтырай келиб, терен кёзлеринден джыламукълары джуммай-джуммай тёгюледиле. Джерге чёгелеб къучагъына отунла джыя тургъан Балдашны чолпанлача уллу ала кёзлери анъа бир-разны аралыб туруб, сора къучагъында отунланы да джерге ие, къычырыкъ этиб джылады.

— Не болду, Балдаш, отунму тийди?—деб Гокга да, мен да джетдик. Джога да белинден тута, аны къатына келиб:

— Мен джылагъаннъа джылайды, къурман болайым джумушакъ джанчыгъыннъа. Телиме мен, сабийлени арасында кыйынлыгъымы сандырай айланнъан.—деб сёл болгъан Балдашны кызылы бла агъы тегюлген бетинден тёнъереб баргъан джыламукъларын къабдалыны этеги бла сылады.

Бачханы ташын да арытыб, хунасын да ишлеб, юй джумушларын да этгенден сора, Ибрахим ала бла саламлашыб, башха юйге тебретдик. Арбаздан чыгъа туруб, Балдаш ызыбыздан ашыра келген къартлагъа:

— Мен кюн сайын да келиб джумушугъузну эте турурма, — деб дагъыда. — Мени бла Гокга да, Аслан да келе турлукъдула,— деб таукел къошду.

Биз огъай демедик. Балдаш айтханнъа огъай деу къайда!

— Къурман болайым сизни былай юретген Совет бластха,—дей Джога бла Гога ызыбыздан бир-эки атлаб, биз ташайгъынчы къараб турдула.

* * *

...Джаз болуб джылыу апъылай башлагъанында, бизни экскурсиягъа чыгъара тебрегендиле. Ма бюгюн, бу джылы кюн, экеу-экеу болуб тизилиб Къобанны джагъасына эндик. Джанкъозчукъла чагъыб бошаб, ызларына къайтхандыла.

Джазны бу кезююнде, кюн ариу кюн, къурткъамжакъ да межамындан тышына чыгъады.

Бюгюн да аллай кюнлени бириди. Чететледе, къаылада къанатлыла джазгъа къууаныб джырлагъанлары къулагъыннъы санъсытады. Къарылгъашчыкъла «клит-клит» деб джити къанатчыкъларын бетлерибиз-

ге джетдире учадыла. Чаууллада булутсуз джашил кёкге аузчукъларын ачыб, кьойчыпчыкьла кьууанчлы джырлайдыла. Мен кьой чыпчыкъланы джырларына тынъылаб туруб, кесими тыялмай кюлдюм. Ибрахимни бетине джылыу уруб:

— Аслан, нек кюлдюнъ?— деб сорду.

Мен джунчудум.

— Уялма, айт,— деди устаз.

— Кьой чыпчыкъланы бир кьаууму ашсыз кьалгъан байталла кишнегенча джырлайдыла,— дедим.

Бир кесек заманчыкьгъа устаз да, сохтала да шош болдула. Кьой чыпчыкъланы джырлагъанларына тынъылагъанлары белгилиди. Сора бары да биргелей джар оюлгъанча уллу таууш этдириб кюлдюле. Мени бираз айыблыракъ айтыб, уялыб тургъанымы сезиб устазыбыз келиб:

— Аперим, Аслан, сен кьанатлыланы тауушларында башхалыкьны сезе билесе,— деди.

Сохтала кюлгенлеринден соругъуб бошагъанлай, Балдаш мени дженъимден тартыб, бармакьчыгъы бла кюнбетчикни кёргюздю.

Мен бираз кечигиб эслеб, джубуранны кёргюзтюрге излегинин сездим. Ол джайдача тири джюрюялмайды. Тешигинден чыгъа башлагъанлы бир ыйкъдан кёб болгъан болмаз. Таб кышны узуну кьаранъы тешике юреннъен кёзлери, кюн джарыкъдан кьамагъан да болурла.

Биз кьарагъан джанына устаз да, сохдала да кьарадыла.

Джубуран айю мамурашча томала, кьауданда сыйдам табанлары уча, айлана тургъанлай, кюнбетчикге бир кёлекге ёрледи. Ол кёлекге джубуранны

төгерегинде бурулду. Сора кёкге къарагъаныкъда, бир мазаллы къушну кёрдюк. Къуш, къарт къуш болур, къанатлары зыкгылладыла. Алай болмай, тишликни юсюнде кесича ёдем къуш бла талашыб, къанат тюклерин джулкъдургъан эсе да ким биледи. Къуш джерге джууукъдан джууукъ тюше келгени сайын аны алтынбоюн гугурукну бойнуна ушаш бакъ бойну энишге салыныб, багъыр кёзлери отлача джанадыла. Къынъыр бурну уа неге эсе да илинирге хазырды.

Аякълары уа? Ала уа энишге-энишге салыннъандыла. Синъирли тырнакълары гылджа-гылджа айланымдыла. Орталарында акъ тюкчюклери болгъан джассы къуйругъу къарталаннъанды.

Джубран кышыны узуну ачдан ёлмей джазгъа чыгыб, бююн ууахдысына кутургъан болур.

Къушну къалай джууукълашханын билелмеди. Кеч эскерсе да, тешигине кутуллукъ болур эди, ама не келсин, зауаллы, тешигинден узакъ кетгени себебли, кутулурдан озгъанын сезиб, къушну джити тырнакъларыны хынылыкъларындан джаны чыгъарлай болуб, сылхыр токълуча тегерек айлана тебреди. Къушну тырнакълары сыйдам къабыргъаларына джанъы тийгенлей, джубуранны къркыгъаны бир такыйкъагъа тас болду. Ол арам-къарам этмей, къушну терек къабукъгъа, къуу чырпыгъа ушагъан суюк аякъларындан сермеб, мизлеча джити сары тишлери бла кючлю къабды. Кеси да бу къазауатда «джиджи-джиджи» деб ачы-ачы кычырды. Алай а бютеу джашауун талашыуда, джыртышыуда джиберген ёдем къуш, тырнакълары бла джубуранны белинден кючлю кысыб тургъанлай, гулоч бурну бла

уруб-уруб аны джана тургъан кѣзлерин чыгъарды. Джубуран кесинден уллуну къарыууна бой берди. Санлары хыбыл болдула, оюлдула. Къуш кесини азыгъын кѣлтюрюб, наз чегетлени башлары бла, къанатлары джитилеге тие, къарамладан ауб кетди. Мени джыларым келди. Ибрахим мени ол болумуму сезиб, къатыма келиб башымы сылай сорду:

— Нек мыдах болдунъ?

Мени халымы анъылаб, сора ол кеси джууб берди:

— Джубуранла эл мюлкде бек хатачы джаныу-арланы бирлеридиле. Ала будайны, арпаны тукъумун юзедиле. Бизде будай битмесе да арпа сабанчыкъла бардыла. Аланы къуш азыгъы болгъанларыны игиси болмаса зараны джокъду. Сохтала да къуш-лача хатерсиз болургъа керекдиле джубуранлагъа...

Ибрахим меннѣ алай айтса да джубуранчыкъны уллу джазыкъсындым...

Алайдан тирменнѣ бардыкъ. Ол тирменнѣ анам бла мен да барыучанбыз. Айшатны эри Нарсанадан, неда Джѣгетейден мюрзеу ауушдуруб келиб бизге да берсе, неда чебген, джамчы сатыб алсакъ, анам абадан къабджыкъны кеси, улакъ къабджыкъчыкъны да меннѣ кѣлтюртюб Донайны тирменине, бу биз келген тирменнѣ, келиученбиз. Къайсыны эшеги болса да алыб эшек бла элтгенибиз да болуучанды. Кѣбюсюне уа сыртыбыз бла келтириученбиз. Эшекге кысар мюрзеубюб болмайды.

Ибрахим бизни тирмен аллына элтиб:

— Кѣремисиз, сууну хайырын, суу тирменни айландырады, суу шыбыла чыракъланы джандырады,— деди.

— Шыбыла чыракъ деб неге айтадыла? — дедим мен.

— Бусагъатда биз патеген лампа джандырабыз, энди беш-алты джылдан а хар юйде Ильични лампалары джанарыкъдыла, аланы джандырлыкъ электричеству, электричествону уа ма бу суудан аллыкъбыз,— деди Ибрахим.

— Лестрическо уа не затды? — дедим дагъыда мен.

— Элек-три-чес-тво,— деб Ибрахим мени тюзетгенинде, сабийле бары да, классда айтыучубузча, бир ауздан айтдыла.

— Электричество шыбыла кючдю, аны юсюнден бара-барыб окъурукъсуз,— деди Ибрахим.

— Бизни такъгъан лампабыз барды, андан джарыкъмыды стричество? — деб сорду Алий.

Бизни аллай лампабыз джокъду. Да тийреде Алийледе болмаса, кишиде да джокъду.

— Юйлерибиз э-лек-три-чес-тводан кюндюзча джарырыкъдыла. Аны джарыгъына бир лампа да джетмейди! — деди устаз.

Бизни къалай лампабызгъа не баш, не патеген табылмагъаны себебли, эртдеден бери джанмай турарды. Чырахданда балауузча чыракъланы джандырыб турабыз. Шыбыла чыракъ деб эшитгенлей а аны кёзюме къалай кёргюзюрге билмей, сагъышлы болдум. Бу кёзюуде Ибрахим тирменни тюбюнде чархы, кырыгъы дагъыда башха затлары неге джарагъанларын айта башлады. Мен а ол айтхан шыбыла чыракъны кёзюме кёргюзтелмей, къайгъыгъа къалгъанма. Ол бизни къалай лампадан ненча кереге уллу болур? Юйню кюндюзча джарыта эсе, аны джалыны

җа кьаллай бир болур? Суратын кьалай салыр-
гъа керекди? Бу сагъышлада неми да билмей:

— Ибрахим, аны нөнчасы джетерикди бир кере-
ге? — деб сордум.

Ибрахим да, сабийле да неге айтханамы ангыла-
гъан болмаз эдиле, кёзюме битдиле. Мен да джун-
чуяракъ болдум.

— Не затны? Тирмен чархнымы?— деди Ибрахим
ышармай, кюлмей.

— Огъай, стритическаяны,— дедим мен башы-
мы ёрге кёлтюрмей, кёзлерими Ибрахимни джылты-
рауукъ къара чурукъларына сюзе.

— А-а-а, сен энгда электричествону юсюнден ай-
та кёреме. Лампаны патегени тауусулады, чыракъ
отунла да инъирде джандырыб кьойсанъ, юйню ич-
ни да джалындан алдырыб, эртденблагъа турмай,
бошалыб кьаладыла. Электричество җа джаннъанлай
турады, кесинъ джукълатмасанъ ёмюрю джаныб
турлукъду, — деб меннъе алай джууаб бериб, сохта-
ла бла сёзюне къайтды.

Кёрген болмаз Ибрахим кеси да, аны юсюнден
окъугъан болмаса. Шыбыла чыракъны кёзюме кьа-
лай кёргюзтюрге билмей, аны бир чын аякъгъа, бир
джулдузгъа, бир Чолпаннъа, бир да такъгъан лам-
пагъа ушата, тирменни эшигинден къарадым. Анда
тогъуз-он тиширыу бир-бирине уллу кычырыб сё-
лешедиле. Тирменни мурджарча бёлюннъен бир дже-
ринде ууакъ къабджыкъчыкъла кёрюнедиле. Ал
бучхакъчыкъларына ушчукълары бирча ариу ча-
чакъ этилген къабджыкъчыкъла да бардыла. Баш-
лары, не ариу иленнъен джары бла, неда кыыл аууз-
бау бла кючлю-кючлю кыысылыбдыла.

Бир-эки тиширыу тирменни босагъа джанында, дукъуш-мукъуш этилген печни джарылгъан плита-сында джаркъала бла булгъай, нартюх кебдиредиле. Бир къауум тиширыу да аны джанында агъачха чё-гюб, кёзюулерин сакълай, ушакъдадыла. Бир джа-шыракъ тиширыу (келин адам болур эди) къайсы-ныкы эсе да ол тартыла тургъан унну сибириб, къабджыкыгъа къуя барады. Мен киргенимде:

— Таныймысыз, Баталны джашчыгъыды, хариб, бу. Джер, суу кёреми айланасыз, наным? — деб бир токъ, уллайгъан тиширыу нёгерлерине мени кёргюз-дю. Сора эшикге кёзю джетиб, Ибрахимни эслеген-лей:

— Акъыз, Ибрахим келтирген кёреме бу сабий-лени. Ёрге туругъуз, джерге джабышыб къалмагъан эсегиз, айыб тюлмюдю, деб, кеси хотасын тюзете, ёрге туруб, Ибрахимге чыкъды. Аны ызындан къал-гъанла да чыкъдыла. Саламлашхандан сора, ол тиширыу Ибрахимге:

— Сени келгенинъ къалай таб болду бизге, Иб-рахим, былайда биз сёз къозгъаб, талай затны анъы-лаялмай тура эдик,— деди.

— Да билгенибизни айыртыргъа кюрешейик сиз-ге да, Стампул.

— Сен а нени да билесе, аурууунъу алайым. Джюз тюрлю хапар айтадыла, къайдам, къайсына ийнаныргъа билмейбиз. Джерлени сыйырыб, биягъы иелерине берликдиле дейдиле.

— Бош айтыуду, ийнанмагъыз.

— Бизнича джарлылагъа кюн чыгъаргъан Ле-нин эди, ол а ёлгенди, закон энди биягъынлай Мико-лайны заманындача боллукъду дейдиле.

— Ол да бошду, Стампул.

— Былтыр мени биченлигим кече чалыныб, джыйылыб кетгенли бери джюрегими кьоркьуу алгъанлай турады. Энди бачхама урлукъ атаргъа бла атмазгъа билмейме, арсар бола турама,— деди бир къатангъы хубарбет тиширыу да.

— Бир да кьоркьмай сал урлугъуну, Хора. Энди бир джанъыз бай, бир джанъыз джер ие алай этеллик тюлдю. Комсомолчула къараууллукъну къолгъа алгъандыла,— деди Ибрахим.

— Алай болгъа эди, аурууну алайым. Бласт киргенли джерсизле джерли болуб, дуниягъа джанъыдан джаратылгъанча болгъанбыз. Энди Ленин ёлгенли бары да ызына сёгюллюк эсе, бизге не джашау барды. Алай сёгюлсе, бизни алгъындан да бек эзерикидиле,— деди чохуну тюбюнден чал чачыны кыйырлары къарай бир тиширыу.

Ибрахим акъырын барыб, тирменни джанында биченликни хунасына таяна, чубур сахтиян полтончугъуну хурджунундан чыммакъ акъ къол джаулугъун чыгъарыб, эрнине тийире, айтды:

— Джерлени байлагъа киши да юлешиб берменди. Ала сенден, андан юзюб, тёрт джанына керилиб, гюнах-сууаб демей кеслерине джер этгендиле. Бютеу Россейни джарлысы, джалчысы, ишчиси Ленини башчылыгъы бла революциягъа чыгъыб, патчахны, байны да ууатды. Джерлени сыйырыб, джерге кыйыны кирген ким эсе, анъа берди. Ол затха джер иелери разы болмагъанлары хакъды.

— Анъа не сёз барды. Аны ючюн тюлмюдю бизни джолубузгъа кенделен тюшюб кюрешгенлери.

— Ол себебден,— деди Ибрахим,— ала сизни тен-

тек этер ючюн, башыгъызны къатышдырыр ючюн ай-талгъан ётюрюклерин айтадыла. Сиз аланы бирине да тынъыламай, ишигизни бардырыгъыз.

— Неме ўа, Ибрахим, джаным, тюкеннѣ шекер, туз, ун, маймѣз, драф бир аслам келе турургъа нек болмайды, бир айт, ха? — деб, бетини ун джугъусун шпан джаулугъуну учу бла сюртеме деб бютюн да бек джая, бир къатын сорду.

— Андан кѣб къалай келтирликсе, хар ыйыкъда бир тюкен келеди, акъыз, эрлей учуруб кетедиле ансы,— деди анъа Стампул.

— Биз тюкеннѣ пай болгъанлыкъгъа, тюкенчи кеси суйген адамларына чачыб да къояды келгенни.

— Бу энчи тюкенчиле ўа? Аладан сен джукъ алама десенъ ала да сени теринъи сыдырыб аладыла,— деди башха тишируу да.

Ибрахим джетерек сакъалын сол къолуну учу бла сыйпай, кѣзлерини джыйрыкъчыкъларын андан да бек джыйыра, ол тиширугъа къарады:

— Эгечим, джаным, кѣзюм, адам оюм этерге керек болады. Юй ишлейме десенъ, аны битдиргинчи къаллай бир джунчуйса. Қъарнын да къысады, тейри, адам, юсюн да къысады, борчха да киреди. Бизни къралны балын-балауузун да патчах, байла, бийле эмиб тургъан болмаса, аякъ юсюне салыб, къралладан алгъа чыгъарырча мадарланы этмегендиле. Аллай кърал уруш бла да джунчуб, энтда халкъны амалсыз инджиюне ашарыкъ-киерик да таба эсе, сора ол мындан ары тюзелирине ишексиз бол. Хар не да эрлай болуб къалмагъанын кесигиз ариу билесиз.

— Тюпбе-тюз айтаса, къор болайым джанынъа,— деди Стампул.

— Тёзген төш ашайды дейди, бир кесек төзерге керекди.

— Неме уа, Ибрахим, тышында джерле берлик-диле, элле орнатырыкъдыла дегенлери уа керти-миди?

— Кертиди. ТОЗ-лагъа киргенле ма бюгюн-бюгече Къобан ары джанына барыб, нартюх сюрлюкдюле. Бу тар Къарачайдан тышына чыгъыб, элле боллукълары да кертиди.

— Акъыз, тууб ёсген джерибизден а къалай кертибиз?!

— Да зор бла кишини да чыгъарлыкъ тюлдюле.

— Алай эсе игиди, а джаш...

— Алайды.

— Неда болгъа эди да Ленинни закону бу тургъаныча бир къалгъа эди,— деди Стампул.

— Анъа ёлюм джокъду, эгечим.

— Аны къабыры кенъ болсун, ий аллах, къул-ёзден деген сыныкъ сёзлени да къойдурду...

— Гырт-гырт, бир да къойдурду деб сени къарауаш къызынъы ёзден джашыма алмагъа эдим, хо. Къулну-ёзденни да тамгълары белгилиди. Тамгъанъ башха, тамгъам башха,— деб бир гурнош бурун чыртчапба къатын былайда сёз аны юсюнден баргъанча алай силдеб, бурнун кёкге чончайтды.

— Сени ёзденлигинъи джапынъ да айтыб турады, джырмачынъдан джамызынъ кёрюне, тюйменъи, илгигинъи бегите билмегенлей, сен а не ёзденни, къулну айыраса? Ёзденме де да къызымы тилерге онъ джанынъы айландыр да бир келчи, табарыкъ эсенъ,— деб джанды ол да аны юсюне.

— Юсюне къазан къошакъ этейим деб да бир кю-

решчи, кызынъы келин этерик эсем! Бир джанын тартса, бир джаны ачыла айланган болмаса, сени кызынъ харекет-хадек бла кимни онъдурлукъду...

— Сабыр болугъуз, акъыз, бу эркишини, бу сабийлени къатында былай адебсиз селешмегиз да. Сени джашынъ да, аны кызы да сизни къул, ёзден санагъаныгъызны бек сан этедиле, хо. Белги бериб, белги алыб тура эселе, сиз аны несин билесиз? — деб Стампул деген къатын аланы тыйды.

— Тейри, эгечлерим, акъылы болган адам бир заманда да айырмагъанды ёзден, къул деб. Энди уа аллай сёзле ючюн айыбха джолукъдурургъа да боллукъдула. Адамлыгъы кимни бар эсе, олду сыйлы,— деди Ибрахим.

— Керти айтаса, джанынъа къурман болайым. Кеси тизгинин джюрютелмегенлей бир къауумла ёзден, къул айырыргъа кюрешгенлери аланы кеслерини адамлыкъларына мусхамлыкъды, ансы кимге не этелликдиле алай айырыб,— деди бир башха къатын да плитада къууутлукъ нартюхню булгъай.

Ибрахим бизни экеу-экеу тизиб, кеси тиширыула бла да саламлашыб, школубузгъа кетдик.

Къул, ёзден деб неге айта болурла? Меннъе уа не дейдиле экен? Бу сагъышла мени башымдан кетмегенлей барама. Хар ким сумкаларын алыб юлерине чачылышдыла. Балдаш, Гокга, мен да Гогалагъа айландыкъ.

Биз алагъа баргъаныкъда, Гога арбазда агъачны юсюне олтуруб тургъанлай, жаркъачыкъла къобарыргъа кюреше, Джога да отджагъада агъач тегенени тылы къатханларын темир къыргъыч бла къыра тура эдиле.

— Гоганы балтасын ал да отун джар, эртден-блаларына да болурлай,—деб, Балдаш меннѣ алай буюруб, кеси мени сумкамы да алыб,—Гокга, сен бктеу сауутларын джуууб, кырыб табхалагъа тиз, мен ушхуур этейим,—деб, уллу адамча, барыбызгъа да оноу этди.

— Къызым, гырджын этелликмисе? Зыбыр тартылгъан унду да бир-бирине джыялгъа эдинъ,—деди Джога.

— Исси суу бла бассанъ, тылы джыйылыб къалады деб мени анам алай айтады къуру да,—дей, Балдаш оджагъада чоюн къумгъанны суун исси этерге кюлюю къызыууна кѣмдю. Кеси уа элекни, ушу къайдагъысын Джогагъа соруб, джумушну башлады. Бу кѣзюуде Гокга юй тубюнде, табхалада сауутланы джыя башлаб:

— Балдаш, исси сууну бошаб къоймай, меннѣ да бер, сауутла джууаргъа,—деди.

Мен чыгъыб Гоганы къолундан таш балтача бир дупбукъ балтаны алдым, алай а аны бла отун джараллыкъ тюлсе.

— Гога, хыршы бармыды балтаны билерге?

— Ол хунада ташланы бири къалмай хыршы ташладыла, аланы бирине ышы да къойчу, улан.

Юйден суу чыгъарыб аны бла хыршыгъа уругъа эслеелмей тюрюрюгом бла хыршы ташха ышыб, къаллайла этдим эсем да балтаны ауузун агъартдым. Сора Гога кѣргюзген илкичи алгъы бурун балта бла томурау-томурау этиб, артда томурауланы джардым. Насыбха, бутакъсыз агъач эди да алай уллу къыйналмадым. Гога уа менден аз арлакъда, къачандан эсе да бир замандан къалгъан эски эшек джауурлукъгъа

олтуруб, «отуншу алайындан джар, былайындан джар» деб юретиб турду. Джаргъан отунларымы элтиб билек агъачны артына джыйдым. «Энди бошадым»,—деб юйде алай айтханымда, Джога:

— Отун кибиб насыбынь кѣб болсун, балам,—деди. Балдаш а тылы баса тургъан кьолларын ёрге тута, барыб босагъадан эшикге къараб:

— Майна, алайда агъач сибиртгини ал да, этген джонъурчханъы барын тазгъа джыйыб юйге келтир, андан сора арбазны сибириб багушун элтиб узакъгъа тѣк, биз юйюбюзде алай этебиз, бу да юйдю,—деб буйрукъ берди.

Аны алай буйрукъ бериб кьойгъанына бир такъыйкъаны ичинде джюрегим къаршчы болуб, «мынъа не бла ачыу этсин адам» деб кѣлюме келди, алай а дагъыда «Балдаш тюздю, Балдаш тюздю» дегенча джюрегим алай айтыб, тынъылау ну бере чыгыб, чыбыкъ бауу седиреб тургъан агъач сибиртгини кьолума алдым. Тонуна чырмалыб, онъ чынасына таянаракъ болуб тургъан Гога:

— Ай сау кьалсынла сизни былай юретгенле,—дегенинде уа, менъе да дуняны башында Балдашдан акъыллы адам болмагъанча кѣрюне, джонъурчхананы таркъ-туркъ этдире, уллу багъыр тазгъа джыйыб башладым.

Мен джонъурчха болуб эшикде джукъ кьоймай, арбазны да сибириб, узакъгъа тѣгюб юйге киргенимде, Балдаш табагъа экинчи гырджынын сала, Джоганы да бети джарыб, узун кысхач бла кѣсеулени бир джерге ышыра, Гокга да сауутланы джим-джим джылтыратыб табхагъа тизе, чыначыгъына дери ёрге чюйюрюлген билеклеринде къазан къараларын да

аллына хота орнуна салыннъан къарын джан-джау-
лукъгъа кѣзюу-кѣзюую бла ышый тура эди. Мени бо-
сагъадан тюшген аякъ тауушуму эшитгенлей, Бал-
даш меннѣ башын буруб да къарамай:

— Аслан, алайда ол къалай челекни да, агъач че-
лекни да ал да суугъа бар. Суулары тамбла биз кел-
гинчи джетерге керекди,— деб буюруучусуча буюрду.

— Мен къызмамы суугъа барыргъа?! — деб сил-
дедим.

Балдаш туруб келиб къулагъыма:

— Хай, хай, хай, Джоганы къатында аллай затны
айтма. Ол бизге игиледиле, акъыллыладыла деб тур-
гъанлай, биз алай этсек, къалай болур?—деб уллу
ала кѣзлерин меннѣ къайгъылы къаратды.

— Аймысына, не да айтсын, мен эркишиме, суугъа
барлыкъ тюлме,— дедим.

— Сора бизни Кемал нек барады да суугъа?

— Алдайса.

— Меннѣ атам алдама кишини деб юретеди.

— Меннѣ да юретеди анам алай.

— Сора уа?

— Алдайса, сора уа...

— Ибрахим да алады суу,— деди Гокга да къаб-
къара узун кирпичлерин къысха-къысха къагъа. Аны
кирпиклерин бу джолгъа дери кѣрмеген эдим.

— Сен да алдайса.

— Алдай эсек, кѣргюзюрбюз аланы суугъа бар-
гъанларын.

— Барсынла, мен барлыкъ тюлме.

— Сора гырджын эт.

— Мен къызмамы да сизге...

— Алай эсе сауут джуу...

— Ол да кызыны ишиди.

— Алесе кышумла бизге, сени кяаллай болгъаныны биз школда да айтырбиз.

Артдан артха биз кызарышыб, кычырыб сёлешибиз, алай а кюлакълары бегирек Джога бизни не сёлешгенибизни анъыламай:

— Балаларым, ол агъач челекчикде сют башыны алыгъыз да бу исси гырджын бла ашачыгъыз,— деди.

— Биз ашаб келгенбиз, Джога, энди ийнекле келе эселе, аллына къараб, ийнегигизни да тындыра кетейик деб турабыз,— деди бнягъы Балдаш. Анъа джууабны этер-этмез, ол кяалын керме къашларын да туйюб:

— Биз кышмайбыз сени кесибизге, кет. Сен кюлаякъса, эринчексе, ыйлыкъмышса,— деб бетиме тюркюрюрге аздан кяала, Балдаш барыб Джоганы къатына чёкдю.

— Сен бизге кяалайда да иёгерлик этерсе деб тура эдик биз,— деди да Гокга да Балдашха айла-ныб:

— Кел, кир эскилени барын да джыяйыкъ да там-бла келиб джууарбиз,— дей тегерегине къараб, кир эскилени излей башлады.

Мен эшикге чыкъдым. Бара барыб, арбаз хунаны тышында кыырдышчыкъгъа олтурдум. «Тиширыу ишлени этген эркиши къанауду, эркиши ишлени этген тиширыу да масхарады»,— деб анамдан, башхаладан да мен кёб кере эшитгенме. Меничалада суу алыб кишини да кёрмегенме. Менъе адамла не айтырыкъдыла? Школда да «къанау» деб кюзусала уа?

Бу сагъышла башымы алдыла. «Балдаш а? Бал-

даш... Мени бла энди ол сёлеширик тюлдю. Аны халисин билеме. Былай этгеними ол юлериинде да айтырыкъды. Сора алагъа къалай кёрююрме...»

Къобуб, юйден мени киши эслемезча, къара суу таба къарадым. Суу, тюртю терекле битген ырхы джерден чыгады. Адам кёрмедим. «Тюртюлени аралары бла эрлай барыб алыб келирге боллукъ болур...» Бу акъыл башыма тюшюб юйге, ызыма, кириб, Балдаш айтхан челеклени дыгъырдатмазгъа кюреше, акъырын алыб чыкъдым. Адам кёреди деб сескекли болгъанлай, къара суугъа джортуб барыб, бир челегим бла бирин толтуруб, экинчи челегими къалай толтурургъа билмей тургъанлай, бир къыз суугъа келди.

— Къанау джаш, суугъа келе эсенъ, кружка ала келирге керек болгъанынъы билмеймисе? Тут бери, мен толтурайым,—деб меннъе хыликге этгенча ышараракъ къарай, кружкасы бла челегими суудан толтурду. Асыры ыйлыкъгъандан джерге кирирлей болуб, ызыма айландым.

Джолда келе уа ёрге баргъан эки къатын аллыма тюбөб, тохдаб ызымдан къарай:

— Джашаулу болгъун, ма алай этеди киши. Қимни баласы эсенъ да, сау къаллыкъ юрете билгенди,—дей къалдыла.

Къайсына ийнаныргъа билмей, Балдашха да ачыуум тутхандан тута, Гогалагъа келдим. Ол эки къартны ол кюн меннъе алгъышларын адам айтыб да айталмаз. Тюзю, андан сора хар кюнюне алагъа суу алгъан мен болдум.

Ол кюн юйюбюзге кечирек келдим. Анам:

— Къайда туруб келесе эртденли?— деди.

— Гогалагъа джумуш этиб келебиз, биз алагъа энди хар кюн сайын да барыб турлукъбуз, аланы къарар адамлары джокъду,— деб анама алай айтыб.— Мен суугъа барыб алагъа суу да келтирдим,— деб къошдум. Апам мени алай этгениме не айтырыкъды экен деб, кезюне къарадым. Алгъы бурун аны акъыллы дугъум кезлери бир тукъум бир кюле башладыла. Аланы сюйюмлери бютеу бетине чабханча джарыб, сора джукъа, ариу эринлери ышарды. Андан къатыма келиб, гымых къара элтир беркчюгюм да башымда турганлай, башымы кекюрегине къысды. Аны, аллы сары къатапа, арты драф болган кюбетюбю бла кек гетен чебгенинден да джюрегини ургъаны къулагъыма ачыкъ келди.

— Иги этесиз, адам адам бла джашайды, иги этесиз, джаным. Къуру да алай эте тур,— деб беркчюмю бир къолуна алыб, бири бла башымы джанъы джетиб келген бурмаларын сылады.

Иги зат этгениме джюрегим асыры къууаннандан, кезюне не бла джетерге билмей:

— Ання, челекле бошмудула, мен суу алыб келейим,— деб челекlege чабдым.

Челеклени суулары толу эди, алай а анам да мени ич халымы анъылагъан болур эди, аланы сууларын багъыр къазанна къотарыб:

— Кеч да болганды, алай болса да бар, джашчыкъ, бар, суугъа таярса, эсле,— деб алай айтыб, сора не зат эсе да эсине тюшюб:

— Тохдачы, джашчыкъ, ма бери кирчи, баугъа,— деб мени ары элтди. Барсанъ а, аллайгъа бар, бир ариу къызылкъолан ийнекчик бауну багъанаасына тагъылыб, биченлигибизден джыйылган кем-кем

джашил юкюлханс биченни пуф-паф эте, ашай тура эди. Аны кёргенлей, челеклерими да атыб, башын кьолларым бла кьучакълаб, упба этдим. Ийнек да онъсунъанча тынъылаб кьойгъан болмаса, урур ышан зат этмеди.

— Анам, ийнегибиз...— дегенден ары джукъ ай-талмадым.

— Хо, джаным, ийнегибиз болду. ТОЗ-чула арадан чыгъаргъандыла бизге муну. Джелин толтургъанды, ариу бюгече кьозларыкъ эсе да ким биледи. Кёз тиймесин деб такъгъанма баугъа,— деб анам ийнекни кьуйругъуна да бир кызыл бусхулну туюуб тура эди. Ийнекге асыры кьууанч тыбырлы болгъандан суугъа къалай барыб, къалай келгеними билмейме. Ол кюнден сора ийнекни ашына-суууна да кесим кьараргъа къаст этдим. Анам а эки сёлешсе, ючюнчюге:

— Эшта, аллах айтса, бласт бластлай къаллыкъ болур. Бу керексиз хапарла бош болурла,— деученди.

Эртден сайын анамдан алгъа кьобаргъа ашыгъа, ийнекчикни тюбюн кюреб, аш салама, алай а эшикде кёкге эси кетиб тургъан ийнек, ийисгеб кьойгъан болмаса, ашха хазна батмайды. Аны алай кёрсем, джер бауну башха бёлюмюнде эски джыкгырланы ичинде анамы гардошларындан бёркюм бла, бёркюм бла келтириб, аллына кьуюучанма. Бир-бирде темирлиге кьуюб да береме. Сора силегейлери да созула, джаякъ таууш эте, ашаб башлаучанды. Аллындагъын бошаса уа, адамча кёзюме битиб тохдаучанды. Ашаргъа кьолума бир туурагъан гырджын алсам, джартысын анъа чабдырама. Бузоучукъ табхандан сора уа анъа асыры тансыкъдан дерсим къачан бошалады деб ашыгъама.

Гитче бузоучукъну кёзюгюзге бир кёргюзчюгюз. Мылы бурунчугъун джыйырыб, хар нени ийисгей келиб, сора кёзчюклерни неге болса да бир затха джандырыб тохдайды. Бир кюн мени уллу кьолан кишдигиме алай кьарай туруб, сора барыб ийисгейме дегенлей, ол джити тырнакьчыгъын аны джаякьчыгъына илиндирди. Алайлай бузоучукъ илгиздик болуб, тёртгюллей-тёртгюллей арбаздан чыкьды. Мен да ызындан атылыб, аны тутаргъа кюреше, чабыб баргъанлай, аллыбызда Алий келе тура эди. Мен бузоуну сюрюб баргъанымы билиб, аллын тыйды. Экибиз да бузоуну тутдукъ. Кьарачай белибаууму белимден тешиб, аны бойнуна салдыкъ. Сора Алий да мени бла джолну энишге, бизни таба, тебретдик. Алийни мыдахлыгъына, не сёлеширге, не кюлюрге излемегенине сейирсине:

— Сен ауругъанмы этесе?— деб сордум.

— Огъай.

— Сора нек мыдахса?

— Къайдам...

Бираздан сора Алий бузоучукъну сыртына кьолун сала:

— Сен мени кесинье негер этемисе?— деб мыдах сорду.

— Неде?

— Неде да.

— Этмейме.

— Нек?

— Сен байса, мени бла ойнаргъа кьоярыкъ тюлдюле сени атанъ, ананъ.

— Мен кьача да сениге келе турурма.

— Сора мени бла ойнаргъа нек сюесе да?

— Сен кишиге аман айтмайса...

— Меннѣ аман айтханнѣ аймама, джетдирген да этеме. Балдашха, Гокгагѣ, Джанкирге, бютеу клас-сыбызгѣ айтханнѣ да айтырыкъма.

— Меннѣ айтханнѣ да?

— Сен байны джашыса...

— Мен байны джашы болургѣа суймейме...

— Нек?

— Бизни юйден эсе, сизни юйде игиди.

— Алдайса. Сизни темир орундугъугъуз да барды, сиз будай гырджын да ашайсыз, юйюгюзню туюбу да джер тюлдю.

— Сени тенглерингѣи ананъ юйден кысдамайды, ким бла ойнасанъ да джукъ айтмайды. Мен къача-рыкъма,— деб кюлмей-ышармай къошду.

Бузоуну да тохдатыб, мен керти сейирсиниб Алиин бетине къарадым. Кѣзюмеми кѣрюндю, огъесе керти да алаймыды, аны кѣзлеринде джыламукъла ойнагъанча эслеб, къалай эсе да аны халын башым бла тюл, джюрегим бла ангъыладым.

— Огъай, Алий, сен къачма, бирге ойнай турурбуз. Кел, шохайла болайыкъ,— деб онъ къолуму гитче бармагъын тутдум. Ол да онъ къолуну гитча бармагъын меникиге чалышдырыб, бири-бирине тартдырдыкъ. Сора бири-бирибизге къарашыб ышардыкъ.

Бузоуну алыб мен юйюбюзге къайтдым, ол да бизни юйню джаны джол бла юйлерине айлана:

— Эртденбла школгѣа бара меннѣ таууш этермисе?— деб кычырды.

— Болсун,— дедим. Алай а ол сагъат, мени анѣ кычыргъанымы эшитселе, юйлерин меннѣ урушурла деген къоркъуу башыма келиб, ызындан: «Сен орам-

гъа чыгъыб тур» деб айтырем деб чабдым, не келсин, тик ёргеги джолну тёртгюллеб баргъан Алий мени эшитирик тюл эди. Айтхандан ары уа Бекмырзалары мени ёлтюрлюк эселе да, сёзюме толу болургъа дедим.

* * *

Бир кюн мен школдан келе къарагъанымда, бизни Даута къойнуна да Джолкъанны къызчыгъын алыб, тёртджанына сескекли къарай, къайры эсе да джумулуб кетиб бара эди. Марджама, ызындан бир ызла-масам деб, сумкамы эрлай юйге атыб, бугъуна-бугъуна, тебретим. Анам а:

— Бери къайыт, тумаланмагъын сен огъесе!— деб ызымдан къычыра къалгъанды.

Мен да барама, Даута да барады. Сора Деболада бир юйню арбазындан ары кирирден алгъа, эки джанына кёзюу къараб, тыгъылыб кетди. Мен а ырджыны ичинде бугъубма.

Даута кирген юйге мен да ызындан салыб кириб бардым. Барсанъ а аллайгъа бар-джангъы сюрмелен-нъен узун шиндикледе олтуруб, юй бла бир адам букварлагъа къабланыб турадыла. Мени босагъада сирелиб, алагъа битиб тургъанымы киши эслемеди, ол огъай устаз да (астоприлла, былайда да Ибрахим!) кёрмеди дейме. Иги къарай кетгенимде, къойнунда сабийчикни да бир къолу бла тута, Даута букваргъа ийилиб тура эди. Аны эджиклей тургъанын эринлерини къымылдагъанындан билдим. Къойнундагъы сабийчик да Даутаны карандашындан, буквардан тартады.

«Даута!» — деб къычырыргъа аздан къалдым.

Къычырлыкъ да болур эдим, Ибрахим болмаса.

Ибрахим доскагъа уллу харифле бла: «Бизни кючюбюз бирликдеди. Ленин урунъанланы вождуду» деб джазды.

— Хаджибекир, сен окъучу,— деб Ибрахим жаргъакъ Хаджибекирге къарады. (Бизни тийреде чам аты болмагъан табарыкъ тюлсе). Ол хикгирек кёзлери не къадар джандырыгъа кюреше, чал мыйыкларыны тюбюнде джукъа эринлери кючден билине эджиклеб башлады:

— Би-би-биз, биз-з-з...

— Бизни,— деб кесими тыялмай къычыргъанлай, бары мени энди кёрюб, бирден бурулдула. Даўта ўа бети акъ учхунча болуб, къойнунда сабийчиги бла ёрге къобду. Мен а Ибрахим къыджырайды деб къоркъгъандан, ызыма мукъут болуб атылдым. Бирдан солуўуму алыб ызыма къарагъанымда, Даўта «джашчыкъ, джашчыкъ!» деб къычыра джетиб келе эди. Мен тохдарыкъ да болмазем, чабырымы тешигинден таш кириб аягъымы ачитмаса. Тёбечикни джанында олтуруб, ташны чыгъара тургъанлай, Даўта да джетиб, арыгъан болур эди, сабийчикни джерге салыб, сабийчик бла кесини арасында букварны аязы бла ёшюнюне къыса:

— Джашчыкъ, джанымы къыйырчыгъы, и-и аллах ючюн, анама джукъ айтма, ликбезни ма бу эки-юч кюнде бошай айланама,— деб джылары келе, кёзюме къарады.

— Анам меннъе джукъ айтмайды да окъугъаным ючюн,— дедим.

— Иерге унамай тургъанын унутубму къойгъанса, чыганбаш?

Огъай, анам иерге унамай, мен кесим школгъа термилгеними, Керти мени школгъа биринчи кере элтгенин мен ёмюрюмде да унутурукъ тюлме...

— Анама айтмам, Даута, алай а бизни анабыз былай нек этеди?

— Къуру бизни анабызмы этеди да алай, кёбле да этедиле. Ала бары да ликбезни бошасала, Совет властны игликлерин анъыларыкъ эдиле. Ой бизге бир алапат апъылатадыла анда. Ликбезде кеслери окъугъан анала сабийлерин школгъа бек недиле, джаш сабийлени, алай а неда къызгъа болады ансы...

— Даута, сени ликбезге ким алды?

— Кесим бардым.

— Къалай?

— Джюрегим келтирди.

— Не этериксе окъуб?

— Не да этиб тиширыуланы барын, бир джанъызын къоймай барын окъутурукъма. Совет властны ишлетирикме алагъа. Ленинин осиятын толтуртурукъма,— деб бюгюннъе дери мен танымагъан бир Даута ант этгенча айтды.

Мен сейирсиниб ёлеме... Джанъы Даута...

Мен Даутадан сегиз джылны кичиме, тюзюп айтсакъ. Алай а не сейир эсе да билмейме, хар джыл сайын Советден джаза келселе, анам анъа онсегиз джыл деб барады. Меннъе он джыл болгъан заманда Даутагъа онсегиз джыл эди; меннъе онбеш болгъан-нында да анъа онсегиз, мен онсегизге киргенимде да биягъы Даута онсегизлей турду.

— Сора, Даута, сабий бла нек джюрюйсе?

— Алай этсем, тийребизде киши ишек боллукъ тюлдю меннъе джюрюйдю деб.

— Билгенликге не боллукъду да?

— Болуб а не боллукъду ат-бет санарла,— деб Даута мыдах айтды.

Мен «ат-бет» деген не зат болгъанын билмеем, алай а Генджаханниъа ат-бет айтылгъаны ючюн тыбырда къалыб турады деб хар ким алай айтадыла. Ол бир къыркъ джылдан озгъанды: «Бир игилик кюнюме джыяма» деб кеси да хаман юшенчик джыяды дейдиле.

Экибиз да андан ары сёлешмей, хар ким кесини сагъышы бла алайда биразны олтурдукъ.

Джер джылыды. Гяхиник биченликлени кёгертгенди. Аны инъил башчыгъын аязчыкъ сылай, ары-бери чайкъайды. Башыбыз орамда тоб ойнагъан, къолташ атхан сабийлени дауурлары келеди. Анда-мында юй башладан къатынла улакъланы, къозуланы:

— Юс, худжу къаллыкъ, юс,— деб къысдай, тублеринден ёрге ташла атадыла.

Тийреде кими хуна ишлейди, кими чалман эшеди, кими бачхасында кюрешеди. Хуна джанлада эшекле тамыр къазадыла. Чомаланы межгитни минарасына миниб, муадзин азан къычырады — ол къушлукъ намазгъа чакъырады. Ангъа ашыгъыб бара болур, Хушдан чарыгъыны табанын да иги тартмагъанлай, мынчакъ санай барады.

Азан джюрегини аздыра, назик къаура джелде сызгъыргъанча иничге макъам бла тохдамай барады...

Тохда бу не затды?

Даута да, мен да боюнларыбызны созуб тѣбени артына къарадыкъ. Андан огъартын бир бѣлек сохда къычыралгъанларын къычырыб, джырлаб келедиле. «Интернациональны» джырлайдыла, билген джырлары

ол болгъаны себебли. Сохдала хар къалайда да аны джырлайдыла. Мен тобукъларыма туруб къарадым. Ма, сёзлери ачыкъ келеди:

Къозгъал, къыйынлыкъда джашагъан
Дунияда ачла, джарлыла,
Къайнайды къаныбыз ачудан
Елюм урушха барыгъа.

Ишлей тургъан адамла нени да унутуб алагъа тынъылайдыла; бир къауумла уа терезеден, эшикден башларын чыгъарыб къарайдыла.

Джырлаб, джаш тауушлары бла къаяланы зынъырдатыб келген сабийле, ойнай туруб эрикгенлеринде, юйлерине чачыла, джырлаб келедиле.

Джюрегинъи аздыргъан азан таууш бу джырны тауушунда къайры эсе да джутулду...

Даута, мен бюгюн таныгъан Даута, бир тукъум бир сейир халгъа кириб тынъылайды. Ма сабийчикни мийикге тута, Даута ёрге къобду.

Мен а чабыб барыб джырлагъанлагъа къошулдум.

Хар ким бачхаларын сюрюб башладыла. Бизникин Джарашды улу ТОЗ-ну ёгюзлерин алыб келиб, агъач къаладжюк бла сюрюб кетди. Сюрюрге эркишиси болмагъан юйлени бачхаларын комсомол джашла айланыб сюредиле. Элде комсомол ячейканы секретары Джамалны ол заманда бек кёб джерледе кёре эдинъ, элни къайсы тийресинде да дегенлигимди. Ол комсомолчуларын юйден юйге юлешиб, къагъытха нелени эсе да джаза айланады.

Ол кюнледе школда бизни да джыйыб былай айтдыла:

— Ишлемеген ашамазгъа керекди. Ишлерге уа

гитчеликден юренмесегиз, уллу болсагъыз кыйып гиерикди.

— Мен юйде къуру да болушама,—деб кычырыб махданды кыйсы эсе да.

— Мен да эчкилерибизни кютеме,—деди Джанкир.

— Алий джукъ этмейди,—деди Балдаша.

— Алий бизни ийнекни тубюн мени бла къуру да кюрейди,—деб мен Балдашны чыначыгъым бла тюрте, хыны айтдым.

Ол манъа джууаб этгинчи Ибрахим:

— Сабыр этигиз, болду. Юйде джумушха къуру да болушургъа керексиз. Алай а юйден сора да ишлерге борчлубуз. Бирден бирге ишлерге. Элибизде этер керекли юйлени кыагъытын Джамал бизге бергенди. Энди биз ючюшер-тёртюшер болуб алагъа гардош атаргъа болушургъа керекбиз,—деди.

Кесибибизни уллу ишге къошулуб айланнъаныбызгъа джюрегибиз къууаныб кёлтюрюле, барыбыз бир ауздан разылыгъыбызны айтдыкъ.

— Энди ким, ким бла ишлерин айтайыкъ,—деб, Ибрахим къолунда кыагъытха кыарай, билдирди. Мени бла кесими шохайларымы бири да тюшмеди.

— Мен Алий бла ишлерикме,—дедим туруб, Алийге берген сёзюме тюз бола. Ибрахим менъе сейирсиннъенча алгъы бурун алай кыараб, биразны тургъандан сора:

— Керти айтаса, Аслан, керти айтаса, къалай эслемегенме мен аны,—дей, кыагъытда тюзете, бирге ишлерибизни айтды.

Аны эртденбласы солуу кюнубюз эди. Бююн харкимни ишлерге къалайгъа барырын белгили этиб,

бизни школдан чачдыла. Чачылырыбызны аллында барыбыз да ёрге туруб «Интернационалны» джырлаб, алай чачылдыкъ. Ол джыр мени сабий джюрегими джашаўгъа бир тукъум бир учупдурады, аны айтыб да анъылаталлыкъ тюлме. Балдашланы юйге джетгеникде, айырыла туруб (школдан келе) Балдаш:

— Гардошдан бошагъанлай, Гогалагъа!— деб буюруб, юйлерине чабыб кетди.

Джукъгъа барлыкъмыса, къаллыкъмыса, этерикмисе, этерик тюлмюсе деб сормай, Балдаш бизге къуру да буюруб къоюучанды. Мен а кимге, къалай айтсам да анъа къаршчы джукъ айталмаучанма. Бюгюн да ол алай айтыб кетиб, Алий бла мен къалгъаныкъда:

— Гогалагъа сен бизни бла барырма?— дедим анъа.

— Сизни бла къайры десегиз да барлыкъма, юйюбюз эшитмесин ансы,— деди Алий дугъум кёзлери бла менъе таўкел къараб. Аны экили джашагъанын джюрегим бла билеме.

— Эшитселе ўа?

Къара къоланчыкълары болгъан акъ элтир бёркюн башындан тешиб, дагъыда кийиб, биразны тынъылаб туруб:

— Эшитселе да барырма,— деб кимден эсе да къоркъгъанча айтды.

Эртденбласында Алий, мен дагъыда эки нёгерибиз болушургъа Гардошлагъа бардыкъ. Бизни анда комсомолчу джаш Мухтар сакълаб тура эди. Ал кюнюнде Мухтар бла нёгери ТОЗ-ну ёгюзлери бла Гардошланы бачханы сюрюб кетгендиле. Мухтар бла бизни тюбев сёлешгенибизни эшитиб Гардошну юй бийчеси Джинджи чыкъды:

— Джаныгъызгъа къурман болайым, балала, келигиз да бир ауузланыгъыз, сора бачхагъа алай кирсиз,— деб не эсе да башы къалтырай, къолу бла юйню эшигин кѣргюзте, огъурлу кѣзлерин бизге кѣзюу-кѣзюу ийди.

— Да ,Джинджи, была ауузланыб келе болурла. Къыйналмай къалырмы эдигиз,— деди Мухтар.

— Алай деген неди, мен ёлейим, мен къатайым андан эсе, сабийлени тиллерине джукъ тийирмей,— деб бизни бир-бир билегибизден тутуб, юйге-юйге бурду.

Отджагъаны тѣрюнде джабагъы джасдыкъгъа олтуруб Гардош къыб-къызыл мыдыхлада бурма темир тиш бла тишлик тишлей, аны джауу мыдыхлагъа тамыб эрлай кюе да тас бола, бир уллу талгъыр кишдик да андан кѣзлерин алмай къарайды. Биз юй тюбюнде, ары бармай, джунчуяракъ болуб сирелдик. Гардош тишни бурнун тыбыр ташха салыб:

— Эй, аман джигитле, тутдуругъуз къолну,— деб ёрге къобаргъа Джинджи бла кириб келген Мухтар бизден дженъил аякълы болуб:

— Салам алейкум, Гардош, не этесиз, тынчмысыз, — деб эки къолу бла да къартны къолун тутду. Биз да андан сора бирем-бирем аллына барыб къартах къол бердик.

Джинджи бизге аш-суу хазырлай айланнъан заманда, Мухтар бир ууакъ шиндикчиклени табыб, отджагъагъа тизиб, бизни олтуртду. Олсагъат, мычымай, Джинджи бир уллу къара тебси бла табада бишген хычынны алды. Тебсиде аны башын ачыб, ичине къайнагъан сарыджаууну кѣмдю. Къараб къарагъынчы ол кѣл кибик эриди.

— Ауузланыгъыз, джанымы кыйырлары, ауузланыгъыз, — деб, кызыл боялган бир уллу агъач аякъ бла да джууурт салды.

Гардош тиште тишлигин ууакъ-ууакъ айландыра, кызыл кыууруб, бычакъ бла кесиб, аллыбызгъа салды. Биз ушхуур ашагъынчы, джукъ айтмай туруб, ашаб бошаб, Мухтар алгъыш этгенинде, Гардош:

— Аз ашадыгъыз эсе да кёб джашагъыз, ашхы уланла. Бизге болушхандан башха юйююз, кесигиз да кыйынлыкъ кёрмей кыалыгъыз. Бластны бир джаныгъыз иши кыалмай бары тюзлюкдю, шохлукъду. Кёремисе, бу сабийлени онъсузгъа болушургъа юретгенин, — деб Мухтаргъа кыарай, Гардош джити чал сакъалын сылай, дагъыда кыошду. — Эй, бластны юсюнден менне Будённайни аскерлери кёб хапар айта эдиле. Мен алагъа Кырачайда тылмач болган эдим! — деди.

— Сен Будённаны юсюнден хапар айта тебресенъ, бошай биллик тюлсе, андан эсе сабийлени ишге джарашма кыой, — деди Джинджи.

— Керти айтаса, керти, — деб Гардош да бизни бла кыобуб барыбыз да бачхагъа кирдик.

Мухтар, назик битген акъбет джаш, юсюнде джангъы комсомол келегин тешиб, белги баразаны юсюне бюклеб салды. Бизни да чебгенлерибизни тешдириб джалан келек этдирди.

— Джинджи, гардошла кыайдадыла? — деб, аны джууабын эшитгенлей, биргесине барыб, арбазда уруну джанында гардош кыуюлуб турган теке тулукъланы бир-бир келтюрюб, бачхагъа келтирди. Бир тулукъну ырджыгъа кыотарды.

— Энди, Джинджи, баразаланы кыалайлыкъгъа

салдырлыгыны айт да, ишге джарашайыкъ, — деди.

— Юйдеги, ой юйдеги, бери кел, кѣргюз къалай салырлары, — деб кеси кѣргюзмей, таягына таяна келген Гардошха айланды.

Гардош баразаланы орталарыны кенъликлери, тарлыкълары къалай болурун таягыны джез учу бла кѣргюздю. Сора Мухтар Алий бла менъе кюрекле берди да, бизге къошулуб чунъурла этиб башладыкъ. Бизни эки нѣгерибиз, Джинджи, Гардош чунъурлагъа гардош атыб тебретиле. Баразаланы къынъыргъа не башлагъаныбызны эслеб, Мухтар сызла тартды. Сызла бла элтген а алай къыйы болмады.

Заман заманы бла Джинджи бизге хаман гопбан айранны келтиргенлей, биз да аны суусабха тогъуй да ишге джараша, юч тулукъ гардошну тюгел кюн батаргъа тутмай салыб бошадыкъ.

— Ай, узакъ кюнню къыйыныгызыны ашасынла сизни атагызы, анагызы. Қъалай уллу къууандырдыгызы бизни. Қъартланы унутмагъан бластха не иглик бла къайтарайыкъ биз? — деб экисини да джюреклери кѣлтюрюлдю.

Гардош салыб бошаб, биз да бачхада кийине тургъанлай, къайдан чыкъды эсе да, Бекмырза хунадан юсюбюзге къараб:

— Ай, гаджиден туугъан гаджи, ишлеген сенъе ишлесин, къалайлагъа келиб, кимлеге джумуш этиб, кимле бла айланаса?! — деб хунадан ичине чынъаб Алийни тюелгенин туюб, аллына сюрюб алыб кетди. Мухтар тюбюнден алмаса джашына бир хата этерик эди. Ол къууаныб тургъан къартла да суу къуярыкъ болуб, бизни аллыбызда чѣббашылача сюелиб къалдыла.

Мухтар ёрге кетиб, биз да юйюбюзге айланганлай, бизнича ишлеб келген бир-эки къауумгъа тюбедик. Ала «Шынкъарт» деген орус джырны джырлай келедиле. Биз да алагъа къошулдукъ. Джыр энди джанъы кюч алды. Джанъы власта не зат эсе да бир игилик этиб келебиз деген сезим джаш джюреклерибизге бир уллу къууанчны салыб, учуб кетерлей халгъа киргенбиз. Алай а джюрегими ол къууанчы Бекмырзаны Алийге этгени мутхузландыргъанды. Къачан да мыдах Алий бююн а джерге кирирлей болду. Аны хубар саз бетин чырта ышарыу джарытыб кёрмейсе. Уллу тегерек кезлеринде таймаздан къоркъуу иелик этеди. Бизге, эркин айланган джашлагъа, тюбесе уа къоркъууну орнун сукъланыу алады.

Айшатлары джыйылыб келиб бизни бачхагъа да урлукъ атдыкъ, биз да джыйылыб барыб аланы бачхагъа салдыкъ. Бачхаланы тындыргъанлай, Джарашды улу Исламны да (джашын) биргесине алыб ТОЗ-да негерлери бла сабан сюрюрге Къобанары джанына кетди.

— Энди мындан ары мюрзеусюз азабдан къутула болурбуз, тоба, — деб Айшат чагъыдий санлары ойнай, къууанч аллы бола айтды.

— Тоба, Гитче, былай сагъыш этеме да, бу бластны иши оюлдукъ болмаз. Джерлени биягъы джер неле сыйырлыкдыла, деб айтыу бопба-бош болур дейме.

— Анам, энди акъылынъ башынъа джыйыла айлана болур дейме.

— Мени акъылым башыма бу бласт салынган кюнден огъуна да джыйыла башлагъанды. Бу бизни

ючюн чыкыгъанын билеме, алай а ёмюрюнъ къркъа юренсе, ёмюрюнъ байлагъа туююле тунъкенъи тау-уссанъ, хаман сени алдаб барсала, туююлген киш-дикча, къркъуб тургъан болмаса, ол игиликге да ийнаныб кълалмайса. Бу насыб бизге кълалай чыкы-ды, ёмюрде насыб чыкымаучулагъа, деб тентек болуб тургъан болмаса. Энди уа сагыш этеме да, бу сейир джашау джарлылагъа, джалчылагъа деб чыкыгъанды. Бизге деб. Биз а ол джер иеледен кёпбюз. Сора, ариу ызына сыйырабыз деселе да, ала бизни хорлаяллыкъ тюлдюле, — деб анам кёб кюнлени этген сагышын айтыб, Айшат бла меннъе кёзюу къарады.

— Келсинчи меннъе онъ джанын айландырсын да, тоба, меннъе берилген джерни бир бершогун сыйырт-маз ючюн, къатын къазауат ачарма, — деди Айшат.

— Арбазымда ийнек тагъылмай, тёрт санымы кыйыны бла къара къазауат этиб, гырджын да, тым да болуб тургъанлы неллай бир бола эди. Энди аллахха шукур, ийнекли да, джерли да болдум. Барын да бек эскереме, Совет бластха тилек тилегенлей хар намазымы алай бла да ашырама. Акъыз, сёз сёзню айтдырады, Гитче, намазгъа ийилиб кёрмейме сени. Юй бла бир юйдегинъ барды, рысларгъа керексе, — деди анам.

— Анам, къойчу бир, къой аллах меннъе къараб-мы турады. Юйю кзуруймеди аллахны, ёмюрюм инджилиб джашагъан заманда, мени бир кёрсе, — деди.

— Тоба де, тоба де, — дегенден ары анам джукъ айтмады.

— Даута уа къайда тасды? — деди Айшат.

— Бурунсузну кызычыгъы бла булджуй чыкыгъан эди,

Мен а билдим аны къайда «булджугъанын».

— Алкъын дерс-баш да этмей турама. Бизни лик-безибиз тюз юйюбюзню джанындады да эртденбла эртде туруб, дерс башланнъынчы этиб кьоюучанма. Кече патегенни кьоратыргъа суймейме,— деб Айшат кетерге къобду.

* * *

Школубуз Май байрамгъа хазырлана башлады. Бизге азбар этерге ана тилден, орус тилден да назмула бердиле. Тюрлю-тюрлю къагъытладан къабыргъалагъа тагъаргъа оюула да эте башладыкъ. Май байрамгъа айырма окъуб тюберге эртдеден да къаст этгенбиз. Ибрахимни «Барынъ да биринъ ючюн, биринъ а барынъ ючюн» деген сёзлерин унутмай, классыбызда хар не ишибизни да биз анъа кёре бардырыб тургъанлы джыл болуб келеди.

Бир кюн дерсибизде Ибрахим ким, не суратны суйсе, аны салсын деб эркинлик бергенинде, мен экскурсиягъа баргъан тирменибизни суратын салдым. Дерсни аягъында Ибрахим аны бютеу классны аллында тутуб:

— Кёремисиз, Аслан къалай иги салады суратны, ма андан юрене туругъуз,— деб мени махдады. Ол кюннъе дери да сурат салгъаным бла окъугъанымы, артыкъсыз да назму окъугъанымы махдай тургъан эди, алай а ол кюн алгъында эсе да бек махдады. Классда нёгерлерим атыма суратчы, назмучу атадыла. Ол атха бир къууанама, бир да ыйлыгъама. Алай болса да артдан артха кесимден онълу кёрмей, бурнуму кёкге тута башладым дейме. Аны энди анъылай-

ма. «Бары биреу ючюн, биреу бары ючюн» деген джорукъну бузгъан эдим.

Кѣб сѣлеширге суймеучю Гокга, бир кюн переменада къатыма келиб:

— Аслан, бусагъат Ибрахим суратларыбызгъа къарарыкъды, мени суратымы къалайы терс эсе да бир къарасанъ а,— деди.

— Сен да бил, керек эсенъ, меннѣе неге сораса, — деб ёшюн уруш эте, сабийлени араларына тыгъылдым. Къайсы эсе да бири мени анъа алай джууаб этгеними эшитиб:

— Махданчакъ! — деб ызымдан кычырды.

Къонъурау къагъылыб, дерсге киргеникде, Ибрахим биягъы мени юйде салыб келген суратымы классны аллында джаратды.

— Энтда бир кере махдан, махданчакъ! — деб Балдаш къулагъыма шыбырдады.

Чыначыгъым бла аны къабыргъасына тюртюб, сурат салыргъа ийилгенлейиме:

— Ибрахим, мен махданчакъ бла олтурмайма, — деди Балдаш.

— Ол махданчакъды, кишиге болушургъа унамайды, кетсин бизни школдан, — деб тѣрт джанымдан кычырыкъ-кычырыкъ этдиле. Джунчудум.

— Дерсде аны юсюнден сѣлеширбиз, — деди Ибрахим.

— Огъайда, махданчакъ, огъайда, — деб Балдаш меннѣе кѣл кенъдирди. Дерсни бошалырына асыры къоркъгъандан, къалай олтургъанымы да билмей, дыгаласха киргенме. Алай а заман мени къоркъгъанымы, къалгъанымы да сан этмей дженъил кетиб барды.

Ол кюн ол арт дерсибиз эди. Бошалгъанлай а ол джумулуб кетиучю сохтала китабларын сумкаларына джыйыб, орунларындан тебмей, Ибрахим бла менъе-меннъе битиб тохдадыла.

Ибрахим мел джугъу къолларын досканы юсюнде суу бушдукъгъа ышыб, малгар тюймеле салыннъан къара кёлегини этегини мел джугъучугъун да къолуну сырты бла сюртуб, сохталагъа къарады. Мен аны кёзюнс къараялмайма. Белинде кююш белибаууну билеуюн бюгюннъе дери кёрмегенча кёзюмю алмай къарайма.

— Энди, джолдашла, ким айтады, Аслан не этгенди?

— Аслан махданчакъды, кеси билген затны кишиге билдирирге излемейди. Наугъача, Наугъа тон бичерге эм усда болгъанлыкъгъа, кишиге юретирге суймейди,— деб, кимден да алгъа Балдаш къычырды.

Мен къалай эсе да Балдашдан къоркъгъанымча кишиден, таб уллу джашладан да къоркъмайма. Былайда аны орнуна башха адам болса, къулакъ джанына джетдирирге боллукъ эдим, анъа уа джукъ да айталмадым...

— Мен «Билимден» дерсимни бир айтдыр дегенимде да айтдырмай къойгъан эди,— деди къайсы эсе да, Джанкир болур эди дейме.

— Сен чыртда дерсинъе къарамай, каскача чынъай, айланаса, сора мен не этерикме?! — дедим анъа.

— Аны Аслан тюз айтады. Джанкир дерсге аз эс бёледи. Аны ючюн Аслан дерс этмезлиги хакъды. Алай а анъыламагъан джерин анъылатыргъа керекди,— деди Ибрахим.

— Юйде сурат салыуда терс, тюз джерибизни бир

айт десек да «Сиз да меничасыз, билигиз» деб кьояды, — деди Джанкир дагыда.

— Аслан алгъын алай тюл эди, артдан артха болуб барады алай ансы, — деди Гокга.

— Ибрахим, менъе эркинлик берсегиз, мен Асланны кынына джыя билirme, — деди Балдаш.

Ибрахим ышарырын кючден тыя (огъесе кёжюме алаймы кёрюндю, билмейме), менъе айланды:

— Аслан, ма бу нёгерлеринъ сени чыртда къатларына кьоймай тохдасала, ким бла айланникъ эдинъ, ким бла ойнарикъ эдинъ? — деб сорду.

«Балдаш бла» — дерге аздан къалыб, сора джукъ да айтмай ёрге кьобдум да баш энишге къарадым.

— Къалай этерик эдинъ, не?

Теньлерими кёрмей бир джанъыз кюню мен кесими билгенли туралмагъанма. Ала бири-бири бла ойнай, кюле, мен да келепенча бырناق болуб айлансам, къалай боллукъ эдим деб кёжюме кёргюздюм.

— Ибрахим, мен энди ёмюрде да алай этерик тюлме, — деб тамам кёлюм бла айтдым.

Ибрахим не затха эсе да сагъыш эте, классны алында бир эки ары-бери барыб, бизге айланды.

— Сабийле, мени атам талай джылны мындан алгъа аргъышха бара тургъанлай, тюз Аманныхьтда арбасы аууб, кыш бузлауукъда гыз-гыз эте тургъанлайына, бир атлы тюбегенди. Ол эрлай атындаи тюшюб, атамы арбасын кьобарыб джолгъа джарашдыргъандан сора, джолуна алай кетгенди. Ол алай этмесе, атам уллу джунчургъа боллукъ эди. Къалай ушатасыз? Ол джолоучу, анъа бурулуб да къарамай кетиб къалыргъамы керек эди?

— Огъай, болушургъа керек эди. Болушургъа.

— Энтда бир юлгю. Джанкирни, Балдашны, Гокганы, Магометни — кёбюнью атасы, анасы ТОЗ-гъа члендиле. Сёз ючюн, Джанкирни атасы Чючюню ёгюзю, аты джокъ эди да ол не сабан, не бачха сюрелмей эди. Сора анъа къалгъан адамла суйгенинъча бол деб, сан этмей къояргъамы керек эдиле?

— Огъай, болушургъа керек эдиле, болушургъа.

— Совет власть алагъа оноу этди. ТОЗ-лагъа киргиз да барынъ биринъ ючюн, биринъ да барынъ ючюн ишлегиз да джашагъыз деди. Энди ала ёгюз, ат ючюн да инджилмейдиле. Биринде болса, барында да болады. Сен да менича адамса, къалай суйсень алай джаша деб къояргъамы керек эдиле бири-бирине?!

— Огъай, огъай, огъай!

— Да ма, хар иште да алайды, джанымла. Тенъсиз джашагъандан насыбсыз дуняны башында бир инсан болмаз. Ишчи класс бла эллиле бир-бирине болушмасала, революция да боллукъ тюл эди, сизге ма бюгюнча окъургъа кюн да чыгъарыжъ тюл эди. Къайда болса да къалтырай, титирей джалчылыкъда айланлыкъ эдигиз. Биринъ биринъи терсин тюзетирге, анъылашамагъанын анъылатыргъа, керек кюнде болушургъа борчугъузду. Ленин алай джашагъыз дегенди. Аслан акъыллы джашды, бюгюнден ары алай этмез деб мен анъа толу ийнанама. Барыгъыз энди юйюгюзге, ач да болгъан болурсуз,— деб Ибрахим кеси да столда тетрадланы, журналны алды.

Урушмай, къыджырамай айтханы ючюн болурму эди, аны ол кюн айтхан сёзлери мени джюрегимде ёмюрлюкге къалдыла,

Май байрам джууукълашады. Къуру эки терезели алаша класс юйчюгюбюз бизге дунияны башында эм алапат, эм къалаладан да багъалы кёрюнеди. Аны мюйюшлерини бири-биринден джыджымчыкъла тартыб, аланы юслерин тюрлю-тюрлю гокга кесилген къагъытларыбыз бла джасадыкъ. Классны бир мюйюшюнде бизге Ангелина Николаевна этдирген харекетибизни тиздик. Алада гинджи тончукъла, чебгенле, кёлекле, ёгюз арбачыкъла, боюнсахачыкъла, къайдам, нени айтайым, саз топракъдан ариу этилген ёгюзчюкле, атчыкъла, къойчукъла бардыла. Биз кесибиз салгъан суратланы да такъгъанбыз.

Мени юсюмден Ибрахим бизге сёлешген кюнден бери сурат салыуда кесими билгенчигими ненча содагъа билдиррге кюрешген болурма. Мен къалгъан дерслеа болмай, арифметикадан къарыусуз болгъаным себебли, иги билгенле менге къуру да болуша, майгъа задачланы кесим иги эте башладым.

Бизни пионерге алгъанларын мен ёмюрге унуталмайма.

Эки-юч айны алгъа эки усдазыбыз да бизге пионер деген не зат болгъанын, аны борчларын, аны бютеу дунияны пролетарларыны вожду Владимир Ильич Ленин къурагъанын айтыб, юретиб турдула.

Пионер деб партияны болушлукъчусуна айтханларын, партия деб а партиягъа айтханларын билдим. Мен кеси башымдан партиягъа Кемалны санадым. Партия Ленин айтханча ишлегени себебли, партия — Кемал джарлылагъа байланы джерлерин юлешди. Ол алагъа джалчыланы алгъынча джекдиррге къой-

май, договорла этдиреди деб Мауха бла анам кьууа-надыла. Балдашлагъа ненча барсам да партия — Кемал юйде болгъан заманда, анъа хаман адамла келгенлей, инджиулерин, тарыгъуларын айтханлай турадыла. Ол огъай, эртден бла Кемал кьобхунчу юлени аллы адамдан толады. Бир джолда мен да алада тургъанлай Кёкчюк, бу влахта дери старшинаны къатыны Бийчени да дженъинден тартыб Кемалгъа — партиягъа келди.

— Бир да тиреме аякърарынъы, кёк эшек бузгъа тирергерча. Кер, кер, кер бир совет да, партия да ма бырайда турады,—деб Кёкчюк кыб-кызыл кызырыб, сюзмеча сюзюле тургъан бийчени дженъ учундан тартыб келди. Ол ызына бек тартхан болур эди, огъесе Кёкчюкден аур битген адам болубму кетди. билмейме, лаудан дженъ учу Кёкчюкню къолунда къалыб, кеси тюз барыб, шинелини тюймелерин эте тургъан Кемалны аллына ёре турукъча ауду. Къайсы эсе да аны кьобаргъанында:

— Реге кьобараса? Аугъар ары аррыра аууучар эди, ор кишири кьобарыб бирмейбиз,—деб Кёкчюк алай айтды. Бийче къашын-башын керс:

— Бу узунуна джарыллыкъ тилта менден не излейди, бир соругъуз ха. Мен муну бла сёлеширге ыйлыгъама. Шо мунучала джюрюте эселе бу, не дейсиз, бластмыды, хайырсызмыды, сора ол кимге игилик этерикди?! Тохдагъыз, тохда, ма бизникиле джетгенлей кёрюрсюз кюнюгюзню. Тюрк бла Инъиллиз сизни мукъут ийисигизни чыгъарырла. Бери бер, сен тилкъау,—деб Кёкчюкню къолунда дженъ учун сермеб, эшик таба сюрюннъенлей, Кёкчюк аны бирси дженъинден тартыб:

— Кетмегесенъ атары джары ючюр. Бир атрачы эр джарыр барды да,— деб эшикни аллын алды.

— Не болгъанды, Кёкчюк? — деди Кемал, аллына атлай.

— Боруба ре боргъарды, кыызчыкъ бра мер ма бу гагайбашха ёмюрюбюз джумуш этгердер озуб, берибизри тюзетмегербиз. Чиригер тузругъур, чиригер бышрагъыр бергер болмаса, бизри хакъыбызры табдырмагъарды. Муру эрин тутуб, партия кесир бырай рек къоюб турады? Мери кыйырымы табдырсыр деб Совет бластха ары ючюр тартыб кереме,— деди.

Бир-бирде уа Кемаллада тамам джыйылыу болуб къалады.

Эсимдеди, бир джолда танъ атмай эки комсомолчу келиб, Хурзук элни Советини къагъытчысы юйге барыб загс этерге унамайды, ол себебден аны орнуна афендиле барыб неках этедиле деб тарыкъдыла. Лны экинчи кюнюнде огъуна къагъытчыны къуллукъдан чыгъарыб, башханы салдыла дедиле.

Юйлерине адам алай аслам джыйылгъанлай, Кемал алагъа газет окъуб да башлауъчанды. Бир джолда быллай бир хапарны окъуду: «Джарлылагъа шариат джыйыу не берди»: Гум Лоу къабакъда 3286 пуд гардош, 685 пуд нартюх, 45 сом джыйылгъанды. Къалгъан затланы айтмай, къуру гардошдан хар джарлы юйдегиге 10-дан 80-шер пудха дери джетгенди. Моллала кеслерини моллалыкъларын къоядыла»,— деб окъуду.

— Да майна, джанымы кыйырлары, Огъары-Учкуланда Орусланы Батал афенди да къойду да афендилегин,— деди Джаргъакъ Хаджи-Бекир,— афендилени оюмлулары халкъны алдаргъа мындан ары суй-

мей, халкыгъа джарашыулу адамла болургъа излейдиле.

— Мен къуруюм, бу власть адамгъа къошмазлыкъ адам бар эсе. Джамызындан джарыкъ ура, салам къолтеча зыкгыллары салына айланнъан Хаджи-Бекир да, кѳресе, доклад этиб къойгъанын,— деди забит Мусос.

— Да сен а, сен? Чабырынъы сѳйрей айланнъан сен тюлмю эдинъ, хадауус? Энди уа, ма, адамгъа ушаб бараса,— деди Керти.

Мен Балдашха сукъланнъан этеме: насыблы, юйюнде партия барды. Балдаш кеси уа партияны болушлугъуду. Кесим эскермегенлигиме Балдашны не айтханын этгеним да аны ючюн болур...

Аллай партияны бир дагъаны болур ючюн а пионерге игитда киресе.

Алай а ма биягъы анам «Бизни пионерге аллыкъдыла» деб къууанчымы айтханлай, эй аллай анам къобсун, мени джаратхан аллах! «Гяуур болургъамы излейсе, итден туугъан ит?! Бусурман динни атаргъамы кюрешесе, къанджилик?! Бласт сеннѳе динни агдемейди, гяуур бол демейди. Кемал бизни джыйыб да анъылатды аны. Сен а пионер болургъа излеме да, Ленинни джолун тут!» — деб аман залим ачыуланды.

Мен не этерге, не айтыргъа да билмей тургъанлай, Даута анама джукъ айтмагъанлай, мени джер баубузгъа алыб тюшдю да кеси башы тюбюне къабланыб тургъан эски темирлиге олтурду. Мени да урлукъдан къалгъан гардош киречикге олтуртду.

— Джашчыкъ, джанчыгъым. Анамы юйде не айтханын да эт, тышында уа устазларынъ не деселе аны этиб тур. Биз экибизни анабызча дунияда бир ана

болмаз, алай а сени, менича болмай, ол къарангы адамды, пионер Ленинин ишин джюрютгенин ол билмейди. Барыб пионерге кириб квал, джанчыгъым. Бойнунга да кызыл джурунну бир къарамай кыс,— деб, мени башымы кесине тартыб, упба этди. Кесини къойнундан а кызыл косинкачыгъын чыгъарыб, манга кёргюзюб дагыда ариу бюклеб ызына салды.

Даута ол кюн да меннге бир сейир тюрлю кёрюндю.

— Неме, джашчык, Асланчыгъым, неме...

— Неге немеленесе, Даута, — дедим.

— Неме, джашчык, сен мени ликбезге джюрюгеними айтмай джашыргъанын ючюн, мен сеннге айтмай болмайма, мен ликбезни бошагъанлы он кюн болду. Бошагъан кюнюмде барыб комсомол болуб келгенме. Ма, къарачы,— деб къойнундан комсомол билетин чыгъарыб, кенъирекден кёргюздю. Мен анга кълум тиерине талпыб узалгъанымда да кючден берди Даута.

Ол кюн мен Хурзукда биринчи комсомол кызыны, Даутаны, комсомол билетин кълума алдым!

Кёкде, джерде болгъанымы да билмей, асыры къууаннъандан, ауузумдан сёз чыгъаралмай тургъанлай, Даута билетни дарий кълджаулукънга чырмаб ызына сала:

— Джашчык, джанчыгъым, энтда бошамагъанма айтырымы,— деб бауну эшиги таба сескекли къаранды.— Мен тамбла бек узакънга кетеме...

— Огъай, алай эсе...

— Тохда, тохда...

— Сен кетсенъ, анам, биз...

— Тохда, бир тохда. Юч айгъа кетеме. Край деген шахаргъа. Анда бизни тигерге, бичерге юретирикдиле...

— Андан сора уа?

Андан сора уа кёрюрге, Аслан, кёрюрге, мен, биз кьаллай ишле этсек да,— деб Даута уллу дугьум кёзлери джер бауну джарыта, бауну терезечигинден кёрюне тургъан бапбаханчыкыгъа къарады.— Кёрюрге, гопбанчыгъым (мен а гопбандан эсе джарыгъа бек ушайма), кьаллай ишле этсек да. О-о-о, Джамал бизге бир затла айтады да, ала болуб бошасала, Хурзук элде джандет болуун кёрюрге. Мен кьайтсам, тиширууланы барын Ленин айтханча этерме!— деб арт сёзлерин ёрге туруб айта, мени тюз тёпбеми упба этди.

— Къачан кетериксе Край деген шахаргъа?

— Сары аш бла кьобуб.

— Кесинь?

— Огъай. Кёкчюкню кызы Разият бла мен.

— Кёкчюк билемиди?

— Эшда. Биз экибизни Джамал элтирикди. Кемал биледи.

— Мени да элтигиз.

— Анам ким бла кьаллыкды да сора? Сен, иги джанымча, анама мени орнума да болуш, не айтса да этиб тур.

— Хо. Анам мен айтмагъанлай, билиб кьойса уа?

— Биллик тюлдю, мен юйден кийим да алмайма. Ангелина Николаевна кесини кийимлерин меннге хазыр этиб турады... Артда билгенликге уа, мени табаллык тюлдю — Край деген кёзкёрмезде бир шахарды.

Даўта биразны неге эсе да сагъыш эте, кёзюн кьургъакъсыб тургъан бекшайгъа чыракъ ийиб турду да сора кьойнундан бир газет джартыны чыгъарыб меннъе:

— Тынъылачы,—деб, эджиклеб окъуб башлады: «Таўлу тиширыу совет кьуллукъда». Морх. Биджиланы Анисат сельсоветни тамадасы болуб ишлейди. («Бизни Кемалча», — деб кьошду). Тиширыугъа алгъынча къарагъанла аны хыликге этедиле, кеслеринден учузгъа санайдыла, алай а Анисат бирин да сан этмей, туугъан элинде Совет властны бегитиб барады».

Аны окъугъандан сора Даўта усдалыгъын меннъе танытханча: «Таўлу джашау», № 138. 1927 джыл»,—деб окъуду.

Мени газет окъугъанны кёргеним ол эди.

Даўта дагъыда газетни бюкленнъенин ачыб, кьолуну аязы бла сылай:

— Ма мынъа къарачы, хопалайым,—деб бир суратны кёргюздю. Аны башында къара бухар бёркю, юсюнде къара чебгени, акъ хазырлары бардыла. Джигит кёзлери газетден таукел къарайдыла, мыйыкълары Будённийни мыйыкъларычадыла. Тьобюнде уа, мен кесим огъуна Даўтаны кьолуна бойнуму созуб: «Гюрджюланы Къурман, бютеу Ресей Меркези исполнитель комитетини члени ве Къарачай Облисполкомну председатели»,—деб окъудум. Окъудум дегеним ючюн, Даўта да, мен да тышыбыздан бирге эджиклеб бардыкъ.

— Даўта, муну меннъе берсенъ а.

— Аллах айтмасын, муну меннъе Джамал бергенди. Кёрдюнъмю Анисатны юсюнден джазылгъанны?

— Эшитдим.

— Тиширыўла барыбыз да ма аныча болургъа керекбиз,— деб Даўта ёрге къобду. Сора ол суратны энтда юсюн сылай,— ма бу адам Қъарачайны тамадасыды, Ленинни да кёргенди бу. Ленинча ишлемегенни унамайды бу. Ташкёпюрню къатында сахар деб бир алапат элни ишлете турады бу. Кеси да тиширыўланы джакъчыларыды бу. Меннъе бу болушурукъду,— деб Даўта таўкел айтды.

Мен ол кюн джер баўну ичинде кёжюм дунияда кёб затха ачылыб, кёб затны билдим.

Бизни Даўтабыз къалай уллу адам бола айланады! Да сора ол кетсе, чебген ким согъарыкъды да?..

Биз экибиз да сёлешиб бошаб баўдан чыгъыб бара, анам арбазда тахдалада кюреше тура эди. Бизни эслеб, кюрекге таяна, къарагъанында, биз джерге кириб кетерлей бир болдукъ, ол да бизни быллай халда ёмюрде кёрмегенине сейирсинди дейме, алай а дагъыда энишге ийилиб, топракъны тюзете:

— Къызчыкъ, джумуртхала бар эселе къара да, джашчыкъ сатсын да келсин, тюкеннъе туз келгенди деб дуния чабыб барады,— дегенден ёзге джукъ айтмады.

* * *

Мени пионерге кирген кюнюм бла Даўтаны къачыб кетген кюню — биз экибиз баўда сёлешген кюнню эртденбласы эди.

Мен Даўта айтханча пионерге кириб, къызыл галстугуму да къарасы боялгъан черкес чебгеним бла тагъыб юйге келгенимде, тийре бизге джыйылыб,

джылау, кычырыкь-сыйыт бола тура эдиле. Анам а уф десенъ, ауарча аллай халгъа киргенди, сора мени кѳргенинде:

— Джашчыкь, Даута думп болгъанды, не ким эсе да урлаб кетди, не да... не да...

— Реда бизри кыызчыкь да, ор да башрарына бир перах этиб кетдире.

Бу къалабалыкьны эшитиб келди дейме, Кемал келиб, аланы, эки кызыны да, портнойлукь окъургъа Стар — Старопол — Ставрополь шахаргъа кетгенлерин айтды. Ол алай дегенлей, «Ах, мен джарлы! — деб бирден айтылгъан таууш ёзенни толтурду дер эдинъ.

— Ёмюрде бир кыыз ёзенни тышына чыкъмагъанды.

— Джол... джол, джолдашла, къуугъун керекди, къуугъун.

— Не къуугъунду ол?! Аланы (ызларындан къуугъунгъа баргъанны тутуб гёзеннге атарыкъма.

— Мен джарлы, мен кыйынлы, хар неда джарлыгъа болады...

— Эй, къарт келин, Даута бла Разият усдала болуб келирле. Къоллары кыйл кыйар, кыйл кыйыб...

— Амандан кыйл кыйгъын дейме, джазыкьса ансы. Не бла кыйл кыйярыкъдыла, къумач тобларынь сыйынмай тургъанча?!. Джо... джол... джолдашла, неме...

— Къоллары кыйл кыйар, къумач тобла сыйыныб болмазла, сыйыныб болмасала уа, бичиучю тигиучю кѳб керек болур. Кѳб керек эсе уа, окъутургъа да керек болур, окъутургъа керек болса уа, кызла да керек болурла...

алабыз,— деб Ибрахим айтхан эди да. Сен джокъму эдинъ?

— Бар эдим...

— Галстугуму тагъаргъа къоярыкъ тюлдюле меннъе юйде, кечеден кечеге сен юйюгюзге ала турсанъ а мени галстугуму?— деди Алий биз тийреге джете туруб.

— Пионер галстугун кёзюню гинджисича сакъларгъа керекди, кишиге бермей.

— Мен аны сенден азмы билеме да...

— Сора уа?

— Да неге сора уа? Сора уа, сора уа де да тур!— деб Алий узун джаякълары къан къуйгъанча къызарыб, джюреги къыйналгъанлай толуб къалыучу дугъум кёзлерин бир джанына бурду.

— Сен нек эниклейсе мени?— деб тохдаб кёкюрегими кёкюрегине тиредим. Ол кесин къоруулар къайгъылы болмады. Зыр деб джыламукълары тегюлюб:

— Ма ур, ёлтюр, ур, ур! Кесиме тенъ этеме деб, энди уа алай этесе, ур!— деб мени къолуму, аягъымы байлагъанча этиб тохдады. Мен артыма ыхдырылдым, кесими керексиз къабыннъанымы билиб, Алийни къалай эсе да тюзлюгюн джюрегим сезиб джунчудум. «Терсме, кеч» деб а не кюрешиб айталмадым. Биягъы джолубузгъа атландыкъ. Сёлешмей биразны баргъандан сора:

— Сен асырамагъанлыкъгъа мен галстугуму Бачхаартында тегерек ташны тюбюнде асырайма,— деб Алий бюгюн да асырыргъа ары бурула башлады.

— Не адам, не джел алыб кетсе уа?

Алий сагъышлы тынъылады. Мен да сагъышлы болдум.

— Сен кьоркьмай галстугунъу да тагъыб юйюгюзге кириб барсанъ не этерикдиле сениъе?

— Атам «Сени большевикле кеслерине илешдирибми башлагъандыла» деб галстугуму дукгул-дукгул этерикди. Кесими да тюерикди. «Сен джашынъы алай юретесе» деб анамы да тюерикди. Мени джакъларыкъ Марушады да анъа да таякъ тиерикди. Мен юйюбюзден эсе тышында турсам тынч турама,— деди Алий.

Джюрегимде анъа уллу джазыкъсынуу тууа:

— Галстугунъу мен асырай турурма, бер меннъе, юйюгюзде урушсала уа бизге келе тур, мени анам юйге келгеннъе хар нени да ашатады,— дедим.

Биягъы биз эки гитче бармакъларыбызны бир-бирине илиндириб тарта, джарашдыкъ.

* * *

Биринчи майны байрамы джетди. Эртден бла эртде гокга ханслача омак-омакъ кийиниб, юйледен сабийле школлагъа атландыла. Джыр, кюлкю орамланы джарытады. Алий бла Балдаш орамда мени сакълан тура эдиле. Алийге хурджунумдан ариу бюклениб тургъан галстугун чыгъарыб, кесим да болушуб, бойнуна такъдым. Бизге Гокга да, Джанкир да кьошулдула. Джашланы акъ келеклерибиз, къара кенчеклерибиз, аякъларыбызда ботинкаларыбыз. Башларыбызда акъ кийиз бёрклерибиз. Къызланы да къара тебенджанлары, акъ огъарыджанлары, тюблери резин, башлары кёк гетен болгъан чарыкълары, башларында джибек джаулулукълары. Бир-бирибизни бюгюн джанъы кёргенча сымарлай, аягъыбызны тюбюнде

чѣб сынмай, школгѣа келдик. Ибрахим бла Ангелина Николаевнаны да омакъ кѣрюб, артыкъ да бек суйюб къарадыкъ. Ибрахимни юсюнде мийик джагъасы бла акъ дарий кѣлеги, аягъында джим-джим джылтырай, башлы къара чурукълары. Токъ белине кюмюш белибаууу къара къайиште кюмюшлери бирча тѣгюлюбдюле. Башында къара бухар бѣркую, сол билегинде къызыл джуруну кѣнделен къысылыб. Ангелина Николаевнаны юсюнде да къара тѣбенджаны, акъ огъарыджаны, къысха сары чачыны бир кесекчиги онъ кѣзюню башына къуру да тюшгенлей турады. Аны сол билегинде да къызыл джуруну барды.

Сохдала барыбыз да джыйылгъандан сора, бизни экишер-экишер тизиб башладыла. Къызыл джурунла бла, гокга хансла бла кесибиз джасагъан Ленинни суратын чыгъаргъанлай, «мен элтеме, мен элтеме» деб барыбыз да бирден чабдыкъ.

— Сиз нек унутасыз сѣзюбюзню? Ленинни суратын эм иги окъугъап, эм ариу халиси болгъан сохда элтирикди деген эдик да?— деди Ибрахим.

— Джанкир бла Балдаш элтсинле,— деб бир къауум сохда бирден къычырды.

— Тюз айтасыз,— деб Ибрахим сохдаланы чынъ алларына сюелиб тургъан экисине эки сабындан тутурду. Байракъны да разы болуб меннѣе бердиле.

Тизилишиб арба джолгѣа чыгъыб ѳрге айландыкъ. Эки усдазыбыз сафны эки джанында, биз да араларында, эл Советни аллына барабыз: «Джолдашла, бирден таукел атлагъыз» деген орус джырны къычыралгъаныбызны къычырыб джырлаб барабыз. Табигъат да бизни къууанчыбызгѣа къууаннъанча, джашнайды.

Джолну эки джанында чауул ташланы төгереклери кём-кёк джумушакъ ханс болгъанды. Таза джууулгъан, миялача булутсуз кёкден тийген жарыкъ кюнню таякълары элни арт джанында къотур къаяланы эринлерин джылтыратадыла. Бу ташлы элни ичинде, төгереклери хуна буруула болгъан югюл, төртгюл джерлени бир-бири кём-кёк кёгериб барады, ала биченликледиле, бир-бири уа алкъын къаралыбды, была да гардош бачхаладыла.

Къобан сууну сол джанында уа Намазлыкъ къаяны чегети джаб-джашил джашнайды, ол джашиллик хауаны да джашил этгенди. Къаяны кесини джити бурну уа кёкге тирелиб тургъанча кёрюнеди. Джуртда къабырланы төгереклеринде тууар, кьой, эчки да төгюлюб отлайды. Джаз джылыуу бла Май байрамны къууанчы элни джашнатады.

Биз Хасанланы тийреге, Советге, джетгинчи джерджерден къауум-къауум болуб, омакъ кийиннъен адамла — къыз, джаш, къарт, джаш да асламдан аслам тюбей башладыла.

Советни кенъ арбазы да, школну аллы да, трибуна болгъан джер да адамдан толду. Хар адамны бетинде къууанч ойнайды.

Бизни, былайдагъы школну сохдалары болгъан джерге элтдиле. Къазийлада ал башланнъан школну сохдалары да бизге къошулдула. Митинг ачылгъынчы сохдала барыбыз да бирден «Джолдашла, бирден таукел атлайыкъ» деген джырны артыкъ да кёб джырладыкъ. Бизге къошулуб усдазла, комсомолчула да джырлайдыла. Сол билеклеринде кызыл джурнучукълары бла комсомолчула джорукъну сакълай, адамланы тизедиле. Бираздан бютеу школланы сох-

далары да, элчиле да тизилиб, кызыл байракъла тутуб Алийланы, Джатдоланы юслери бла Къазийланы къатларындагы тюзге бардыкъ. Дагыда ызыбызгъа, эл Советни къатына, къайтдыкъ. Сохдала бла усдазла хаман джырлаб барабыз.

Партячейканы секретарыды дейдиле Мустафа, эл Советни председатели Кемал, комсомол ячейканы секретары Джамал чыкъдыла. Тиширыула аздыла.

— Джамагъат,— деди Мустафа эки къолу бла да трибунаны агъачындан тута,— бюгюн бютеу элни уруннъанын, тиширыуун, эркишисин, уллусун, гитчесин да Биринчи майны къууанчы бла алгышлайма!— дегенлей биз «Ура!» деб кычырдыкъ, уллу адамла уа харс урдула.— Совет власть Къарачайгъа киргенли сегиз джыл болуб барады. Бу кёб заман тюлдю, алай а, къарачыгъыз, къалай кёб зат этилгенди!

— Тюз айтаса, Мустафа, тюз айтаса!— деди.

— Ма кёремисиз, бу сабийлени,— деди Мустафа, кенъ акъ манъылайын къол джаулуугъу бла сылай.— Была Совет властны кючу бла хакъсыз окъуб, дунягъа кёзлери ачылыб барады. Къартла да, джашла да къара танырлай, ликбезле ачылгъандыла. Хар ким не затда да тенъ болуб, джашау кюнден-кюннъе игиге барады. ТОЗ-лагъа бирлешген юйле уа кенъ джерлеге чыгыб, сабанла сюредице. Энди мындан ары бизни мюрзеу къытлыкъ кысарыкъ тюлдю.

Бусагъатда бизни аллыбызда уллу борчларыбыз бардыла. Энци мюклени артелге, колхозгъа бирикдирирге; чегет, тау байлыкъланы халкъны кереклисине хайырландырыргъа; бандитлени къалгъан-булгъан

кесеклерин кьуртургъа; хар адамгъа къара танытыргъа; джанъы салыннъан бешджыллыкъны планын тёрт джылгъа толтурургъа. Дагъыда кёбдю бизни этер ишибиз. Бизни тамада къарнашыбыз орус халкъ бу ишледе бизге билек болады. Ма, масала: Къобан округ исполком къарачай халкъгъа къарнаш саугъа этгенди — Къарачайгъа мычхы заводун бергенди. Джолдаш Гюрджю улу да ары, Краснодаргъа, делегация джибергенди. Делегация алагъа бюсюреу этген бла бирге, заводну бери ташыр оноуну этерикди,— дегенлей, хар ким кьууаннъандан, харс урдула. Дагъыда кьошду Мустафа,—ма бизде, бу сиз джашагъан уллу Хурзукда, гыпы завод ишленникди. Бизни гыпыны Америкадан огъуна излейдиле.

Мал ёсдюре билген бизде кёб ашхы адам барды. Масала: кёб болмай мындан алда Ростовда, малчылыкъны край кёргюнчю болгъанды. Анда джыйырма юч къарачайлы саугъа алгъанды.

— Малда саугъа алмазлыкъ къарачайлы джокъду, алай а элге завод бугъа бла завод аджир керекди,— деб кычырды къайсы эсе да.

— Бары да боллукъду, джолдашла,— деб Мустафа джюльюннъен башы кюнде джылтырай, таукел айтды.

Мустафаны сёзюне харс урдула. Ол дагъыда иги кесекни сёлешди. Сёзюню ахырында, класс джаула джарлы халкъны джанъы джашаууна разы болуб тынъылаб турмагъанларын, ала хар бир ишибизге да бузукъ болургъа кюрешиб айланнъанларын, ол себбден, джарлы халкъ кече-кюн да сакъ туругъа керек болгъанын айтды.

— Сен, Мустафа, меннге бир сёз берчи,— деди

бир киши, аллына атлай.— Май байрам, сыйлы байрамды, ол барыбызны да байрамыбызды. Биз да сую эдик анъа адамыча туберге. Биз онеки юйдегиз, джарлы юйдеги, биз биригиз кесибиз колхоз болургъа дегенинде, бизге минъ сом бердигиз, биз ол ачхагъа мал, бачха, сабан керек алдыкъ. Андан сора бизге болушмадыгъыз. Бизни ишибиз джарты джолда тургъанлай, байрам этебиз!—деб ызына, адамланы, ичине, кирди.

— Сора сиз семсуда алмагъанмысыз?

— Огъай.

— Областан келиб бере турадыла. Алыгъыз,— деб ол селешгенъе Мустафа алай айтханында, ол къууанч тыбырлы болуб нѳгерлери бла къызыу селешиб башлады.

— Биз да элмюлк кооператив къураб, анда ишлейбиз. Бизге болушлукъ кереги джокъду. Болушлукъ деб Совет властны тѳрт джанындан талаб турургъамы керекди. Ол къарыуун кърал джаулагъа буругъа тыйыншыды, — деб къычырды дагъыда биреу.

Халкъ бары бирден селешди. Алай а барыны тауушун да хорлаб Мустафа, Кемал да кѳб селешдиле.

Андан сора той, оюн башланды. Бизни да тизгинледен эркин этиб бошладыла. Омакъ болалгъанларын болуб келген къызла, джашла трибунаны къатында къобуз согъула тебрегенлей, тѳгереклешдиле. Бизни тийрени къызларыны бирини къалмай дегенча Джѳгетейчини лауданындан чебгенлери барды. Бири кийгенни бири киймезге не дыгалас этиб кюрешген эселе да, билинди да къалды. Кийген, кийген менден

сора башханы аллай чебгени джокъду деб тура болур эди. Тамада тамада орнунда, кичи кичи орнунда сюелген къызла, джашла экишер-экишер къауум болуб тебсеб башладыла. Мен Айшатны кызы Мариямгъа къараб биразны турдум. Юсюнде акъ капот чебгени, бойнунда кепислери бла алтын туюмеси, гырт алтын кямары, акъ чилле джаулулгъу аны юсюне бир ариу джарашадыла. Къызылы бла агъы тегюлген бетинде къаб-къара уллу кезлери кезлеулеча кирсиздиле. Мен барыб тюз аллында сюелгенимде, меннге да ышараракъ эте, кезюю джетиб тебсерге чыкъды. Бираз тебсегенден сора, негерлери тебсемей тохдаб, ол экисин къойдула. Ортада ол бла бир акъ чебгенили, джая беркю джаш болмаса, киши къалмай, бары харс ура экисини тебсегенине къарайды. Мариям бла ол джаш а чалыб тебсей, халкъны юслерине къаратдыла.

Емюрде эл джыйылгъаннга бетин кергюзмеген анам да, Айшат да бюгюн байрамгъа келиб, тиширула бла арлакъда хунада олтуруб, тойгъа къарайдыла. Анам кызындан туугъанны тебсегенине къарары келе тургъанлай, адамладан тартыныб, мор схарла джаулулгъуну мюйюшю бла бетин джаба, кезюню къыйырын ууакъ-ууакъ джетдиреди.

Мариям а кишенден ычхыннган къанатлычыкъча къууанчыны учу-къыйыры болмай чалады, санлары кеслери алларына ойнайдыла. Бир — кексюл кегюрчюнча учуб, кекге чыгъады дерча силкинеди, бир — къымылдагъаны, къалгъаны да билинмей, дууадакъча джюзеди. Ол сагъатчыкъда Мариям бла ол джаш дунияны башында къуру экисинден сора адам бар, джокъ эсе да биле болмаз эдиле.

— Алан, Азрет бла Мариям суйгенледиле дейдиле,— деди мени къатымда бир джаш бир джашха.

— Тейри, суйгенле эселе да бек таб джарашадыла бири-бирине,— деди анъа нѣгери да.

Ала не ючюн айтханларын билмедим мен алай, ѳзге бизни Мариямыбыз алай сансыз къыз болмагъанын ол кюнден ары билиб бошадым. Ай анасыны, Даута бюгюн былайда болса уа...

Анам бла Айшатха уа тюбер тюбемез:

— Анам, Мариям бла Азрет суйгөнледиле,—деб эшитгеними айтханымда:

— Сен алкъын не билесе ол затладан, аллай затланы сѣлеше турма,— деб меннѣ алай айтыб, бираздан,— Азрет а иги джашды, аймысына,— деб анам кесини башында сагъышына джууаб эте, къошду.

Ол кюн Май байрамны сыйы ючюн къол таш атыула, тутушуула, ат чабдырыула да болдула.

* * *

Даута кетгенли, айтхан юч айы джетиб барса да анам манъа письмо джаздырмайды. Ол харам этгенме дейди Даутаны, харам деб неге айта эсе да. Мен а Даутаны харам зат да этмей письмо джаздым, адресин Ангелина Николаевна джазыб берген эди.

Мени письмому алгъандан сора, Даута да бизге джазды. Письмосунда «Юйге къойсагъыз, барлыкъма, алай тюл эсе, мындан да узакъгъа кетерикме» деб джазгъанында, анам кертда кетиб къалады деб къоркъуб, «келсин» деб ашыгъыш письмо джаздырды.

Кёб турмай бизни джай каникуллагъа чачдыла. Биринчи группаны бошаб, экинчиге кёчгенибизге къагъытларыбызны алыб Балдаш, Гокга, Джанкир, Алий, мен къууанч тыбырлы болуб, юйлерибизге ашыгъыб джетдик. Анам бла Айшат менден да бек къууандыла.

— Гитче, гыбытны джибитчи, джыйылыб тургъан сютбашыны урайыкъ да бир гютдюле биширейик. Къууанчны къууанчын этерге керекди адам,— деди анам, эрлей башлы чоюн бла гардошланы сынджыргъа тагъа.

— Мен аллай хычынла этейим хочалайгъа, адам ашаб аузундан тюшюрмезлей,— деб Айшат юйюне бармай, гыбытха суу бюркюб, билек артына мылы джерге салды.

Биз да алай эте тургъанлай, биягъы Джолкъан араууну бла от алыргъа келди. Мени хапарымы эшитиб:

— Нанчыгъым, мандалагъым, энди зебленне джазаллыкъ болурса, не?— деди.— Унутханмыса, Кеминат, ол эртделеде, төреге берирге Сюлемен бир зебленне джаздырыр ючюп джанъыз эчкисин бериб: зебленне да джарамай къалгъанын?

Мен не огъай, не хо демей джунчудум. Тюзю зебленне деген не болгъанын да билмейме.

— Игитда джазады, грамотнады энди бизни Асланыбыз,— деб Айшат мени орнума джууаб берди.

Джолкъан арауунуна мыдыхланы айыргъынчы, кёзюн да зукгусуна ие:

— Мында уа негиз барды?— деб отда чоюнну башын ачды.

Сора гардошха тырнагъын чанчыб кёрюб,— оу, бишмеген кёреме,— деб дагъыда башын джабды. Арауунуна мыдыхланы салгъандан сора да тура барыб табхалада талай аякъны къармады, алай а биринде бир къууут кесек болмаса джукъ табмады.

— Бурунсуз, мени хычынларымдан сизге да хоншулукъ элтирикбиз,— дедим мен.

— Кёб кюнню хоншулукъ джюрютюрлей бол, паныкъчыгъым,— деди Бурунсуз.

— Сен да къолунъдагъынъдан алай къууан, джаным,— деди анам анъа.

Джайны сеир кюнлери башландыла. Анам арбазыбызны бир джанын бёлюб тахда этиученди. Быйыл да экибиз да къазыб, топрагъын элек бла элегенча ариу этиб, тахдалагъа юлешдик. Тюб къобусдала, турмала, чюгюндюрле, къудорула, дагъыда бек кёб ууакъ урлукъ салдыкъ. Аланы башлары джерден къарагъанлай, анам да, мен да хансларын ала, чагачыкъларын эте, суу къуя барабыз. Эртден сайын анам къобуб ийнекни сауса, мен да эрлей кийиниб, ол сауб бошагъанлай, кесимча джашчыкъла бла ийнекни Джуртха элтеме. Хызенчикледе кечеден хазыр этилиб къалгъан азыкъларыбызны белибауларыбызгъа тагъыб, сау кюнню эркин Джуртда зауукъ этебиз. Ийнекле гелеу кырдыкдан тоуб пуф-пуф эте, кюушене джатадыла, биз да не къол таш атабыз, не тутушабыз, неда кийиз бёрклерибиз бла къара сууладан суу ташыб, джубуран уялагъа къуябыз. Уясы суудан тола башласа, джубуран амалсыз болуб, джибиб тышына мыллык атады. Биз да мараб туруб, ол башчыгъын бери къаратханлай, юсюне бёркюбюзню атыб, тутуб къоябыз. Алай бла, сау кюнню Джуртда биз

кесибибизге булджуу табабыз. Огъары джаныбыздагъы парат чегетни ариу хауасына бурунларын тутта, биз огъай, ийнеклерибиз да иги тоя тебреселе, ары-ары айланыб, чегетни ариулугъундан кезлерин алалмагъанча къарайдыла, зыгытлагъа кире барыб джаш бутакъларын да ашайдыла.

Бир-бирде биз тюз джарны эрнине барыб, бауурларыбыздан сойланыб, сууну ол джанына, элге, къараучанбыз. Бизни юйюбюз кезге неден да дженгил илинеди. Ол джер бауланы башында ишленнени ючюн болур.

Аны башы мийик болгъаны себебли, къалгъан юлеча башында къой, эчки миниб отламайды, андан сора да къалгъанлача четен оджагъы болмай, къангъа оджагъы, аны къалайдан къарасангъ да белгили этиб турады. Даутаны кючюнден, аны мийик, къангъа къабыргъалары Эл тюрюнден эшекге джюклениб келтириучю акъ топракъ бла сюртюлюб, чыммакъ агъаргъанлай туруучанды.

Джуртну джарыны эрнинден башларыбызны алгъа-алгъа чыгъарыб аякъларыбызны ойната, элни сынайбыз. Майна, бизни юйню джаны джол бла бир къауум къыз суугъа эниб келедиле. Даута кетгенли кибюсюне бизде туруучу Марьямгъа да таууш этген болур эдиле ол да челеклерин алыб, алагъа къошулду. Асланбеклени юйню аллы бла энишге бурулуб, суу джагъагъа тюрюле. Гюрюлдеген тауушу ёзенни толтуруб баргъан Къобанны джагъасына эниб, суу алыучу джерде тегерек ташны джанында бирер джерге олтура, челеклерин къумгъа салдыла. Не селеше, не ушакъ эте болурла, къайдам. Сора бираздан, къайсы эсе да къызланы бири, эм кичилери болур, челек-

лени барына да суу алды, кызла бир-бир кыбуб, сууагъачларын боюнларына сала, эки джаны кёмкёк ханслы, аякъларынъ кючден сыйыннъан джолчукъ бла ёрге кызлача тизилдиле. Ала да Хамитлени тёбеге джетерге, алларына биреулен тубеди. Биз узакъдан аны ким болгъанын билелмедик, алай а кызланы бири челеклеринде сууларын аны челеклерине кыуб, кеси ызына кыайтды. Ол тиширыу да, уллайгъан адам болур эди, юйуне кетди. Кыз экинчи суу алыб чыкыгъынчы, нёгерлери тёбени джанында аны сакълаб, ол келгенден сора бирден кетдиле.

— Былай кыараб, бир зат кёреме, сеними болсун, меними болсун? — деди, Алий аякъларын ойната, ауузунда да шхылды ушчукъну аиландыра.

— Мени болсун,— дедим мен.

— Ол да неди десенъ, бизни тийрени башында Гошаях Кыала, — деб, кыая башында кыаланы кёрюзтдю.

— Былай кыараб бир зат кёреме, сеними болсун меними болсун?

— Мени болсун.

— Болса болсун. Тёбе башында джанъы ишлене тургъан школ.

— Былай кыараб бир зат кёреме, сеними болсун, меними болсун?— дедим мен.

— Сени болсун.

— Болса болсун, Чючюню джанъы юйю.

Алай эте инъир болду. Инъирде ийнеклерибизни джелинлери челеклуча болуб бузоуларына ёкюре, элге айланыб тебрер заманнъа биз да зыгытлада кыуу отунладан бирер аркъа джюк этиб, джантаула бла сыртыбызгъа кысыб, джырлай, ойнай, кюле юйге

къайтыучанбыз. Бир инъирде биз да ийнеклени скрюб юйге келгенлей, Марьям аллыбызгъа чыгъыб:

— Кино деб бир зат келгенди дейдиле. Къабыргъада адамла кеслери алларына джюрюген этедиле, инъирде Даута анамы затны да — барыбызны да элтирикме, хазыр болуб туругъуз деб кетгенди,— де-ди. Даута келгенли ай чакълы болады. Бизни Даутабыз уллу къуллукъчуду!

Мен кино хапаргъа асыры сеирсиннъенден къалай айтыргъа билмей, ауузуму ачыб къалдым: кино деген не зат болур? Листриетическаяча бир зат болурму? Аны кёзюме къалай кёргюзюрге билмей кюрешеме.

Даута келгенлей, эрлай юйге кирит салыб элни ортасындагъы школгъа бардыкъ. Айшат бла Джарашды улу да юйдегилери бла келгендиле.

Школну эм уллу классы бармакъ кирмезча адамдан тыкъ-тыкъламады. Хар ким асыры ашыкъгъандан чыдаб болмайды.

Классны тюз арасында бир зат тырылдаб башлады. Аны алай этдирген механик орус джашды. Ол тагъылыб джана тургъан патеген лампаланы джукълатдырды.

— Малланы ургъанча къаранъы баугъа бизни нек урадыла?— деб къайсы эсе да бир тиширыу кычыргъанлай, бир эркиши да «сайла, ким да сайлаялгъанынъы! Совет власта не затха да эркинлик барды»,— деб накъырда этди. Бизни Даутабыз анъа ачыуланды.

Бираздан къабыргъаны арасында тёртгюл джабыу джайылгъанча бир джери агъарды. Аны юсюнде иги уллу харифле бла кинону аты джазылды. Аны окъуй билгенле кычырыб окъудукъ. Сора кино кёрюне башлагъанлай, эркиши комсомол ячейканы сек-

ретары Джамал механикни къатына сюелиб, къабыргъада джазылгъанланы окъуб, джыйылгъанлагъа къарачайча магъанасын айтыб башлады.

Кинода Джамбот бла Герий деб эки тенъни юсюнден кёргюздюле. Афендини терслиги бла, шериятны къатылыгъы бла джандан-джаннга эки тенъ бири-бирин ёлтюретиле, бирини юй бийчеси Джандет да сабийчигин къоюб, башын къаядан атады. Ол кече алайгъа джыйылгъан тиширыуладан алагъа джыла-магъан бири къалгъан болмаз эди.

Кино бошалгъанлай Даута джыйылгъанлагъа «сабырчыкъ болугъуз» деб алларына чыкъды. Алайда партиячейканы секретары Джамайланы Мустафа, Кемал, эркиши комсомол ячейканы секретары Джамал, Кёкчюкланы Разият, устазла, комсомолчула да бардыла.

— Джамагъат, — деди бизни Даутабыз, — кёрдюгюзмю кинода ол затланы? Афендини фитналыгъы бла, кёрдюгюз, ол мурдарлыкъны?! Бизни элде уа? Ауругъан сабийине дууа излеи баргъан тиширыугъа, атын айтмайым, билесиз кесигиз, Сюлемен афенди артыкълыкъ этиб ийгенин унутханмысыз? Къуруб къалсынла афендиле, ала кимге игилик этгендиле...

— Сен къуруб къал, къыз башынъ бла юйде турмай, динни-нени да теблеб айлана эсенъ, марушко! — ол Джансарайны ауазыды.

— Даутагъа джукъ айтыб ойнама, эгечим, — деб Джарашды улу къобду.

— Ах, мен джарлы, кёремисе, джарлы юйюме къайгъы салыб бу къызны...

— Джансарайны бери неге къоясыз, аланы орунлары Сибирияда болургъа керекди!

— Тохдагъыз, джолдашла!

— Алай айтма, Даута, былайда бары да джолдашладыла дебми тураса?!

— Келигиз кетейик, афендиледен башларыкъдыла да сора, къайда эсе да холхозла къураладыла деб алай бла бошарыкъдыла,— деб бир эркиши алай айтды, ол алай айтханлыкъгъа уа, орнундан къобхан адам болмады.

— Кертда дегеннъе, аууз бошду, тилде сюек джокъду деб, бошланыб къалгъан кёреме, аланла, сиз,—деб бир къарт, таягъын да джерге-джерге къагъа, ал сюремге чыкъды.— Бек тюз айтады ма бу къызчыкъ, сау болсун, джаш болса да башды. Игиге аман деген кеси аманды...

— Джо... джо... лдаш тюз айтады.

— Кеси аманды, тейри да адамы. Джеригиз джокъ эди, джерли болдугъуз, адамла,—деб биягъы къарт, бармакъларын санай, айтады.— Малы болмагъан маллы болгъанды, эркинлиги болмагъан эркинлик табханды; сокъур адам кёре башлагъанды, санъырау эшите башлагъанды. Не керекди энди сизге андан сора?!

— Тюпбе тюз айтаса, тюпбе тюз!— бирден къычырдыла.

— Кимге тюз, кимге терс...

— Ол да тюздю: мени айтханым кимге тюз, кимге терс тиерикди, билеме. Туюлген текелеча болуб туруб энди дуниягъа чыкъгъаныбызны унутмазгъа керекбиз. Даржана гырджын табмай, энди Къобанары джаны бластны кючюнден мюрзеу тулукъланы къалатханды да бир къауумла ахыратларын, дунияларын танымай айланадыла,— деб къыджырады къарт.

Къуллукъчула, бизни Даўтабыз да, джукъ айтмай, хар кимни сёлешгенине тынъылаб турдула.

Бир къатын къобду:

— Мен Совет бластны бириме. Мени алай этген Совет бласт окъутуб бизге ийген ма бу къызды, Даўта. Ол бизге чындай этген мастерской ачды. Ол клубну тамадасы болду. Ол тиширыу комсомол ячейканы секретары болду. Биз экиджыйырма къыз болуб комсомолгъа кирдик, джыйылыулагъа къоркъмай-юркмей джюрюйбюз. Ма, Совет бласт деген бизбиз. Бизге айтмагъан сёзлери да къалмады, алай а ол сёзле бизге джагъылмадыла. Биз кесибиз тиширыу колхоз болгъанбыз.

Джыйылгъанланы кёбюсю харс урду. Мен да урдум.

— Тиширыу джолдашла, къартха-джашха да айгама, барынъ бизге къошулулгъуз. Болду, бетигизни джарыкъгъа чыгъармай джашагъаныгъыз. Бир джыйылыуну ычхындырмай джюрюгюз, оноугъа къошулулгъуз!—деб Даўта алай айтды.

Андан сора адамла кете туруб, тамадаланы тегереклерин алыб, бирер къаууму бирер джерде ушакъ этдиле.

Андан чачылгъандан сора да джолда хар ким Джандетни, Герийни, Джамботну юсюнден, анда сёлешгенлени юсюнден айта, юлерине чачылдыла. Алай бла, биринчи къарагъан киноларыны хапары Хурзукда сау айны баргъан болур эди.

Кино бара тургъан заманда да бир къауумла олтургъан джерлеринден:

— Ой, ары къарагъыз, берй келе турады,—деб артха къачханла да болдула.

— Бар да бир тийиб кёрчю, ала керти адамла эселе...

— Сенден азмы сюеме мен джанымы, барыб ала-гъа тийиб, кесиме хата этдирирге...

— Анъа тийгенлей ёлюб къаллыкъ эсем да бир кёрейим,— деб бизни Айшатны эри барыб, сёлеше тургъан Герийни аягъына тийди. Джукъ болмагъанында, бёгегирек бола, дагъыда тийди.

— А джаш, къой, алай эте келиб кесинъе бир хата этдиресе,— деб кычырды анъа анам олтургъан джеринден.

Анъа кино джукъ этмегенин кёргенлеринде, башхала да барыб-барыб тийдиле.

— Ай, мери джаратхар аррах, кёрдюгюзмю ор сейирри, ор араматы. Къабыргъада адамлары джюрютгерден, сёрешдиргерден уста адам борурму!..

Кино деб неге айтадыла деб юйде Маўха соргъанында, «кино деб а киногъа айтадыла» деб джууаб берген Чючю энди уа юйге кетиб бара:

— Айта эдим да мен кинону къаллай болгъанын, мен биле эдим, биле. Ол кино кёргюзюучю меннъе соргъан да этген эди: «Чючю, къалай кёргюзтсем, таб болур» деб. Мен айтдым: «Ашхы улан, къалай кёргюзтсенъ да мен огъай демейме, кесинъе табыча эт, суюсенъ, сёлешдир адамланы, суюсенъ, сёлешдирме, аны ючюн бизни анъыларыбыз къаллыкъ тюлдю деген эдим да, майна, кёрдюгюз, къалай кёргюздю эсе да,— деди Чючю.

— Бу джо... джолдаш билмеген бир зат болмаз дунияны башында,— деб Маўха бизни къатыбызда алай айтханлыкъгъа, Чючюню гыр-гыр аузу ючюн юйде керегин берлигин ким да биледи. Чючю кеси уа

аны кимден да ариу биледи, аны ючюн болур, адам-
ланы къатларында не зат да болсун сѣлешиб, джюре-
гин къандырыб къояргъа асыры ашыкъгъандан, ки-
шиге сѣз джетдирмей барады.

Ол кинону хапары бизни кѣб кюнюбюзге болду.
Джуртха тууарланы кютерге барсакъ да ол, нени
юсюнден сѣлеширге керек болса да, кинону сагъын-
май, сѣлешмей тебрedik.

- Мен кинону кѣрген кюн...
- Ол кино болгъан кече...
- Кинода Даута сѣлешген кече...
- Кинодача...

* * *

Бизни юнню джаны бла илипин барады. Эртден-
бла эртде, хар кюнде дегенча, мен алайда дауургъа
уянама. Бир кюн уянгъанлай, къобуучумча дженгил
къобуб, арбазгъа чыкъдым. Анам бузоучукъну да
таякъчыкъ бла къоркъута, ийнек сауа тура эди.
Илипинни къатында да беш-алты адам даулаша,
уруша. Джукгаланы Тауланни эки къызы барды да
суу да аладан озуб кишиге джетмейди. Эрлай чабыб,
сени, аны суууну да кулдасын ары тартыб, сууну
кеслерине ийиб, сора неси кѣрсе уа, «Суу ашаб келе
турады» деб хар кимни тарыкъдыра джашайдыла.

Суу кеси да алагъа Къудрени биченлигини юсю
бла барады. «Биченлигими теблейсиз» деб ол да джар-
сыр ючюн къалмайды. Алай болгъанлыкъгъа эки
къыз да ауузлары бла кючлерине базыб, суу башы
кесген эмегенлеча джерлери болгъан адамланы эки
аякъларын бир уюкъгъа тыгъыб турадыла. Аладан
къоркъмагъан а не къарт, не джаш джокъду.

Бюгюн да ол экиси бир джанына, кьалгъанла бир джанына юлешиниб аралары осалгъа кетди. Экиси эки кюректе таяныб, тьюбу бла суу баргъан хунаны башына минибдиле. Кьалгъанла да илипинни эки джаны бла сюелгендиле. Бюгюн суу Къудреникиди, андан кьалгъанла уа аны ызындан кёзюулерин сакъларгъа келгендиле.

— Хыпбырыкъгъа тыгъырыкъ деб, ауруууну алайым, былай суу джетер-джетмез къалай да чыгъыб кьаласыз, сизден сора кесин суйген джокъмуду?—деди Къудре, кёзлери къамагъанча къарай.

Мен да ол эки къызгъа не къадар урушсала да разыма: биз аланы барлакъгъа къачда, неда джаз гусук къазаргъа барсакъ:

— Эй, мутлахдан туугъан мутлахла, сизни джау-орунларыгъызда кюреклени ойнатайыкъ да биз,—деб ызыбыздан табханларын шууулдатыучандыла.

— Дуния эркин болгъан заманда, суу да боллукъ болур эркин? Аллахны сууунда не ишигиз кьалгъанды?! — деди гитче эгечи Гезам, темир бет ала.

— Эгешчигим, аллахны-адамны сууу эсе да бюгюн мунукъуду, бу къарт къатынныкъы, кёзюуюнью сакъла да ал,— деди бир гёбелбетирек тишируу.

— Сени анда бир тукъум бир карынъ джокъду, Къудре бла биз сёлеширбиз,— деди уллу эгечи Шамханий кулданы кыйырын ачыб, сууну кеслерине бошлай:

— Тью, налат бетигизге, уялмагъан буюрулмагъанны ашар дегенлей, не бетсизле эдигиз айюнъе, сизни арамгъа тартсанъ да уялмазсыз,— деб Къудре суу кесиники болса да аладан къоркъа-къоркъа, кулданы ызына къаблады,

— Ата юйюнден алыб келген керегинъ тюлдю бу сени,— деб биягъы Гезам да кулданы эниште басды.

— Астоприлла, къарт къатыннъа алай къалай айтды!

— Акъыз, Къудре, суучуну чакъырсанъ а, бу артыкълыкъ неди, энди артыкълыкъ къуругъан заманда, кызы тиширыу къайракъча къайырылыб!— деди бир башха къатын да Къудрени орнуна кулданы ызына сала. Эки эгеч да бирден джетиб аны къолундан кюрегин тартдыла, биягъы сууну кеслерине бурдула.

— Къайдам, тейри, эгечлерим, тохдармы эдигиз, кертда дегеннъе сиз а уллайгъан тиширыугъа артыкълыкъ этиб барлыкъ кёреме. Кёргюзмегиз былайда балтырларыгъызыны, къорагъыз, тыбырыгъыз къуругъанла, ол Даутаны мастерскоюна сиз да бир кирсегиз а,—деб Джаргъакъ Хаджибекир илипинни алагъа баргъан джанын битеб, кеси эки аягъын илипинни эки джанына салыб тохдады. Эки тиширыу да алагъа дуняны къуя, кюреклерин боюнларына салыб, этеклерин ёрге къайырыб, джалан аякъ джумушакъ кёк кырдыкны джыра, ызларына айландыла. Алай а алааны бугъуб туруб дагъыда чыгъарыкъларын алайдагъыла огъай, мен да билеме.

— Бу джашау джашау тюлдю, ахырысы,— деди гёбелбет тиширыу.— Джанъы джерлеге чыгъаргъа, анда юйле салыргъа, элле орналыргъа Советге къагъыт келгенди, кетерге керекбиз, былайын халпамагъамы сакълайбыз.

— Ленин-Джуртха, Ворошилов-Джуртха бу юч ёзенден иги кесек юй кетгендиле. Суу салмай сабан битдиредиле, юйле зат да ишлеб тамырланыб барадыла. Бу джер-суу къытлыкъ да бири-биринъе

да хыны боласа ансы, ол кызыла ишленмеген кызыла тюлдюле,— деб огъурлу Къудре, дагыда аланы джакълады.

— Къой, къой, Къудре, аланы ол этиулерин билген ёмюрде алагъа сырынмаз. Бир да джакълама.

— Туугъаныбыз, туудугъубуз да былайда болгъанды сора, барын къоюб кетмеклик кыйынды,— деди Къудре.

— Бласт джер да берди, тенъ да этди, алай болса да бу элде эки минъ юйге эркин джетерча джер къайда! Тышына, сугъарылмагъанлай битген джерлеге, чыгыб эркин мюрзеу сюрюб, бичен джыйыб джашаргъа керекди. Кимни да билмейме, тейри, мени акъылым алайды,— деди сууну кызыладан сыйыргъан джаргъакъ Хаджибекир.

Тийреден ийнеклени аллары къараб келгенин кёргенлей, ызыма, юйге, кириб, кийиниб, мен да ийнегизни арбаздан чыгъардым. Кютерге бизнича джашлары болмагъан юйлени ийнеклерин да аллыбызгъа этиб, талай джаш биягъы Джуртха Джукгаланы тийре бла айландыкъ.

* * *

Хурзукда джай эртденни чырт унуталмайма. Кюмюш тамчылача чыкъ, ючгюл чапракълы биченликлени, гардош башланы джылтыратады. Не суу салама десенъ, неда биченликлени, бачхаланы ичлеринде мал кёрюб аны кысдайма десенъ, белинъе дери суугъа киргенча болуб чыкъдан алай чыгъаса, аны ючюн а сууукъ болдум деб билмейсе. Бир-бирде уа малны кысдаргъа да унутуб, базыкъ, шатыкъ кюзукъулакъ

сабдагъайланы чапракъларын арта да ашай, тишлеринъи къаматхынчы дуня кѣчюб бара эсе да билмей къаласа. Аладан тишлеринъ къамасала, джыгыраланы излеб башлайса. Ала бир тукъум бир ариу ийис этедиле! Къолтугъунъа да джыгыра, къозукъулакъ, эмизик къултени уруб, энди кетейим десеңъ, биченликге тюшген мал бла сени аякъ ызындан ханс бары теблениб къалгъанын кѣрюб, сора киши эслегинчи къачалсам деб хуна джанлары бла мукъут боласа. Юйге уа, тенъизге кириб чыкъгъанча, суудан юсюнъ кылды болуб къайтаса, алай а тыбыр ташха эки аякъны джайыб, отха кесинъи бираз къыздырсанъ, эрлей кийиминъ кебиб къалады.

Бизни баубашыбыз мийик баубашыды. Эртденбла анъа чыгъыб къарасанъ, Къобанны сол джаны чегетден кѣзюнюю айыралмайса. Тѣпбе джитилеринде къаргъа кюн джанъы къагъыб, аланы алтынча джылтыратады. Тюбюрекде къол-къол, къоюн-къоюн чегетле алкъын кечги бет алыбдыла. Кюн алагъа тюгел джетмегенди.

Намазлыкъ къаяны тюз бауурунда юч чауул агъарады. Ала наныкъ чауулладыла. Кюз аладан башлаб, терен къачха дери ол чауулла кѣб къонакъны къайтарадыла. Наныкъгъа чыкъгъан заманда аланы огъары джанларындагъы джумарыкъ ёрюш асыры ариудан кѣзюнюю алалмай къарайса.

Ёзенде танъ джанъы атханча ауанъыды, башладагъы кюн а энчѣнден эне, къарт нарат тереклени ийнелерин кебдире, Джуртну да джылытыб, элде анда-мында аз тубеген къанджалбаш юйлени башларын джылтырата келиб, джербаш юйчюклени оджакъларындан тюшюб, отджагъаларын джарытады.

Бир инъырде мен кьойнуму шкилдиден толтуруб Джуртдан келгенимде, Айшатны эри да, Айшат да, анам да эшик аллы тырхыкда олтуруб тура эдиле.

— Аллынъа къарай бездик, табу. Даута областха кетгенди. Ма окъучу, муну окъуяллыкъ эсенъ, — деб анам бир письмону меннъе узатды.

Алгъы бурун кьойнуму аланы хоталарына кьотарыб, окъуялмай къалырма да деб эртдеден огъуна кьоркъа, алдым. Письмо анамы аты блады. Ичин ачыб, орусча джазылмай латин харифле бла джазылгъанын кьргенимде, таукелирек къарай башладым. Кючден бла бутдан анда-мында бир сёзюн чыгъара, меннъе ала да кьошулуб:

— Ма бу хариф «д» харифди, бу хариф «б», — ды, дей, письмода Джёгетейчини тюкенин джабдыргъанларын айтхан болмаса, Марзиятны юсюнден джукъ да джазылмагъанын анъыладыкъ.

— Да бизни элде энчи тюкенчилени тюкенлерин да джабдырдыла да, энди ала неге керекдиле, казна кеси ачыб, къуру Хурзукда алты-джети тюкен барды сора? — деди анам. Даутадан эшитген болур.

— Хар неда кёзююу бла орнун таба барлыкъды, — дей, Джарашды улу ёрге кьобду.

— Чагагъа ашыра айланама, анам, муну да, кызычыкъны да, — деди Айшат, эрин кьргюзе.

— Акъыз, кызы сабий сора, кёзкёрмезге къалай барыр чага этерге?

— Да къуру ол тюлдю, ТОЗ-ланы членлери бары да барадыла, анам, кызы, джашы да. Не уа, майна, Даута кёзкёрмезге барыб, адам болуб келди да, энди уа дуния аны аузуна къарайды.

— Тоба, ол да иги ышанланы бири болуб чыкъды

дейме сора, бары да джыйылыб барыб, эрлей ишни тындырыб къайтыу,— деди анам.

— Мен да барлыкъ эдим, биз да ТОЗ-гъа член болсакъ,— дедим мен сукълана.

— А джаш, ишлерлей адамыбыз, малыбыз болмагъанына къалдым ансын, ТОЗ-гъа мен да кирлик эдим. Советни, ТОЗ-ну кючю бла акъ суулу болуб, мюрзеулю болуб джашайбыз сора, ишлерине къошулмай, былай кенъден къараб туругъа айыбды бизге. Даута айланады, хариб, ма бу бла кесиме айтама ансы,— деди анам Джарашды улуна.

— Ол окъугъан сабий, анъа киши да айыб этерик тюлдю ишлемейсе деб, сен а къайдан ишлегин. Даута бла мен сизни керекли этмезбиз,— деб Джарашды улу алайда дупбукъ балтаны алыб хыршыгъа тутду.

— Марьямгъа Азретни анасы кым-тым этеди, тоба, анам, келечиле иерча айтадыла, алай а сен тургъанлай аны оноуу бизге керек тюлдю,— деб Айшат сёзню бурдура, тюзю айтама дегенча, эрине къарады.

— Марьямны не этеди, хариб, андан маджал къызны излесе уа— деб Джарашды улу сансыз айтды.

— Азрет аман джаш тюлдю дейдиле, сууутмазгъа керекди. Чагадан къайтсала, бир оноу этербиз,— деди анам.

Айшатны эрин мен бир суююу этеме, чыртда джюрегинде бир харамлыгъы болмагъан, бир кесекни башын алдамай ишлеген адамды. ТОЗ-гъа кириб, алгъаны татый башлагъанлы уа ишге бютюн да джанын бериб къойгъанды. Юйдегисин бек суйген, алгъа да ишлете билген бу адам, къысха заманны ичин-

де юйюн юй этди. Узун джаякълыракъ, къысха къара мыйыкълы, тёртсандыкъ адамды. Мен, мазаллы джаш болгъанлыкъгъа, бизге келсе, кючлю кюллеры бла мени кекге-кекге атыб, аралыкъ агъачха джетдириу-ченди.

Даута ишлеб башлагъанлы биз газет алыб башладыкъ. Бизге газет келир-келмез а хоншуларыбыз куюлуб къаладыла. Алагъа Даута юйде болса, кеси окъуйду, алай болмаса менъе окъутадыла, болгъа эди да газетни башдан аякъ, бир тизгинин кюймай окъутадыла. «Ма былайын окъучу», «энди уа ма былайын» деб джер-джерин бармакълары бла тутуб тохдайдыла. Газетни башын, туюн алгъаракъллада айыралмай эдиле, энди уа ликбезде къара таныгъанлы аны айырадыла, окъургъа алкъын кыйналадыла ансын.

Мен газетде не зат окъугъанымы алгъаракъллада сан этмей эдим, энди уа, тюзю, юрениб, окъургъа ашыгъыб турама.

Бу юч ёзен болмаса дуня джокъду деб акъылым алай эди, газет а кёб затны билдиреди, къалай эсе да мени да акъылымы джылымдан эсе ёрге ёсдюрю. Газетни юсю бла мен областха деб джанъы шахар ишлене тургъанын, Сары-Тюз, Къумуш зат деб джанъы элле кюуралгъанларын, 1927 джылгъа къарачайлыланы саны 55 068 адам болгъанын, джер-джерде джанъы школла ачылгъанларын билдим. Неллай бир затны билдим мен газетни юсю бла! Унутханма, къайсы газетде эди, къара чебгени, акъ къабдалы, акъ хазырлары бла джаланбаш бир чырайлы адамны суратын кёрдюм. Суратны туюнде Алийланы Умар джолдаш, краймиллет Советни председатели, «Къара-

чай», «Қъарахалкъ», «Адыгея», дагъыда башха китабланы автору, араб алфавитни латиниъе бурууу кючлю джакълагъан деб джазылыб эди. Латин алфавит болсун деб газетде кёб адам джазады. Биз да школда латин алфавитде окъуйбуз.

Бюгюн мен юйге келгенimde, анам орундукъда джасдыкъны тубюнден «Таулу джашауу» чыгъарыб менне узата, кеси да туб джасдыкъчыкъгъа олтурду. Энди газетни анам бюгюн да бек сакълайды,— сансанда Даутаны юсюнден джазыла турады. Ма бюгюн да. Областны тиширууларыны Ташкёпюр деген элде биринчи съезди ачылгъанын айтады. Анда Севкавказ край исполкомну тамадасы Богданов, Гюрджюланы Къурман, Аминова болгъанларын джазады. Онджети элден алтымыш эки тишируу келгенди да дейди.

— Тохда, тохда, анам. Бу неди? Ма, биягъы Даутабыз! Ма Хурзук элни тишируу комсомол ячейкасыны секретары, тишируу колхозну (колхоз деб аланы мастерскойгъа айта болур эдиле, дейме) тамадасы. Даута былай сёлешди: Джолдашла, бизни элдеги тишируу клуб, тегерегине тиширууларыны иги джыйгъанды. Ала власть бардыргъан хар бир ишге да къошулуб, сора, неме, къарыуларындан келгенча болушадыла. Честный комсомольский слово, Къулчаланы Эрши бла Къалаханланы Тотай а дюн-дунияны тутуругъудула! Ол огъай, чыртда бирден эки болмай тургъан мени анам да тийреде тишируулагъа кеси билмей тургъанлай, энди агитатор болуб къалгъанды...

— Ах, мен джарлы, мени атымы да газетге тюшюрюб бу къызыны ишине бир къара, джашчыкъ?! Ах, мен джарлы! Джашчыкъ, газетге тюшген аманмыды, игими меничалагъа?

Аны аман, иги болгъанын да билмегенлей, анамы кѣлюн басар ючюн, «игиди» дедим.

— Меннѣ не затды дейди, ха, ол уялмаз?

— Агитатор, — деб, джанъыдан газетге къарай айтдым.

— Алай дѣб неге айтады?

— Анам, сеничагъа.

— Да мен неме да?

— Агитатор.

— Сора ол неди да?

Аны сорууун эшитмегенча эте, Даутаны сѣзюню андан арысын окъудум: делегаткаланы советни секцияларына бегитирге керекди. Сакъат тиширыулары эсебге алыб, аланы инвалид артелге тартаргъа керекди. Тиширыуларын клублагъа иймеген эркишилени айыбларына джолукъдурургъа керекди.

Джашасын Ленинни иши! Джашасын ишчиле бла крестьянланы бирикгени! Джашасын Гюрджю улу джолдаш!!!

Мен окъуб бошагъандан сора, анам бла мен Даутагъа къууаннъандан, биразны бири-бирибизге къараб, ышарыб турдукъ...

Анамы тилеги бла мен дагъыда газетни башдан аякъ окъудум. Андан сора уа анам:

— Джашчыкъ, бузоучукъгъа суу ичирирге унутма, — деб, кеси тийреге джумулуб кетди.

Бир хоншусуна барыб заманын сѣз бла ашырмаучу анам, энди не ючюн кетиучюсюн билеме...

Анамы энди бир Маухалада, бир Кѣкчюклада, мен юйде болмагъан кезюуде уа — кесибизде, къралдан хапар айтханын билеме.

Гардошланы акъ чакъгъанлары тюшюб, тюрб эте башлагъандыла. Гардошха тансыкъ болгъан чучхуб-чучхуб къабады.

Бу кезююнню бир инъиринде бети да акъ учхунча агъарыб, Алий меннге чабыб келди. Мен юйюбюзню аллы джолда пук-чык эте, кесим джангъыз джугъутурларымы джайыб ойнай тура эдим. Джан солуу этиб къатыма джетгенлей:

— Атам... атам да... Сулемен апенди да... бюгече бизни... бизни... алгъынны бачхаларыбызны, бусагъатда сизникилени, кече сюрюб къатышдырырга дегенлерин эшитдим,— деб алай айтханлай, джюгюн атханча, кезюме къараб, джыламукълары зыр деб къуюлдула. Мен тюшюм-тюном эсе да билмегенча, бир тюрлю халгъа кирдим. Къалай этерге керекди?! Эрлей барыб анама айттайым деб, муратым алай болуб тебрегенлей, озгъан къачда Бекмырзаны анама урушханы эсиме тюшюб, энтда алай урушуб, анамы къыйнаса уа деген акъыл бла тохдаб, сын таякъ болуб тургъан Алийге къайтдым. Аны уа джыламукълары бетин джуууб барадыла. Не этерге билмей, Алийге:

— Сора сен атангдан тил нек этесе да?— дедим.

— Мен пионерме. Сени бачханъ да, къалгъанланыкъыла да башы-тюбюне айланыб къалсаламы игиди да?

— Экибиз да бачхаланы сакълаб чыгъармы эдик?— дедим.

— Мени атам кёрюб къоярыкъды.

— Сора мен сакъларма,— деб ангъа алай айтсам да кече къоркъарымы билеме.

- Джанкирии да биргенъе ал.
- Иймеселе уа. Ийнанмасала уа бизге?
- Да сора сени Кеминат излесе уа?

--- Кечегиде не этесиз алайда, юйге келигиз,— деб анам бир эки да кыычырды, алай болса да биз барыб Кемалгъа айтайыкъ деб, тийреге айландыкъ.

— Атамы тутуб къоярла да?— деб Алий къоркыуун билдирди.

Мен анъа не джууаб этерге да билмей, кесим Кемалгъа барыб, аны юлерине ашырдым.

Ол кече Кемал комсомолчуланы къарауулгъа салды. Керти адам аягъы тыннъандан сора, Алий айтханча, Бекмырза да, Сюлемен да, апендини джашы да ёгюзле бла къаладжук алыб, бачхаланы кыйырындан киргенлей, комсомолчула тутхан эдиле, алай бла талай юдегини аууз къабынын сакълаб, Бекмырза бла нёгерлерин да тюрге джыйдыла.

Ол кюн элде дагъыда Бекмырзаны унутургъан бир хапар чыкъды: автомобиль деб бир зат келликди деген хапар джайылды. Хар ким ишин-кючюн да кююб джолгъа тёгюлгенди. Бизни юйюбюз а тюз джолну юсюнде болгъаны себебли, тийреден эниб олтургъанла тырхыкларыбызны толтургъандыла. Кими урчукъ ийире, кими чындай эте, кими тюрб джабыугъа канава тиге, кими бычагъы бла агъашчыкны джона, автомобиль дегенни керюрге асыры талпыгъандан джыланлары чыгъа, сакълайдыла. Биз а, сабийле, джолну тюз арасында бусхул тобла бла ойнай, Къаракетлени тебеден айланнъан джолгъа дженъил-дженъил къарайбыз. «Не затды экен автомобиль деген? Джаны болгъан затмыды, огъесе огъаймы?»

Кюнорта аўнай-аўнай Балдаш:

— Не зат эсе да бир зат келе турады, майна,—
деб джолну кёргюздю.

Барыбыз да юрюлюб къарагъаныкъда, керти да не
зат эсе да бир зат хама джууукъдан-джууукъ гю-
рюлдеб келе тургъанын эследик.

— Автобил деб, тоба болсун, анъа айта болурла...

— Алай айтма да «автомобиль» де.

— Ёгюзсюз, атсыз къалай келеди да?

— Юсюнде адамы бармыды экен?

— Анъа миннъенден джигит болурму?..

— Сора ол не бла джюрюй болур?

Хар ким кёзюн ол келген затдан алмай, кишиден
да джууаб сакъламагъанлай соруума дегенни, джуу-
аб излемей бериб барады.

Ол келген зат Джукгаланы тийреге кирди. Нау-
гъаланы юйню къатына джетиб тохдады. Ол бизни
къатыбызгъа джетиб, тёрт джанына тютюнюн джая
келиб тохдагъанлай, юйню аллында адамла тегерегин
алдыла. Джукгалары да ызындан юрюлюб келедиле.

Къарасакъ, автомобилни арт орнунда Чючу бла
Джанкир, аллында ышара-ышара, къоллары рюлгъа
салыб тургъан шофер орус джашны къатында да
Кемал.

— Джамагъат, джо... джолдашла, аллах бла ти-
лейме, айыб этмегиз, меннъе не затла эсе да кёзюме
бир затла кёрюне айлана болурла дейме,—деб, Мау-
ха халкъны арасы бла эки къолун да аллына узатыб,
автомобиль таба айланды.— Джамагъат, меннъе ти-
лек тилегиз, сизден тилерим. Ёмюрюмде бир джанъы-
зынъа аманлыкъ билмегенме, разылыкъ беригиз,—
дей барыб, Чючу бла Джанкирни кёзюу-кёзюу кёкю-

реклеринден башлаб бет тюрсюнлерине дери тийиб-тийиб кёрдю.

—Анам, нек этесе алай, мен менме, атам да атамды,— дей Джанкирни джылары келиб айтды.

— Эй, къатын, энди мен афломолил бла джюрюю турлукъма. Ленинни осиятын толтура, Ленинни нёгерлери ийгендиле муну бизге,— деб Чючю «Мени энди ким болгъанымы билигиз» дегенча къарады. Маўха энди бери джыйылгъанлагъа айланыб, кёзлери шаракъ адамныкъылача джана:

— Джамагъат, керти да бизни телимиди, ха?— деб сорду. Джанкир автомобилден секириб тюшюб, анасыны къолтугъундан ала:

— Анам, атам да, мен да биченликге суу салыб келе, Кемал миндиргенди, къоркъма, бир да бир аламатды, эрлай джетдириб къоярыкъды не узакъ джерге да,— деди.

Маўха эс джыя башлады дейме.

— Джамагъат, бу автомобиль энди кюн сайын область бла былайгъа джюрюб турлукъду. Не зат ишигиз болса да мынъа миниб кетсегиз, областда ишигизни тындырыб, инъирге юйююзге къайтырыкъсыз. Бу мотор бла джюрюйдю, мотору ўа бензин бла къызарды,— деди Кемал.— Минерге суйген минчигиз,— деб къошду дагъыда.

Автомобиль башы ачыкъ автомобилди. Чючю эки аякъчыгъын да бири-бири юкуне салыб, керпеслениб олтурады. Бурунсуз ардан къарай туруб:

— Тюшчю, Чючю, Маўханы да, мени да олтурма къой, сен ёлмеген, бизми ёллюкбюз,— деб Чючюню билегинден тартды.

Деўча Бурунсуздан къоркъгъанмы этди да Чючю,

амалсыздан къртур къатапа къабдалыны этегин сый-
пай акгыл-тегил болду. Сора Бурунсузну накърда
этмегенин таныб, джау сюртюлмей къртургъакъсыгъан
эринчиги салыныб, автомобилден тюшдю. Чынъ ал-
гын Бурунсуз миниб олтурду. Не кюрешди эсе да
Мауханы унаталмады. Андан сора Кёкчюк, биз, са-
бийле, барыбыз да къаландыкъ. Тели Закканы ышара-
ышара мешинагъа ашыгъыб келе тургъанын кёрюб,
Кемал аны да кесини къатына кючден сыйындыра,
олтуртду.

* * *

Джай джанърлу джай болду. Ол себебден бач-
халагъа, биченликлеге да суу салыргъа асыры бек
керек болмагъанлай, битим уллу ёсдю. Къобанары
джанында ТОЗ-ну нартюхюне чага этиб къайтханла
аны игилигин айтыб айталмай, къууаныб келдиле.

Мариям кёбюсюне бизде турады. Джай кюнариу-
лада къайсы болса да тийреде бир кыз нёгери бла
бирге урчукъларын да алыб, бизни аллыбызда олту-
руучандыла. Джалтун а хурзукчула Учкуланнга,
учкуланчыла Хурзукга чебген сокъгъанча джурюю-
дюле. Бир озгъаннга ёрге къобуб олтургъунчу, да-
гъыда бирине къоба Мариям бла нёгери урчукъла-
рын да ийиргенлей инърге джетедиле. Мен да бир-
бирде аладан арлакъда эки багъанагъа чындыны та-
гъыб сенкилчек этиб анда уча туруучанма.

— Бар, узакъда ойна, бизге къулакъ ийиб турма
да,— деб мени къысдагъан да этиучендиле. Мен ала-
ны не сёлешгенлерине тынъылабмы турама, хо.

Бир кюн аллыбыздагъы тахдаланы буруууну те-

шигинден кириб, анам кѣргюнчю кѣобустаны алыб бир секирелсем деб, ызыма сыбдырылыб келе тургъанлай, бизни аллыбыз джолдан бери, арбазгъа, ючеулен кѣараб, таууш этдиле. Къолумда кѣобусданы тахдагъа атаргъа бла алыб чыгъаргъа билмей, мен да тентек болуб тургъанлай, анам кѣара кюпес джаулулгъун джаякъларына тарта, орамдагъы адамлагъа танымагъанча кѣарай, чыкъды. Ол кылычлагъа озгъунчу тешике кысыдырыкъ болуб туруб, ол ары озгъанлай окъча атылыб, юйге джумулдум. Мен кѣобусдамы билек артына атыб, кесим да аллына сюелиб тургъанлай, ол адамла бла анам кирдиле. Ала тѣрде джасдыкълагъа орналгъанлай, кѣоркъууум юркюуум да болмай, кѣобусданы алыб кѣууушда олтуруб рахат джона башладым. Келген тиширыула да меннѣ кѣзюу-кѣзюу не ючюн айта эселе да:

— Иги джаш, сен иги джаш,— дейдиле. Мен иги, аман эсем да кѣалай билиб кѣойдула?

— Кышдагъа, Аблюугъа да анам былай кел дейди де да бир барчы,— деди анам меннѣ.

Бир кесекден мен аланы алыб келдим. Саламлашхандан сора, Аблюу (Балдашны эгечи), не эсе да печден чыкъмай тохдагъан Марьямгъа кирди, Кышда уа (Балдашны анасы), эки билегин да ѳрге этиб чоюннѣа, суугъа узала башлады. Бу кѣонакъла алай бош кѣонакъла болмагъанларын билдим.

Алагъа этилген хычынладан ашаб, ойнаргъа кетиб, иги кесекни да айланыб келиб тѣбен кѣууушха киргенимде, кѣонакъла да, Кышда да, анам да, Айшат да олтурушуб не зат эсе да бир уллу ишни юсюнден сѣлеше тура эдиле.

— Да, тоба, Гытдамай, анасын кѣрсенѣ, кызын

сорма дейди. Айшат Кеминатны кызыды, Кеминат а кесигиз билгенден бютеу Хурзукга белгили бир ишленнъен, бир адебли тиширыду. Аны кызылары бир кыауумланыкылача тыбырда ёмюрде олтурмагъандыла, он бармакъларын сыкъсанъ, алтын кыуюла тургъан бирледиле. Экини биринден кълалмагъандыла бир заманда да, Мариям да кёбюсюне аны кълонда ёсгенди. Айшат да, эри да анъа оноу этмейдиле, — деди Кышда.

— Тюздю, джаным, тюздю. Биз да аны билиб келебиз. Келбет кёрсенъ эр сорма, дегенлей, Азретни да кесигиз билесиз. Чырайы эсе, адам къараб къарамындаи тоймаз, этгени, ишлегени бир кюнню тохдамагъан, баш алджатмагъан бир. Юйде юйю, бауда бауу, аллында ийнеги, кеси ТОЗ-ну члени, джаным, кыайдам, андан сора да не айтайыкъ, экиси тамам бири-бири ючюн джаратылгъандыла, тоба,—деди кълонакъланы бири да.—Неден да аламаты уа—орусча кеси керегин билгениди,—деб кыошду.

— Да, джаным, Мариямны да не хатасы барды? Джасдыгъы, джасдыгъы, джасдыгъы; чебгени, чебгени, чебгени; кълумгъланы, кълумгъланы, кълумгъланы; хурджуну, хурджуну, хурджуну;—деб, Кышда тизиб тебегенлей, анам:

— Къой, Кышда, къой, болгълан зат кёрюне барыр, мен кеси махданнъланы сюймейме. Тойгъла энди кыошула, халиге энди юрене башлагъланды ол, киши юйюнде олтура билири да джокъду аны,— деди.

Не болуб чачылгъланын билмедим келечилени, мен кетген эдим, анам бла Айшатланы уа кыыз чыгъарырча кыайгъланы болуб кёрюмеди.

ЭКИНЧИ КЕСЕГИ

К

I.

юнле, айла, джылла учуб баргъанча кёзюме алай кёрюнедиле: бир кюн бир кюннъе ушайды; бир ай бир айдан башхады; джылны алсанъ а бу джылланы биринде болгъан затны джашауда къоймай кёб ёмюр кетген болур.

Заман алай барса, сени эсинъ, анъынъ да, джылынъдан алгъа баргъанларына не сёз барды! Мен

туугъунчу джашагъан сабийле бла мени тенълилени анъылары бирча болмазы хакъды. Ала къолларына алыб окъугъан огъай эсенъ, китаб деген не зат болгъанын билмегендиле. Мен а ма ана тилде, орус тилде да окъургъа, джазургъа юрендим. Газет окъуйма. Кино деген не зат болгъанын билдим. Ол огъай, автомашинаны да кёрдюм! Бир кюн бир кюннъе ушамагъанын сабий джюрегим сезиб, кече джатсам, тамблагъы кюн а не келтирликди экен деб ашыгъыб сакълайма.

Тамблагъы кюн мени бир да алдамайды. Ой, къалай кёб, къалай къуджур затла келтире эдиле кюнле!

Кимге къууанч, кимге бушуу. Хар кимге да тынъысызлыкъ. Джашаугъа тынъысызлыкъ. Орнуна тюшюб бошамагъан джашау хар кимни да тынъысыз этеди. Уллуна да, гитчени да. Гитчелени тынъысыз болгъанлары уллуладанды.

Ол джыллада кесини кюнлерин эки, юч къат джашамагъан мен билмейме.

Мени бу айтхан затларымы, ол кюнледе акъылым бла эсеб этелмегеним белгилиди. Алай а мен аланы джюрегим бла, сабий джюрегим бла, сезгенме.

Заман элекди. Джашауну элеб, кебегин учхун эте, игисин къойнуна алады. Мени сабийлигим да ол джашау эленнъен кёзююне тюшгенди. Кёб затха сабий кёзлерим шагъат болгъандыла. Кёб зат сабий эсимде сурат болуб бюгюнлеге дери турады. Сабий джюрегим адамлагъа «бу иги», «бу аман адам» деб багъа бергенди. Не ючюн «аман», не ючюн «иги» дегеними мен акъылым бла билмей, джюрегим бла биле эдим. Артдан анъылагъаныма кёре джанъылгъан да этмей кёре эдим...

Мен «иғи» деген адамла бизни юйге кѣб келедиле. Артыкъсыз да бек Даўта кѣуллукъчу болгъанлы алайды. Сейир неди десенъ, мени анамы тюрленнѣниди. Ауузундан сѣю чыкъмай буюгъуб туруучу анам энди сѣлешген, ышаргъан, кюлген да этеди. Ол хоншуларыбызгъа Даўта айтхан хапарланы айтыб тебресе, ауузуну ачыб къалырса.

Ма бусагъатда да ол Къудре бла Маухагъа Даўта айтхан хапарны бети, къуту да джарыб айта турады. Мен бу хапаргъа Даўта кеси айтхан заманда да тынъылагъан эдим. Анам а андан да алаамат айтады—къошуб да айта болур дейме.

Мауха бла Къудре «Я, сыйлы аллах», дегенден озуб джукъ айталмайдыла — аланы бютеу эслери хапаргъа кетибди.

Бизни Даўта Хурзукдан талай адам бла бирге, Октябрны онджыллыкъ кѣууанчына областха баргъан эди да ол кѣууанчны бир да унуталмай хаман кеси да айтханлай турады. Ол кюннѣ деб чыкъгъан «Таўлу джашау» газетни уа анама бергенди да анам аны тогъузча белибаууну ичинде асыраб турады. Сора аны эшитмеген адам бизге келгенлей, джырмачы бла узалыб газетни чыгъарады, тобукъларына салыб, буршусун тюзетеди, сора кѣзлерини кыйырлары ышара, «Джашчыкъ, энтда бир окъучу» деб меннѣ узатыучанды. Ненча кере окъугъанма мен аны! Суу азбар этгенме. Алай болгъанлыкъгъа дагъыда окъучумча бир джерин къалдырмай окъуб «Месул редактор Хубийланы И.» деген сѣз бла бошайма.

Бюгюн да печбашына таб олтура, эки джалан аягъымы да плитаны эки джаны бла салыб, окъуй башладым. Окъуй башладым десем да азбар айтыб

барама, кёзлерим газетге къарагъанлыкъгъа, айтханымча, азбар бардырама.

— Анам, Ортабай улу джазгъаннамы окъуюм?— деб анамы «хо» дерин биле тургъанлай да сордум.

— Хо, алгъын аны окъу,— деб анам печ аллында топракъ тыркыкчыкъгъа олтурду. Ёмюрде бир кесекни къолларын бош тутмаучу анам энди бош къолларын къалайгъа этерге билмегенча джунчуй, меннге къараб тохдады. Къудре бла Мауаха бир да уллу затха хазырлангъанча, экиси эки алаша шиндикчикге олтуруб, бирер къолларыны бирер бармакъларын тюб эринлерине тиреб, ала да меннге битдиле, ючюсю да солууларын алмагъанча тынъыларгъа джарашханларын кёргенimde, башладым: «Таулу джашау», № 134, 27-чи ноябрь, ыйых кюн. Октябрны саугъасы.

Джайны кюнлерини биринде (ол 1926-чы джыл эди) биз, бир къауум сабий, Ташкёпюрню мийик кёпюрюню къатында тюз джолну юсюнде, къадалыб ашыкъ ойнай эдик. Билмей тургъанлай, бир джаныбыздан бир мешина таууш чыкъды. Биз сескекли болуб къарадыкъ. Башы ачыкъ, ичинде да адамлары бла мешина, джолну да букъулата, бизни къатыбыз бла Теберди-Аягъына ётюб кетди. Мен, мени тенълерим Аскер бла Мухдар да (кесибиз да джалан аякъ), аякъларыбызны ачыгъанына да къарамай, мешинаны ызындан чабханлай, Теберди-Аягъына бардыкъ.

Ташкёпюрчюле ол кёзюуде Теберди-Аягъында гардош салыучан эдиле. Бир джыл а таб будай да сурген эдиле. Эсимдеди, будай иги битген эди.

Къайынлы тала джайлыкъ эди, былайда малла отлай эдиле. Айтханымча, биз чабханлай, мешинаны

ызындан Теберди-Аягына ётдюк. Баргъаныкъда, мешина, кеси джанъыз ёсген къарачай кертме терекни къатында тохдаб тура эди. Былайда инженер Гюрюкланы Алий-Солтан бла бир тиширыу (тукъумун билалмадыкъ) рулетканы алыб, джерни узуну бла кенъине ёлчелей эдиле. Ёлчелеген джерлерине тёрт-гюл агъач къазыкъчыкъла ура барадыла.

Арлакъдан къараб тургъан Гюрджюланы Къурман, былагъа не эсе да айтыб, кючлю чамланды. Ала да къагъытха къараб мынъа не эсе да айтдыла. Сора Къурман, бетинде терин да сюрте, кесини атламлары бла ёлчелеб башлады: «Бир, эки, юч... отуз... къыркъ» Бара барыб тохдаб: «Чюйню былайгъа уругъуз»,— деб кёргюздю.

Къурманны нек чамланнъанын биз кечирек билдик: ол ишлениб башланлыкъ шахарны эм баш орамы кенъ болсун деб кюреше эди.

Къююб барама, быланы биргелерине алашаракъ къара шилли бир адам да бар эди. Ол Къурманны атлаб айланнъанына къараб, ышара эди (артда билген эдик: ол Анастас Иванович Микоян джолдаш болгъанды. Былайда ишленник шахарны планын салыуда башчылыкъ этгенди).

Кёб турмай, Теберди-Аягында къанъа баракла ишлендиле. Былайгъа кёб ишчи келди, шахар ишлениб башланды. Къайынлы таланы къыйырында къаяланы тешиб, атылтыб тебретиле. Ол заманда джюк ташыгъан мешинала аз эдиле, самосвалла уа джюк эдиле. Ташланы къарачай ёгюз арбала бла ташый эдиле. Биз да, сабийле, школдан бош кёзюубюзде аталарыбызгъа болуша эдик: ёгюз баш тута эдик. Дагъыда бир къошарым: шахарны ишлеуде эм би-

ринчи ташны хазырлагъанла Ташкёпюрде Тау-Солтан бла аны къарнашы Алий болгъандыла.

Алай бла юйле ишлениб, бир-бири ызындап битиб тебретиле. Эм алгъа бусагъатда милиция тургъан юй ишленди. Ол заманда ол юй бир этажлы эди, экинчи этажы артда ишленди. Ол кёзюуде аны ичинде столовая, ётмек сатхан тюкен бар эди. Къобанны джагъасында къанъаладан уллу клуб ишленди. Былайда кино кёргозе эдиле, тюрлю-тюрлю оюнла сала эдиле. Оюнлагъа, киногъа джууукъ элледен да келиб къарай эдиле.

1926-чы джылгъа сахар иги ёсдю.

Совет халкъ Уллу Октябрь революцияны 10 джыллыгъын кёууанчларгъа хазырланады. Ол кёууанч артыкъсыз да къарачай халкъгъа бек багъалы болду: ол кюнге джанъы сахар ачыла эди...

1927-чи джыл ноябрны 7-си. Шахарны Ташкёпюр таба кыйырында Бал-Къаяны туурасында, джолну юсюнде мийик къабакъ эшикле ишледиле. Аланы башында кызыл байракъла, таулагъа нюрлерин тегедиле. Къабакъ эшиклени арасы бла кызыл лентала кенделен тартылыбдыла — ала къабакъ эшиклени алкъын джабылыб тургъанларын билдиредиле.

Тёрт ёзенден да кёб адам джыйылгъанды. Аланы асламысы атлыладыла. Юслеринде джамчылары, башлыкълары, тублеринде атлары ариу джарашыбдыла. Башха джерледен да къонакъла келгендиле.

Бу къадар халкъны сафлары джанъы шахарны къабакъ эшиклеринден башлаб, Ташкёпюрню ортасына дери созулгъанды. Ала тизгинлешиб, къауум-къауум болуб, шахарны къабакъ эшиклери бла шахаргъа чыгъаргъа бек ашыгъыб сакълайдыла.

Джырны, тойну-оюнну учу-кыйыры джокъду. Кинооператор да муну барын къадалыб киногъа алады.

Кюнортагъа джууукъ заманда Гюрджюланы Къурман, Алийланы Умар, Крайдан эмда Москвадан келген къонакъла, атлагъа миниб, къабакъ эшиклени арасында кенделен тартылыб тургъан кызыл ленталаны кесди. Шахаргъа джол бош болду — сахар ачылды, халкъ тизилиб къабакъ эшиклени тюбю бла сахаргъа тебреди. Ол кюн ёмюрледе чыртда унутулмазлыкъ бир кюн болду — Уллу Октябрь социалист революцияны он джыл толгъан къууанч кюнюнде Партия сахарны къарачай халкъгъа саугъагъа берди.

Къууанч талай кюнню барыб турду. Джер-джерде шынкъартла джанадыла, отда эт къазанла къайнайдыла; ашау-ичиу уллу барады. Чарс, къолташ атыу, тутушуу бек алапатды. Тутушууда барын да тебердичи Аджиланы Ислам озду. Сынтычы Джандарланы Умар да бек залим тутта эди, алай а эм арт тутушууда ол кесин Исламгъа джыкъдыргъан эди. Тегейли Хетаг да аман тутмай эди. Тебсеуде да биринчи ёчню Ортабайланы Бекирбийни джашы Халит алды.

Джылла ётерле, сахарда уа кёб зат ачылыр: педтехникум, совпартшкола, рабфак, медшкола, торговый техникум, пединститут. Шахар тохдаусуз ёсерикди. Алапат больница, Джарыкълыкъ юй, кинотеатр, автостанция, тюкенле, хамам ишлерикдиле».

Мен окъуб бошагъанымда да юч тиширыу биягъынлай тура эдиле. Дагъыда биразны шум болуб тургъандан сора Мауха:

— Дж... джолдашла, я сыйлы аллах, бу сейир ишлени кёремисе, ёлмеген къул алтын аякъ бла суу

йчер дегенчады чотубуз. Ахырысы, Даута сахар, деген затны кёрюр деб кимни акъылында бар эди!

— Тоба, бир аллах, бара-барыб, бизге да кёргюзюб къоярла дейме,— деди анам.

— Сыйлы кюнню хакъына, мен кёлюмю айтайым, къоркъмай аягъымы салаллыкъ тюлме сахаргъа, — леди Къудре, кёзлерин ууа.

— Нек?

— Да ол чайыр джоллада катийлерим джабышыб къалсала уа?

— Мийик табан чурукъла алырбыз, сахаргъа барырынъа,— деди анам.

Анамы накъырдачы, оюнчу болгъанын алгъын мен билмей эдим. Ма, бусагъатда неден башлады эсе да анам бир хапарны айтады. Анамы анасыны ёге анасы болгъанды. Ол кесини ёге кызларындан джаш эди дейди. Онтёрт джылда аны анамы атасына бергендиле. Ёге кызлары ушхууур этерге тебрегендиле да безирлери келиб анъа «къазаннъа не зат салабыз?» деб оноу соргъандыла. Ол а, сабий, не оноу эте биллик эди! Алай болса да айтханды: чардакъдан ол тууар къабыргъаны тюшюрюгюз да туурагъыз; гёзенде ол тууар джансюекни да анъа къошугъуз. Ёрге тагъылыб тургъан тууар къыйманы да салыгъыз. Арауунда кыздырыгъыз да от гырджынла да этигиз; табада хурумбайла биширигиз; чоюннъа халпамала салыгъыз дегенинде, ёге кызлары кюлгенден ичегилери туйюле, «бар сен отоугъа, бар, биз аны барын да этербиз» деб ашырсала да этмегендиле — төрт адам аны бир айгъа да бошарыкъ тюл эдиле!

Анам бу хапарны кюлюб, эниклеб айтады.

Алгъын анам бла энди анамы таныялмайма...

Декабрь ай болур эди дейме, бир кюн асыры сууукъдан юйге ашыгыб, дыбыртлаб келе тургъанлай, ташха абыныб, бауур тѣбениме болдум. Къолума кысыб келген мерекеб шышам бла къолтугъумда бусхул сумкам бирери бирер джары чортладыла. Чюгюндюрча кызарыб келген къолларымы аязларына джити ташчыкъла кириб, этими кесиб баргъанча ачыдыла. Драф кѣнчегим тешилиб, тобукъларымы джитджалары бери-бери ачылгъандыла.

Юйюбюзню къатында сууу къуругъан илипиннѣ джыгъылгъанма. Къоба келгенимде, аузум бла бир ууакъ таш къатыш къан да тюкюре, къолларым сумкама узалыргъа кюрешселе да эки кѣзюмю — бир терезебизге, бир да оджакъдан бохсураб чыкъгъан акъсылдым тютюннѣ сюзе, эшитирми эдиле экен деб не къарыууму да салыб кычыра, зырайны тартдым. Киши да эшитмеди дейме. Алайын таныгъанымда уа, сѣл болдум. Алай а дагъыда арбазыбызгъа киргенлей, сыйытны къутуртдум. Тюзю, тобукъларым чыдамазча ачийдыла. Алай болгъанлыкъгъа хахайдан алмай тѣзерге уа боллукъма.

Ол сагъат анамы бети-къуту да кетиб чартлаб чыкъды. Аны алай кѣргенимде уа, оюлдум да къалдым. Анам кѣлтюрюб кирирге муратлы болду, алай а мазаллы джашны къайдан кѣлтюраллыкъды! Ёре турукълача мени шалдирлерими къойнуну къалайына сыйындырлыкъды!

Къара драф хотасы бла тыркыкда огъуна эрними, бурнуму сюрте, мен да джар оюлгъанча тамагъымы бошлаб, экибиз да юйге кирдик. Босагъадан тюшер-

түшмез юйшю ичи бла бир адамны кёргенимде уа, ауузума кьюут бушдукъ этилгенча шум болдум.

— Эй, джигит, хамхотунью бузубму кюйдунь, кюайгырмаз, алай эте уллу джаш болурса.

— Акъыз, Кеминат, джылы суучукъ бла джуу, марджа, эрнин-бурнуи хопалайны,— деб тёрт джапыбыздан бирери бирер сёз кюша, мени ортагъа алдыла. «Андан эсе джыламайын кюйгъа эдим»,— деб, аугъа тюшген бёрю балача, орталарында тюблеринден ёрге кюрай, кёзлерими джандырдым.

Анам джанъы туз синъе башлагъан тузлукъ бла кюлде бишген гырджынны аллыма салды. Аны тамагъымдан ийгенлей огъуна сыдырылгъан джерлерими ачыгъанларыи унутуб, биягъы печбашына ёрледим. Сора кими кийизде, кими джабагъы джасдыкда, кими башлары балта ызлы алаша шиндикледе олтуруб тургъан кюнакъларыбызны сынай башладым. Ма Кюлдаайлангъан. Алай деб кысха, базыкъ битген Сейирге айтадыла. Майна, голлас Дола, Кёкчюк, кюйген кёсеубаш Балдан, Бурунсуз, Джаргъакъ Хаджибекир, Забит Мусос, Мауха, кюайдам, дагъыда кюайсыла бар эдиле, унутханма. Ол чам атларыи бир кюауумла кеслери да биледиле, алай а аны ючюн ачуулана болмазла дейме ансы.

Бизни тийреде чам аты болмагъан джюкюду.

Джанъызды деб анам мени айтханымы этиб ёсдюргенине болур, мен кесими бек эркин тутам, аны арта анъыладым.

Ол кюн бизни юйде адамланы аслам кибиб кёрюб, кесим да печбашында джылыныб эс джыйгъанымда:

— Джаргъакъ, бизге нек келгенсе?— деб башындан энишге гергеджызча кычырдым. Мен алаймы

айтдым, хар ким къара туйюмчек болуб, не кюлел-
мей; не кезлерин ёрге келтюрелмей, аман сагъатлы
болдула. Хаджибекирден къалгъанла аны кимге ай-
тылгъанын биле эдиле. Хаджибекир а кесини чам
атын билмей кёре эдим...

— Не дейсе, джашчыкъ, гырт шекер берейимми?—
деб анам меннъе кезю-башы бла да нелени эсе да
кёргюзе, алайгъа къалгъанды.

— Мен, Джаргъакъ, сеннъе сора эдим, — деб, Ха-
джибекирге къараб, бармагъым бла да кёргюздум.
Олтургъанланы бир къаууму джётгюрюрге кюре-
ше, бетлерин бир-бири артларына тутдула, Хаджибе-
кир а темир бет ала да бир келди, артда дагъыда
ышармыш эте:

— Эй, ант джетмесин сеннъе, улан, мен да былай
арыкъ болмай, Маухача саубитген болсам, айтмаз
эдигиз ол атны. Да тохда, энди колхоз джашауда биз
да бир семирир эсег а,— деди.

— Семирге эдинъ, бир джууургъанны тюбюнде,
ма ол джууургъандан къркъама ансы, колхоз дегенни
къалгъаны уа аман болмазчады,— деди Къолдайлан-
нъан Сейир.

— Ол джууургъанны тюбюне киргенликге да сени
киши сан этерик тюлдю, къркъама, илябатдача эки
гютдю джаягъынъ, чюгюндюрча кызыарыб хунт бур-
нунъ бла не этерикди сени, ма кызла бла ариу къа-
тынлагъа оюн боллукъду ансы,— деб келю бла айта,
айтмай эсе да Забит Мусос алай айтыб, джетиб тур-
гъан сакъалын кълуну аязы бла сылады.

— Джанынъа кърман болайым, аллайла этиб
джюрегибизни алма, бир аллах, атамы джаны ючюн,
асыры къркъгъандан танъа джукълаб чыкъмайма,---

деб анам Даутаны, Мариямны кьоркьюуун эте, ичин айтды.

— Барыбызны да ичибизни кьалтыратхан ол тюлюдю, — деди Голлас Дола.

— Арабин аллах, ол уллу джууургъанланы ким тиге болур экен?

— Да тигиб а ким тигерикди, Москуада тигилиб келликдиле деб алай айтадыла.

— Энди ариу, сау Хурзукну адамына болурлай бир джууургъан кьалай болур? Не уа аны джабыб кьалайда джатарыкъды халкъ.

Бу айтыулагъа тынъылаб туруб, школда устазыбызны сёзлери эсиме тюшдюле.

— Да бизге школда алай айтмайды да Фёдор Федорович, — деб башларындан кьычырдым. Мен энди элни ортасында школда окъуйма.

— Кьалай айтады да, джанынъа? — деб бары бери, манъа, кьарадыла.

— Хар ким юйюнде кесини джууургъанын джабарыкъды, сауутлары, тауукълары да кеслериникиле боллукъдула дейди, — дедим.

— Да аны уа халкъны алдар ючюн айтады устазыгъыз да, — деб Забит Мусос бюсюреусюз кибик айтханлай, бир джолда ол мени Бекмырзаны тереклеринден ташла бла кьысдагъаны эсиме тюшюб:

— Сен Бекмырзалары джанлыса, алай болмаса, ол кюн меннъе алмаладан джыяргъа да кьояр эдинъ, — деб, тамам кёлум бла кьыйналыб айтдым.

Анам джунчуду.

— Да, сенми эдинъ ол сора, кьанджилик, — деген кибик эте, Мусос ары-бери бурдурургъа кюрешди.

— Аперим, кьарнашыма, сизни Педуругъуз аман

ашхы адамды. Ол алдарыкъ тюлдю. Мен анъа, санъа да ийнанам. Энди биз сениъе деб джыйылгъан эдик сизге. Даутаны ёмюрде юйде кёрмейсе, ма муну окъутургъа келгенбиз, — деб, хурджунундан ариу бюкленнъен бир газетни чыгъарыб, Джаргъакъ Хаджибекир кеси ёрге къобуб, меннъе тутду. — Мында колхозну юсюнден не зат бар эсе да бир окъучу,— деди.

Мен джазылгъанланы башларына къарай барыб, «Колхозгъа-артелге» деб бир назмуну эследим. Ол Ёртенланы Азретникиди. Назмуну окъугъандан сюйгеним а болмаучанды, иги окъугъаным ючюн таб бирбирде ёчге школда карандаш, резин, тетрадь да бернучендиле. Юйде адамланы да асламыракъ кёрюб, тамам кёлюмю салыб окъудум:

Джарлы халкъ эришиб,
Ёчешиб эл-элге,
Қирейик бирлешиб,
Колхозгъа, артелге.
Эшит! Энд, Коммуна,
Коммуна дейдиле,
Ёмюрле бойнуна,
Эзилген эллиле.
Ара мюлк керекди
Инсанла улуна,
Салайыкъ джюрекни
Аны кенъ джолуна.
Олду берч къолланы
Тюблюкден чыгъарлыкъ,
Кулакны, молланы,
Халларына тарлыкъ.

Окьюй бара, кёзлерим да аз-аз алагъа джетеди.
Ауузларын ачыб къалгъанларын эслегенимде уа, бю-
тюн да кёллениб окюдум:

Эски тамырлары
Эл мюлкню къурусун,
Шкырна тууарлары
Заводха бурулсун.
Эй, урунъан элли,
Терилме онъ-солгъа!
Къаты эт да белни,
Чыкъ, джёнъер, хакъ джолгъа!
Къызыл ант беребиз,
Ечешиб эл-элге,
Кирдик эм киребиз,
Колхозгъа, артелге!

Мен окьуб бошаб, юй тюрюндегилеге къарагъа-
нымда, менден кёзлерин алмай, ауузларын ачыб тура
эдиле. Сора бироздан Кюйген-кёсеубаш Балдан:

— Бош къоркъабыз, тоба, майна Терезе элинде
холхоз болгъандыла. Биздеги иш этиб барыб келген-
ди ары. Бу назмуну хар сёзюне да мен къол салгъан-
ча ийнанам. Газетде ётюрюкнюмю джазарыкъдыла
санъа,— дей, беллигин тарта, ёрге къобду. Аны ызын-
дан къалгъанла да къобдула.

— Малчыкъларыбызны да бош зыраф этдик дей-
ме, тейри, туураб... туураб...

— Эй, кюй, къалай алай болса да кесинъи юйде-
гинъ къабханы игиди, элтиб колхозгъа бергенден эсе.
Эитда табылгъанны кесерге керекди,— деди Забит
Мусос.

— Да биздеги алай этиб джанъыз Гылджабызны бойнун тартды да энди аўузубузгъа кышлыкъ къозлай турады,— деди Бурунсуз.

— Билемисиз, ахырысы, мал болгъаныбызны туурагъанбыз да бир улуу сары кишдигибиз барды да ол чардакъдан этлени ташый да къазанда суудан иче ох деди,— деб хапар айтды Дола.

Алай эте, бири айтханнъа бири ийнанмай, акгыл-тегил бола, умут бла муратны арасында сѣлеше, кичи тамаданы аллына не, эшикден чыкъдыла.

Бизни да бир ийнек бла эки къоюбуз бар эди да, ол эки къой къакъ болуб гѣзеннѣ тагъылгъанлы иги кесек болады. Даўта областха кетген эди да ол заманда анам кесдириб къойгъанды. Ичинден тѣрт ай болгъан къозусун да атхан эдик. Энди ийнекни, Даўтаны, мени къайгъыбыз анамы башын тели этиб бошагъанды. Асыры сагъыш басхандан анам бир-бирде сѣлеше тургъан сѣзюн унутуб да къоюучанды. Мен аны алай кѣрсем, асыры джазыкъсыннъандан не этерге билмей, барыб къойнуна башымы салыучанма.

— Къалай этейик да, къалай этсин да экен адам,— деб тышындан айтса да ол сорууну анам кеси кесине соргъанын анъыладым.

— Анам, не затха?

— Не затха да, не затха да, джашчыкъ!

— Ийнегибизни тамбла элт да, биз да колхозгъа кирейик, майна, ненча юй киргенди, алагъа джукъ да болмай турады да,— деб анама алай айтыб, «ма бу колхозду», деб меннѣ бир къауум сабийле школда, орамда да алай айтырыкълары кѣзюме кѣрюнеди. «Аймысына, айтсынла» деб дагъыда кесиме кѣл этдим.

— Ийнек бла кьойсала уа баш уруб да барыр эдим.

— Да сора не?

— Сиз экигизге кьоркьама.

— Кёрюрсе, ання, бизге джукъ да болса, школгъа иерге да кьоркьа эдинъ да сен мени?!

Даута не бек анъылатыб кюрешсе да, анам бу колхоз деген чотдан уллу кьоркьгъанды. Даутадан эсе башха адамны айтханына бек ийнанады.

— Джашчыкъ, сен устазынъа былай джашыртын бир сорчу, къалай этейик, къалай болур деб, сора анъа кёре этербиз,—деб бу оноу эсине тюшгенине кьууана, джарыды.

Ол кюнню экинчи кюнюнде бизни дерсибиз башалгъанында, Федор Федорович мени бла бизге келди. Даутагъа билдирмей келтиргенбиз. Анам джангъы аулангъан сютбашы бла асыраб тургъан акъ будай унундан гырджын этиб, аллына салды. Дагъыда бирздан хычын этерге отха гардош асды. «Эт чыгъарыргъа уа кьоркьаса, ання»,—деб кёлюме алай келиб, ышармыш болдум.

Федор Федоровични бизге келгенин къалай эшитдиле эсе да ол сагъатлай хоншуларыбыз келдиле. Къынъыр Узейир, хикги Батал, Окучукъ, дагъыда кимни айтайым, Джибекге дери джыйылгъандыла.

Федор Федоровични мен ол кюнча бир да билмей эдим. Ой, ол бир адамды! Былайда селешгенини къатында школда уа джукъ да тюл кёре эдим. Туугъан къарнашларыча джыйылгъанла аны хар сёзюне алай тынъыладыла. Мени тылмачлыгъым джетмеген джерге кеси да болуша, колхозну юсюнден алагъа бютеу болгъанны болумуча айтды.

— Пиодур, джаным, кёзюм, былай бир айтыб кьой, ким чыгъарды бу холхоз деген затны?— деди кьынъыр Юзеир. Анъа алгъын кьодучу Юзеир дей эдиле, энди мыртазакъ дейдиле.

— Владимир Ильич Ленин,— деди Федор Федорович, узун къара мыйыкъларыны тюбюнде базыкъ эринлери ышара.

— Ленинми?— дедиле бир аууздан.

— Хо, Владимир Ильич.

— Да сора, джанымы кыйыры, Ленин уллу джууургъанны тюбюне джыйыгъыз деб къалай айтыр.

— Ол алай айтмагъанды.

— Да сора бу айтыу неди да?

— Аны Ленинни, партияны джаулары айтадыла. Байла, бийле айтадыла.

— Да сора малланы уа нек аладыла?

— Ортагъа салыргъа.

— Кимни ортасына?

— Колхозгъа киргенлени.

— Да сора мени малыма анда ким джан аурутурукъду?

— Сен бириникине, бири да сеникине. Барысы да барынъы малына.

— Къош, мал нёгерчамы?

— Хо.

— Андан сора уа неме,.. Педр Педрич, неме... къатынла бла кызла къалай боллукъдула? — деб кечирек келиб къошулгъан Чючю, кирпич ышанларын дженъил-дженъил къагъа сорду.

— Сеннъе уа не къатын, кыз къайгъы керекди, джо... джолдаш?!— деди Мауха.

— Тейри да адамы, сенден бир кьутулурму эдим дей эдим, а кьатын. Сенден кьутулсам, бир чырайлыракъгъа тюртюлюрмем дей эдим джууургъан тюртюнде...

— Кесинь чырайлы болгъа эдинь да тюртюлген да этгеединь,— деди анъа Мауха да.

— Джолдашла, кьыз-къатын да юйюнде джашагъаныча джашарыкъды, мал ортада боллукъду, джерге-малгъа да бирден къараб, хайырын арада юлешириксиз. Колхоз — джашауну тынч этген, хайырлы бир затды. Владимир Ильич аны ючюн осият этгенди ол джашауну кьурагъыз деб,— деди Федор Федорович.

Ашхам байланнъынчы ала сёлешиб туруб, сора эркишиле Федор Федоровични ашыра чыкъдыла. Тиширыула да чачылдыла. Джолкъанны Даута ликбезге джюрютюучю кьызчыгъы тегерек тюр джасдыкчыкыгъа олтуруб баш къагъа тургъанын мен эслей эдим, сора атасы — Джаргъакъ Хаджибекир устазны ашырыб бизге кирир-кирмез, кьызчыкъ тёнъереб башчыгъын тырхыкга урду.

— Къатыб къалмагъын сен огъесе, тулунъу теше эдинь да,— деб анасы Джолкъан кьойнуна алгъанында, кьызчыкъ, джылагъан зат да этмей, кёзчюклерин ууа:

— Джукум тюртед да коймайды соля,— деб барыбызны да кюлдюрдю. Даута хар джал алгъаны сайын бу кьызчыкыгъа (атына Цеткин атагъандыла) бир саугъачыкъ этмей кьоймайды. Тюнене джалындан да алакытай чебгенликчик алыб келгенди.

Джал дегенлей Даута алгъан ачхасын толусу бланамы кьолуна береди, анам да ол ачхагъа Даутагъа

берне джыяды. «Даута, билсе, унарыкъ тюлдю» деб алгъан-алгъанын Айшатлагъа салыб барады.

Иги кез байланыб Даута юйге келди. Кемал да аны ашыра келиб, бизге киргенди.

Мен терезе джанында олтуруб анамы эски «Зингер» мешинасыны къанъасында дерс эте турама: эки-сини да бетлери тюрлениб арыб олтургъанларын эс-леб, ручкамы артып тишим бла эзе, алагъа бурулдум.

Анам алларына бышлакъ биширген бла гырджын сала:

— Не эсе да бир къайгъыгъыз болур дейме, а джаш, а кыз?— деб сорду.

— Игитда болады къайгъы, атасы эри болуб, сен да халкъгъа иги деб кюрешесе, халкъ да сени сёзюню анъыламайды,— деб Даута юсюнде къара палтонун тешиб чюйге тагъа, чындай джаулугъун да табджаннъа ата, ачыулу айтды.

— Даута, сен ачыуланма, халкъ бек ариу биледи терсни, тюзю. Билмегенлеге уа анъылатыргъа борчубузду да, анъылатабыз, — деди Кемал, шинелини джылтырауукъ тюймелерин бошлай.

— Сен бир джанындан анъылатханынъы бир джанындан терсине сюрюб барадыла сора уа..

— Не болгъанды, кызчыкъ?

— Болуб а не болгъанды, Айшатлары кирген Ворошилов колхозгъа Хасанланы Ожай да кирген эди. Аны эшитгенлей, къатыны сабийлерин да джыйыб, ата юйюне кетиб къалгъанды.

— Да нек сора?

— Мен колхозчу бла джашарыкъ тюлме, бютеу колхозгъа къатын боллугъум да джокъду,— деб кетген эди.

— Энди уа?

— Энди уа ма, тюенели барыб анъылатыб кюре-шебиз, не этдик эсек да джыйдыкъ юйюне,— деди Кемал туурагъанны кыйырындан сындыра.

— Анам, ийнекни Асландан иерсе колхозгъа, Ворошилов атлы колхозгъа, бизни джаздырыб келеме колхозгъа,— деб анама къарады.

Анам иреагъач бла тери тарта тургъанлай, аягъын да аны бауундан алыб джерге салмай, бир къолу териде, бир къолу иреагъачда тургъанлай, Даутагъа къарады. Бети илей тургъан терисича агъаргъанды. Тагъылыб тургъан аягъы бла къоллары къарышыб къалгъанча турады. Мен къоркъуб, анама сюрюннъенлей, Даута менден алгъа джетиб «Аначыгъым, къууан, тынч джашаугъа кире айланабыз» деб анамы къучакълаб, сора къолун-аягъын бошатды. Анам келиб туб джасдыкъчыкъгъа олтурду. Сора бираздан:

— Кемал, а джаш, бу адам (Даутагъа) меннъе чекдирмеген хал къалмады. Кёрдюнъ, мен унамагъанлай кетиб...

— Къуллукъчу болуб келди, Кеминат. Тиширыу-ланы джашаугъа къошду, къаллай алапат ишле этеди?— деди Кемал ышара.

— Ол бары да алай болур, ёзге, элде айлангъан кызыны ким излерики юйюне. Мен аны барыны да сагъышын этиб турама...

— Эй, Кеминат, аны бир джаш излейди да, аллай джаш юч ёзенде джанъыз олду... Кеси да меннъе бу сагъатда огъуна кюеулюк этиб джюрюйдю. Джамал деб эшитген болурса, Кеминат, не?

Даута башында кызыл косынкача кызарды дейме, патеген лампа джарыкъда иги эслейелмедим. Ана-

мы биягы огъурлу кёзлери ышара, отда нарат кёсеулеге тюрт-мюрт этди. Сора бираздан:

— Ахырысы, мен энди колхозда, мен не этерикме? Бу сабий не этерикди? Даўта эсе уа бизники тюлдю, элникиди? Не уа ийнекчикни да ары берсек, акъ суусуз къалай джашарыкъбыз?— деди анам Кемалгъа къараб.

— Даўта асыры ашыкъгъанлыкъ этгенди, ийнекни берлик тюлсюз. Керти айтады, акъ суусуз къайдан болсунла. ТОЗ кеси берген ийнекни энди колхоз аллыгы джокъду,— деди Кемал ашаб бошаб. Эртденбла эртде Къазийланы тийреге барыргъа керекме,— деб ёрге къобду Кемал.

— Не затха, джаным?

— Анда оналты юйден бир колхоз болгъан эди, энди онусу къалгъанды.

— Нек, джаным?

— Колхозгъа алгъан заманда, уставгъа къол салгъанларында хар джан башындан 30-шар гюренке ун айына, юч айгъа да бичен берирге айтыб, бермей къойгъандыла да аны ючюн чачылгъандыла. Терсни, тюзю айырыргъа керекди барыб. Джамал бла мен барлыкъбыз,— дей Кемал Даўтагъа ышармыш къарай, саламлашыб кетди.

Даўта бир да бир тюрлю болгъанды: юсюнде комсомол кёлеги, къара юбкасы, чачы чубур кесилиб, белинде джассы къубас белибауу, къысха сёзю, бизге кёргюзюучю киноларында командирлеге ушайды. Къызылы бла агъын тёкген бетинде бир суююмлюк барды!

Анам да, Даўта да сёлеше къалыб, мен тешилиб оршума джатдым. Чыммакъ акъ тери джууургъаны-

бызны кьоюб, анам энди менге кьолан алакьытай ичли бир джууургьанны джабады.

— Мен джатаргьа орунну джылытыб тур,— деб анам тёрт джанамы кьысдырды.

Ай, анасыны, анамы сууукъ аякълары этиме дже-тиб уяндым ансың, мен бир залим тьш кёре тура эдим...

...Мен ёмюрюмде эшитмеген бир алаамат джыр тюз бизни терезеден кьулагьыма келди. Ол джыр адамча сёлешиб, менге: «Олтур кьанатларыма» деб чакьырды. Кьууаннъандан джюрегим учунуб, джюрюб чыкьмай, учуб чыкьгьанча эшикге чыкьгьанымда, ол мени кьучакьлаб, сора кьанатына олтуртду. Анам айтыучу Джабраил мёлек мени алдаб кьайры эсе да элте болурму деб кьоркьаракъ болдум. Ол а мен ичимден этген сагьышны билиб: «Огъай, Аслан, мен мёлек тьлме, мен джырма, барынъы да джырыма, Джерни джырыма, сен иги джаш болгьанынъ ючюн джер-суу кёргюзюб кьайтырыкьма», — деди. Сора кьууандым. Джыр кесин джырлаб барады, мен да юсюнде кьууанч тыбырлы болуб барама. Ол джырда болмагьан джыр эшитмедим: Хурзукда алаамат кьобузчу Чукьютны тартыулары да, Мисир джырлаучу джырла да, «Интернационал» да, Керти кьыл кьобуз бла согьуучу кьарачай джырла да, «Беснуйтесь, тираны!», «Костер», «Смело товарищи в ногу», ол огъай, бизни Мариямны ийнарлары да — бары да бу джырда кёре эдим!

Джыр мени юч ёзенни башы бла тауланы кьар тёббелерине тие, учуруб айлацады. Хай, хай, хай! Кьалай алаамат джерле бардыла! Бу уллу Камды. Бу уа Уллу Хурзукду. Ма былайы Ёлмез тьубюдю. Бу

Махарды, энди уа Хурла кѣлге келдик деб бир сеѣир джерлеге айландырды.

Кюн асыры ариудан кѣзлерими кѣаматады, алай а мен кюнню кѣучагѣыма алыб, ѣзенлеге бюрке-рим келеди. Кесим да ѣмюрюмде эшитмеген, билмеген бир джырны джырлаб барама. Дюн-дуння деген кѣаллай бир эсе, аллай бир кѣууанчым барды. Алай а, тохда, бу неди? Джыр ол ариу макѣамланы кѣоюб, хыны болду. Кѣар басхан бир ѣзенчикни башында кѣалкѣабыз. Бираздан энишге эниѣенден эне тебр-дик. Ма тѣрт джанындан боран ура тургѣан бир кѣош. Джыр мени ары алыб кирди. Тохда, бу не затды? Салам мурджарда мени тенѣим Аскер кѣе-бише тенѣереб турады (Аскер мени бла окѣуй тур-гѣанлай, юч айны мындан алгѣа анасы Бекмырзаны джашына джалгѣа тутдуруб иѣгенди. Школдан ненча кере излеселе да бир—Учкуланда, бир Кѣарт-Джурт-дады деб тюбюн бермейдиле). Эки эрни асыры кѣур-гѣакѣсыгѣандан, сууукѣа джарылгѣандан кѣан чы-гѣыб келеди.

— Аскер! —деб мен джырны кѣанатындан чыгѣар-гѣа тебрегенлей, Джыр кеси мени ариу тюшюрюб, Аскерни кѣатына олтуртду. Мен кѣолум бла аны кѣыркѣа башын сылай:

— Аскер, биз школда сени хаман излеб турабыз. Нек кетиб кѣалгѣанса? Бекмырзалагѣа джалгѣа кир-мей, колхозгѣа кирсенѣ а. Бизни тийре энди бары да кире айланады. Биз энди джангѣы китаб да окѣуйбуз. Клубда оюн да саллыкѣбыз. Биз сеннѣе болушуб, дерследе бизни джетерча этербиз. Кел, Джыр кѣанат-ларында бизни кѣб джерге элтирикди,— дедим.

Джыр а аны башында кѣанатларын кѣксюл кѣгюр-

чюнча кьагъа, бир сейир ауазланы джырлайды. Ол джырлаб баргъанча Аскер да кёзлерин ача, ышара, кьобхандан кьоба келиб, джырны бир кьанатына минди.

— Мен окъургъа сюеме, джалчы болургъа сюймейме. Юйюбюз зор бла ийгенди. Мында уа мен эртденден инъирге дери сюрюуде гыз-гыз эте айланама; кьарным ачдан тоймайды, юсюм кийимли болмайды,— деб джылаб айтды.

Джыр биягъынлай ариу джырлай, биз да аны кьанатларындан эжиуню кьура, тауладан да мийик ёрлеб, булутсуз кёкге чыкьдыкь. «Энди мен сизни шкодугъузгъа элтейим,— деб Джыр бизни алыб тебренлей, уяныб кьалдым.

Эрлай башымы джасдыкьдан алыб, орунда олтура:

— Аскер не болду? Джыр кьайры кетди? — деб сордум.

— Оу, акъыз, бу былай нек этеди, Даута?

Олтуруб лампаны джанында не зат эсе да окъуй тургъан Даута мени таба айланыб:

— Не болду? — деди.

— Аскер не болду, биз аны кьошдан алыб келе эдик бусагъатда,— деб алай айтыб, сора ол бары да тюшюм болгъанын эскериб, бушуу эте, ызыма джатдым.

— Аскерни юсюнден а уллу сёз болуб, анасын да чакьырыб сёлешгенме мен. Джа... комсомол ячейканы секретары бу эки-юч кюнде аны шкодугъа джюрюрча этерикди,— деди Даута.— Газетге джазаргъа керек эди аны юсюнден. Ол да алай болсун, анам, договор бла болджалы джетмегенлей бир кьауум байла джалчыланы кьысдаб иедиле.

— Алагъа уа не оноу этесиз да? Договорлагъа дуння кѳууаныб тура эди...

— Болджалына дери не джал кесилген эсе, аны алыб бериб кѳоябыз.

Аскерни тюшюмде алай инджилиб кѳргеним, газетге джазаргъа керекди деб Даутаны айтханы эсимден, кѳзюмден кетмегенлей эртденбласында школгъа алай барама. «Къалай джазаргъа керекди экен газетге? Не айтыб, не деб? — Къалайгъа? Кимге?» Бу сагъышла башымдан кетмегенлей дерследен бошаб, юйге къайтдым.

Анам саба бла кийизлик джюн чагъа тура эди. Мен а ашаб, ичиб бошагъанлай, газетге джазаргъа деб олтурдум. Былай башладым: «Газет, мени сенден бир тилерим барды: мени тенъим Аскерни школдан алыб джалгъа бергендиле, мен тюшюмде да кѳрдюм ол ауруб сууукъдан, ачдан ѳле тургъанын. Совет власта окъумай киши къалыргъа болмайды деб бизни Даута алай айтады, Даута уа ѳтюрюк чыртда айтмайды, сора Аскер нек къалады» деб алай джазыб, къагъытдан тигиб конверт этиб, дагъыда аны бла кѳоймай, тылы бла да джабышдырыб, «Къарачай Шахарда газетге» деб тышына джаздым. Экинчи кюн школгъа бара къайтыб почтагъа бердим.

Сейир-аламат! Бир талай кюнден мен джазгъан газетде чыгъыб, тюбюне да «Аслан» деб джазылыб тура эди. Тукъумуму джазаргъа билмеген эдим. Аскерни тукъумун да салмагъан эдим.

Газетде уа былай джазылгъан эди: «Хурзук элинде (къайсы школда болгъанын селькор джазалмагъанды) Аскер деген сохда джашчыкъны школда окъуй тургъанлай алыб джалгъа бергендиле. Учкулан

районо кысха заманны ичинде аны табыб школгъа къайтарыргъа борчлуду».

Ол газетни анам кюбюрчекге салыб асырады. Бизге адам келсе уа, сѣз нени юсюнден барса да артын ол газет бла бошаб, анам чыгъарыб:

— Бу джапысы бла кѣресе, джаным, газет-мезет деб айлангъанын. Ма былайында «Аслан» деб джазылгъанды дейдиле,— деб кѣрдеуѳк кюйдюрген баш бармагъы бла мени атым джазылгъан джерни кѣргюзеди.

— Астооприлла, сора Асланны кючю бла къайтаргъандыла Аскерни, алаймыды?

— Хо, джаным, алайды. Учкуландан да адамла келген эдиле деб Даута алай айта эди.

II.

Хурзукда джашау къалай эсе да ѳмюрю джукълаб туруб, энди уяныб, къайры эсе да джортуб тебregenча алай кѣрюнеди. Мени алкъын бегимеген акъылым ол затланы айырмайды, алай а алгъын айтханымча, джюрегим сезеди. Адамла огъай эсенъ, таш да, тау да ѳрелегенчады. Биз, сабийле да, уллуланы ауруулары тийген болур, ѳрелеббиз: бююн не джанъылыкъ болады, бюгече уа не болады деб, къулакъларыбыз ѳрге туруб турады.

Эсимдеди, токълу тоймаз тогъуз кюнледе эди. Аяз ийиреди. Бал четенден чибинле къотарылгъанча, школну арбазына къотарылыб, къабакъ эшиклеринден Советни арбазына чыкгъаныкъда, бу уллу арбаз адамдан тыкъ-тыкълама болуб тура эди. Биз да ала-

ны араларына кысыдыркылача сугъулуб, бир такыйкыаны ичинде тас болдукъ.

Адамла бары бирден селешедиле. Къоллары, уллу джелде терекле силкиниб бутакълары бири-бирине чалышханча, алай кымылдайдыла. Мыйыкылы эркишилени мыйыкылары кырау тартыбды, тиширыулары да чындай джаулукуларыны ауузларына джетген джерлери жанъы тюк ургъан боз кыйну терисича алайды.

Была нек джыйылгъан болурла? Былай кюзгъа-лыб некдиле? Бу кышхы сууукъ кюн а не жанъы-лыкыны бере айлана болур?

— Сууукъдан къатабыз да табу, не затха джыйгъандыла бизни бери?!

— Сени зор бла киши да джыймагъанды, къралгъа оноу этерге келгенсе, аны башынъа сыйгъа санасанъ а.

— Ой, мен джапба, сенмисе, Эрши, башынъы гыламыла байлагъанса да кимсе деб турама. Ол биздеги иерге унамагъанлай келгенме да излегинчи къайталсам деб ашыгъыб айтханлыгъымды...

— Бир дыф десинчи, кесим огъуна барыб керегин берирме. Мен делегатма, Женотделни ишин джюрютгенлени бириме. Мени баш иеми этгенлерин а бир билге эдинъ... Джыйырма бла он джылны бирге джашаб туруб, сора мен делегат болгъанымда, ол мени кыйду...

— Ах, мен джапба...

— Юйдегиленнъен джашла, кызла болгъанлай, айтханымча, кыйду. «Мени адамым меники болургъа керекди, элники болмай», деб сёзю ол эди.

— Ах, мен джапба, сора уа?

— Да сора уа не. Экибиз эки юйде от тамызыб, юйдегим да мени джанлы болуб иги кесекни турдукъ. Мен анъа джалынныкъды деб акъылы алай болур эди. Джалынмагъаем бир да! Не затха джалынныкъ эдим?! Мен тиширыула да адамгъа къошулсунла деб айланнъандан озуб къахмелик, гаджиликми эте эдим!

— Бир джолда уа экибиз да суу алыргъа барыб тюбегенимде «А киши, мен башыма иш этсем, тоума келирмисе» дедим ачыудан.

— Сора уа, Эрши?!

— Да не сора уа, кеси келиб джалыннъанында не этерик эдим... къойдум.

— Энди уа...

— Энди уа, энди, майна къулакъ салчы, къаллай адам болгъан эсе да,— деб ол Эрши деген къатын къолу бла арлагъыракъда бир акътон къартны кёргюздю. Мен да ол кёргюзген джанына къарагъанымда, къырау тартыб узун сакъаллары бири-бирине тие, аууз, тылпыулары аязда билине, эки къарт къызыу сёлешедиле. Акътон (Эршини эри) сюзюк чебген тышлы тону болгъан къартха:

— Сен бир джанынъы тартсанъ, бир джанынъ ачыла тургъанлай, холхозгъа кирмей джаханимгеми кирликсе?— деб сууукъдан джылай тургъан кёзлерин анъа битдирди.

— Таб айтдырмай къоймай эсенъ, джаханимге да кирликме холхозгъа киргенден эсе. Малымы, джанымы да сени холхозунъа берирге мен телими болгъанма?!

— Малымы, джанымы, похуму да бериб сора мен телиденми турама да?

— Да не табыб тураса да...?

— Ёзгем джокъ эсе да, гырджын табама. Сый табдым. Адамгъа къошулдум. Джерли болдум. Мамым аш табады...

— Тохда, ол ашны ашатыргъа мал табмай да къалырса.

— Аймыса, холхозда болса, менде да болады.

— Ахрысы холхоз ючюн кесинъи джыртдыраса. Холхоз деген не сёздю, аны уа билемисе?.. — Айтмагъа эдинъ бир да аны не болгъанын дегенча къартчыкъ алай сакълайды.

— Холхозму? Холхоз деб а нёгер джашауъгъа айтады.

— Огъай, ол сёз кеси неди дейме.

— Ол сёзмю? Да ол сёз а... ол сёз а холхозду,— деб Эршини эри кеси да акгыллы айтды.

Бу кёзюуде Советни коридорундан Мустафаны «Джолдашла» деген тауушу чыкъгъанлай, адамла бирден шум болдула, алай а сууукъдан аякъларын джерге-джерге ургъан тауушлары тохдамайды.

— Джолдашла, — деди джанъыдан Мустафа, — барынъ да сыйынырча клубубуз болса, сизни былайда сууукъдан къакъ этерик тюл эдик. Джыймай а боллукъ тюл эди. Къысхача хапарыбыз ма былайды: бютеу къралда кеси къыйыны бла джашагъан пролетариатла, алай дегенибиз, элчиле колхозлагъа, артеллеге киредиле. Ол джол пролетарланы вожду Владимир Ильич кёргюзген джолду...

— Ол айтхан эсе, Хурзук эли да холхоз болургъа керекди, — деб къайсы эсе да къычырды.

— Да болуб баргъанын кёре шойса да! — деб да бир джууаб эшитилди.

— Болгъан алаймыды, сизни тийре терсине тартыб турады сора!

Адамла Мустафаны кѳююб бири-бири бла даулашыргъа кирдиле. Ол да, аны къатында Кемал, Джамал, Даута — дагъыда кѳбле да тохдар эселе уа деб сакълайдыла.

— Бизни тийре терсине тарта эсе, сизники тюзюне тартыб бир юлгю берсе уа!

— Джолдашла,— деб Мустафа алай айтыб, джѳт-гюрген да этди. Джолдашла, бир кесек эс бѳлюгюз бери, сууукъ биширеди, болайыкъ.

— Сууукъ тюлдю биширген, сени холхозунъду биширген, кюйдюрген да,— деб ол Эршини эри бла сѳлешген къартчыкъ кычырды.

— Тюз айтады, бизни аталарыбыз аналарыбыз да холхозсуз джашаб кетгендиле, биз да ѳлмезбиз холхозсуз, ала ѳлмеген.

— Биз аталарыбыз, аналарыбыз джашагъан джашау бла барлыкъ тюлбюз. Тыбырынъ кѳруб, башынъда бир сууунъ бар эсе, эскерсенъ а джер юлюшлю болгъанынъы. Тейри да адамы, ант этдирсегиз этерме, ма ол айтыула байланы джырларыдыла,— деб бир къарт барына бирча айтыб, джерге тюкюрдю.

— Алайды, алайды! — деб кычырдыла.

Мустафа не кычыралгъанын кычырды:

— Джолдашла, бизни элде кесигиз билгенден талай колхоз кѳуралгъанды. Алада бегимлиси, бегимсизи да бар: алада былтыр джерге, малгъа иги къараб хайыр алгъанла да бар. Бюгюн биз бир затны сезерге керекбиз. Уллу Къарачайдан чыгъыб, Совет власть берген эркин джерледе. Ючкѳкен деб уллу эл кѳуралгъанын билесиз. Ол элни партиякасыны

коммунистлери джыйылыб, бары да колхозгъа кирирге оноулашхандыла. Бютеу элде да бир джанъыз юй къоймай, кеслери разылыкълары бла колхозгъа алыргъа, бу ишде соцэришиуге Хурзукну, Ташкёпюрню, Огъары-Тебердини, Ысхауатны, Огъары-Мараны чакъырадыла. Биз алагъа джууаб этерге керекбиз,—деб ол сёзюн бошагъанлай, дуня гъаж-гъуж болду. Бу къатышыуда Джамалны ариу ачыкъ тауушу чыкъды:

— Джолдашла, Хурзук элде джюзге джууукъ комсомолчу барды. Эркиши, тишируу комсомол ячейка да энди бирбиз. Бютеу да биз экиджюзге джетебиз. Биз, Ленинчи комсомолчула, кесибизни багъалы атабыз Ленини осиятын толтура, барыбыз да колхозгъа кирирге оноулашханбыз, бу затха бютеу хурзукчуланы чакъырабыз,—деб эртдеден эшикге чыгъарылыб, къызыл джабыу джайылыб тургъан столну джанына олтурду. Къолундан чындай къолкъабларын тешиб столгъа салды. Акъ чубур тончугъуну юсю бла кенделен тагъылыб тургъан къубас сумкасындан къагъытла чыгъарыб эки джерге салды да, сора Даутаны бир джанына олтуртуб кеси да олтурду. Столгъа комсомолчула уллу тизгин болдула:

— Ах, мен джарлы, джашчыкъ, не этесе, сорууунъ орууунъ болмагъанлай?! — деб бир къатын комсомолчу джашына барыб джабышды. Джашы анасыны къолларын акъырын юсюнден алгъан болмаса, джууаб этмей, столда къагъытха къол салды. Аны анасы къатыннъа бир башха тишируу:

— Акъыз джарлы, сабийинъ комсомол болуб, оноу эте биле эсе, айыб тюлмюдю халкъны аллында аны уялтыргъа?—деб бурнун тартыб, къолун полтонджаулугъуна сугъа, бир джанына бурулду.

— Джамагъат, Хурзук эли адебни, намысны сакълай билген бир элди. Биз Ючкёкенден артха къалыргъа джарамаз. Ким джазылады? — деб Кемал джалан къолун шинелини тюймелерини арасына салды.

— Меннъе бир сёз берсенъ а, — деди биреу. Аякъларымы бурунларына туруб къарагъанымда, ол а бизни Айшатны эри Джарашды уллу, акъ башлыгъы башына чырмалыб, аяздан чюгюндюр болуб тургъан бетинде къысха мыйыкчыкълары къараладыла. Акъ тонуну бели наршаб салыннъан белибау бла буууллубду. Тери къолкъабларыны къыйырларындан боз джюнлери къарабды. Къара ышымлары бла къара боялгъан чарыкълары къарда бютюн да къараладыла.

— Джамагъат, — деди бизни Хаджибекир, бирча джумушакъ ауазы бла. — Мен аны, муну билмейме, кесибизни джашауубуздан айтыргъа излейме. Бизни тийреде оналты юйден бир колхоз къуралгъанды. Аны 1960 десетина, эсе да, га, джери барды. ТОЗ бола келиб, колхоз алай болгъанбыз. Джай джайлыкъгъа бир джерге чыкъдыкъ. Колхозну члени Мамаланы Ожайны джугъу джокъ эди, анъа колхоз бир ийнек бергенди. Сабанын да сургенди. Энди джаз, джерибиз болгъан джерге барыб орналыргъа умут этебиз. Тийреде джумдурукъла колхозгъа былай айтадыла: «Колхозгъа 20 метр узунлугъу, 10 метр кенълиги болгъан бир джууургъан берликдиле. Бары аны тюбюнде джатарыкъдыла». Алай айтыб колхозну чачаргъа умут этедиле. Гыр-гыр этген этсин, биз тутхан ишибизге ийнанабыз. Бирикмеклик джашауу тынч болгъанын кёребиз.

Аны юсюне да бизни тийреде тауукъ артель да къуралгъанды. Членлери да барды. Совет тауукъ орун этерге къанъала бергенди. Болушком 100 сом бергенди. Ол ачхагъа тауукъла аладыла. Дагъыда башха артель къуралгъанды. 300 квадрат джерге тюрлю-тюрлю урлукъла саллыкъбыз. Биз къоркъмайбыз, биригиб ишлерге сюебиз. Бирге джёнъерлик бла рысхы, мал кютмеклик тынчды. Аны кече да, кюн да кёребиз. Къарыуубузну салыб ол ишге кюреширикбиз. Бизни хоншу тийребиз Хасанлары да бизден юлгю алыргъа боллукъдула,— деб бошады.

Адамла биягъынлай дауур-суйюр болдула. «Тюз айтады! Тюз айтады!»—дегенле кёбдуле.

— Да ашхы улан, Хасанлары сизден артха къалыб билемисе ха? — деб биреулен Хаджибекирни алына барды. Мор башлыкъ, башына гыламыла байланыбды.--- Къалмагъандыла ёмюрде да. Холхозгъа кириуде да къаллыкъ тюл эдиле, ант этдире эсегиз этейим,— деб энди тамадала таба бурулду.— Биз онеки юй болуб холхоз къурагъан эдик, бизде землеустроитель иш бармады. Тёбентин келген бир газ-газ «холхоздан тышына чыгъама дегенни салгъан малы кесине берилмей, холхозгъа къаллыкъды» дегенинде, «марджады, казна бир малымы да берсе, казна аллай казна эсе, сора аны холхозун башын да халпамагъамы урама» деб чачылышыб тебреген эдик, алай а сознатель активист, комсомол начальник Джамал, джаш болса да баш болуб, бизге анъылатханлы, биз энди биригиб, джаз сабаннъа хазырланабыз,—деб, артхаракъгъа турду.

Кишиден да сёз алмагъанлай энди джаргъакъ Хаджибекир чыгъыб;

— Джамагъат, киригиз холхозгъа, биз да суйюб-мю кирген эдик, тейри. Мени да комсомолчу Махамет къоркъутуб кийирген эди, энди уа кысдасала да кетерик тюлме, тейри,— деди.

Ол джыйылгъанлада андан къарт болмаз эди, хыбырт тончугъу бла бир къартчыкъ таягъына таяна, ортагъа чыкъды. Тери къоллукъларын тешиб бир-бир тонуну къолтукъларына сукъду. Къабдал хурджунуна кючден-бутдан узалыб, андан къолджаулукъгъа чырмалгъан бир затны акъырын тешиб, сора ары, тамадала болгъан джанына, бери, халкъ табагъа, тутуб:

— Ма, джанымла, кёзюмле, бу адам не айтыб кетген эсе, аны этерге керекбиз. Къарачай джер къытлыкъдан инджилгенни мен бир айгъа айтыб да бошамам. Къул-бий айырыб, аны азабы уа ненча кирсиз джанны буугъанды?! Бюгюн былайгъа барынъ джыйылыб, таб бу ийириб баргъан сууукъну да эскермей, джашаугъа оноу этесиз. Айтчыгъыз бир, ма бу арбазгъа, былайы Совет болмай, правлен болгъан заманда, къайсы биригиз келиб оноу этгенсиз?! Сизге ким оноу соргъанды? Барын тюзюне бургъан ма бу кишиди, ма бу! — деб Ленинни учебникден ариу кесилиб алыннъан суратчыгъын ёрге тутду.— Бу не айта эсе, аны этген чырт джарсымазына мен толу ийнананама, чал сакъалым бла да ант этеме. Мен тогъузунчу онлугъума кириб барама, алай а кешеуеклени Ленин бизге ийгинчи тюзлюк джашау не болгъанын билмегенме, не кёрмегенме. Отха, джалыннъа десе да бу айтыб кетген затны баджарыргъа керекди. Джазчы мени, балам,—деб, къарт столну джанына барыб, къол салыуну орнуна баш бармагъын хазырлады. Аны ызы бла иги кесек адам тизилди.

Ач болгъаным бла аякъларым, бетим, къоллукъларымы ичинде къолларым бузлаб баргъанларын кеч эскердим.

Юйге кетерге деб адамла ортасындан бери тышына чыкъгъанымда, Алий да хуна юсюне миниб, къараб тура эди.

— Кёремисе, хар ким колхозгъа кирирге къол салыб баргъанларын,—деди Алий мени эслеб, алай а кёзлерин къызыл столдан алмай.

— Биз да киргенбиз, — деб кёлум кёлтюрюлюб айтдым.

— Маруша бла мен да кирлик эдик, юйде къалгъанларыбыздан къоркъабыз ансы,—деди ол, джазыла тургъанлагъа сукъланнъанча къарай.

Джашыртын киригиз.

— Алай болмайды дейдиле ансы, кёргенбиз.

— Қъачыгъыз да кетигиз.

Алий мен айтханны эшитдими, эшитмедими, билмейме, джууаб этмеди. Аны къуру да мыдах къараучу уллу кёзлери къызыл столдан айырылмай:

— Майна, энтда барадыла. Энтда майна, — деб, колхозгъа кирирге баргъанлагъа къарайды. Аны бетини сазлыгъы (бу сууукъда да) башындагъы акъ тёбедеойнар бёркюне ушайды. Белибауу белин асыры буугъандан, къара тышлы тонуну чыркълары токъал улакъны мюйюзлерича бери-бери тургъандыла.

Хуна башында сын болуб тургъан Алийни кетер къайгъысы джокъду. Мен а джыйылгъан джамагъатны кёзюм бла энтда бир къат аулаб, арбаздан джолгъа чыкъдым.

Орамда джан джокъду. Юй арбазлада да киши къымылдамайды.

Ма бизни колхозну арбазы. Бир джанында талай темир къаладжюк, плугла. Бир джанында да — узун габдешледе мулхарны юсюнде ийнекле, экеулен да тюблерин кюрей. Мен къылыч агъачладан ары къарагъанымда, бау кюрей тургъан башын да кѣлтюрменлей:

— Кел, улан, кел, холхоз малла къалай джашайдыла деб сенича кѣбле келедиле. Не хаталары барды, айт,—деб, энди агъач кюрегине таяна, меннѣе къатды. Мен джукъ айтыргъа да билмей, бузчукълада уча, джолума атландым.

Джортууну салыб бара, аллымда талай сохтагъа тюбедим. Сохтала болгъанларын сумкаларындан билдим. Аланы бир къаууму «Вперед, заре навстречу» деген джырны джырлай барадыла. Балдаш бла Гокга уа бирер къолларын бир-бирине чалышдырыб учууукъча этиб, аны юсюне да Цеткинни олтуртуб:

Джуу-джуу джууала,
Эки чычхан суу ала,
Анния боза бишире,
Аття уча тюшюре,—деб алыб барадыла.

Мен да ала бла тенъликге чыгъыб, Гокгагъа «тут, мен алайым» деб аны бошладым. Энди Балдаш бла мен алыб барабыз, Гокга да бизни джетиб келеди. Цеткин а джамчылача узун къара кирпичиклерин джаба, ача, къыл-къыл этиб кюлюб келеди.

— Къайдан табдыгъыз Цеткинни? — дедим.

— Цеткинни бир аты Джулдузду,—деди Гокга.

Цеткинни Даута атагъанды. Энди хар ким да

«Сеткин, Сеткин» дейдиле.

— Къайда табдыгъыз да?

— Анасы Бурунсуз къойнуна алыб джыйылыугъа баргъанды да анда Джаргъакъ бла кеси колхозгъа оноуэте къалгъандыла, Цеткинни уа сууукъ болмасын деб бизге бериб ийгендиле, къолунъу мени къолум теньли тут, ёрге чыгъарыб барма да,—деди Балдаш меннъе.

Джуу-джуу джууала,
Эки чычхан суу ала...

Кюн кюнортадан атлагъанды. Ол, тюз къаяны джитисине миниб джолуна кетерге ашыкъмай, элге къараб тургъанчады. Аны кенделен таякълары юй башлада, биченликледе къарны джылтыратыб кёзюнью къаматадыла.

Таякъларын элден хапар билирге джиберген болурму?.. Ала Советни аллында джыйылыб тургъан халкъны араларына кирселе, элни не хапарын да билликдиле. Кюн кеси уа, майна, Намазлыкъ къаяны тёпбесинде мычыб, ышарады. Кюн ышара эсе уа, джер да ышаргъанына не сёз барды!.. Ма, Цеткин да ышарады. Балдаш бла Гокга да ышарадыла...

Мен да ышарама.

Бизни аллыбызда уа бёлек: «Вперед, заре навстречу» деген джырны джырлай барыб:

— Минъ тогъузджюз о-о-онджети-и-и

Орусча февраль айда,

Патчахлыкъны къорат-ы-ы-ыб

Кенъеш салдыкъ хар къайда,—

деген джырны башладыла.

Къаяла аланы эпиклегенлери ючюн болур, бютеу ёзен джырлагъанчады.

Мен ол кюн халымы унуталмайма. Бир тукъум бир къозгъалыб эдим. Неден, не ючюн? Билмейме. Сёз бла халымы анъылаталлыкъ тюл эдим...

Джуу, джуу, джууала...

Аллыбыздагъыла школда юреннъен джырларыны барын джырларгъа ант этгенчадыла. Да къуру да алайды. Школдан чачылыб юйлерибизге джетгинчи, билген джырыбызны барын джырлайбыз. Ма, биягъыла:

Джер джарылыб, от чачылса...

деген джырны башладыла. Балдаш бла Гокга аллыбыздагъылагъа къошулургъа амаллары болмаса да джыргъа къошуладыла. Джанъы тиллене башлагъан Цеткин а:

— Мен джыгылырга сюеме,— деди.

— Шен бизни бла шыртда джыгыллыкъ тюлсе,— деб Балдаш кесича айтды.

Мени эсеме къалай эсе да джырчы Мисирни джыры тюшдю:

Адамла алай айталла,
—Преуленнъе къагъыт келди,—деб,
Таулула бир бек джылайла:
Ленин атабыз ёлдю деб.

«Деб... деб... деб...» Бу сёзчюк тилими учундан нек кетмейди? Хы, хы, эсеме тюшдю. Бизни Мариямны

сёзюдю. Ол адамны юсюнден сёлешсе, аны кялай этиб сёлешгенин, кялай кымылдагъанын аныча этеди да, сора ол кёргюзгенине «деб» деб кьошады.

Цеткинни алыб барабыз

«Барабыз... барабыз...

Учура, учура... учура... огъай, кьолларыбызда учура».

Цеткинни алыб барабыз,
Кьолларыбызда учура...

Андан сора уа? Андан сора... андан сора... мен не эте айланама, ха? «Учура... учура... кьолларыбызда учура...» Джыр ишлейми айланама? «Учура. Ох, ма табдым:

Балдаш бла Гокга баралла

«Балдаш бла Гокга къайры барадыла? Къайры...»

Балдаш бла Гокга баралла
Джырлай, джырлай узакъгъа.

деб башымда алай къураб бошагъанымда, бир уллу джюкню атханча дженъиллендим. Сора тышымдан:

Цеткинни алыб барабыз,
Кьолларыбызда учура,
Джаргъакъ бла Бурунсуз кялдыла
Колхозгъа оноу салыргъа,—

деб, алагъа кесим да билмегенлей, тюрлендириб айтдым.

— Оу, Гокга, Аслан Аппады, Къалай улу Аппа, Аппа! Аппа! — деб, биягъы Балдаш меннѣ чам этиб башлады. Къайдан да айтдым тышымдан!..

— Аппа бизге да келген эди. Марачыла деб, бир-лени эниклей «къур-къурулла, къурулла, къу-ур, къууур» деб къолларын къобуз этиб согъа эди,— де-ди Гокга иничге ауазы бла.

Мен аладан айырылыб юйюбюзге айланнъанымда да Балдаш мени ызымдан:

— Аппа, Аппа! — деб къычыра къалды.

* * *

Хурзук эли къышдан къутулуб джазгъа чыкъды. Биз да экинчи группаны бошаб ючюнчюге кѣчдюк.

Заманны къалай кетгенин билмейсе. Биз, сабийле, эндиге дери уллуланы тублеринден кириб, ала не айтадыла, не сѣлешедиле деб тургъан эсек, энди уа бизни да джашауубуз тюрленди.

Къайдан табханымы билмейме, бизни тилге Хасанланы Алий кѣчюргени да джазылыб «Акъбоз ат» деб бир китабчыкъ къолума тюшдю. Бир джылай, бир къууана, бир ышана, аны бир кечеге окъуб чыгъыб, эртденбласында, танъ атмай, Балдашха алыб чабдым. Аны инъиринде уа Балдашны анасы анама былай хапар айта тура эди:

Акъыз, Кеминат, бююнча затха тубемегенме, шашаргъа аздан къалгъанма.

— Тобаста, не болгъанды?

— Эртденден тюшге дери ол бизде ёсмезликни излейме, излейме, табмайма. (Ёсмезлик Балдашды).

— Энди табдынъмы да, айюнъе?

— Табылмагъан огъуна ол болгъа эди, зийнадап туугъан зийна. Айтханымча, излейме, излейме. Байрым кюн ийис этдирген эдим да гютдюлени чачаргъа керек болду. Ары чабама, бери чабама,—джокъ. Биздеги уа эшик аллында чабырлыкъгъа джерк бояу ышый тура эди: «Эй, къатын, сени тауукъларынъа не болгъанды, бир къарачы?»—деди да баргъанымда, ол айтханча, тауукъла къанъкъылдаб дунияны буза тура эдиле. Къуш чабханча тюк-тюк болуб, бири буруудан, бири чалмандан, бири тауукъ орунну башындан къычыра, биздеги да аланы къычыргъанларындан башы сасыб, къулакъларын къолу бла кёзюу джаба тура эди. «А киши, не болгъанды?» дегенимде, «Не болгъанын тауукъларынъа сор» деди.

— Акъыз, тюлкую кирген болурмеди? — деди анам.

— Эшда, эшда, тохда. Тауукъла къозларгъа зайыналарына кирелмей кау-куу болуб айлана кёре эдим. Не болгъанды деб тауукъ орунну эшигин ачыб къарасам, сени джауунъ да менлей болсун, джаным тамагъыма тыгъылыб «аталары!» деб къычыргъандан озуб джукъ этелмедим. Сора ол барыб, эшигинден акъ-ы-ры-н ары къарады, мен да аны ызындан барам. Сора менъе кёзю-башы бла «басханы бер!» деб кёргюздю. «Огъай да, харамлыкъчы джаныуар» деб басха бла тартса, ол а... ийнанмазса ахырсы, Балдаш...

— Алай дегенинъ?!

— Алай дегеним ма алай. Балдаш. Ах, андан чыкъмагъан не барды! Полтонуну ичи бёрю териденди. Аны тышы кир болады деген болур, зийнадан туугъан, чюйресине буруб кийгенди да джагъасын да башына къаблагъанды. Тауукъ орунну эшигинде тау-

укъла кириучю мияласыз терезечиги барды. Андан къарасанъ а не бѣрю, не тюлкуюдо деген болмаса, башха зат айтырыкъ тюлсе. Биздеги да алай деб умут этген эди. Басханы тоннъа илиндириб тартыб тебрегенлей «не этесиз?!» деб кеси да чыкъды. Чыкъса уа аллай чыкъсын — бетин джыламукъ джууб. «Не болгъанды, налатдан туугъан налат?»—дегеникде да джукъ айтмай, къолунда бир китабчыккыны кѣргюзю. Артда билдик, аны окъур ючюн кирген кѣре эдим тауукъ оруннъа. Джумушха бѣлюнюрге къоркъуу этиб айлангъанды.

— Астоприлла... Тохда, тохда, ма бу да тюнене алай думп болуб къалгъанды бир китаб бла, — деб анам мени кѣргюзю.

«Гокга уа къалай окъурукъду экен»,—деб эсиме тюшю.

Бу хапаргъа экиси да къюлгенлерин къюлюб бошаб, сейирсинелгенлерин да сейирсиниб бошагъандан сора, башха сѣзге кѣчдюле.

— Акъыз, Кеминат, энди Даутаны ашырыб къалай турлукъса? Алай айтханым ючюн, алайсыз да Даутаны юде кѣрмейсиз сора.

— Ансыз къалыргъа энди юрениб бошагъанбыз, аймысына. Энди ол бизники тюлдю.

— Аны уа керти айтаса, сен ълмегин, кыз тышынады, сеники тюлдю, алай а Даута элни адамыды. Къоркъмай, юркмей барыб окъугъан да этиб, дуняны кызын-къатынын да окъутуб, юретиб область, Москва къоймай джюрюген да этиб, ахырысы, кеси аллыма да кѣб сейирсинеме бу затха, сен ълмегин, Кеминат.

— Мен сейирсине-сейирсине тюгеннъенме. Дуния тюрленмесе, ол да тюрленник тюл эди, джаным,

дуния тюрленигенинде, адамла да тюрлениб барадыла,— деди анам.

— Хо джаным, хо бизнича бушдукъ болуб туруучу заманла, аллахха шукур, кетгенди, ахырысы, суйсенъ, ийнан, суйсенъ, къой, не кюрешиб башыма сыйындыралмайма, ол Даута айтхан хапар эсима тюшсе...

— Къайсы хапары?

— Да ма ол Ленинни юй бийчеси бла Москуада тюбоб селешгени, аны бла ол суратха тюшюб тургъаны.

Анамы олсагъат бети джарыб:

— Айыб да этериксе алай айтханыма, ёзге андан бери Даутагъа артыкъ кёз бла къарайма, былай кёкден тюшгенча кёрюнеди...

— Кёкден тюшгенча игитда кёрюнеди аллай адамла бла айланса! Эсинъе бир тюшюрчю, старшинаны ноху кесичала болмаса, кишиге джууаб бермеучюсюн. Даута энди прокурол болургъамы барады?

— Огъай, тёрелик окъурукъма дейди. Областа алай бегитгендиле. Къачда кетерикди.

— Акъыз, Кеминат, Джамал бла ол бири-бирин бир бек джаратадыла дейдиле...

— Ким биледи, бизни келечи-мелечи кёргенибиз джокъду.

— О, энди ол адет джокъду дейдиле. Къыз бла джаш кеслери сёз бегитселе, болду. Эсинъдемиди, бизни Кемалны къатын алгъаны...

— Тоба былай сейирге къарайма да Даута бла ол джаш да бегитген болурла дейме сёз...

— Да кёрюрбюз, ёлмесек...

— Къуруб къалгъын дейме, джазыкъса ансы, бар энди, бар, — деб Джолкъанны тауушу чыгъыб, кеси

кёрюнньюнчю Цеткин босагдадан атлаб, к'олчукъларын узата келиб анамы бойнундан къаты къысды. Кёзчюклерин да къаты къысыб «укгаш, укгаш» деб къучакълады. Ол анамдан тансыгъын алгъынчы (эртденли кёрмегенди) Джолкъан да келиб къууушха олтура:

— Акъыз, джанымдан этди, ийнаныгъыз. Сизге деб турады хаман.

— Сабий бла ит бирди, ариуну ким айтса, аныкты боладыла.

— Ма былай джасдыкъчыкъгъа олтурчу, джанчыгъым,—деб, анам аны олтуртуб, сора шкафдан гюх джырна алыб, чёмюшчюк бла аллына салды. Атам этген къашыкъладан да бир сыйдам къашыкъчыкны тутурду.

— Бетини шимирин кёремисиз, тохда джууайым ансы, сени орнунъа джырнианы шайтан ашаб къоярыкъды,—деб анасы ёрге къобду. Цеткин а бир-эки демей, чёмюшчюгюн анам таба этиб:

— Сола сайтанны юлюсюн да сал,—деб барыбызны да кюлдюрдю.

— Къуругъун сен азмыч,—деб анасы аны бизде къоюб юйюне кетди.

* * *

Джаз алгъы бурун ышыкъланы джашната, иги къарыу алгъанында уа, мийикден мийикге ёрлеб, тауланы тёпбелеринде акъ бокгаларындан къалгъаны барын джашил кийиндирди. Аланы да кийиндиреллик эди, алай а кеслерини сейирликлери бла адамланы къууандырыгъа джашагъан къатапа чегетле, къар тёпбеледен акъгъан суучукъланы джырларына къу-

лакъ салыб, скойюнюр ючюн кьойгъан болур эди.

Джанкир бла мен Ёлмез тюбю джайлыкьда бизни колхозну бузоуларын кютерге чыкьдыкь. Къошха тебреген адамны, малны да колхозчула бары чыгьыб бирден ашырдыла.

Джанкир бла мен къарт байталгъа олтурдукь. Анам да, Мауха да биз атха миннъеникде, тёрт джаныбызны тюзете, дуняны юрете, адамлагъа да бизни аманат эте тургъанлай, бир тёртсандыкь киши келиб:

— Джашла, бу мени байталым болуучан эди, энди колхознукьу болгъанды, услу затды, сакь болугьуз,— деди бизге.

— Ах, мен джарлы, сора сабийлени нек имдиргендиле да, дж... джолдаш.

— Огъай, чочугъан зат этмейди, усу тутса, джетген джеринде джатыб къалады ансы.

Таб биз элден чыгъа кетгинчи да бары ызыбыздан ашыра келдиле. Мен атха да миниб, уллула бла бирге къошха баргъаныма, джер-суу кёрлюгюме къууаныб ёлеме. Мени ашырыргъа Айшат бла Мариям да келгендиле. Балдаш, Гокга, Алий бизге сукълана къалдыла...

Джыйын Эршини тирменини къаты бла Шхайты джолгъа чыкьды. Мен ёмюрюмде бу джерледе болмагъанма (джерлени атын бизге Джаргъакь айтыб барады).

Шхайтыны джаны бла ёргеден ёрге, Гитче къолгъа джетиб барабыз.

— Былайы шайтанланы уясыды. Кёз байланыр-байланмаз, ала чыгьыб бийлерине къатын алыб, тойну къуруб тебрейдиле, — деди Джаргъакь. «Шайтан-

ла къаллайла боладыла?»—деб артымдан Джанкир къулагъыма шыбырдады.

— Голчуаякъла, мюйюзлюле,—деб анамдан эшит-генимча айтдым.

Энди биз чегетсиз таугъа ёрлеб барабыз.

Аллыбызда ийнекле кёрген хансларын юзе, чайнай, бурунлары хансдан джашил болуб барадыла. Бузоучукъла арыб башлагъынчы ойнай келиб, энди уа аналарыны къатларындан узаймай, мыдахыракъ барадыла. Аланы, джаш эркишиле чебген этеклерин беллерине чанчыб, джаяу сюредиле. Уллайгъан къауум бири-бири бла ушакъ эте, къамчини атха джетдирмей ойната, атлада барадыла. Аланы чебген этеклери къанджыгъада къысылыб баргъан джамчыларын, артакъларын джабадыла. Бир къауумларыны къанджыгъаларына адеж атла да тагъылыбдыла. Аланы юслеринде къош керек барады.

Ёргеден ёрге чыгъыб барабыз. Айрыгъа чыкъсакъ, солурукъбуз дейдиле. Айры деген не эсе да Джанкир бла мен билмейбиз. Бир-бирде къойнубуз-дан хурумбайларыбызны алыб кемирген да этебиз, алай а бу тегерекни сейирлиги небизни да унутдургъанды. Биз ёрлеб баргъан къымыжа тау ну тегерегинде тишлеча бурма ёсген таула сюелибдиле. Алдан бизге зыгыт ийис бла бирге чууакъ аязчыкъ да келеди. Биз ёрлеб баргъан тау аланы этеклеринден къуралгъанчады. Ол этеклени тюрлеринден джел юрюб кёбдюргенча, араларында сюелгенди, тегерегинде таула мындан мийикдиле, муну къымыжалыгъы ючюн сууукъдан сакълай болурла.

Ма аны башына, Айрыгъа, чыкъдыкъ. Минъи тау ну айрысыча кёреме.

Колхозну мал бригадири Чотча кеси да атдан тюшюб:

— Улоу иейик, — деди.

Барыбыз да тюшдюк. Джанкир бла мен да атыбызны айылларын бошладыкъ. Кийизни джайыб аны юсюне илябатдалача хурумбайланы текдюле. Шапа талай агъачаякъны да джанына тизиб, эчки гыбытны бучхагъын теше башлады.

Джанкир бла мен джукъ да излемейбиз, биз бу дунягъа джанъы туугъанбыз. Бири-бирибизге да селешмейбиз, кезлерибиз терт джанына аралыбды. Терт джаны десем да Минъи-Таугъа. Биз бюгюннъе дери аны къуру тепбечигин керюб тургъанбыз, бюгюн а ма, саудан кердюк!

Биз айрыны башындабыз. Былайдан Минъи-Тау ну тюз юсюне къараб турабыз. Солуб бошаб энишге, Сют джол бла энсек а Минъи-Тау ну этегин баса барлыкъбыз дейдиле! Мынъа тау деб нек айтадыла экен? Тауу къайдады? Бу — буз бла къар къалауду, бютеу дуняда къар бла бузну джыйыб келиб былайгъа къалаб къойгъандыла. Учу-къыйыры керюнмейди. Бузну, къарны тюбу тау эсе, ол не эте тура болур... Тепбесинде айрысы уа нек болгъанын анам айттыучанды — дуняны суу алгъан заманда къайсы эсе да бир файгъамбар къайыкъ бла алайда тохдаб, аны къайыгъы айры этгенди, дейди. Не эсе да бу тау алааматланы аламатыды. Аны джер да къалай келтюре болур...

Минъи-Тау ну этеги уа джашил къатапа бла къайылыбды. Андан чыгъыб чокъуракъ суу Чучхур бла Елмез тюбюн энишге барады.

Мен бир тюрлю халгъа киргенме. Бу уллулукъну,

бу сейирликни биреуге айтмай къалай чыдагъын? Ай-тыргъа уа сѣз къайда!

Бу сейирге—тамашагъа бир къара!

Джер да, кѣк да, тау да, неда джашнайды...

Тохда, мен не эте айланама? Джырмы? Қъалай? «Джер да, кѣк да, тау да, неда джашнайды...»

— Аслан, санъырау болуб къалмагъан эсенъ, ненча къычыртаса, кел, аша, кетебиз,— деб Жанкир билегимден тартды.

Тюшюм-тюнюм эсе да билмегенча барыб олтурдум. Қъарагъанлыкъгъа, кѣзлерим гырджынны кѣрмейдиле. Қъаллайла ашадым эсе да азыкъ ашаб, сора барыбыз да атланы башларын алыб, гланч джолчукъ бла Айрыны энишге тигелерге башладыкъ. Чыммакъ акъ булутла къочхар мюйюзлеча бурулуб-бурулуб тюз тѣпбезде къалкъадыла. Аладан тутарым келеди; аланы юзюб-юзюб «Магъыз, алыгъыз» деб хар кимге чачыб, ойнарым келеди. Ала да «кѣрейикчи, бизни айтханынъча этеллик эсенъ» дегенча мени башымдан ары-бери тебмей, къарайдыла. Мен бюгюннѣ дері булутланы былай сейир болгъанларын а некѣрмегенме экен?!

Барыбыз да баш энишге айландыкъ. Бизни атны башын Жанкир алыб барады. Эшеклерибиз да, джюклери боюнларына уча, барадыла. Мен не кесим сѣлеширге суймейме, меннѣ киши сѣлешеди деб да къоркъама. Кесим кесим бла къалыргъа сюеме...

Аякъ тубюбюзден ууакъ ташчыкъла тѣнъереб, бизден алгъа талай къычырымгъа ѳзеннѣ тюшедиле, алай болса да сагъат джарымдан кѣб къалмай биз аланы джетебиз.

гзеннѣ тюшгенлей, мен артха къалыб бауурум

суугъа салдым. Минъи-Тауну сууна. Ичерим келмейди, алай а ичеме. Суусаб тюлме, алай а тоймайма, эринлерим бузмуду, этмиди экен?! Ичеми турама, огъесе сууну сѣлешгенине кзулакъ салыбмы турама?! Ол не айтады экен... Мен алкъын аны тилин айырала болмам...

Суудан аузуму алыбѳрге къобханымда, башымда бир къуш айлана тургъанын эследим. Аны джабагъы бетли къанатлары керилселе, Айрыны джабарчадыла. Адам кѳрмей, былайлагъа кеси ие болуб туруб, энди адам ие сезгенинде, ушатмаймы айлана болур, огъесе ѳхдем джюреги аны Минъи-Таудан да мийикге тартыбмы бара болур... Мазаллы къанатларын къагъыб мийикге чыкъды.

Мени нѳгерлерим, къарасам, къарамдан ташайыб барадыла. Дженъилирек атлай, мен да ызларындан ѳзенни энишге атылдым.

Улоу джолчукъ зыгъырлы, ташлыды. Онъ джаны мийик тауну этегин чыммакъ акъ къар басыбды, суучукъну сол джаны уа — джаб-джашил чегет. Мен дунягъа джанъы туугъанча, къалайгъа, неге къараргъа билмейме. Тохда, ол къымылдагъан не затды?! Джылан. Томурау кибик бир джер бетли джылан. Джолчукъгъа тюз кѳнделен тюшюб, башын меннѳе къайырыб тохдагъанды. Къоркъдум, бир билеу ташны алыб атдым, алай а тиймеди. Къайыр зат кѳре эдим. Кетмеди. «Ананъы... тохда сени...» энтда бир ташны алыб юсюне да тюкюрюб, атдым. Къалайына эсе да тийген болур, тик энишге сылдырады.

Мен да алай эте тургъанлай, нѳгерлерими къайсысы эсе да бири меннѳе къычыра, къол булгъай,

ызына кьайтыб келе эди. Мен аладан талай кычырымны айырылыб кьалгъанымы энди эслеб, джолума джумулдум.

* * *

Биз кьошха, Ёзен талагъа, чыкьгъанлы ай болуб келеди. Дуния мени аллымда кенъден кенъ болуб бара кёреме... Мени туугъан элим Хурзук тауланы арасындады. Ёзен талагъа да тауланы ичи бла келгенбиз. Былайы да тауладыла. Алай а мен сейирсиннъен, ала бары да бири-бирине ушамай башхалыкълары, сейирликлери бла кеслерин суйдюредиле.

Ёзен таланы ачыкь джерчиги бизни кьошла болгъан талачыкьды. Сыртлыракь талады. Ёзенинде уллу болмагъан тау суу шошлукьну бузады. Тёгереди джерк, нарат терекле. Ала мийик таулада, ёзенледе ёседиле. Тауланы башлары уа (Джанкир бла мен джетмеген джерлери кьалмагъанды) аламат биченликледиле.

Мурджарда джукьлаб тургъанлайыма, аягьым дыгьы болуб уяндым. Кёзлерими ууа, эрлай кьобуб олтургъанымда, шапа Харун меннъе къараб ышара тура эди, сора ол мени энди ызыма джатмазымы билиб, мени аягьымда джукьлаб тургъан Джанкирни да бойнундан аз-буз дыгьы этиб уятды.

— Бузоучукьла сизни сакьлаб «уммо-о» эте турадыла, эй, аманла, бет-кьол джууугьуз,— деди.

Биз ышымларыбызны кийиб, чабырларыбызны изледик.

— Майна чабырларыгьыз, эндиден сора алай атыб кьоя турмагьыз. Саламларын алыб кьояргъа керекди. Мен кече ичлеринден алыб атханма, энди бу болджар саламдан салыгьыз,— деб кёргюздю. Биз

уятлыракъ болуб, болджар саламны уууб-уууб чабырларыбызны аны бла толтуруб кийдик. Эшикде къара сууда бет джуууб келгеникде, Харун кюлден гырджынланы чыгъарыб, отджагъагъа тизиб тура эди. Бизге бирер гырджынны шорпа бла салды.

— Бу хумджуланы да сизге къойгъанма,— деб суулары агъа хумджу джуммакъла да берди.

— Қъатыкъны элге элтгенле газетле да келтиргендиле, мен эджиклеб да кюрешгенме, алай а сизнича окъургъа къайда! Келсегиз берирме,— деб джюнкъабдаланы къойнун кѣргюздю.

Биз ашаб, ичиб башлыкъларыбызны чунъурларына да азыкъ салыб, юзгереди бузоуларыбызгъа бардыкъ. Бизни кѣргенлей ала, аналарына этгенча, макъырыб къулакъларыбызны сасытдыла. Биз кимини бурунчугъун упба эте, кимини башчыгъын сылай, кимини сыртчыгъын къашый, эшикни эки джанына экибиз туруб, бошладыкъ. Бир къауумлары уа стауатны мешхутуну джылыууна къабыргъачыкъларын бериб, къобаргъа сюмей джатадыла. Аллайгъа кесибиз барыб джалыннъанны орнунда «къобугъуз» деб тилейбиз, алай а бизни тилегибизни сан этмей, ъзге тынчлыкълары уа бузулуб, джатадыла. Сора болмазын танысакъ, къабыргъачыкъларындан кѣлтюре келиб, аякъ юсюне миндиребиз. Дагъыда ол биразны кериле-созула турады да сора нѣгерлерини ызындан тѣртгюллеб джетеди. Джанкир бла мен да таякъларыбыз бла чѣмелтаякъ ойнай, аланы джетебиз.

Чыкъ чабырларыбызны тайгъакъ этгенди. Бузоучукъланы бутлары да суу болгъандыла. Ала эртденбла аналарын эмгенлери ючюн болур, джерге бурунлары тийирмей, гитче джолчукъ бла бири-бирини

ызындан сынджыр барадыла. Бусагъатда алагъа ол бизни тегерекге чабдырыб арытыучу бузоуладыла дерик тюлсе. Кюн иги тийиб, кеслери да бираз джерден асыу алсала, тертгюллеб, чибинлеб тебрейдиле.

Отлатыучу джерибизге джетиб алларын тыйдыкъ, алай а бары бирден тиллешгенча сирелиб тургъан болмаса, отлар къайгъылы тюлдюле. Джанкир бла мен да аууб тургъан терекни юсюне олтуруб, сакълайбыз. Чууакъ эртденни тазалыгъы, бише башлагъан кегетлени ийиси, гелеу отлауну татыуу (татыу!) бизни бир тюрлю бир джарыкъ этгенди. Экибиз да селешмейбиз — хар ким кесини сагъышы, сезими блады. «Аллах быллай ариулюкъну къалай джараталгъанды? Сора кеси былайда турмай, къуу-шуу кекде нек турады экен?»

Башымдан джанур къуюлгъанча зыр деб бир зат къуюлду, ерге къарагъанымда, гугук терекни бир бутакъындан бирине кечгенин эследим.

— Сен юйге тансыкъ болгъанмыса, Аслан, — деди Джанкир, къынындан бычагъын алыб бутакъчыкъны джона.

— Болгъанма.

— Мен да.

— Ары барсам, бери тансыкъ болуб къаллыкъма, айхай.

— Биз ийген къатыкъны колхоз ашабмы барады, Аслан?

— Колхозну членлерине юлшешдиле деб Харун алай айта эди.

— Бизникилеге да берген болурла.

— Хо. Кел, энтда китабларыбызны ауушдуруб скъуюкъ, — деб мен кесими «А. С. Пушкин. Сказка о

рыбаке и рыбке» деген китабымы Джанкирге бериб, аны «Къаракетланы Исса. «Революцион джырла» деген китабын алдым. Биз аланы кёзюүлете да окъуй, азбар этгенбиз.

Ехдем Кавказ, салам айтама санъа,
Тюрлю-тюрлю мийик ариу таулагъа,
Узакъ джерден келиб къонакъ болуучу
Кёк булутла юйюрсюнюб къонуучу.
Къачадыла ызларындан сюргенлей,
Булгъаналла кыпба кибик чырмалыб,
Шо ол халда джитилеге миннъенлей,
Рахат болуб джатадыла чулгъаныб,—

деб экибиз да бир аууздан кычырыб айта, къобдукъ.

Кюн чыкъны кебдире башлагъанында, бузоула да отлай башладыла, биз да тамадала юретгеннге кёре, аланы тереклени орталары бла ышыра-ышыра, эм иги отлаулагъа элте, экибиз эки жанларын сакълай, кютебиз. Бузоула тоуб, хансха батылыб джатханларын да уа, биз да азыгъыбызны чыгъарыб ашадыкъ. Ашаб бошаб къалгъаныбызны да джыйгъандан сора, сыртыбыздап хансха джатыб, къолларыбызны кёзлерибизге кёлекге эте кёкге къарайбыз.

— Джерни сураты кёкге джабышса эди,— дедим мен.

— Ол заманда тереклени башлары тюблерине айланлыкъ эди.

— Огъай, мен ары джетелсем, ол булутсуз кёкге. ой, къаллай суратла саллыкъ эдим!

— Бу чегетлени тереклери бары да кёкге джетерча бир басхыч болурмедиле?

— Болур эдиле.

— Биз кѳушла болсакъ, учуб кѳкге чыгъар эдик.

— Кѳушча ишленнѳен аэроплан деб бир барды дегенин унутханмыса Федор Федоровични?

— Аны уа кѳалай унутурем... Бир кѳарачай джаш алайгѳа юрене турады деб Даута алай айта эди.

— Юренсе, кѳкге учарыкъ болур.

— Ай, анасыны, биз да бир учсакъ... Алабаш, Алабаш! Кѳайры барады кѳуйругъун кѳалач этиб...

Бузоуну барыб тыйдым. Кюн бата, сюрююбюзню кѳошха элтиб, ийнек саудурдукъ.

Малчыла бары кѳошха джыйылыб, инѳир азыкъ ашагъандан сора, Харун кѳойнундан газетни чыгъарыб, кѳатындагѳы Джанкирге узатды.

— Окъучу бир, тынѳылайыкъ.

Кими чабырын, ышымын тешиб аякъларын сюрте, кими самосаддан тютюн бура, шапа Харун а сютлеге сютбашы этдирирге уллу агъач чаралагѳа, кѳазанлагѳа кѳуя, Джанкирге кѳулакъ саладыла. Ол а сууукъ болмагъанлыкѳгѳа, джалан аякъларын кюлге салыб, тѳбюнде дюкгючню сыйдамын айландырыб олтурду.

Окѳуб тебреди:

«Таулу джарлыла», № 36, 20 июнь (бюгюн а 2 августду), ыйых кюн, 1929 джыл (хапарла орусча джазылгъан кѳере эдим) «Чистка началась». Сейчас к нам в Карачай прибыла тройка по проверке актива парторганизации ВКП(б). Все трудящиеся, желающие подать свои заявления на коммунистов нашей парторганизации, должны направлять в Облком ВКП(б) проверочной тройке...».

Мен аны неге айтылгъанын билмейме,— деб Джанкир тѳгерегине кѳарады.

— Биз орусча билмесек да чистканы анғылайбыз, керек болуб этиле болур, партияны тазалауду ол,— деди тууарчы Сюлемен.

— Мен башларын окъуб барайым да сора къайсын десегиз, аны окъурма,—деб, Джанкир хапарланы башларын окъуб тебреди:

«Очередные задачи колхозного строительства в области», «Животноводство области через 5 лет», «Область должна быть в первых рядах коллективизации», «Чистка комсомола», «Кулаки и подкулачники мешают колхозам», «Богатый трудодень в Терезинском колхозе».

— Тохда, тохда, джашчыкъ бу артдагында не айтылады?

— Терезе колхозну колхозчулары хар иш кюнлерине 2 сом бла 50 копек алгъанлары айтылады.

— Терезедеча, ахыры, мени къышдан бери 70 иш кюнюм барды, анъа 2-шер сом бла джарымышар да алыб, дагыда мюрзеу, къатыкъ алсам андан сора не керекди?!— деди бир чагъидий кишичик.

— Тейри, алай болса уа бек алааматды. Пёлкге къанъа-манъа джюклеб, ёле-къата барсанъ, бир ачхатие эди къолунъа ансы, биз ачханы къараб кёрюрге да табмагъанбыз.

— Оллахий да таллахий, бек таб оноуду бу холхоз деген: биз былайда къатыкъ хазырлайбыз, бир къауумубуз мюрзеу, гардош, бирибиз бичен, бек табды, оллахий, бек таб...

— Джууургъандан тюнъюлгенли уа, тейри, холхозгъа огъай деген кёрмейме.

Алай эте джассыгъа дери олтуруб, хар ким тынчайыргъа чачылды.

Биз кесибиз билмегенлей, Джанкир бла мен, малчылагъа читчикле да болуб, кюз элге кетгинчи бузоу кютюб, иги кесек иш кюн этдик, алай а мен артда эскергениме кёре, бизге неден да багъалы — биз экибизге джашау ну кериле баргъаны болду.

* * *

Таулада къач бирча тюшюб къалмайды. Алгъы бурун, къар тёпбеледен тёберлакъда, джашил чегетледе — анда-мында — сары джамаула салыннъанча ойматла бола келедиле. Ала чапракълы терекледиле. Тёгереклеринде наз бла нызы уа джашил къусханлай турадыла.

Чегет этекледе — зыгытлада, шхылдыла къачны сууугъундан къабырчакълана келиб, сора ийнелерин тыялмай джерге бюркюб башлайдыла. Аланы шындымларында къумурсхала къазауат этиб мындан сууукъ тюшгюнчю деб тюгел битмеген джумушларын битдиредиле. Зыгытланы аралары бла бара-барсанъ, алкъын къатыб бошамагъан шкилдилеге, итбурунлагъа, тартышлагъа уруна, зауукъ этесе.

Къач тауладан эне келиб, джарны эринден Къобаннъа къарайды. Къобан андан джыйырылыб, гюрюлдегенин шош этгенлей, къач юсю бла ётюб, элде биченликле бла гардош бачхалагъа тюшеди. Биченликлеге джукъ этелмейди, не ючюн десенъ, алада алысын ханс джашнайды — джангъы джашаугъа уа къач да, не да джукъ этелмейди. Гардош бачхала уа алай тюлдюле. Башлары къуруб, къаура болуб, сыныб-сыныб баразагъа тюшюб турадыла. Бачхаланы кёбюсюнде уа кюрекле ойнайдыла — къаб къара топ-

ракъны тюрбюнден чыммакъ зугул гардошла къотарыладыла. Уллу-гитче болса да хар бачхада бирер джоббу адамны кѳресе — маммат болуб къазадыла. Къатларында гардош киреледен, уллайгъан къартла олтуруб темирлиени толтурадыла, хар темирли сайын бир гардошну чунъурчукъгъа сала, санын унутмазгъа кюрешедиле, сора бачхада огъуна ууагъын-уллусун айырыб, кимн эшекле бла, джууукъдагъыла сыртлары бла юйге ташыйдыла. Зекатны-битирни да алайда чыгъарадыла.

Бир-бир бачхалада бир къаууму да гардошну къаза тургъан заманда бир къаууму эки агъачны джерге уруб, белине да бирни кенделен салыб гардош къазан асадыла. Бачхада бишириб гардош ашагъандан татлы не барды!

Джуртдан тогъуз-он эшек бла къургъакъ отун алыб келгенни кѳресе — ол тийреден эшекле джыйыб, къышына отун келтиреди. Бир къаууму да чий нарат илкчлени ёгюзле бла тартдырыб келеди. Агъашчыдан къагъыты болмаса уа алай этерге къайда!

Узун арышлы, тар кюрбюрлю тау арбалагъа андан-мындан биченликлеринден бичен джюклеб келедиле — ташуул. Аллай бичен арбаны ызындан барсанъ, бичени джолну эки джаны хунаны тешиклерише бушдукъ бола барады.

Юйлени алларында, тыркыклада, бау башлада отун къалаула бла сыгын къалаула ёсгенден ёсе барадыла. Къошладан къатыкъ алыб келген эшеклени джюклерин тюшюре тургъан арбазланы кѳресе: джерк бояу бла боялгъан гыбытла джаулары, бышлакълары бла джерге тѳнъерейдиле. Элтюбюнден эшекле бла акъ топракъ алыб келгенлени да

кѣб кѣресѣ — эшикде иш, ташыуул бошалса, юйлене сюртерге кѣчедиле, акъ топракъ а тытырны орнундады.

Бачхала джыйылыб бошагъанлай, сора джер-джерден тютюн чыгыб тебрейди — гардош башланы силтиге кюйдюредиле.

Даута окъургъа кетгенли Мариям бютюн да бек бизде джашагъанча джашайды, ол да, тенълери да джыйылыб бизни гардошланы къаздыкъ. Биченлигибизни Айшатны эри чалгъан эди. «Сен да юрен» деб анам темирчиге бир гитче чалкъычыкъ этдирген эди да мен да ёмюрюмде биринчи болуб дюрю чыгъа башладым.

Гардош башларыбызны анам да, мен да кюйдюрюб, кюлюн челекге джыйдыкъ. Мен аны юйге элтиб келгенимде, анам кулданы юсюне олтуруб тура эди. Мен нени эсе да сордум да джууаб этмеди. Къарагъанымда уа эринлери къымылдай, ичинден не эсе да бир затла айта тура эди. Бошагъынчы бѣлмейим деб мен да анамы туурасында олтурдум. Иги кесекни тургъандан сора анам:

— Джашчыкъ, дууа окъуй эдим,— деди.

— Неге?

— Да ма бу Ленинни властына.

— Нек?

— Аллах аны ёмюрюп узакъ этсин,— деб.

— Аллах джокъду деб Федор Федорович бизге алай айтханды.

— Айтма алай, джаным, ким айтса да сен айтма. Аллах болуб джетдире турады дертни...

— Кимге?

— Ким да болсун, онъсузгъа артыкълыкъ этген-
нъе. Сен билмейсе, мен айтайым санъа хапар,— деб
анам бу хапарны айтды.

— Ач джыл эди. Сиз тёртеулен, атанъ бла мен —
алты джан, къабаргъа бир тукъум бир затыбыз бол-
май къуру юйге атылыб къалгъан эдик. Сиз ачдан
ынъырдай, атанъ да ауруб тургъанлай, Бекмырза
келди. Бююнча эсимдеди, айтханы: сиз ачдан къы-
рылмаз ючюн, мен сизге бир ууанык берейим, кесигиз
да ашагъыз, аны орнуна уа юйюгюзню меннъе берир-
сиз деди. Не къарыуубуз бар эди, ёлмез ючюн, юйю-
бюзден чыгъаргъа сёз бердик. Ууаныкны кесдик.
Тюзю, аны бла джаныбыз къалды. Юйню дауу уа
къурумай бююн да барады. Келе да хабджюгюбюзню
эшикге къотара да тебрей, тийре-хоншу джыйыла да
анъа ирият бере, Совет бласт бизге джетгинчи тур-
дукъ. Джарашды улу, хариб, ууаныкны орнуна ууа-
нык да берди, алай а дертин къурутмай бююн да
барады. Ол джер бауубузну эшик агъачларында кюй-
ген ызланы кёремисе? Ол этгенди аланы. Кече от сал-
гъан эди, насыбха, озуб баргъан бир атлы бизни
уятыб, къырылыр джерибизден къалдыргъанды.
Ол атанъ ёлген джылны къачы эди...

Анам мыдах болуб биразны тынъылады. Мен да
бир тукъум бир мыдах болумгъа кирдим. Қаллай
бир къыйынлыкъ кёлтюргенди анам! Қаллай бир
артыкълыкъ этгенди Бекмырза!

— Юч сажна узуну, аллай бир да кенъи болгъан
бир гардош орунчугъубуз бар эди. Энди уа ма былай,
бу джерге къарасам, билемисе, джашчыкъ, эшикде
къояргъа кёзюм къыймагъанча, къарыуум келсе, бир-
геме алыб айланырча алай болама,— деб анам, кече

джатсам, джууургъан бла мени тегерегими кысыды-
рычусуча, бачханы тегерегинде башха ырджыгъа
чачылгъан топрагъын ичине этиб башлады. «Анам,
сен олтур, мен этейим»,— деб къолундан кюрекни ал-
дым, алай а анам дагъыда кесине иш табды—бачхада
къаура, чѣб эслегенин къолу бла джыяды: кесибизни
бачхагъа кир тюшерин суймейди. Бачханы несин да
бошаб юйге кетерге тебрегеникде, анам ырджыда эки
къолун да беллигини юсюне салыб, бачхасындан кѣз
алмай талай заманны сюелди. Ол турмушу бююн да
кѣзюмден кетмейди. Къатанъы санлары мор джюн
беллик бла буулуб, къатапа къабдалыны ешюнюнде
кюмюш туймечиклери кѣк драф чебгенини эзиюнден
джылтырай; къаб-къара ич джаулулгъуну чоху кече-
кюн кысыучу джюн джаулулгъуну аллын ерге кѣлтюр-
рюбдю. Бычыл салыннъан сахтиян чарыкъларыны
башлары чебген этегине джетибдиле. Анамы къата-
нъы ариу санлары чырт кымылдамай сын къатыбды-
ла — джел уф дегенлей, ауб кетерча алай кѣреме.
Кѣзлери, кѣзлери уа?! Анамы кюлюм кѣзлери, тай-
маздан огъур тѣгюб тургъан кѣзлери, бачхасына да
джарыкъ тѣге къарайдыла. Ала уллу кѣзле тюлдюле,
алай а экиси эки кюндю, ол кюнлени таякъларыча,
кѣзлерини тыш кыйырларында ууакъ джопбу сыз-
чыкъла чачыла келиб, сора джукъаракъ узун джаякъ-
ларында джутулуб къаладыла. Аны ючюн болурму,
анамы чырайыны суйюмю тегерекге да суйюм салыб
тургъанча меннѣ алай кѣрюннѣени?!

Мен анама, анам да бачхагъа къараб иги кесекни
тургъандан сора, кюрекни, басханы да алыб: «Экинчи
джыл къууанч бла кирейик сеннѣ», — деб юйге
кетди.

Школ сабийлени элде уллу магъаналы адамлагъа санайдыла. Игитда дейсе, биз окъуй-джаза билебиз! Бир кюн бизни Федор Федорович дерс бошалгъандан сора джыйыб, иги кесек селешди:

— Культштурмгъа сиз да къошулургъа керек сиз,— деди.

Культштурмгъа уа къалай, алай да къошулмагъан бизде киши болмаз: юйюбюзде газет окъуйбуз, газетге уа комсомолчула айланыб элни барына джаздырадыла.

Школда бизни, тёртюнчю группаны сохдаларын, тийрелеринде юйлеге газет окъургъа, ликбезге бир сылтау бла джюрюмей тургъанлагъа къара танытыргъа буюрдула. Бизни артыкъсыз да бек керекли болгъаныбыз — комсомол бла партида бардырылгъан чисткадан сора иги кесек адам акъгъаны ючюн, аланы орнуна ишни бардырыргъа адам керек болгъаны ючюндю. Бизни адамгъа санаб джумуш бергенлерине биз къууанч тыбырлы болуб джаныбызны, къаныбызны да салдыкъ. Бу ишни бизге эм къыйыны — соруу кёб соргъанларыды: колхозла бизни элде болмаса бир джерде къалмай чачылгъандыла дейдиле, алаймыды?

Джалчыланы Союзу договорланы этеди сора, джалчыны замансыз къысдаб ийгенлени нек кёрмейди? Джазаргъа тетрадь нек табылмайды?

Соруулары учу-къыйыры болмайды, биз а алагъа кереклисича джууаб берелмейбиз. Бу зат аланы аллында бизни джунчутады, алай а артындан ол соруулары биз да устазларыбызгъа бериб аланы джуу-

абларын анъылагъаныбызча, барыб ол соргъанлагъа айтыучанбыз. Алай бла бютеу джаш кючюбюзню культштурмгъа салыб, Совет властны бегитиуге болушабыз. Мени Аскерни юсюнден хапарчыгъым газетде басмаланнъандан бери, энтда джазарым келиб турады. Ма, «Таулу джарлыланы» бююнню номеринде да мени хапарчыгъым басмаланнъанды, анда тогуз-он хурзукчу комсомолчуланы бир къаууму Баталпашинскеде Совпартшколагъа окъургъа кетгенлери джазылгъанды. Джазгъанларыма ачхачыкъ да иедиле. Чынъ алгъын келген ачхама, анама тюкенден эки халы чындай алыб кийдирген эдим — ёмюрде халы чындай аягъына тийгени ол эди. Ол кюн анамы меннъе этген алгъышы джетсе, мен огъай, дюн-дуния ёмюрде бир къыйынлыкъ кёрмез эди, алай а...

Школда къабыргъа газетибизни этиучюлеге мени да къошдула. Къаллайла эселе да анъа назмучукъла да джазыб чыгъарама.

Бир джолда экинчи группаны окъутхан устаз Хамит къабыргъа газетибизге деб бир хапарчыкъ берди. Мен газетни суратларын салыучу да болуб, анъа хапар, назму да джазгъаным ючюн болур, менсиз бир хапар басмаланмайды. Хамитникин да меннъе къараргъа бердиле. Окъугъанымда, ичи халатдан тоботолу. Къызыл мерекеб бла тюблерин сыздым да ызына къайтардым... Хамит джалчылыкъ бла келиб, Совет власть салыннъанында, алты айлыкъ устазлыкъ курслада окъуб келгенин артда билдим. Ол этгеними ёмюрюм унутмагъанлай, кесиме кечелмегенлей барама.

Сохда устазны озгъанды. Устазыны кючю бла озгъанды...

Мен бешинчи группаны бошагъан джылымы джайыды. Даўта Саратовда юристлик институтну ючюнчю курсун бошаб келди. Ол чыртда башха адам болгъанды; къаб-къара къысха чачы; гитче чач таракъчыгъы башыны бир джанына тюрелибди; джашил тегерек беркчюгю башындан тюшюб кетерге аздан тургъанчады. Джукъгъа чыкъса, къара костюмун, акъ кофтасын, къара туфлилерин киеди. Анамча кюле тургъан кезлери хаман джарыкъ текгенлей, къууанчын тышына билдиргенлей турадыла. Къызылы бла агъы тегюлюбдю. Даўта келгенлей, юйюбюз да бир сейир джарыб къалады, алай а быйыл ол эрге кетгенди, Джамалгъа, не берне, не къалым болмады, къачан эсе да бир анам бла Даўтаны къадалыб бернечик джыйгъанлары кесибизге къалды. Ол затха анам ырыслагъанча да этди дейме.

Даўта каникулгъа келиб эрге чыкъгъынчы, Цеткинчик чырт аны къатындан кетерге унамай турду.

— Даўта, муну неге алгъанса?— деб джугъун кергюзюр.

— Беш сом бла не эсе да бирге, джанчыгъым.

— «Не эсе да бир ненчады?»

— Юч къара сомду.

— Бу ўа не затды?

— Значокду.

— Алай деб неге айтадыла?

— Сен а сора, сен соргъушчукъ?— деб къойнуна алса, дагъыда:

— Даўта, кисюу Ленинни таныймыды?— деб бизни узун тюклю къолан кишдигибизни кергюздю.

— Огъай, Цеткинчик.
— Нек?
— Да къалай таныр?
— Сибиль кишиүду да?
— Да болсун Сибиль кишиү.
— Ленин Сибилде тургъанды,— деб Аслам меннъе айтады да?

Бираздан Цеткин анамы «аллах айтмасын» деб неге эсе да алай айтханын эшитиб:

— Келин, аллахха айт сен, кече этсин,— деди.

— Нек сора, азмышчыгъым?—деб Даўта кесине къысды.

— Кече болса, кино кёлгюзюлюкдюле, ання да, атда да мени этиликдиле,— деди.

Ол, Даўта келтирген дженъсиз алакъытай чебгенчиги бла гёбелекгечикча айланады.

* * *

Даўта бла Джамал бирге келиб, бизде олтуруб кетиүчендиле. Мен Джамалны да Айшатны эрин суйгенимча суйдюм: Джамал меннъе тамам тенъи бла сёлешгенча сёлешеди. Анам да онъсунубду джанъы кюеуюн, алай а алкъын юренелмей, тартына-буюгъа сёлешеди. Иги ашарыкъны «ала келселе» деб сакълаучанды. Даўта бла эрини бирге джюрюгенлерин асыры онъсунмайды. Бир джолда уа Даўтаны кесин алыб:

— Туу, джапынъа голия, алай къалай джюрюйсе, сизни кёрген не айта болур?!— деб урушду.

— Анам, энди адет алайды, мен аны бир сажнагъа аллыма ийиб, кесим да ызындан адеж атча джю-

рюяллыкъ тюлме, ол кеси да унарыкъ тюлдю аны,— деб бир къолу бла анамы кесине къыса, къюлдю.

Джамал а арбазгъа кирир-кирмез къысха сахтиян палтончугъун тешиб, комсомол кёлегини дженьлерин ёрге чюйюре, ишлерге хазырлана келиученди. Бююн да ма Даўта къайынлары ийген къолтукъну алыб юйге кирди, ол да биягъы палтонун буруугъа атыб:

— Аслан, илкичлени туурамай тураса да, анам не кюйдюреди андан бери? Барчы, мычхыны чыгъар,— деб, кеси илкични томураугъа сала къалды.

Экибиз да тёрт-беш илкични томурау этдик, эки балта бла экибиз да жарыб арбазны жаркъадан толтурдукъ. Сора къалаула этиб башладыкъ .

Джамалны орта бойлу тёртсандыкъ санлары хар ишге да ичинден чыкъгъанча жарашыб къаладыла. Энишге ийилиб отунланы къучагъына джыйгъан заманда узун къара кекели къалын къашларын, кенъ манъылайын джабады. Кёлегини джагъасында джез тюймесин терлеб тешгенди да алайдан кючлю базыкъ бойну, чыммакъ ич кёлеги кёрюнеди.

Хапар айтханын тохдатмагъанлай ишлейди. Отунланы бошаб, арбазда буруучукъну оюлгъанларын джамайбыз. Тюзю, мен юйде бош турмайма, алай а Джамал келсе, аны бла ёмюрюм ишлеб турсам да арымазча болама.

Кёзюу-кёзюуу бла Даўта чыгъа да къатыбызгъа сюеле да кете турады. Ала бири-бирине къарасала, тюрсюнлери джашнайды.

— Сизге анам чюгюндюр хычын эте турады, иги ишлегиз,— деди Даўта.

— Сиз анама не зат этесиз, Даўта джолдаш?-- деб Джамал анъа ышара, ёрге къобду.

— Сиз этген мени ючюн да боллукъду, Джамал джолдаш,— деб Даўта да анъа ышарды.

Къалгъанлача ат джашырыу болмай, была бири-бирини атын айтханлары сейир тюмюдю...

Даўта юйге кетгенден сора, Джамал сёзюбюзню джанъыдан башлады:

— Энди айтханыбызча, Аслан, сен къачда педтехникумгъа бар. Орта билим алгъанны къралгъа къаллай бир магъанасы барды! Кёремисе, адам джетишмейди,— деди.

— Табу деб да барлыкъма окъургъа ўа, ёмюрюм окъуб турсам да эригирик тюлме,— дедим.

— Огъай, ёмюрюню окъуб туругъа заман джокъду. Джумдурукъла бла ўа ким кюреширикди да?

— Джумдурукъла болмасала ўа, эндиге Хурзук колхоз болуб бошарыкъ эди.

— Бошарыкъ эди. Алай болса да коммунистле бла комсомолчула, кёресе, кече джатмай кюрешибиз анъылатыб. Анъылата билсек, халкъ анъыларыкъды. Совпартшколадан келгенли кесим да анъылай башлагъанма ансы, ары дери ўа джюрегим анъылагъанлыкъгъа тилим айырта билмей эди.

— Подкулачникле да къоймайдыла. Бизни тийреде Забит Мусос кесин джыйыра-къууура, кулакла айтханны юй-юйге джайыб айланады.

— Къуру Забит Мусос болса ўа, Аслан...

Джамал кекелин да къолуну сырты бла артына этиб, хурджунундан самосадны чыгъарыб газет къагъытда бура, томураўгъа олтурду. Сора аны зажигалка бла къабындырыб, таза кёзлери бла къайры эсе да узакъгъа къарай, былай деди:

— Онтёрт къралны чабыуулундан къутулуб,

къуру къол бла аланы ууатыб, кърал кючден-бутдан аякъ юсюне миннъенди. Хар неда бизде бусагъатда толуб турмагъаны белгилиди. Джумдурукъла алайы бла халкъны алдайдыла, НЭП-ни джылларында бай болгъанла да алагъа къошуладыла...

— Энди не этерге керекди да?

— Энди уа уруннъан элчиле колхозгъа кирселе, аякъ юсюне минерикдиле, биригиб ишлеу байлыкъны башыды. Джумдурукъланы уа къоратыргъа керекди.

— Хурзукда ненча колхоз барды?

Кечесин кюнюн да ол ишге бериб тургъан Джамал джангъылмай, зат этмей айтды:

— Бизде тыйыншлысыча юч колхоз барды, алада 188 юй барды. Урлукъ атыуну планын толтургъандыла. Эркин джерлеге кёчюню юсюнден иш кызыуу барады. Колхозчулагъа трудодень книжкала берилгендиле. Джангъы джерлеге кёчерге кёб адам джазылгъанды. Аны хайырын анылагъандыла. Культштурм иги барады: 23 ликпункт ишлейди, китабла бардыла, тетрадла джетишмейдиле. План бла келген 17 минъ 500 сом заем ачхадан 9 минъ бла 475 сом толгъанды. Бирге бичен чалыр ючюн 8 группа къуралгъанды. Алай а чалкъыла джетишмейдиле. Мюрзеу джетишмейди. Область бизге болушурукъду,— деб Джамал бу хапарны менден да бек кеси кесине айта болур эди. Ол аны къайгъысыды. Ол ишлени баджарыр ючюн джолланы, мадарланы излеб турады. Папиросун бошар бошамаз дагъыда джангъыны буруб, Джамал сёзюн башлады. Энтда ол кесини сагъышлары, тышындан айтса да менден эсе кесине айтады:

— Билемисе, партиягъа кандидатха пенча адам киргенди бу арт кёзюуде?

— Ненча?

— 52! Членнѣ да 29. Комсомолгъа энтда 70 адам кирди! Къаллай уллу кючдю ол!— деб джарыды Джамал.

— Малны бирге багъаргъа 266, сагъыш этчи бир, 266 юй келишгенди. Ала тамблагъы къолхозчуладыла. 213, билемисе, 213 юй да бирге мал кютерге келишгендиле. Ала да тамблагъы колхозчуладыла; бирге бичен ишлерге да 381 юй. Кѳресе, Хурзукну коммунистлери бла комсомолчулары ишлемей эселе уа! Сабийлени 97 проценти окъуйду, уллуладан 616 адам ликпунктну бошладыла. Тиширыула ишге алапат къошуладыла. Иш барады, Аслан джолдаш,— деб энди къууанчыннан бети джарыб, Джамал ѳрге къобду:— Кел, илипинде бет-къол джууайыкъ да юйге барайыкъ, ансы чюгюндюр хычинны Даута бизге джетдирмей къояр,— деб экибиз да къобдукъ.

«Къалай бек сюеме мен сени, Джамал»,—деб аны кенъ джауорунларындан кѳзюмю алмай барама.

Бу джазында мен бешинчи группаны айырмагъа бошагъанма.

Не этдиле эсе да Даута, Айшат— бары да, анамы «хо» этдиргинчи къоймай, мени окъургъа ийдирир ючюн талай кюнню кюрешдиле. Бир джанъыз ана баласын кѳзден таярын суймейди. Мен да, тюзю, окъургъа барыргъа кесим талпыб тургъанлай, анамы къоюб кетсем, менсиз бир зат болуб къаллыкъча акъылым уллу бѳлюндю...

Тамбласында Къарачай шахаргъа кетеме деген кюнню кечесинде джукъламагъанлай, джасдыгъымы джибитиб чыкъдым. Анамы ах, ох эте, бир къабыргъасындан бирине айлана, танъ атдыргъанын да би-

либ турдум. Эртден бла кюн башлагъа къакъгъанлай, линейка келгенинде ўа чемоданымы эрлей анъа атыб, анамы къолун тутмагъанлай, кесим да миндим. Къолун тутсам, джыларыкъ эдим.

«Къобан ёзен, Къобан ёзен» деб къуру да эшите эдим, алай а не усда хапарчы да кёзюнь бла кёргенча суратлайлыкъ тюл кёреме. Мен ёмюрюмде Учкуландан ары чыкъмагъан эдим. Мени бла бирге баргъап Данашланы Хасан да алай эди. Линейканы бир джанында ол, бир джанында мен олтуруб, ол кёргенин меннъе, мен кёргеними анъа айта, барабыз. Къазгъаннъа джетгенлей огъуна, ол джанъы джерлеге эсим асыры кетгенден, анамы мыдах тюрсюню кёзюмден тая башлады. Арбачыбыз Хызыр, бизнича джукъ билмегенлеге кесини не джанындан да теренлигин кёргюзюрге излей, кюйдюрюлген къолан саблы кнутун эки бюклеб, бизге хар нени кёргюзе, аны учун тёрт джанына ойнатады. Тюзю, кнут джер-джерни асыры дженъил кёргюзгенден, ол бурулгъан джанына биз бурулуб джетдирелмейбиз.

— Ма былайыны аты Къазгъанды. Ол аллыбызда суучукъну кёремисиз, таудан саркъыб келгенин? Мындан ичерге болмайды. Ичгенлей, адам къалтырауукъ болуб къаллыкъды,— деди Хызыр. «Нек?» дерге экибиз да аузубузну ача тебрегенлей, ол дагъыда эрлей:

— Ол тёбени башында элге къарачыгъыз, Къарт-Джурт деген эл олду. Тёбени бурун урушланы заманында адамла кеслери этгендиле. Артда ўа алайгъа эл тюшюб къалгъанды. Былайлары кёб хапар айтырыкъдыла излегеннъе,— дей, Хызыр джюгенлени сол билегин тартыб, атланы тёбен джолгъа бурду.

Джолну эки джанында иги кесек къанджалбаш юй, школ, топракъбаш юйчюкле, башы къабхакъны тюз эрни бла да юйле салыныбдыла. «Арбазлары уа къайда болур» деб кълюме келди. Алай а къол аязымча кесибизни арбазыбыз кълюме кълрюнюб, аланыкъыла да аллай бирерчикле болурла» дедим. Суу ну ызы бла тизилген агъач тирменчиклени бир санай да келдим, ёзге бираздан эригиб тохдадым. Кесибизде мен къуру Джукгаланы тирмен бла Донайланы тирменни билеме. Былада уа суу ну ызы бёрк агъачлача тирменледен толуду. Бу затланы нелерин сандырайды деб кълюме келликди адамны, алай а джаз тешикчигинден джанъы чыкъгъан борсукъ балача, кълюмею неде тохдатыргъа билмей, хар зат да бир тюрлю бир ала-мат кълрюнеди.

— Майна, Аслан,— деб Хасан бир затны кълрю-зюр-кълрюзmez, «Ары къарачы, Хасан»,— деб, мен да баша бир затны кълрюземе.

Арбагъа джегилген бирча къаратору атла джити къулакъчыкъларын ёрге тургъуза, бир да джума, ууакъ, ууакъ джюрюшню салыбдыла. Ала бизни ушагъыбызгъа тынъылай болурла...

Алай эте Къылыян кълпурден ётдюк. Бир тау ну кълрсенъ, бирини ариулугъун унутаса. Ёлmez тюрю, Ёзен тала кълюме кълрюнедиле. Арба кюднен сыйын-нъан таш джолдан энишге къарасанъ, бир-бир джер-лерини теренлигинден башынъ тёлгерек айланыб, кёл-леринъ алас-булас кёлреди. Уллу тюзден чыгъыб, аллай бир айланчдан къарагъанлай, къанджалбаш юйлени кёлрюб, экибиз да сейирсиндик.

— Ташчы деген ма буду. Былайда джерни тюрю-ден алтын, кюрюш чыгъарадыла,— деди Хызыр бизге.

— Бир кесекчик къарайыкъ, Хызыр, тохдасанъ а,— деб тиледик экибиз да андап.

Кѣпюрню къулагъында Хызыр линейканы тохдатды. Биз да санларыбызны тюзете, джерге секириб-секириб тюшдюк. «Шахар деб быллайгъа айта болурла» деб кѣлюме алай келди. Аны тар орамчыкъларында джюрюген адамла да чыртда Хурзукдагъылагъа ушамагъанча кѣзюме алай кѣрюндюле. Юйлени артында мийик къая узун къара быргъыдан чыкъгъан джалын тютюнден къаралыбды. Къаялада тешикле бир кѣбдюле, аланы ауузларындан кѣксюлдюм топракъ къотарылыбды.

— Мында къалай кѣб дорбун барды!— дедим.

— Ичлеринден ол топракъланы да джаныуарла къотаргъан болурла,— деб къошду Хасан да.

— Ой, ауузугъузгъа халпама тюшсюн огъесе. Дорбунла тюлдюле, аланы адамла къазгъандыла,— деди Хызыр, сол джанында атны къуушханын тюзете.

— Имигиз, им, бираз барыб, ат иерге керекди,— деб ашыкъдырды дагъыда.

— Хызыр, дорбунланы ичлери къалайды?— деб сордум мен линейкагъа олтура.

— Эй, улан, аланы ичлеринде не болгъанын билген Уллу Къарачайда да не барды, не джокъду. Но-о, Малчик, но-о!— деб атланы джолгъа тюзетди.

— Нек сора?

— Къарачайны иши ъмюрледен бери да малды. Джерни къазма чычханча тешиб айланмай, башында джашаса болмаймыды? Туугъанындан нени кѣрсе, туудугъу да аны этерге керекди,— деди Хызыр.

— Сора кимле, къалай къазадыла да?— деб сордум мен дагъыда.

— Билмейме, улан, билмейме, алай болса да орус-лула бла бирге мында кѣб къарачайлы да ишлегенди. Коста деб бир онълу тегейлини хапарын да айтадыла, ол уллу окъуулу, билимли адам болуб, конторунда ишлеген болур дейме. Джырчы, суратчы болгъанды дейдиле аны кесине да. Аны джан тенъи уа бизни алапат суратчыбыз Кърымшаухалланы Пачаны джашы Ислам болгъанды. Ой, ол бир назмула джазгъанды кеси да!

Андан ары мен Хызыргъа Исламны юсюнден энтда бир айтсанъ а дедим, ол айтмады; атлары къайгъылы болду.

Ташчыны тѣбен къыйырында бирча джетген бир ариу джерк чегетчикни ичинде аллы ёрге айланыб, бир-бири башында эки къат ишленнъен бир кызыл-баш юнню кѣрдюм. «Анда джашагъанла аз ариу адамла тюдюле деб кѣлюме келе», иги сагъан, аллай юйде бир турур эди»,— дедим. Анда туруб, ол тешиклени да биринден кириб биринден чыгъыб айланыргъа талпыдым. Гитчелигимден огъуна да мени башыма келмеген тюрлю сезим, сагъыш, мурат болмаз. Бир кѣкде къушча учуб, бютеу дуняны башына айланыучанма, алай а къуру Хурзук бла Учкуландан сора джукъ танымагъаным себебли, кѣзюме къалайын да алача кѣргюземе. Бир да бютеу дуняда адам улуну историясын башыма сыйындырыргъа умут этиученме. Алай а адам улу да къуру ол эки элники болуб, история да къуру аланыкъы болуучанды. Аны ючюн болур, окъугъан китабларымда айтылгъан затланы да алайлада болгъанча кѣзюме алай кѣргюземе. Артракъ джыллада — уа аз-аз киночукъла да кѣре, китабла да окъуй, анъым да ёсе башлагъан болур, алай

болса да Къарт-Джуртдан айланъанлай огъуна да Къобан ёзеннѣе, бютеу дуняны кѣрюб барама дегенча къууанч аллы болуб, башыма келмеген зат къалмай тебреди. Атам къылкъобуз бла «Джандарны», «Къанаматны», «Хасауканы» согъуучан эди дейдиле, ой, алагъа мен бир суюб тынъылайма, къартла сокъсала. Атам джер бауубузда агъачланы сюрмелеуден эриксе, юйге чыгъыб, къыл къобузун алыб, кеси ишлеген агъач табджаннъа олтуруб, акъырын согъуб башлаучан эди деб хапар айтадыла. Къобан ёзенде ала бары да эсеме тюше, джандарла, къанаматла ма бу айланч-буйланч джоллада айланъан бөлур эдиле деб, ызларын кѣрюб къоярыкъча джер-джерге сымарлаб къарайма.

Ким да меничамыды, билмейме. Ариу затла, музыка мени башыма келтирмеген джукъ къалмайды. Ол экисинден джюрегим джумушайды. Дуняны башында мени къарыуум джетелмезлик бир зат болмагъанча кѣлюм да алай болады. Бизни элде Чукъуятны тартыуларына ёмюрюм тынъылаб турлукъ эдим...

Къобан ёзенни ариулугъун бир адам джазалмагъанды, не биреу биреуге айтыб бералмагъанды. Мен, менден башхала кѣрмегенни, билмегенни айтама деймейме, алай а ол биринчи кѣргеним башымда ёмюрлюкге суратланъанын айтханлыгъымды.

Сууну къобхан кюнлеридиле. Джанъурла джаугъан болурла огъары, къаялача ташланы суу къайдан эсе да къобарыб келеди. Кесини шууулдагъаны бла аланы гюрюлдегенлери бютеу ёзенни дауургъа, къаугъагъа алдырады. Аны къаугъасын сан этмей, къанатлыла башы бла ары-бери учадыла, неда сууну джагъаларындан кычырыб-кычырыб бир-бирлерине сѣ-

лешедиле, эшитдиралмасала уа дагъыда учуб бир-бирлерине барадыла.

Джолну кенделен-кенделен кесиб барган къара суучукъланы джанларында къаралдым макъала сакъал тюблерин керюкча кымылдата, башларын неге эсе да сескекли келтюредиле. Джолну онъ джаны джарлада чертлеуюк, напыкъ, джилек, гургум терекле кегетлерине чакъыра, сениъе ышарадыла. Джолну тебен джанына уа, артыкъсыз да Аман-Ныхытда, асыры теренден кезюм джетеди деб къркъаса. Аллай джерледе Къобанны шууулдагъаны да аз эшитиледи.

Джолну эки джаны мийик тауладыла, булутланы сууларын таулада нарат тереклени теббелери ичиб бошагъанча, кекде чыммакъ-чыммакъ агъаргъандыла. Терекле уа кексюлдум джашил ийнелери бла хауаны да кексюл этиб, киб болмай джанъурда джууунуб джашнайдыла. Мен кермей бир джанъыз терек, бир джанъыз ханс кыалыр да дегенча тегерекден кезюмю алмай барама. Ол огъай, негерлерим селешиб, эсими беледиле деб да къркъама.

Кюнортада Индиш аягъында ат ийгенден сора, дагъыда джолгъа атландыкъ. Экиндиде бир элге киргеникде, аны Ташкёпюр болгъанын Хызыр айтды. Нартюхню, къабны кыалай битгенин былайда болмаса, ким керген эди! Аланы керюб сейирсине барабыз. Бизни элдеча мында да хазна кыолайлы юй эслемедим. Гитче юйчюклени арбазларында генлеге нартюх кыуя, нартюх арыта тургъанланы керебиз. Джашчыкъ, майна, къабны тартыб айланады. Элни ортасы суремде уллу акъ кыаланы инъирликде ауанъысы танылды. Кысыхасы, Ташкёпюрден ётюб шахаргъа

айландыкъ. Чынъ кыйырында, сол джанында, бир уллу тёртгюл юйню кёргюзюб Хызыр:

— Ма бу исполкомду, бизни оноубуз былайда этиледи, товарищ Гюрджюев былайда ишлейди,— деб биягъы къамчисини учу бла кёргюздю. Хасан да, мен да башларыбызны андан бурмагъанлай, алайдан оздукъ.

Орамлада не асфальт, не терек джокъду. Арбабыз ташлада дыгъар-дугъур эте барабыз, алай болгъанлыкъгъа кесим кёзюм бла сахарны кёрюб баргъаныма, дуняда менден насыблы болмагъанча кесими алайгъа санаб барама. Игисагъан, сахарны Балдаш бир кёрге эди, Жанкир да, Гокга да, Алий да...

Теберди ёзен таба бурулгъанлай, узакъ бармай, Хызыр бир уллу юйню къатында арбаны тохдатды. Даута бла Джамалны хапарына кёре, ол педтехникум болгъанын билдим. Арбачылыгъы ючюн болур, Хызыр билмеген бир джер джокъду. Джюгенлени бизге атыб:

— Мен хапар билиб келейим,— деб кетди.

Бираздан чыгъыб, линейканы да школну арбазы таба тартыб, джюгенлени буруугъа байлаб:

— Джюрюгюз, алыгъыз кюбюрчеклеригизни,— деб омакъ къамчисин биягъынлай ойната, газ-газ Хызыр аллыбызда тебреди.

Юйню ичине кириб биз мийик басхычладан ёрлеб тебрегенлей, андан, башындан, бир аскер къуюлду, къыз-джаш да. Тар басхычны бир джаны бла ала бизден кёз алмай эниб келедиле, биз да бир джанына бушдукъ болуб ёрге чыгъыб барабыз. Ала къычырыб уллу сёлеше, кюле, ойнай келедиле. Бизни къайгъылы тюлдюле дер эдинъ, алай а ауузлары сё-

леше баргъанлыкъгъа, кёзлери биздедиле. Уялыб, джунчуб джерге кирирлей бола, башына чыкъдыкъ. Хызыр соруусуз-оруусуз бир эшикни уруб ачды да андан узун бойлу, орта джыллы бир къарамыйыкъ эркиши чыгыб:

— Хы, ол директоргъа айтханларынъ быламыдыла? Келигиз, общежитиеге элтейим,— деб ол аллыбызда, биз да ызындан узун коридорну тебрedik. Бир кёб орундукъчуклары бла бир юйде, юслеринде ариу-таза орунлары бла бизге эки орундукъну кёргюзюб:

— Экзамен бериб бошагъынчы была сизникиледи-ле. Келигиз, ашар джеригизни, бет джууар джеригизни да кёргюзейим,— деди.

— Да мен энди къонакъбайыма кетейим, тамбла да хапарыгъызны билirme. Сен, Хамзат, былагъа кёз-къулакъ бола тур, марджа, хали билмейдиле хариб,— деб Хызыр къонакъбайына кетди. Ол кетгенинде уа кесибизни ёксюзге санагъанча мыдах болуб, аны бла къачыб кетерлей болдукъ.

Общежитиеде бир джан джокъ — бары да инъир ушхууур ашаргъа кетгендиле. Хамзат бизни да ары элтиб, эки джаш олтуруб тургъан бир столгъа къошду. Алагъача бизге да ашарыкъ келтирдиле. Олтургъанланы бири къарачай джаш болуб чыкъды, аны бети да себгилден тешелибди, бизни къайдан, ким болгъаныбызны сорду. Кесибизден хапар айтхандан сора, биз да аланы сордукъ. Себгилбет джашны аты — Бахауатдин, ол бирини, орус джашны аты да Виктор болуб чыкъды. Ашаб бошаб общежитиеге да бирге бардыкъ.

Сау юч кюнню устазла бизни бери дери окъугъан

затларыбызны эсибизге сала, дерс бериб турдула. Ол устазла бюгюн да эсимдедиле: Ефим Афанасьевич, Андрей Данилович, Аминат Бекировна дагыда кёбле.

Бош заманыбызда сахаргъа айланабыз. Андамында къалалача юйлени тохдаб, тохдаб сынайбыз. Тюблеринден ёрге къарай, боюнларыбыз ауруйду. Орамла айырылгъандыла алай а асыры ташдан атла-ялмайса. Шахарны тегереги бизни Хурзукну тегереги-ча ариу чегетли тауладыла, сахарда уа бир джанъыз терек болмагъанчады.

Экзаменле башландыла, эм алгъа къарачай тилден, аны ызындан да орус тилден экзаменле бериб, иги багъала алдым. Хасан да аман бермеди. Къууангъандан башыбыз кёкге джетгенча болгъанбыз.

Ючюнчю экзамен математикаданды. Бир классха кириб ал кюнюнде иги кесек джаш да, къыз да кесибиз хазырлана турабыз. Мен партаны джанында ёрге сюелиб китабымы окъуй, бир къыз бла бир джаш да ол партада олтуруб джаза, къалгъанланы кими доскада кюреше, кими да ары-бери эте турадыла. Ол кёзюуде эшикден Бахауатдин тюшдю. Анъа, кимге да къарамай, мен китабымдан кёз кёлтюрмей кюрешеме. Бир заманда Бахауатдин мени тюз аллымда сюелиб:

— Эй, алапла, бери къарагъыз, Хурзукчу джашны сагъатбауун кёрюрге излеген,— деб къычырды. Къарасам, мени келегими этегинден да чыгъыб, салыныб тургъан кёнчек тартмамдан созуб айланады. Асыры уялгъандан, джунчугъандан бетим къан къуйгъанча къызарыб, сапларым исси болдула. Къызла, кюллюк-лери асыры буугъандан, атылыргъа джетген къууукъ-лача кёбюб, дыгаласха кириб тургъанларын эслеге-

нимде уа, бююн да аман кюннъе джетдим. Алай болса да хар ким ол болумда тургъанлай, бара-барыб Бахауатдинни шап деб джаягъына салыб, чыгъыб кетдим. Ол мени ызымдан атылды, алай а Хасан, зат болур эдиле дедим, аны джибермей, тарт-соз бола къалдыла.

Ол чыкъгъаным бла барыб, больницаны башында чегетчикге ёрледим. Китабымы да нарат терекни бутагъына салыб сыртымдан аудум. Ол сагъатда мен Мариямгъа къуймагъаным къалгъан болмаз эди. Чынты шахаргъа барлыкъ кийимлерими ол тикген эди, алай болгъанлыкъгъа тартмамы уа кесим джыяргъа керек эдим. Бююнча эсимдедиле ала, ол кийимлерим: узун сапаллары бла тар бучхакъ кенъ аулу драф кёнчегим, башына къара тартма сууурлуб, аллай къумачдан да кёлегим, джагъасында бууунларында да малгар тюймелери, эки джанында тыш хурджунлары, аякъларында да школубуз берген эки къара ботинкам, белимде атамдан къалгъан бели баууум. «Тохда, юйге бир къайтайым ансы кёрюрге»,— деб, анъа не зат бла ачыу этерге билмей, сагъыш этеме. Дагъыда бир кесекден а кеси кесиме ачыуланама.

Общежитиеге кёз байлана къайтдым. Хасан бла Виктор (орундукъларыбыз да бир джердедиле), мени табмай къайгъылы болуб тура эдиле. Келгениме къууаныб:

— Математиканы энтда бираз окъуюкъ,— дедиле.

— Мен экзаменнъе барлыкъ тюлме,— деб орнума таяндым.

— Алай дегенинъ неди, сен акъылынъдан шашыбмы айланаса? Кърал былайда сеннъе хакъсыз ашатыб, орун, юй бериб, окъу деб кюрешген заманда,

къайда эсе да бир тартма амалтын джолунъу кесергеми керексе?!.— деб бишген адамлача селеше, мени ортагъа алдыла. Кёб селешдиле, эм артында мен алагъа джууаб табалмай, «Хо, барырма экзаменнъе» дерге керек болдум. Айтсам а ёлюб къалмасам, этерикме.

Эртден бла он сагъатда экзаменнъе олтурдукъ. Устаз Ефим Афанасьевичди. Ол къарачайча да усда селешеди. Экзаменде задачларымы эте тургъанлай, биягъы тартма шаркъ деб эсеме тюшдю. Биягъы мени биягъы Мариямгъа ачыуум къайнады. Ол сагъатлай тетрадыма бир-эки сёз сызыб, элтиб алай тургъанлай устазны аллына салыб, чыгъыб кетдим. Хасан бла Виктор сейирсиниб, ызымдан башларын буруб къаргъанларын эследим.

Кече да Виктор бла Хасанны меннъе айтмагъанлары къалмады. Алагъа бир джууаб этмей, къаратынъылауна бергенлей турдум — ала тюз эдиле.

Педтехникумгъа Хасан алынды, мен а алынмадым. Виктор да математикадан берелмеди, ким биледи, аны да мени къайгъым алджатхан огъуна болур эди...

«Тартмасы амалтын экзамен берелмеген» атым болуб, юйюбюзге кетерге керек болдум. Виктор: «Бирге барайыкъ, мен да Ташчыда джашайма» деб, бир кюн биз джолгъа хазырлана тургъанлай, мени директор кесине излеб адам ийди. Кабинетине киргенимде, аллында столда кесими тетрадымы таныдым.

— Атынъ неди, улан?

— Атым Асланды,— деб, башымы кёлтюрмегенлей, джууаб бердим.

— Тетрадь сеникимиди?— деб къолуна алды.

Дженъил кёз джетдириб, «меникиди» дедим.

— Мариям кимди?

— Эгечимди.

— Да ол сени ючюн задачларыңы нек этмегенди да сора?

Тынъыладым.

— Не ўа аны этерин нек излегенсе?

Тынъыладым.

— Математикадан джанъыдан экзамен берлик болсанъ, энтда сениъе болджал салайым,— деб туруб келиб, имбашыма къолун салды. Джукъ айталмай, не кёзюне къараялмай бираз да туруб:

— Огъай,— деб джуўаб бериб, кетерге тебджил-дедим.

Директор эки къолун да сыртына салыб кабинетде бир-эки ёрге-энишге бара:

— Артда сокъуранныкъса, улан, мен сениъе ол эркинликни фахмунъ болгъанын таныб береме,— деди.

«Тартма амалтын экзамен берелмеген» деген атдан къутулурум кёзюме кёрюнюб, джыларымы да кючден тыя:

— Мен окъумайма, юйге кетеме,— деб кычыра-ракъ огъуна айтдым.

Окъургъа ўа къалай бек сюеме...

Директор талай заманны ариу айтды, окъургъа керек болгъанын, окъумагъан сокъур болгъанын айтды. Сёлешеме десем джылаб къоярма деген къоркъуу бла мен узун тынъылаўну ийиб турдум, со-ра болмазлыгъымы анъылагъанында:

— Ашхы джолгъа, улан, алай а бизни унутма,— деб, менъе джассы акъ къолун тутдурду. Директор мени чакъыргъанын эшитиб Бахаўатдин кесине бир

талай дигизаны тизиб, аллымы сакълаб тура кёре эдим. Виктор бла Хасан да нёгерлери бла арлакъда.

— Къара тартма, директор тартманъы чыгъардымы?— деб Бахауатдин хар ким эшитирлей айтды.

«Къалсанъ, ма былай боллукъду кюнюнъ» деген оюм да бир такъыйкъагъа башыма келиб, бютеу кюнчюм джыя, Бахауатдиннъе учдум. Баш-тёш бола, полгъа тёнъередик. Мени бууунумдан къаба, ёрге къобаргъа кюреше: «Тартмасындан тартыгъыз!» деб Бахауатдин нёгерлерине къычырды. Ол худжу тартма биягъынлай салыныб, аузуна тийгенин сезиб айта кёре эдим ол, эрлай бир нёгери джетиб, тартмамдан сермеди. Кесиме не тартдым эсем да къолундан тартмамы сыбдыралмадым. Ала аслам болгъанлары себбли, Хасан бла Викторну да къатыма бошламадыла. Эчкини мюйюзюнден тартсанъ бир барады, аякъларын учуруб, тамам аллайын, мени тартмамдан тартыб, коридордан эшикге чыгъардыла. Белими кесерге джетдириб баргъан болмаса, ол худжу тартма, чырт юзюлюрге унамады. Ызымдан келгенлери уа:

— Джык, джык, хадауус,— деб, харх этиб кюледиле, бир къауумлары да Хасан бла Виктор бла башлы-тюблю боладыла.

Билмейме, артыбыз не болур эди, ол сагъат завхоз Хамзат чыгъыб къалмаса. Аны кёргенлей, чаукалача кау-куу болдула, мен да джулкъуннъан тауукъча не этерге, не айтыргъа да билмей, сюелдим. Аладан ычхыннъанлай, Виктор бла Хасан да хорлаялмагъанларына уяла, къатыма келдиле. Алай а къайдан хорларыкъ эдиле, ала бизден эки-юч къат аслам эдиле сора!

Хамзат бизни не эте айланнъаныбыздан хапары

болмай, джолуна, кухнягъа, кетди. Хасан бла Виктор а:

— Келигиз, келигиз, директоргъа айтайыкъ,— деб да бир тебретиле, алай а мен унамадым. Ёмюрюмде кишиден тарыкъмагъанма.

Эртден бла Хасан, Виктор, мен юйге кетерге арба излей джайылдыкъ. Бусагъатдача ол заманда Хурзукга автобус кёб джюрюмей эди. Кёб заманны излеб джукъ табмай, къайтыб келе тургъанлай, базарны башында бир джегиле тургъан бричканы эслеб, къатына бардыкъ. Ол Къарт-Джуртха баргъан арба болуб чыкъды. Бизни ючюбюзню да миндирирге айтыб, «Эитда бир джаш барлыкъды, чемоданын алыргъа кетиб турады»,— деди. Школгъа алыннъанла да дерс башланнъынчы юйлерине къайтадыла. Арбачыгъа да ачхабызны бериб, эрлай чемоданларыбызны алыб келдик. Келсенъ а, аллайгъа кел — Бахауатдин арбагъа къонуб, ол себгил бурнун да кёкге тутуб, «Гылджаны» сызгъыра турады. Бизни кёргенлей джыйырылды. «Сени амалтын джашау джолумдан джарты болуб барама»,— деген акъыл бла эрлай арбадан тартыб тюшюрдюм, арбачы арабызгъа киргинчи, къулакъ джанларын бир эки къыздырдым.

— Биз, бу баргъан арба бла барлыкъ тюлбюз,— деди Хасан арбачыгъа.

— Хо, къаныгъыз а алай кёрюнеди,— деди арбачы, уллайгъан адам.

— Огъай, Хасан, бош айтаса, барлыкъбыз, минигиз,— деб, мен Бахауатдинни къатына огъуна олтурдум. Бахауатдин чынъаб тюшюб:

— Мен была бла бармайма,— деб чемоданын ала башлады.

— Хай, хай, хай. Да мен балахха тюбег кьалдым да, кьанджиликле. Эки кьауумунъу да элтмейме, тюшюгюз,— деди арбачы.

— Мин орнунъа,— деб Виктор Бахауатдиннъе хыны кьарады.

Атасындан кьоркьгъан сабийча, ол акъырыш, джукъ айтмагъанлай, миниб олтурду.

Джолгъа чыкьдыкъ. Бир тукъум бир зат кезюме керюнмейди, сагъыш басхандан башымы ёрге келтю-релмейме, школгъа кирелмей кьайтыб баргъаныма ыйлыгъыб, не этерге билмейме. Виктор менден такылды,— аны тартмасындан киши сюйремегенди. анъа бир джанъыз къыз да кюлмегенди. Ташчыгъа джетгеникде, ол адресин да бере:

— Аслан, джаза тур письмо бош заманынъ болса, келген да эт, мен сение мында тюрю затла кергюзюрге,— деди.

Бир-бирибиз бла бек татах болуб айырылдыкъ.

Джолну узуну Бахауатдин селешмегенлей Къарт-Джуртха джыйылды.

— Мен тюшеме, энди келдим, майна юйюбюз, кьабхакъ башында,— деб ол арбаны тохдатдырды.

— Биз да тюшебиз, былайда джууукъларыбызда кече кьалыб эртден бла барлыкъбыз,— деб биз да тюшдюк.

Арбачы бизден кьутулуб инъирликде атларын да кьыздыра, ашыгъыш юйюне кетди.

Бахауатдинни джюреги бир затла сезген болур эди, ёрге чыкьгъан джаяу джолчукъ бла гузаба таяна башлады. Биз экибиз а төрт джаныбызгъа дженъил кьараб, адам да кермей, чемоданларыбызны джерге-джерге салыб, джетиб бирден Бахауатдинни этегин-

ден тутдукъ. Ол кычыра да бир башлады, алай а Хасан кьолуну аязы бла ауузун джабыб, бир кьолу бла да кьолун бууду. Мен аны эки кенчегин да энишге сыдырыб, ботинкаларыны юслери бла тартыб чыгъардым. Не тыпырдаб кюрешди эсе да бизни онъ-лаялмады...

— Бар энди джолунъа,— деб, бутларыны кызыл джитджаларын ачыб ашырдыкъ.

Ызыбызгъа дженъил тюшюб кенчеклени, чемоданланы да алыб джолубузгъа, юйге, джаяулай джюрюшню салдыкъ. Элни эм кыйырына джетгеникде уа, бир юйню буруу къазыкларына эки кенчекни да къаранчагъа чанчыб, Хурзукга ашыкъдыкъ.

Хурзукга барыб, бизни эшиклени къакъгъаныкъда, адам аягъы тыннъан эди. Мени ауазымы эшитгенлей анам туруб келиб, эшикни кенделен салыннъан кылычын дыгъырматыб ачды.

— Кечем-кюнюм да сизге сагъыш эте джанымдан тоуб къалдым да. Былай кеч а нек келесиз да?— дей лампаны джандырды. Асыры бек арыгъандан ауузубуздан сёзюбюзню чыгъаралмай, чемоданларыбызны да юй тюбюне атыб, экибиз эки кьууушха кирдик.

Анам барыб юсюне чебгенин къаблаб, сора келиб кёмюлген кёсёулени кыччач бла кьозгъай, бир-бирине ышыра, отну джандырыб бошады да Мариямгъа «къобчу, Мариям, джашчыкъ экизамел бериб келгенди» деб бир-эки айтыб, болмагъанында барыб уятды.

— Не болду, анам, ким кюеди дединъ?— деб Мариям кёзлерин ууа, орунда олтурду.

— Къурумагъын сен, киши да кюймейди, джашчыкъ келгенди.

— Айта эдим да, анам, Аслан кьууаныб къайты-

рыкъды деб, ахсына эдинъ да тура эдинъ сен а, дей, Мариям кийинди. Анам меннъе асыраб тургъан маджал къабарыкъчыкъларын бир-бир аллыбызгъа салды, алай а асыры арыгъандан, джукъубуз келгенден, аш къайгъылы болалмадыкъ. Чемоданланы кёл-тюрюб Къарт-Джуртдан Хурзукга келмеклик алай тынч тюлдю.

Мариям кийиниб келиб:

— Анда да айырмагъа бергенинъе не сёз барды, Аслан!— деди. Асыры джукъум келгенден ачыууму унутуб:

— Сен а бердирмей къоярыкъменъ...— дедим. Бир-бирибизден джылыбыз узакъ кетмегени себебли къалай да сёлешебиз.

— Игитда дейсе, биз хайдаламай, анам айтханча болса, кюлге кириб турлукъ эдинъ.

— Кюлге кириб турлугъум эндиди...

— Джашчыкъны накъырда этгенден суюгени джокъду,— деди анам.

— Огъай, Кеминат, накъырда этмейди Аслан. Аны педтехникумгъа алмагъандыла,— деди Хасан.

— Ах, мен джарлы, мында айырмагъа окъуб, сора анда алай болуб нек къалдынъ? Энди не айтыб бетибизни кёргюзюрюкбюз тийреге? «Насыблыла, Асланыгъыз устаз боллукъду» деб хар ким къол салгъанча ийнаныб тура эдиле,— деди Мариям.

— Къой, аймысына, иги болду, къолумдан кете юренмегенине эл бла бир къыйналыб тура эдим, аурууунъу алайым, юлеринде ишлеб джашагъанла андан осал джашла болубму турадыла. Ма холхозда ишлер да турур. Джуюургъан дегенлерин а кёрген да

этмей турабыз,— деб анам мени къайтханыма иги огъуна къууанды. Мариям а уллу бушуугъа кирди. «Киралмагъанымы Даутагъа джазмазгъа керекди ансы, бушуудан дерси джарсырыкъды»,—деб ол оноуну да этдиле. Джамал да Даутаны ашыра кетгенди.

— Сора, ахырысы, къалай киралмадынъ, сенден иги билген ким эди ол? — деб джанды Мариям кимге эсе да.

Къоймазлыкъларын таныгъанында, Хасан хапарны башдан аякъ тизиб айтды. «Аслан математикадан бир эки задачны этиб, къалгъанларын а «мени эгечим Мариям этер» деб джазыб, тетрадын алайлай узатыб къойду»,— деди.

Андан сора юйню ичинде (анам да) ауузундан сёз чыгъаргъан биреу болмай, хар ким оруннъа кирдик. Токълу кибик мамукъ тюклю къолан кишдигибиз да отджагъада бизни бла баш къагъа туруб, мен джатханлай, тюз кёкюрегиме кенделен тюшюб, мурулдай башлады...

* * *

Джукгаланы тёбен джанларында бизни колхоз джазында гардош сургенди. Мен, Джаргъакъ Хаджибекирни юйдегиси, дагъыда бир къауум аны къазаргъа джюрюб башладыкъ. Бизни озар заманыбызны билиб Джукгалада бир къауумла итлерин бошлаучандыла. Биз кесибизни кючден къоруулаб тургъан заманда ала да «холхозчуладан а къоркъаргъа керек эдиле итле» деб хиликге эте, сюелиб туруучандыла. Алай а хар не юйге джыйылыб бошагъандан сора, колхоз ишлеген колхозчуларына иги кесек зат юлешгенин кёргенлеринде, келин келгеннге джюрюгенча, аны

берген затларын керюр ючюн колхозчу юйлеге сынджыр салгъанча джюрюб турдула. Ол огъай, кезлери кергеннге ийнанмай, къоллары бла тийиб-тийиб да кере эдиле.

Мен юйюбюзде мурзеуюбюз джетишимли болуб чырта билмей эдим. Колхозну кучюнден, ол джылдан сора гырджынны къоркъмай ашаб башладыкъ. Налог бериуюбюз да тохдады. Ол джыл мен элибизде джаш тёлуге, комсомолчулагъа къошула башладым. Джамал мени андан ары окъуума менден эсе бек къайгырады. Бир оноу этерге керекди дегенлей турады.

Элде иш бек кёбдю. Комсомолчула бла джаш тёлү къатырмагъан а бир иш болмайды.

Алгъынны школ негерлеримден хазна киши къалмагъанды. Бекмырза тюрмеде 3 джыл олтуруб къайтхандан сора, Нарсанада юйлерине кечюб кетгенди. Ала кечген кюн Алий бир амангъа джетген эди. «Мен къачарыкъма, турлукъ тюлме Нарсанада», — деди меннге алгъын джылларындача джылай, кесин тыяргъа кюреше, тюзю, мен да тегюльорге хазыр эдим.

— Алий, сен ол кече тамам пионер болгъанынны танытдынъ. Мен сени ол кечеден бери эм иги тенгеме санайма. Мындан ары да хапарынны билдире турсанъ, сюерик эдим,— дедим.

Мен алай айтханлай, Алий кезюме къараб, сора эки къолу бла да бойнумдан къаты къысыб къучакълады.

— Сен болгъан джерде меннге хар не да бирда тынч керюнеди. Анама не этейим ансы, юйюбюзден къачыб кетерик эдим. Мени насыбыма, ол кече бачхаланы юсунден атамы планын билдиргенни атам та-

балмай кьалды ансы, мени джашауум кьалай болур эди... Эх, атам барыбызны да унукьдуруб джашайды... Арбала джегиле кьалгъан эдиле, мени сакълай болурла, сау кьал,— деб Алий алай айтханында, экибиз да джанъыдан кьучакълашыб айырылдыкь. Ол орамны башына чыкьгъынчы, мен ызындан кирпик кьакъмай кьарагъанлай турдум. Аны узакъгъа кечюу кетгенине бушуу этгеним бла бирге «насыблы, сахарда джашарыкьды» деб келюме да келди.

Юйюбюзге кирмей, хунагъа таяна: «Сен, джарлы юйню джашы, кулакны джашы бла шохлукъ тутаса, аны атасы сени атанъы, апанъы, дагъыда алачаланы кыйыларын эмиб бай болгъанды. Тюзмю этесе, терсми этесе энди? — деб кеси-кесиме сордум. Джууаб а этелмедим. Джамалгъа сорурму эдим деб келюме келди дагъыда «сен кулакны джашы бла шохлукъ нек джюрютесе?» дерми деб кьоркьдум. «Да ол атасыны бизге джаулукукъ эте тебрегенин келиб айтханы уа? дерме деб келюме келди, алай а биз аны сенден иги билебиз, не этсе да ол кулакны джашыды» дерик болур дедим да, кьалайымы да билмей, арсарлана кьалдым.

Джанкир бла Балдаш быйыл Учкуланда джанъы ачылгъан ШКМ-ге окьургъа кирдиле. Гокганы элде избач этдиле. Анъа дери элде избач болуб ишлеген, Кекчюкню кызы Разият да, врачлыкъ окьургъа Ростовгъа кетди.

Мени нёгерлеримде техникумлагъа, рабфаклагъа окьургъа бармагъан киши кьалмагъанды. Алай болса да джаш, кызы да элде энтда кёбдю, бизни нени да этерге талпыб тургъан джюреклерибизни элни тамадалары бек дженъил, бек тюз анъыладыла.

Бир кюн мен да эл Советни аллында бир кѡаум адамгѡа газетден хапар окѡуй тургѡанлай, Кемал Советден чыгѡа келиб, мени эследи:

— Аслан, окѡуб бошасанѡ, партячейканы секретары Мустафагѡа бир кирчи,— деб кеси джолуна кетди.

Ол айтханча, Советни юйюню бир компатасында Мустафаны кабинетине кирдим. Юйню ичи адамдан толуду, тютюнден да аланы бетлери аѡангѡы кѡрюнеди. Мустафаны юсюнде кѡарасыбоялгѡан чебгени, белиндеги кѡарачай белибаѡун энишге дженѡдириб, кѡубас сахтиян кѡаблы героху, чилле шайтан чалыѡудан этилген кѡара герох баѡу акѡ кѡлегини малгар тѡймели мийик джагѡасында бютюн да белгилиди. Кѡк бухар бѡркю уллаяракѡ тюрсюнюн джашыракѡ кѡргюзеди. Акѡ хазырлары, акѡ кѡлеги, кѡк бухар бѡркю бири-бирине ариѡ джарашадыла.

Кабинетде адамла бары бирден дегенча сѡлешедиле. Мустафа шиндигинден кѡобуб, аланы араларында, соруѡларына ашыкѡмай кесгин джуѡабла береди.

— Мени холхозгѡа зор бла кийирирге эркинлигигиз джокѡду, мен кѡачан сѡйсем, ол заманда кирликме,— деб бир кѡсе сакѡалыракѡ киши — Джанакѡайыт, кѡатында джунчуѡлу сюелиб тургѡан комсомолчу Мухдаргѡа хыны-хуну кѡарай, Мустафагѡа тарыгѡады.

— Мустафа джолдаш, мен тииремде единоличник элемент болгѡанына ыйлыкѡгѡан этеме. Мен ленинчи комсомолдама,— деб Мухдар тамам джюреги кѡыйналыб айтды.

Мустафа ол кишиге айланыб:

— Джолдаш, кѡарнашым, джаным-кѡзюм, Совет

власть бизге, джарлылагъа, иги болсун деб кюрешеди. Колхозгъа киргенле бары да бир джууургъанны тюбюнде джатарыкъдыла дейдиле, къайда ол джууургъан да, къайда аны тюбюнде джатханла да? Бары да властха къаршычы сёзледиле. Хар ким юйюнде кесини джууургъаныны тюбюнде джатханын кёресе да!

— Малыны сибириб алгъанлары уа колхозгъа?!— деди биягъы киши.

— Малланы алай сибириб алгъанларын ким айтды сенине? Кёзлеринъ бар эсе, кёре болурса да?— деб Мустафадан алгъа анъа бир колхозчу къарт джууаб этди.

Бизни тийреде ма буду колхоздан артха тартыб тургъан. Къайсы контрагъа алдатханды кесин къайдам! Мен сени бек дженъил этерме колхозчу, тохда!— деб Мухдар джанды.

— Тохда, сабыр бол, Мухдар, сабыр бол,— деб Мустафа анъа алай айтыб, Джанакъайытха уа:

— Сен ёмюрюнъ джалчылыкъ бла келген бир адамса, алаймыды?

— Алайды.

— Зауукъ бламы джашай эдинъ?

— Мени джалчылыкъда джашагъан заманымдан бек зауукъ этмесин сени, мени къаргъагъан ким эсе да...

— Совет власть сени джалчылыкъдан къутхарыб, джерли этиб, аллынъа мал къуараргъа амал бердимиз?

— Берди. Ленин берди.

— Ленин да, Совет власть да бирди.

— Огъай, бир тюлдю. Ленин сау болса, ол хар неде да кеси эркинлигибизге бошлар эди...

— Эркинликни анъылай билирге керекди, Джанакъайыт.

Алайда болгъан, юнню ичи бла бир адам, Мустафаны сёзлеринден кеслерине оюм этиб баргъанлары белгилиди.

— Джанакъайыт эркинликни къуру кесини хурджуна анъылай биледи,— деди къайсы эсе да.

— Сабыр болугъуз, джолдашла,— деди Мустафа. Алагъа алай айтыб, сол аягъын да шиндикни кенделен агъашчыгъына сала, биягъы Джанакъайытха айланды.— Сен, Джанакъайыт, Совет властны кючюнден джерли да, маллы да болгъанынъда, сенича джашлары, къызлары джетиб, джерине къараялмгъан, малын ёсдюрелмеген Дадашны джерини джартысын сатыб алыб, кесине да ууакъ-ууакъ джумушунъу этдире башлагъанса. Биз билмейбиз дебми тураса? Комсомолчула бары да кёредиле, биледиле. Кесинъ, тюненеги джалчы, бюгюн джалчы джегерге кюрешгенинъи тюзмю этесе?— деб Джанакъайытны секретарь кёзюне джити къарады.

Ол да джунчуб, тегерегинде адамлагъа къарады. Алада кесине негер болурча киши кёрмеди. Мустафа уа андан дугъум кёзлерин алмай, къарай, сакълайды.

— Тюз этмейди, Мустафа. Аллайлагъа бизни ичибизде орун болмазгъа керекди,— деб бир талай адам да бирден айтды.

— Колхозгъа сени зор бла киши да тартмайды. Мухдар а, эшитесе айтханын, ыйлыкъгъан этеди, кеси агитатор болгъан джерде, эки тенъ адам, бир классны адамлары, бир-бирин джеге турсала,— деди Мустафа.

— Дадаш мени джууукъ адамымды...

— Джууукъ адамынъ эсе, бютюн да терссе. Аны

кьолундан джерин сыдырыргъа кюрешмей, аякъ юсюне миндирирге болушсанъ а, — деди биреулен.

— Мыкалайны заманында бай болуб барыргъа эркинлик бере эдиле. Энди бизге эркинлик не ючюн чыкьгъанды да сора байлыкь джюрютюрге болмай эсе?!— деди Джанакъайыт.

— Колхоз бай болса, бары да боллукьду бай. Адамла бири бирин джегиуню кьурутур ючюн партия революцияны бардыргъанды. Совет халкьны революция ючюн неллай бир джашы, кызы ёлгенди. Сен кесинъ джалчылыкьны чегиб, энди джалчы джек дебми этгенди революция? Огъай, ол джашаугъа кьайтыргъа сениъе киши эркинлик берлик тюлду. Дадашдан алгъан джеринъи ызына кьайтар,— деб Мустафа кьаты айтыб, энди сени бла сёзюбюз бошалды дегенча, эшикден джанъы кирген, сакъалы джетиб тургъан, бир орта джыллы адамгъа айланды:

— Хызыр, не кереклинъ, барды? — деди Мустафа шиндигине олтуруб, джанъы столну мерекеб тегюлген джерин кьагъыт бла ышый.

— Мени колхозумдан...

— Сени колхозунъ тюл, бизни колхозубуздан,— деб тюзетди Мустафа.

— Бизни колхоздан онбеш юй тышына кечерге разылыкъларын айтадыла. Къалай этебиз, эркинлик беребизми? — деди Хызыр, къара къабдалыны онъ этегин белибаууна чанча, къамчисини бауун бууунуна илиндире.

— Амалсыз беребиз. Адамланы джашаулары иги болсун деб бизни кюрешгенибиз олду, сора ала эркин джерлеге барыб, колхозла кьурасала, аманмыды?— деди Мустафа башын анъа дженъил кёлтюрюб.

— Бизни колхозну адамы аз болса уа? Ишчи кьол джетишмегенлик этсе уа?

— Джетиширча амал табыгъыз. Джетишириксиз, улоу бла, не бла да болушуб, тыйышлысыча ашырыгъыз.

— Мустафа, биз колхозгъа кирирге збленна джаз. дырыгъа келиб турабыз,— деб бир джерде тургъан бир-эки-юч адам Хызыр кетгенинде столгъа джууукъ-лашдыла.

— Қолхоз джашауну къалай болгъанын, мындан ары да къалай боллугъун анъылатханмыдыла?— деди Мустафа.

— Сау къалсын Акълима, ол бизге кече-кюн да анъылатханпай турады,— деди бири.

— Да не анъылары барды, колхозчула Қъобан-ары джанында сабап сюргенли мюрзеу табадыла, иш-лери онъунады. Биз а биягъы гардошубузну мюрзеуге ауушдурабыз деб, эшеклени сюре да тёрт джанына къон-къон эте да айлана, къыдыра, джолну чийирт-дик,— деди аны нёгери киши да.

— Қолхоз бизни ючюн чыкъгъанын ахыр анъы-лаялгъан эсек анъылагъанбыз. Бусагъатха дери да кирмей тургъаныбызгъа тартына келгенбиз.

— Алай эсе, Мухдар, былагъа заявлениеле джаз да джарашдыр,— деб Мухдаргъа алай айтыб, сора ол ючюсуне:— Заявлениелени колхозну правление-сине берирсиз да анда къарарла,— деб къошду. «Кёремисе, сенича тюлдю хар ким да, билиб къой» дегенча Мухдар Джанакъайытха алай къарай, ол эркишиле бла башха юйге чыкъды.

— Аслан, сен алай сабырчыкъ бола тур,— деб Мустафа мени эшикге тебрегеними кёрюб, сабыр этдир-

ди. «Мени атымы уа къайдан биледи», — деб кѣлюме келди.

— Энди уа, менше кереклиси болган бармыды?— деди Мустафа, адамлагъа къарай.

— Мени сорлугъум бар эди, Мустафа,— деб бир къарт, таягъыны башына эки къолу бла да таяна, сѣзюн башлаялмай джунчуду. Алай болса да, тамагъын да бир-эки ариулагъандан сора:

— Сыйыгъыз да тѣпбемде болсун, энди бу джанъы закон бла къатыннъа хыны этерге, урушургъа боллукъмуду?— деб сорду.

Алайдагъыла къартны сыйын эте, кеслерин тыяргъа кюрешселе да пыр-чырх болдула. Мустафа ышарыракъ:

— Тиширыуланы сыйларын тюшюрюрге, аланы эркишилден мусхам кѣрюрге боллукъ тюдю,— деди.

— Юйюнде урушургъа уа?

— Юйюнде ол сенше урушургъа да боллукъду, акга, сен терс болсанъ, алай а уллу адамла урушхан-туйюшген да этмегенлей, бир-бирине тиллерин анъылаталлыкъ болурла деб умут этеме.

— Барынъы сыйынъ да тѣпбемде болсун, тейри, бусагъатха дери анъылаучан эдик бир-бири тилибизни. Энди уа не эсе да экибиз эки тилде сѣлеше болурбуз дейме,— деди къарт ууакъ тебджилдей.

— Не болгъанды ахыры сизге, Чотча?— деди бир башха къарт.

— Бизге болган джауума да болмасын. Биле да болурсуз, ол Азрет аманны юйлендирир эдик деб, кѣлюбюзге келеди...

Мариямны муну джашына тилегенлерин билдим. Азретни уа къатын алмай тургъанын билмей эдим.

Кесибиз ушатхан бир кызчыкъда тохдагъанбыз. Сизни сыйыгъыз да тѣпбемде болсун, джаш да, кыз да бир-бирини онъсунадыла дейдиле. Мен джанъы джашауу анылайма. Джаш кѣрмегенлей, танымагъанлай, мен айтханшы этсин деб тохдаучу заманла кишини къууандырмагъанларын билеме, кызны юю да «хо» дерик эсе, бу иш болады. Алай а Бехтелени кыз бла мен болалмайбыз. Ол айтады «къалын да берликбиз, берне да излерикбиз» деб, мен а огъай, энди джанъы закон бла ол затла къалгъандыла дейме. «Джанъы законнъа кѣре уа,— дейди меннѣ Бехтелени кыз,— сен мен айтханнъа огъай дерге эркинлигинъ джокъду», — деб эки аягъымы бир уюкъгъа сукъгъанды да, бери келгеними кѣреди деб къоркъа, ышырылгъанма. Шо Бехтелени кызны кѣрсегиз, мени хапарымы айтмагъыз, — деди Чотча, огъурлу кѣзлери бла бир Мустафагъа, бир къалгъанлагъа къарай.

Бу кѣзюучюкде эшикден бир токъ, чырайлы, уллайгъан тишируу акъыр-ы-ы-ын кириб, джан-джанына къарай кетиб, Чотчада кѣзлери тохдатды:

— Айыб этмегиз, таукел кириб келе тургъаныма, бизге берилген эркинлик бла хайырлангъанлыгъымды. Бу къарт бизни къартды, бир ишексиз менден тарыгъа келгенди. Шо, аурууугъузну алайым, тиширугъа энди къаршчы сѣлеширге болмагъанын мынъа бир айыргъыз да, бизни бир кетме къоюгъуз,— деб кесини тюзлюгъуне бир ишеги болмагъанча къарады. Чотча таб къоркъаракъ да болду дейме.

Мустафа не айтырыкъды экен деб адамла ашыгъыб сакълайдыла.

— Эгечим, сиз экигизни хапарыгъызны Чотча бу сагъатда айтханды...

— Билгенме мен аны,— деди тиширыу.

— Чотча айтхан тюздю,— деб Мустафа алай айтханлай, тиширыу Мустафа таба атлаб, кьолун кьулагына тута, кёзюне джити кьарады.

— Не айтдынъ, а джаш?

— Эгечим, тиширыу энди эркиши бла бирча тенълик табханды. Ол себебден, аны сатаргъа, неда сатыб алыргъа Совет власть кишиге эркинлик берлик тюлдю,— деб Мустафа кьаты айтды.

— Джашаулу болгъун, мындан мени башымы алдынъ эсенъ,— деб, Чотча чыгъыб тебреди.

— Да, кёрюрбюз, башыпъы алай алыб кьоялсанъ,— деди ноху да, аны ызындан джебелей.

Адамла бираз чачылгъандан сора, Мустафа юйню ичинде ары-бери бара:

— Аслан, бусагъатдан былайгъа комсомолчула келликдиле. Мен дженъил кьайтырыкъма, чачылма-сынла,— деб эшикге гузаба чыкъды. Таб ол айтханча мычымай кюле, ойнай, накъырда эте, бир тогъуз-он комсомолчу къыз бла джаш кирдиле. Джамал мени кьараб кёргенлей:

— Аслан, аням аурумай турамыды, бу эки-юч кюнден бери?— деди.

— Биягъы сен энди уа не китабны окъуйса?— деди да Элдар да, мени школ тенъим, кьолумда китабны кёрюб.

— Лермонтовну.

— «Джемат эл уллуду, байды» алаймыды?

— Алайды, хо. Андан сора да барды мында окъургъа суйгеннъе,— деб китабны ичинде «Бизни заманы-бызны джигити» деген башын кёргюздюм.

— Тейри, сеп «Княжна Мэрини» бош окъумайса,

къалай эсе да бир къайгыынъ барды,— деб ол меннъе алай айтханлай, бетим къыб-къызыл къан къуйгъанча къызарыб, санларыма исси суу къуйгъанча болдум. Бу кѣзюучюкде Мустафа, Кемал, районданды дедиле, бир орус адам бла кирдиле. Бизни бла саламлашыб, бизни да олтурта, олтурдула.

— Къызла, джашла, комсомолчу джолдашла! Къайсы бир джердеча, бизни элде да Совет властны орнатууда, бешджыллыкъны тѣрт джылгъа толтурууда, джарамагъан чирик адетлени къурутууда, хар бир адамны окъуй, джаза билирге юретиуде сиз мардасыз уллу иш этесиз. Мындан ары да этериксиз. Сиз уллу кѣлтюргюшсюз. Не къыйын иш да сизни тыялмагъанды, сизсиз этилмегенди. Бютеу районубузну джарытырлай электростанция ишлерге деб областыбызда бегим болгъанды. Ол да бешджыллыкъны планындады. Кърал къазауатны джылларында не бек джунчугъан эсе да, бизге аны ишлерге ачха бергенди, станциягъа кереклени барын табдырлыкъды. Элледен джаш тѣлю джыйылыб илипини къазаргъа деб, белгилисича, кеслери оноу этгендиле. Бу олтургъан джолдаш инженерди, Павел Иванович Кравцов. Станция муну башчылыгъы бла ишленникди. Къалай къарайсыз бу затха, бизни комсомолла?— деди Мустафа. кѣзлери бла бизни аулай.

— Мустафа, бу сорууну сен бизге сормасанъ да боллукъ эди. Бизни джюрегибизни партия, былайда уа партияны ишин бардыргъан сен, билмей, ким билликди? Ма бу джюрегибизни тюз хар ургъаны да комсомолнукъуду, партияныкыды. Алай демеклик а халкыбызныкыды. Кертими айтама, ѣтюрюкмю айтама?— деди Джамал бизге айлануб.

— Биз айтырыкъны айтаса,— дедик барыбыз да.

— Не заманда десенъ, ол заманда хазырбыз,— деди Джамал красноармеесча эки къолун сир къатдырыб.

— Сау болугъуз, джолдашла, Биринчи майгъа хар юйде Ильични лампасы джанарча этерге керек биз. Қышны къыямытында джер къазгъан тынч болмагъанын билебиз, алай а комсомолчу тынчы бла бир заманда да бармагъанды. Бешджыллыкъны тёрт джылгъа!— деб сёзюн бошады Мустафа.

Ол сёлешгенден сора, Кравцов джолдаш станцияны къалай ишленнигинден бизге кёб хапар айтды. Сора ишге чыгъар кюнню комсомолну райкому билдирликди деди.

Мен алкъын комсомолну члени тюлме. Меничала дагъыда бардыла.

Қъатымда олтуруб тургъан Джамалгъа:

— Мени комсомолгъа алыргъа боллукъмусуз?— деб сордум.

— Да сени алмасакъ, кимни аллыкъбыз, канал къаздырыудан сора джыйылыгъа салырбыз,— деди.

Ашхам къараны болду, алай а Мустафа бла Кемал бизни бла кёб олтурдула. Эртдеден ишлеб тургъан комсомолчула элде этген ишлерини юсюнден хапар айтадыла.

— Сюлемен апенди межгитни аллы къырдышда ауаз бере тургъанлай, акъыры-ы-ын барыб бир джанларында олтурдум,— деди комсомолчу Науруз. «Байны, джарлыны да аллах кеси билиб джаратханды деди апенди. Акъылы болса, джарлы да бола биллик эди бай. Акъылы болмагъан а хайуандан башха тюлю, хайуан а джегилирге буюрулгъанды. Джарлы-

ланы, джалчыланы бласты кёбге барыр дебми тура-сыз? Бармагъа эди, хо! Бизден сыйырылгъан джерледен табханларын он къат къусарла, кёрюрсюз, алай а биз бирлеширге керекбиз,— деб апенди тегеринде олтургъан кесича төрт-беш адамгъа, алай бир да подкулачникге кёзлерин джума, теке сакъалын къалтырата «ауаз» бере тура эди. Тюзю, мен тезелмедим. Апенди кесини дигизалары бла бизни властыбызгъа бир аманлыкъ къурай айлангъанын сездим. Бир джанларындан чыгъыб:

— Апенди, бу межгитни ачхычлары къайдады?— дедим.

— Тобаста, тобаста, къалайдан чыкъдынъ, джашаусуз?— деб Сюлемен апенди джунчуду.

— Огъай, мен джашаусуз болмазлыгъымы билеме, ачхычланы бер,— дедим.

— Неге керекдиле сенне ачхычла? Энди быдыргъыз джабылгъанында, аллахыгъызны, адамыгъызны танымай башлагъансыз. Мени къол джууумдум бла ёсгенсе сен, энди уа кёресе кафырны!— деб апенди аягъын джерге-джерге къакъды.

— Тюз айтаса, апенди. Алай ёсгенме, энди уа джашаууму табханма да джолуму ариуларгъа сюеме. Сен кертда намазынны этесе деб турадыла адамла, былайда Совет властха къаршчы ишле бара кёреме,— деб, анъа алай айтыб, къарай кетгенимде, межгитни ачхычын табдым. Киритни салыб ачхычны хурджу-нума уруб:

— Намаз этерик юйюнде этер, былайы мындан ары сен контро ишлени бардыручу штабынъ болмаз деб келеме,— деди Науруз ачхычланы хурджунундан чыгъарыб, Кемалны аллына ата.

— Тюзмю этгенди Науруз?— деди Кемал.

— Тюз этгенди. Межгитни межгитча хайырландырмагъанна тюз этгенди. Сюлемен апендини биз аллай кёб затын билебиз,— дедик бир аууздан.

— Мен да бюгюн экеуленнъе ЗАГС этдирдим,— деди Акълима.— Неках этерге биягъы апенди джетгейлей, Советни къагъытчысы Япон да, мен да ызындан тюшдюк. Бизни не ючюн баргъаныбызны сезген апенди джунчуулу болуб, ызына кетди. Биз да ЗАГС этиб джашны, къызны да алгъышлаб кетдик.

— Игиди ишлеригиз, игидиле, джолдашла,— деди Кемал.

— Мен а гардошун эски ырджысы бла къазыб, джыйыб баргъан джер иеге баргъан эдим,— дедим мен.— Алгъыннъы джалчысы, бусагъатда колхозчугъа аны джеринден гардош орун берилгенди. Ол, хариб, джаз гардош салыб, къараб ёсдюргенинде, алгъыннъы несн уа къазыб, джыйыб, тулукълагъа къуюб тургъанлай джетдим да тыйдым.

— Алесе, мени къазгъан хакъымы бери беригиз дегенинде:

— Ол сенинъе хакъ берирме, къаз деб къаздырмагъанды,— деб, гардошун да юйюне ташыргъа болушуб келеме.

— Мен да ликбезде бюгюн биринчи дерсими бериб келеме,— деди Гокга.

Гокга... сохталаны ичинде бир тукъум бир зат бла артыкъ белгили болмагъан Гокганы, тюнене избачитальнягъа баргъанымда, джашауумда биринчи кере кёргенча бир тюрлю халгъа кирдим. Аны сют кибик чыммакъ акъ бетинде къуш къанатлача тум къара къашлары бир кёргенни эсинден ёмюрде кетерик тюл-

дюле. Қъаб-къара узун кирпичлерин ёрге кёлтюрсе, булутланы джарыб кюн чыккъъанча, джюрегинъ джарыйды. Оймакъ аўуз, кюлюм кёз Гокга меннъе къарай, узун, базыкъ эшмелерин сыртына атханында, талай джылны мындан алда Гогалада чоюнланы джууама деб болгъанын къазан къара этиб тургъан арыкъ къызчыкъ кёзюме кёрюндю. Мени тюрлю халгъа киргенни сезиб ол:

— Аслан, мени бююнмю кёресе?— деб ариу бирча тишлерин кёргозе, ышарды.

Биразны да тынъылаб туруб:

— Бююн кёреме, Гокга,— деб, кюлмей-ышармай, анъа къараб, кесини да тюз атын биринчи кере айтдым. (Школда Қычыкай деучен эдик).

Ол да меннъе бююн кёргенча биразны къараб туруб, китаб алыргъа келген Пачагъа китабла кёргозте бурулду.

— Гокга, тамбла ликбезге сен да, мен да бирге барлыкъбыз, Джамал алай айтханды. Джатдолада ликбез уллуду да, аны эки бёлюб окъутугъуз дегенди,— деб Пача, къол салыб бир китабны да алыб кете башлады.

— Сен бизге келе келирсе да барырбыз,— деди Гокга.

Не ючюн болгъанын билмедим, ары дери къарнашымча кёрген Пачагъа къалай илинирге билмей:

— Алан, сен да китаб окъуйму билесе?— дедим.

Ол меннъе сейирсиниб къарады. Кесим да эскериб джунчудум. Ол а бираздан:

— Да сеничала окъугъан джерде, меничала окъурукъларына не сёз барды!— деб Гокга бла саламлашыб, чыгъыб кетди.

Амалын табсам, алайда джерге кирирлей болуб, мен да чыкъдым. Нек болдум мен Гокгагъа ол кюн алай, билмейме...

Бюгюн а Мустафаны кабинетине джыйылыб тургъан заманыбызда, не къарамайма десем да Гокгагъа кёзюм джетмей къалмайды. Ол да къалай эсе да мени халымы сезген болур дейме...

Биз Мустафадан чачылгъаныкъда, инъир сагъат тогъуз болгъан болур эди. Алты-джети адам болуб, бизни таба айландыкъ. Ичибизде Гокга бла бирге комсомолчу къызла Кулистан бла Маймулат да бардыла. Тохдамай ушакъ барады.

— Иги сагъан, Москваны бир кёрюр эди,— деди Кулистан.

— Москва да алайды, ёзге недтехникумну бошагъанны да кёрдюм мен,— деди Пача.

— Биз да окъурбуз анда, тохда, элни бир джарашдырайыкъ ансы,— деди къайсы эсе да.

— Мен Москвада болсам, чынъ алгъы бурун Ленинни Мавзолейине барлыкъ эдим. Ленинни кесин кёргенден насыблы болурму?— деди Гокга.

— Элибизни Ленин айтханча этелсек, «Ленин джолдаш, сени осиятынъы тындырдыкъ» деб Мавзолейде анъа рапорт берир эдим, алайсыз алкъын мен Москвагъа барыргъа излемейме,— дедим.

— Комсомолну съездине уа бизден да адам барлыкъ болур, ары чёб чыкъгъандан насыблы къайда!— деди Элдар.

Алай эте, джетген-джетген юйюне къайта, аз болдукъ. Эм артында бары да кетиб Гокга бла мен къалдыкъ. Ол кече аны бла алай бетден бетге къалмаз ючюн, не къыйын ишни да этерик эдим. Бир-бирде

уруша, бир-бирде туююше, бирге джырлай, бирге ишлей тургъан заманда, бу сёзню былай айтсам, Гокганы кёлюне не келир, кесими былай джюрютсем, менден кёлю чыгъармы деб бир кюнню эсеме келменди. Энди уа былай ауузум-тилим да тартыныб нек къалды?!

Аланы юйлерине бир отуз сажнадан кёб къалгъан болмаз. Ол джер менше ёмюрде бошалмазча узакъ кёрюндю. Алай а, тохда, мени джюрегим быллайла нек этеди... Джетиб къаласа деб мени къоркъуугъа нек салады, ...не зат эсе да бир затла айтырымы нек излейди... Ауузум а джюрегиме мюкюл болалмайды. Гокга да джунчугъанча кёрюнеди.

Алай бла юйлерине джетдик. Ким да болсун эки адам бири-биринден айырыла тебресе, саламлашыб айырыладыла. Мен саукъалды айтхынчы Гокга кетиб къалыргъа тартынды дейме. Мен а не зат айтырымы эскерелмей, жарыкъ чууакъ кечеден болушлукъ излегенча тёрт джаныма дыгалас этиб къарайма. Къайры да къарайма, Гокгагъа къараялмайма ансы... бир кёзюучюкге уа уятны да атыб, кёзюмю айыраламай бетине битдим. Муну былай суу сурат болгъанын кёрмей мен къалай тургъан болурма... Чолпан джудуз муну кёзлериндеми джанады, огъесе бу кеси Чолпан джудузду экен!? Сюек къашыкъча, бу адам болмаз, мёлек болур. Бююн мен анга, менше дери дуньяда бир адамны ауузундан чыкъмагъан бир ариу сёз айтыргъа талпыйма... Алай а ол неди, къаллай сёздю?! Аны менше ким юретир?! Огъай, ол сёзню киши да юретмесин... Аны мен кесим табаргъа керекме... Ол сёзле тилими учундача айланадыла, алай болгъанлыкъгъа ауузум къабышыбды. Сагъыш башы-

мы алды. Дагъыда кеси-кесиме... «Огъай, бу тукъум сейир джаннъа джараулу сѣз алкъын дунягъа туумагъанды»,— дей тургъанлай:

— Аслан, ауругъанынъмы барды? — деб булбул тауушу бла сорду.

— Билмейме, Гокга...

— Да ким билликди да?

— Кесим билмегенни киши да билеллик болмаз...

— Эсинъдемиди, зыгытла аягъына Ибрахим бла экскурсиягъа баргъаныкъда, Балдаш бла мени гургумла бла атханынъ? — деди Гокга, сѣзню ары бурдура.

— Огъай, эсимде тюлдю...

— Мени суратымы бир эршиле салыб джылатханынъы уа унутханмыса?

— Унутханма...

— Сора сени эсинъде не зат турады да?

— Мени эсимдеми? Мени эсимде кѣб зат да барды...

— Да алай эсе, игиди, мен а чыртда унутуб къойгъан болурмуса деб тура эдим...

Кесим да анъыламагъан ол тюрлю халым юсюмден таяракъ болуб, школда окъугъан джылларыбызгъа эсим кетди.

— Гокга, ол гургумла бла мен сизни тюйген кюн, сен Зурумну излей барыб, «О, гургум, къайдаса, бери кел кетебиз» деб кыычыргъанынъы унутханмыса?— деб бош затны сордум...

— Мен джукъну да унутмагъанма,— деб Гокга къабакъ эшиклерини сабына узалды.

Энди уа ол сохда джылларыбызча болдум, джунчугъаным кетди.

— Сау кьал, Аслан,— деб Гокга менден алгъа арбазларына кирди.

Ол ары ташайыб, мен да джолума айланнъанлай, Гокга Гокгалай кёрюнмей, быягындай башыбызда джана тургъан Чолпан джулдузча болуб, кёзюме кёрюннъенлей юйюбюзге джетдим...

— Джашчыкъ, былай кечге нск кьалдынь?— деди анам эшиклени меннъе ачыб, дагыда кенделен кылычын ызына сала.

— Джыйылыуда эдик...

— Мариямгъа бюгюн да келечиле келдиле, джашчыкъ,— деди анам, аллыма ушхуур сала.

— Азретденми?

— Хо.

— Не айтдыгъыз да?

— Кьалым да бермейбиз, берне да излемейбиз дейдиле. Андан насыб кьайда, алай а элде сёзюбюзню этерлеми?..

— Анам, этген этсин. Мен комсомолгъа кирирге хазырлана айланама, этеме десенъ да не берне этдирик тюлме, не кьалым алдырлыкъ тюлме,— дедим, ашагъанымы да кьоя.

— Да джашчыкъ, мени хапарымы да сорма. Бюгюн Кемал бизге келди. Кёбден бери келмеген эди да не эсе да бир кьайгысы барды деб тура эдим. Аллына ашарыкъ салыб, ауузланыб бошагъандан сора, хапарны айтды...

Анамы бети джарыб селешгенин эслегенлей да бир джюреги ушатхан затны юсюнден айтырын сезиб, мен да анам кьууаннъаннъа кьууандым. Ол тёрде олтуруб, акъ мамукъ джюнюнню сюзюгюн айыра, бир алада уа кычхач бла отну кёсёулери ышыра, акъыллы

къара кёзлеринде къаллай эсе да бир къууанч ойнай, хапар айтады.

— Кеминат,— деди Кемал.— Ростопда тиширыу-ланы съезди ачылады, сен бизни элдеи делегатла бла ол съездге барсанъ деб кёлюбюзге келеди,— деди.

— Кемал, джаным, делегат болургъа мени нем тыйыншлыды, Совет бластха не зат игилик этгенме мен, менъе алай ышаныб, мени ол алай сыйларча?— дедим.

— Сеничаланы сыйламаса, сеничалагъа ышанмаса, сора кимни сыйларыкъды. Ёмюрюгюз джарлыкъ бла, джалчылыкъ бла айланъансыз, энди уа джашауну кёрюрге, дунягъа кёз ачаргъа керекди,— деди.

— Кемал,— дедим мен,— сен джашса менден, сени сыйынъ да тёпбемде болсун, мени къолумда джанъыз бир улан сабий барды да, къайдан да анъа аджал чыгыб къалады деб къоркъгъанлай турама. Бек сюйген затына адам бек къоркъады...

— Мен энди алай гитчечик тюлме, анам, кесими сакълаялмазлай,— деб бёлдюм мен анамы.

— Ой, сен юдегили киши болсанъ да ананъа гитчелей турлукъса,— деб анам менъе алай айтыб, дагъыда сёзюне къайтды.— Ма бластха да,— дедим Кемалгъа, джюрегим алай къоркъгъанлай турады. Къоркъа-къоркъа юреннъенбиз да аны ючюн болур. Алай а бети къара болгъа эди, бу бластны энди бизден киши алалмаса.

— Тюз айтаса, Кеминат, тюз айтаса,— деди Кемал,— да энди Ростопха барыргъа къалай этесе?

— Бласть ючюн барыргъа керек эсе, джерни эте-

гине десегиз да барайым дегенме,— деб анамы бетине, мен ёмюрге кёрмегенча бир нюр төгюле, айтды.

— Айшатлары уа билемидиле?

— Огъай, Кемал келиб кетгенли, кишилерин кёрмегенме.

— Айшат, Даута да кьюуанч аллы боллукъдула.

— Тоба, джашчыкъ, тюзюн айтсам, кесим да кьюуаннъанма. Ёмюрюмде Элтюбюнден ары чыкъмагъанма. Совет бластны узакъ джерледе да бир кёрейик,— деб, анам къара хотасындан джюн умурланы билек артына къагъа, силкиниб ёрге къобду.

Анам джанъы адам болгъанды...

* * *

Ташыуулла бошалдыла. Мен да педтехникумгъа кирелмей къайтханлы колхозну ишлеринде ишлей, комсомолчула бла да таймаздан айланнъанлай турама.

Элде келин алыу, къыз чыгъарыу къызыу башлашыб, джер-джерде той тауушла эшитиле тебретиле. Мариямны да джууукъ, тенъ джыйылыб Азретге сёз тауусдула. Айтханыбызча, бернени-къалымны къымылдатмазгъа деб бегитдиле. Бехтелени къыз а, Азретни анасы, разы болгъан болмаз эди. Алай а законконду — эски, чирик адетлени бир джанъызын къымылдатмазгъа деб комсомолчула сакъ болгъанлай турадыла.

Мариямны чыгъар болджалы джетди. Айшатланы джасалгъан юйлерине джууукъ, тенъ бары джыйылды. Джөгетейчиге, Марзиятны да ал да ол кюннъе кел деб письмо джазгъан эдик, алай а «Бараллыкъ

тюлме, башым кьайгылыма», деб джууаб этиб кьойгъан эди. Юйде хар неге оноу этиб, башчылыкъ этиб айланнъан Джамалды. Ол Даутаны элтиб келиб, бнягъы ишин бардырады. Адамла аны бир сюйюу этедиле!

Арбаз адамдан толуду. Бир кьауум джаш, кыыз Мариямны юсюнде той этеди. Къурманлыкъ этиб чыгъарыргъа деб мал келтириб, арбазда джашла соя турадыла. Тийреде келин тиширыула уллу юйде хант биширедиле. Анам да, Айшат да мыдахыракъдыла. Мен да алайма. Даутасыз, Мариямсыз турмакълыкъ бизге кючдю...

Кюеу джёнъерле келгинчи да тёзелмей, кызыларын джасандырыб тура кёре эдим деб айтдырмаз ючюн Мариямны алкын кийиндирмей турадыла. Мен, тюзю, ол болгъан джерге асыры да кирмейме. Эшик аллында бир — отун джарыргъа кюреше, бир — уллу нарат дюкючню балта бла кьагъа — Мариямны кетерине асыры кьоркьгъандан не этгеними да билмей айланама. Айшатны юйдегиси бары да меничады.

Кёб мычымай орайда таууш чыкъды. Аны ызы бла келин барлыкъ фаетошгъа джегилген атланы башларында кьонъурауларыны бирча ариу зынъырдагъан тауушлары эшитилди. Ызы бла — кюеу джёнъерле кёрюндюле. Ала джетиб арбазны, орамны толтурдула. Аланы юйге иерге унамагъан джашла бла ёшюн уруш эте келиб сора алларын тыйгъанлагъа ачха узатханларында, юйге, келинлерине, ычхындыла. Бираздан уллу юйню тегереги бла тебсилени тизиб, кьонакъланы, бизден кьартланы да олтуртдула. Алгъыш бла боза аякъла тёрден тёбенне дери ётедиле.

Мариямны джегенден тюшюрюрге кирдиле. Аны

төгерегиндеги кызла кёзюү-кёзюү чыгыб, кьонакь джашла бла тебсейдиле. Мени да ортагъа атдыла. «Хар джаш адам тебсей билирге керекди, келчи, тебсейик» деб Даўта бош кёзюүюнде ауузу бла кьобуз согъуб, мени тебсерге юретиучен эди. Тюгел кесича усда тебсей билмесем да, тюзю, алай аман да тебсей болмам дейме. Кьонакьла: «Келинни кьарнашына харс!» — деб чыкьгъанлай, харсны кыздырдыла.

— Энди сен келининъ бла тебсе,— деб мен тебсеб бошагъанлай, Азретни атасыны кьарнашындан туугъан джашны чыгъардыла. Акъкьош чилле джаулугъун кёзлерише бютюн да бек тарта, Мариям чыкьды. Лаудан чебгени, алтын тюймеси, кямары аны ариу сюегин бютюн да ариу кёргюзедиле. Эки аягъында узун башлы мийик кьара чурукълары орта сюекли Мариямны узун бойлу кёргюзтедиле. Ол чалмай тюз, ариу тебсеб, башын ёрге кёлтюргеменлей орнуна барды.

— Да энди, кызла, биз табарыбызны табсакъ, юйюбюзге кетерик эдик,— деди кьонакьладан тамада.

— Бизни джетгеннъе тутдуруб иерча бош адамыбыз болмагъанын кьонакьла билселе уа, разы эдик,— деди Аблюу да.

— Кьонакьла да кёргенлерин умут этиб бармайдыла, элеб, алтын излегенча излеб табхан кызларына келедиле ансы.

— Алтын кеси кьаллай бир чеге эсе, багъасы да аллай бир болады.

— Сизни алтынны бизни алтын дженъсе уа?

— Да кьошаргъа кьазаныбыз джожьду, ол заман-

да кесине базман болурчаны излерге керекди сизни алтыныгъыз.

— Да озса да бизден озсун...

— Огъай, биз кишиден джазыкъсыныу излемей-биз, тенълик излейбиз. Бизни кызыбызгъа тенълик этерик джаш алкъын дунягъа джаратылмагъанды деб акъылыбыз алайды. Сора къошакъ этмесегиз сиз бизден къыз табалмазсыз.

— Да, не этейик, джалынчакъбыз,— деб Азретни джууугъу джаш къолджаулыкъгъа чырмалыб, неллей бир эсе да ачханы Аблюгъа узатды, сора аллына ариу атлаб, Мариямгъа къол берди. Мариям къолун эрлай бериб да къоймай, бираз туракълаб, ариу узатды. Олсагъатлай орайданы занъырдатыб Мариямны чыгъарыб тебретиле. Уллу юйню эшигине джетгенлей, эшик беклеу деб келинни аллын тыйыб, тийре келинле къонакъладан энтда не зат эсе да юздюле. Андан сора арбазны, юйню тегерегин толтуруб тургъан адамла «огъур аякъдан, огъур аякъдан» дей, Мариямны фаетонна миндиргинчи алгъышны тохдатмай ашырдыла. Мен да, тийре джашланы бир къаууму да къыз нѳгерле болуб, линейкагъа олтурдукъ. Орайда таууш да ѳзенни толтура, ѳрге, Къазийлары джанына, атландыкъ.

Мен къыз нѳгерден къайтхан кюнюмю экинчи кюнюнде Советге баргъанымда, Джамал:

— Иги болду келгенинъ, сение адам иейим деб тура эдим. Ишге джараулу кийиниб, бир кюнлюк азыгъынны да алыб, тамбла кюн башлагъа къакъгъанлай, былайгъа кел, былайдан бирден Учкуланда канал къазаргъа барлыкъбыз,— деди.

— Ненча адам болабыз?

— Ой, адамны учу-кыйыры джокъду, — деб кыуанч аллы болуб айтды.

— Кызла бармыдыла?

— Кызланы элтмейме де да бир кёрчю, кыалай этселе да?

— Да джер бузлай башлагъанды, алагъа кыйын боллукъду кызаргъа.

Кюч кыуру санда тюлдю, Аслан, джюрекни учу-нуундады, бизге кырыу берген, джюрекледе джангы джашаугъа кыуанчыбыз, ийнамыбызды, — деб, Джамал Акълиманы эслеб, аны таба атлады.

— Газетни кыалай джарашдыргъан эсек да кыарачыгъыз, — деб Акълима кенъден бизге алай айтыб, кеси аллыбызда изба-читальняны юйюне атланды. Биз да кирдик. Анда, стол юсюнде, уллу агъач раманы ичинде, джангы кыабыргъа газет чыгъыб, алкын тагъылмай турады. Аны кыатында Федор Федоровични кызы Тамара почта ящикни суратын сала, Гокга энишге кыабланыб, кыыл щеткачыкъ бла газетни несин эсе да бояй турадыла. Биз киргеникде, Тамара башы бла саламланды, Гокга менне кыарагъанлай, бети кыан кыуйгъанча болуб, башын энишге бютюндя бек ийди. Акълима, кыабыргъа газетни редактору, бизге айланыб:

— Окъугъуз да келююзге келгенин айтыгъыз, халкъ ашыгъыб сакълаб турады бизни газетибизни окъургъа, — деди.

Газетни башында бютеу узунлугъуна «Хурзукну комсомолчулары бла джаш телюсю! Ильични лампаларын хар юйде джандырыр ючюн, хайдагъыз, канал кыазыугъа! Кыралыбызда социализм кыураугъа бу да бизни бир атламыбыз болсун! Ударникча ишлерге

Учкулан бла Къарт-Джуртну комсомолчулары бла джаш тѣлюсюн эришиуге чакъырайыкъ!» деб джазылгъанды.

— Иги джазгъансыз, молодцы, — деди Джамал.

Андан ары газетде, элде ишлени юсюнден кѣб зат джазылгъанды. Ол огъай, «Бернесиз, къалынсыз тойладан джыйырма бла джетинчи той болду» деб Мариямны тоюну юсюнден да джазылгъанды. «Къысха хапарла» деген башны тубюнде быллай хапарла окъургъа боллукъду: «Къасайланы Джанакаъайыт, Къасайланы Дадашны кесине джалчы этерге кюрешеди. Ол айыбына джолукъдурулургъа керекди. Хасанланы Шонай юй бийчеси Дарийни эл джыйылыугъа иймегенди. Ол тийреде комсомолчула мынъа не айтыб турадыла?» «Тюкенчи Алийланы Мусос очердеге къарамай, товарны кеси ушатханлагъа артдан-алдан бысдыргъанды. Эл советни тюкенни юсюнден комиссиясы Мусосну бу ишине къараргъа амалсыз керекди».

Газетни дагъыда бир джеринде «Комсомолчу джолдашла! Джангъы джашауда бир тукъум бир терсликни кечмегиз!» деб джазылыбды.

Джамал, Акълима зат анда къалдыла, мен а Гокганы бетине къарасам, энтда биягъы халгъа кириб джунчуйма деб къоркъа, къачыб чыкыгъанча эшикге чыкъдым...

Эртденбла бек эрте кесим джылытыб, джылы ушхуур да ашаб, ишге джараулу кийиниб (алай а комсомол кѣлегими тешмей) хызенчикге азыгъымы салыб, къолума кюрек бла гетменни да ала, Советни аллына бардым. Дженгилде алайгъа бир къыркъ адам чакълы джыйылды. Мустафа, Кемал, Джамал

хар кимни кийимине, сауутуна къарай, джолгъа хазырлайдыла.

— Экишер-экишер тизилигиз, джолдашла! — деди Джамал.

Биз да тизиле тургъанлай, джансолуу этиб огъартын эки джаш джетдиле. Ала Къулчаланы Таусолтан бла Къобанланы Иссадыла.

— Бизни кимлеге санагъанса сен, ха? — деб джандыла Джамалгъа.

— Не болгъанды?

— Не болгъанын билмей эсенъ, комсомолгъа секретарь болуб неге тураса?

Мустафа бла Кемал бири-бирине къараб ышара, сёз къошмай, арлакъдан къарайдыла.

— Ант этдирсегиз да билмейме, — деди Джамал, кюлмей, ышармай.

— Биз сенича, не былача тюлбюзю?! — деб бизни кёргюздюле.

— Хы, энди анъыладым. Тейри, терс болгъанма, сизге да билдирирге керек эдим, кечигиз.

— Биз Совет властны адамлары тюлбюзю?! Айтчы бир! Социализм ишлерге биз сизден артхамы къаллыкъбыз?! — дей, Джамал бла къызарышыб, ол джукъ да айтхынчы барыб, тизгишлени эм алларына сюелдиле. Биз барыбыз да алагъа харс урдукъ.

Мустафа кеси барыб, Къызыл мюйюшден къызыл байракъны алыб келиб, эм алларына сюелген джашланы араларына Акълиманы да элтиб байракъны аны къолуна тутдурду.

— Хайдагъыз, энди ашхы джолгъа, джолдашла, — деди Джамал да тизилгенлени бир джанында.

Советни арбазындан чыгъыб, джолну энишге ай-

ландыкъ. Кюреклерибиз, темир таякъларыбыз, гетменлерибиз имбашларыбызда ёрге-ёрге айланыб, четгетча кёрюнеди.

— Аслан, башла! — деб кычырды Джамал.

Мени тамагъымы маджалыракъ кёрюб, джырны къуру да меннѣ башлатдырадыла. Сагъыш зат да этмегенлей, «Вперед, заре навстречу!» деген джырны башладым. Бары да мени бла бирге аны припевин джырлайдыла:

— Впер-е-е-ед, вперед и тверже шаг!

И вы-ы-ыше юношеский стяг!

Мы мо-о-о-лодая гва-а-а-рдия

Рабочих и крестьян!

Мы молодая гвардия

Рабо-о-о-чих и крестьян,—

деб ёзенни занъырдата, джаш тамакъла джюреклеге толу анъылашыннъан сёзлени джырлайдыла.

Джол юслеринде адамла аллыбызны сакълаб туруб:

— Бизге джарыкъ келтирирге бара эсегиз, дунягъыз ма былай джарыкъ бла ётсюн!—деб хурджунларыбызгъа, къюнларыбызгъа биз бара тургъанлай, кёгет, ёнѣ бысдырадыла.

Эртден сагъат тогъузгъа Учкуланда ШКМ школну къатына келиб тохдадыкъ. Алайгъа Къарт-Джуртдан, Учкуландан да бизничала келдиле. Партияны район ячейкасыны секретарлары, райисполкомну къуллукъчулары, комсомолну район ячейкасыны секретарлары—бары да келдиле. Инженер Кравцов да келди. Бизни ызыбыздан мычымай, атлагъа миниб, Мустафа бла Кемал да джетдиле.

Алтын бояу салыныб турган къачхы табигъатны эртденнѣи кюнню таякълары джанъы джетиб, бютюн да сары бетли эте башлагъандыла. Былайгъа джыйылган джаш тѣлюню кюлкгюсю-къууанчы джанъы джашауну бетича джюрегинѣи хар неге учундурады. Аланы къолларында, анда-мында, къызыл байракъла эртденнѣи кюн джарыкъда бютюн да бек джашнай, ѳхдем ишлеге джаш джюреклени бютюн да бек тартадыла. Мен да кесибизни тизгинде джанъы джырны джырлаб башладым:

Джер джарылыб от чачылса,
Бир къоркъуу салмаз,
Ма биз Къызыл Аскерлени
Аскер хорламаз.

Джыр бла урушха кирмеген эсек да, биз кесибизни революцияны солдатларына санайбыз. Эски дуняны чирик затларына къаршчы кюрешиу, социализмни къурау, бегитиу—бары да бизни кюрешибизни сакълагъанын биз билебиз, ол себебден бу джырла бизге бек анъылашынадыла, джюреклерибизге синѣиб, урунуугъа, джан-къан аямай урунургъа, тартадыла.

Бираздан бизни къатыбызгъа Балдаш, Джанкир дагъыда аланы бир къауум негерлери чабыб келдиле.

— Ой, Аслан, сау кел, сенден сора бизни классдан ким барды? — деди Балдаш.

— Гокга,— деб алай айтханлай, бетим тюрленъен болур эди, Балдаш а эслемей бек да къояр эди...

— Сора нек къызараса? — деб, къулагъыма шыбырдаб, — андан сора уа? — деди.

— Кимни айтсам, сюерик эдинъ?

— Кимни сүйсенъ да айт, — деб ол да алай эте тургъанлай:

— Джолдашла! — деб партияны районда биринчи секретары Ёзденланы Махмутну ауазын эшитдик. Барыбыз анъа айландыкъ. Ол школдан узакъ болмай, бир дупбуруракъ джерчикге чыгъыб сёлешеди:

— Джолдашла, ма бу сиз кёре тургъан Къобан ёмюрлени джукъгъа джарамай, джагъаларын ашай, бошуна саркъыб баргъанды. Аны таулулагъа джумуш этерин патчахлыкъ Россия бир да излемегенди. Бютеу уруннъанланы вожду Владимир Ильич Ленин Совет властны ал джылларында огъуна къралны электричество джарыкъ бла баджарыуну юсюнден оноу этгенди. Ма аны оноуун джашауда бардыра, партия бла Совет правительство джер-джерде электростанцияла ишлейдиле.

Джолдашла! Сизни башламыгъыз бла, былайда электростанция ишлениб, Биринчи май байрамгъа бу юч ёзенни эллеринде джашагъан хар юйдегини юйюн Ильични чыракълары джарытырлай этейик, — деб сёзюн бошады. Биз барыбыз да харс урдукъ.

Андан сора инженер Кравцов, къалайдан къалай башларыбызны айтды. Канал къазыллыкъ джерни барына къызыл байракъчыкъла урулуб хазырдыла.

Каналны Къобандан айланыр джерине бардыкъ. Алайда биринчи кюрек ауузну секретарь Ёзденланы Махмут атды. Андан сора хар элни комсомолчуларына, джаш тёлюсюне къазар джерлерин белгили этиб, инженерле, техникле ишге джарашдырдыла. Джерлери белгили болуб, ишлеб тебрерлерини аллы бла комсомолну район ячейкасыны секретары Хапаланы Маджит:

— Махдаулу комсомолчула! Биз керти да ссийр заманда джашайбыз — социализмни кесибиз кьолубуз бла ишлеб барабыз. Комсомол бир ишде да артына турмагъанды. Ленинин осиятларын джашауда толу бардырыуда ударникле болуб ишлеригизге биз ийнанабыз,— деди.

Бизден баргъан джарым джюз адамны джартысы гетменле бла узунуча бизге берилген джерни къазыб башладыла, аланы ызындан да джартысы ала къазгъанны кюрекле бла атыб барадыла. Алай бла, башыбызны ёрге кёлтюрмегенлей, эки-юч сагъатны ишледик. Джер асыры ташлыдан гетменни ары урсанъ, ызына чартлагъан болмаса, джерге илинмейди, ол себебден сора ташланы ууатыб, аны ызы бла да джерни ууакъ-ууакъ тырнаб кюреширге керек болады. Гокга, Балдаш, Акълима, Тамара мени аллымда кюрешедиле. Ала бла бирге Джамал бла Пача, Мухдар ишлейдиле. Таусолтан бла Исса уа «биз кёргюзейикчи сизге къаллай адамла болгъаныбызны» дегенча, гетменлени джерге ургъанлары сайын от джилтинле тёге, терлери бара кюрешедиле.

Гокганы кьоллары хиббил болгъанларын сездим. Ол гетменни бир — кьолджаулугъу бла, бир — чебгенини этегине чырмаб тутаргъа кюрешеди. Анъа къалай болушсун адам? Не уа болушдурлукъмуду, хо, сеннъе...

Кюнорта азыкъгъа тохдаргъа темирни къакъдыла. Джоббу-джоббу болуб андан-мындан джыйыла, ауузланыргъа чёкдюк. Джерни сууукълугъу бутларыбызгъа ётуб барады. Ашагъан азыгъыбыз да сууукъ болгъаны себебли, иги огъуна сууукъсураб, энтда биягъы гетменлени кьолгъа алыб бир джылынайыкъ

деб тургъанлай, ШКМ-ни интернатындан бакла бла шай къайнатыб келтирдиле. Шекер болмаса да хар ким кружкала бла алыб-алыб ичлерин джылытдыла. Ол кюн инъирала не арысакъ да биягъы байрагъыбызны да тутуб, экеу-экеу тизилиб, джырны къутурта, Хурзукга къайтдыкъ.

Мен ишден келир-келмез анам хапар айтды:

— Тамбла мен кетеме. Юч элден да бардыла тиширыула. Юйге Гитче къарарыкъды. Сен ишге къарнынъы ач этмей джюрю, джашчыкъ, ийнекге-бузоугъа да эс бёл,— деди.

— Ненча кюнню турлукъсуз, анам?

— Ыйыкъны турлукъ болурсуз деди Кемал.

— Анам, сёлеширикмисе съездде?

— Сёлеше билсем, табу этиб да сёлеширик эдим...

— Да не билири барды, кёлюнъде не бар эсе, аны айт.

— Мени кёлюме уа, джашчыкъ, энди кёб зат келе башлагъанды,— деб, анам узакъда нени эсе да кёргенча, мени башым бла къарай, ышарды.

— Не зат?

— Тиширыула билмеген бир иш джокъду, аланы джюреклери анъыламагъан бир хал болмайды, сора аланы Совет бластха хайырландырмай туругъа джараймыды?

— Сора уа?

— Мен ол затны къолгъа алырем дейме, джашчыкъ, алкъын кишиге айтма, терс анъылай эсем да билмейме. Тиширыула оноугъа къошуладыла, алай а энтда кёлюме джетмейди.

— Анам, сен ёмюрде да терс сёлешмейсе, бусагъатда да бек тюз айтаса,— дедим.

— Мариямны тюбюне-башына биз да кьараргъа керекбиз. Анда Арыстопда кюйюз табармамы экен?— деди анам, юй джарлылыкъгъа кече.

— Ачханъ а джетерикмиди?

— Да онбеш кьары бир чебгенин сатханма, холхозда ишлегенинъе да бир кесек ачха бердиле да джетерик болур.

— Берне этсегиз а не бизде, не Айшатланы юйде джукъ къаллыкъ тюл эди.

— Да берне джашыртын этсе уа деб кьайын анасы келкъалды болуб айланады дейдиле.

— Айланма кьой.

Джашына кьойдуруб ийсе уа Мариямны?..

— Джашы тели эсе, кьояр, тели кьойса уа, кьууаныб кьояргъа керекди, — дедим мен.

— Джаш а алай башбаулу болмаз дейме. Турчу, тур, джат, арыб келгенсе, — деб, анам кеси да джатаргъа ёрге къобду.

Эртденбласында экибиз да танъ атмай эртде турдукъ. Ийнекни, бузоуну тындырыб, экибиз да кетерге хазырланабыз.

Анам Даутаны биринчи джалына алыныб этилген кёк къурт къатапа чебгенин кийди. Джохар месилерин кийиб, сора кеси этген, олтан салыннъан сахтиян чарыкъларын да аланы тышларындан кийди. Белине къутуне беллигин тартды, башына чачакъларында кюмюш кепислери бла кюпес джаулулугъун кысды, аны ичинден да гитче къара джибек джаулулукъугъун чох этди. Ол къара джаулулукъуну тюбюнде анамы джийырыла башлагъан акъ бети бютюн да акъ кёрюнеди. Уллуракъ бурну, джукъа эринлери, джитирек сакъалы — бары да кёзлерини къатында джукъ да

тюдюле. Мен ёмюрюмде анамы кёзлерича тийребизде тиширыулада бир кёз кёрмегенме!

Аккылы да, чекген кыйынлыгындан талмаккылы да, накырдачылыгы да, аны алгъа учундургъан бир тукъум бир джашлыкъ кюч да — бары да аны кёзлеринде танылады. Кёзлеринде джашаууну кыйынлыгы, зауукълугъу да кюзгю болуб тургъанлыкъгъа, ала бир тукъум бир огъурлу кюле турадыла!

Бюгюн, ол делегат болуб джолгъа чыккыган кюн, ангъа бусагъатха дери киши билмеген, кёрмеген бир къанат битиб, кесини мындан ары этерик ишине оноу салдырады.

Къолуна да туюмчегин алыб, анам олсагъатда келген Айшатха, меннге да дуняны аманатын этиб кете тебрегенлей, босагъадан хоншуларыбызны бир талайы тюшдю.

— Сени ашырыргъа келебиз, Кеминат, — деб Мауха бла Кёкчюк бирден айтдыла.

— Да сау болугъуз, джанымла.

— Сен анда Ленини юй бийчесин, эгечин кёрлюк болурса, джо... джолдаш.

Кемал ала да съездге келлик болурла дейди, — деди Мауха, анама сукъланнгъанча къарай.

— Менден насыблы болурму, аланы кёрсем а! Кенъден да кёрге эдим да кёрге эдим.

— Айхай, тилингъ болуб ала бла сёлеширча болсангъа а, — деди Бурунсуз.

— Иш тилде тюдю, джюрекдеди, Бурунсуз. Джюрекден джюрекге джол барды деб эшитгенмисиз? — деди анам.

— Ленини юй бийчесине тюбегъ къалсангъа, къалай этерсе, не айтырса? — деди Дола тамам кёлю бла.

Анам бираз сагъыш этди.

— Тубесем, барынъ ючюн да къаты къысыб къучакъларма, — деди анам.

— Сарам да айт бизри ючюр.

— Саламыгъыз узакъ болсун, айтырма, Кёкчюк.

— Ёзге уа не айтырса? Айтырынъы мындан хазыр этиб бар, тыйылыб да къалырса.

— Айтырым алайды: таулу тиширыуланы джарыкъгъа чыгъаргъаныгъыз ючюн, сау болугъуз. Совет бласт ёмюрлеге джашар ючюн, таулу тиширыу кёб зат этеди, мындан ары да этерикди дерме.

— Кыштаны колхозда ударник болуб ишлегенин да айт.

— Айтырма.

— Комсомолчу къызларыбыз кёбден кёб болуб баргъанларын да айт.

— Хо.

— Бернесиз къыз чыгъара башлагъаныбызны да айт.

Аманат бек кёб болду. Алай болса да анам анда джукъну унутмаз ючюн, не къадар айтырларын онъсунубду.

— Дауут юй бийчесин джыйылыгъа иймегенин, энтда эски адетлени джюрютгенин айтмай къойма.

— Аны уа айтмай къоймам.

— Зухураны кеси суймеген джашына зор бла бергенлерин да айт, энди мындан ары биз ол тукъум артыкълыкълагъа тёзерибиз джокъду де.

— Барын айтырыкъма, къоркъмагъыз. Ёмюрюбюзге джыйылыб тургъан ачыуубузну айтыб, джюрегими къандырмай келлик тюлме, — деб анам кетерге тебреди.

Лнам бары бла да саламлашыб, чыгыб кетиб теб-регенлей, тёнъереб тюшгенча Чючю тюшдю.

— Ай, къалай иги болду джетгеним, Кеминат, кетиб къалгъан болурса деб тура эдим,— деди солууун кючден ала.

— Не зат керек болуб келеди, аллах бла тилейме, бу адам?— деди Мауха, эри таба атлай.

Чючю андан элгенерек да болду, алай болса да юйде экисинден сора адамла болгъанларына кёл табыб:

— Къарт келиним, иги джанымча, меннъе андан Ленин джазгъан китабладан бир уллу китаб бла Ленинни бир уллу суратын ала кел,— деб къабдал хурджунундан, къатынына кёргюзмей тургъан ачхасын чыгъара башлады.

— Суратын келтирсин ансы, Ленинни джазгъанын окъурча акъыл сенинъе къайда! — деди Мауха.

— Окъумасам да билликме мен аны ичинде не джазылгъанын, джаныма салыб айланлыкъма,— деди.

— Болсун. Джанкирни атасы, болсун. Ала келирме, иги эсеме салды, таб кесеме да бирерин алырма,— деди анам.

— Бизге да, бизге да,—деб алайдагъыла бары да келтиртир къайгыгъа кирдиле.

— Огъай да, а къатын, бир къойну сырты бла минъ къой суу ичер дейдиле,—деб Чючю къатынына кёб магъаналы къарады. Мен ишге былайдан кетеригим себебли, Чючю анамы ашыра Советге бирден кетдиле.

Бюгюн кюн сууукъ аязлы кюндю. Каналгъа тебегеникде, джел аллыбыздан болуб, иги огъуна абджы-

тыб барацы. Алай а джюрекде джалкъау болмаса, сууукъну, джылыны да хорлайса. Биягъынлай Къаракетланы къатында барыбыз да бирге джыйылыб, биягъы джырны къутуртуб тебретик. Учкуланчыла каналгъа джууукъ болгъанлары себебли, бизден алгъа барыб къаза тура эдиле.

— Быланы эртде чыгъыуларын биз, тохдаусуз ишлеген бла озаргъа керекбиз,— дедик, ишге кире туруб.

Ал кюнюнде ишлегенибизден а санларыбыз энтда ирин этгенча ауруйдула. Тюненеги иш бизни абзратса да, бюгюн андан эсе кючлю къарыу этерге, учкуланчыланы озаргъа къаст этдик.

Пача бла мен бир джерде ишлейбиз. Ол кюн изба-читальняда тик сѣлешгенибизни экибиз да унутургъа излейбиз.

Пачаны туугъан атасы, анасы да орусдула, ала ългенлеринде, къарачайлы Адемеј аны гитчечиклей кесине джаш этиб ъсдюргенди.

Мен гетмен бла къазыб, ол ызымдан кюрек бла ариулайды. Джерни баш джанында ташлагъа тие да ызына чартлай, гетменни бурну чюйюрюлгенди. Алай а не къарыуу да салсакъ, ташланы сындырады да сора дагъыда кюрекни бурну бла аланы Пача ары атса, дагъыда аны тюбю да таш болуб чыгъады. Бир аз теренирек энелсенъ а, джумушагъырагъына джетесе да бир кесек тынчыракъ болады. Дагъыда джерни баш къатын башласанъ а, биягъы ташла къаныны ичедиле.

«Аллах, ненча эсенъ да кесинъ билесе»,—деб Пача накъырда эте, гетмен бла, не темир таякъ бла ташланы туюб тебретди...

— Тамам ахурдугърей кёре эдим былайыны иши уа, — деб арлакъда Исса да ташлада гетменин от чакъдырады. Пача гетмени не темир таякъны алса, мен кюрекни алама. Ючюбюз да чебгенле бла ишлек терлеген этебиз, аланы тешсек терлегенибиз бла сууукъ аяз аурутургъа боллукъду. Алай болса да мен къарасы боялгъан эски чебгеними тешиб, арлакъ быргъадым. Эки къолума тюкюрюк этиб, кюрекни тута, чебгенимден да дженъиллениб, топракъны силдей башладым. Къолларымы ачыгъаны мыйыма джетиб барады. Терилери кюрекге джабышыб къалгъанча алай кёрюнеди.

Иги кесек заманны, къолну кюрекден айырмай Пачаны ызындан барама. Белим асыры талгъандан сынаргъа джетиб, юсюю да къара тер басыб, энди ёрге бир сюелейим дегенимде, кюрекден къолларым чырылдаб айырылдыла, аны бла бирча къобуб-къобуб джанъы хипбиллерими суулары аязларыма тёгюлдю... Арыгъанымы киши сезерин суймей, къол джаулу-гъуму эки джырыб эки къолума байлаб, дагъыда кюрекни тутдум.

— Къалайса, Аслан, кесинъи гыртчылыгъынъи сынаяламыса ташлада? — деди Пача да, къоллары байлай.

— Тейри, мени къолларым бытдыр, сени къолларынъ хутдур болгъан болурла дейме, Пача...

— Не болгъан эсек да ол джаныбыздагъылагъа эшитдирме, марджа, — деб, Пача къызла таба кёзюбашы бла кёргюздю.

Мен «Ол джаныбыздагъылагъа» кёз джетдиргенимде, ала къаза тургъан джерден бир уллу къая чыгъыб, тёртюсю да аны тегерегин бошата тура эдиле.

Аланы кьоллары да бизнича болгъан болурла, барына кьол джаурукъла чырмалыбдыла. Бусагъатда аланы башларына таш болуб тюшсень да биллик болмазла эшда—ол ташны кьобарыуъа алай улуу эс ийгендиле. Гокганы акъ кюпес джаулуугъуну тюбюнден узун, базыкъ эшмелери инбашлары бла кёзюу-кёзюу аллына тюшедиле, «байтамал кьалыгъыз» деб анча сайын ол да узун иничге бармакълары бла аланы сыртына атады. Тамара да акъ халы джаулуугъу бла бетини кёзлеринден кьалгъанын саудан джабыб, ташны кьыйыры бла темир таякъны сугъуб кюрешеди. Балдаш, джашлагъа не ишни да буюруб кьоюучу Балдаш, бюгюн бир кишиге буюруп акъылы болмай, гетмен бла ташны тегерегин кьазыб кюрешеди. Ургъаны сайын инджилеча джилтинле тегюледиле. Акълиманы акъ бёркчюгюню тюбюнден эки кьулагъы чюгюндюрлеча кьызаргъандыла. Элтир джагъалы кьара палтонун тешиб, ол белин кьубас белибау буугъан комсомол кёлеги, кьара тёбенджаны, узун башлы, кесине ишленнён эркиши чурукълары бла ишлейди. Кеси да кьызлагъа башчылыкъ этеди.

— Пача, былагъа кьалай болушсун адам ол ташны тебдирирге? — дедим.

— Болушдурлукъмудула, хо, бизден гыртчы ким барды деб акъыллары алайды сора,— деб Пача белин тюзетмей айтды.

— Болушайыкъ деб бир кёрюрмедик?

— Бар да ишинъи эт, эркиши тишируу да энди тенъди деб кьоярла, теъри.

— Алай да болур, олахий, ансы мени эгечим Балдаш андан бери билдирир эди,— дедим мен да.

— Илипинни терең этсек, тер басыб тургъан сан-

ларыбызгъа джагъабыздан, дженъибизден аяз кирмей, бираз джаллайды, джангъы джерни башлай, башына чыкъсакъ а этинъ биягъынлай чимделиб тебрейди. Иш мардасыз кыйын болса да анда-мында джырлагъанла тохдамайдыла, кюлкю, накъырда баргъанлай турады.

— Кёкдегини аты не эди деб эртде къыз айтханлай, къабар заманыбыз къачан болуучан эди? — деди Пача кюннъе къарай.

Сагъаты болгъан ичибизде киши джожьду.

— Къызлагъа эшитдиресе, айюнъе...

— Къызла ашамаймы джашайдыла да?!

Лйтханыбызны эшитедиле деб къоркъа, кёзюм къызлагъа джетгенинде, ала ол мазаллы ташны тёртюсю да темир таякъла бла кёлтюре, орнундан тебриб бара эдиле. Ёмюрюнде бегиб тургъан уясындан тайдырдыла, алай къазгъан джерлеринден ёрге чыгъаралмай кыйынлашдыла. Биразны бири-бирине къараб да сирелишдиле. Барыны да бетлери аяздан, ишден орус алмалача къызаргъандыла. Тамара кызыл схарла тышлы кысха тончугъун тешиди. Къара кашемер чебгенини дженълерин да ёрге-ёрге къайырды. Балдаш да, Гокга да пальтоларын тешиб, комсомол кийимлери бла къалдыла. Алгъы бурун къазгъан илипинлерини ол таш озарча бирин кенделен ачыб, ташны тюбю чакълы бир алаша этдиле.

— Кёресе, билмей эселе ўа къызла, — деди алагъа кёз джетдире ишлеген Пача. Ташны ол къазгъан джерлерине ышыра-ышыра келиб, сора алайдан ары тёнъеретдиле. Къызла кюлюб бири-бирине къарай, таш барыб Къобанны джагъасында кесичалагъа тийиб тохдагъынчы, сынадыла. Сора ол тохдагъандан со-

ра, төрт джанларына да къарай, биягъы къаза тургъан джерлерине тюшюб, ишлеб башладыла. Аланы ишлерин Джамал да бизнича кёрюб тургъан болур эди;

— Тамам комсомолну къызлары болгъаныгъызыны танытдыгъыз, — деди.

— Танытырыбыз аллыбыздады, махдау сёзлеринги бошаб кёярсас, Джамал, алгъа сакъла, — деди Тамара.

Олсагъатда бизни тебен джаныбыздан бир ауур ынъычхагъан таууш чыгъыб, адамла алайгъа чабышдыла. Биз да джетдик. Дуния Таусолтанны юсюне басыныб тура эди. Бизни бла таймаздан ишге джюрюб тургъан комсомолчу къыз, Хурзукну фельдшери Анка, келиб аны аягъында къара боялгъан чарыгъын теше тура эди. Таусолтанны эси башына кючден джыйылыб, бети акъ учхунча болуб, къазылгъан джерде бир тонна таяныб тура эди. Анка аны чарыгъын аягъындан чыгъаралмай кёб кюрешди. Гетмен тюз аягъыны юсюн тешиб, балагъына ётюб кетгенди. Анка аны къанын тыяр тыймаз, алайда Учкулан больницыны линейкасы келиб, больницагъа алыб кетди. Анка да, бир-эки джаш да биргесине олтурдула. Алайда Таусолтанны аягъындан баргъан къан топракыгъа синиб, къаб-къара къаралтханды. Гетмени да къаннига боялыбды.

Таусолтаннга барыбыз да уллу ачыдык. Инженер Кравцов а чыдаялмай кыйгылы болуб, линейканы ызындан больницагъа кетди.

Бютеу каналны узунлугу юч километрди. Хар элге бирер километр джер джетгенди. Теренлигин эки метр къазыб барабыз. Бу джер эки джюз адамга кёб тюлдю, къыш тюшгюнчю биз аны бошарга ке-

рекбиз, алай а асыры кыйын джер болганы себебли, хар бир вершогу кяаныны ичиб, алай кязылады. Биз кяаум эки кюннѐ джюз метр чаклы джерни несин да тындырыб, цемент этерча джарашдыркы. Инженер Кравцов айтхан бла, цемент кяач кёзюуде этилсе иги тутады, ол себебден бизни бир кяаумубуз джангы усдалыкыгя юрене, ол кязылгян джерге цемент этебиз. Цементни кёргенибиз бу джолду. Китабда окыугян болмаса, ким биле эди. Энди уа уллу агяч тегенелеге цементни, кюмну да инженер айтханча кюуб, Мухтар, Джамал, Гокга, Акълима, мен, дагыда бир кяаум, каналгя цемент этиб келебиз. Темир кяалакяла бла ары-ары уруб, сыйдамламай барабыз. Ол кебе келсе, дагыда тамбласында бирер кят уруб, сора ючюнчу кере уа сыйдамлайбыз.

Каналны ишлегенле барыбыз да бригада-бригада болуб ишлей, ударник бригада атны алыр ючюн эришебиз. Хар бригадада энди алтышар адам барды.

Бир кюн кюнорта азыкыгя тохдагянлай, комсомолну район ячейкасыны секретары Маджит келди. Барыбызны да бир джерге джыйыб митинг ачды.

— Джолдашла! Сизни заманыгызны кёб алдырмай, кысха бошаргя сюеме. Юч элни бригадаларында Эрикгенланы Зулихатны бригадасы хорлагянды, ала юч кюннѐ, алтаулан болуб, юч кубометр джерни кязгяндыла. Комсомолну район ячейкасыны кёчюучю Кызыл байрагыын алагя берирге оноу болгянды. Кяалгянла уа аладан сыйырыргя кюрешигиз. Бу бригадагя бюгюнден ары ударник бригада атаргя, аны членлерине уа ударникле дерге бизни бюробуз бегим этгенди, — деди.

Барыбыз да ол бегимге разылыгъыбызны билдире, харс урдукъ, алай а кеси-кесибизге гѣджебсине, ала-ны орнунда болуб, байракъны биз алсакъ, не бола эди дей, аны аладан сыйырыр ючюн демлеше, ишге джанъыдан мыллык атдыкъ. Зулихат а байракъны алыб, ишлей тургъан джерлерине кючлю орнатды. «Къолумдан ычхындырлыкъ тюлме» дегенча орнатды дедик бири-бирибизге. Бригадасында ишлеген къыз-ланы, джашланы да сол билеклерине къызыл джурун-ла къысды — ударникле болгъанларын билдирген джурунладыла.

Ол кюнден башлаб эришнѳ уллугъа кетди. Инже-перден тилеб, цемент джакъгъанны къызлагъа къоюб, эм къыйын джерге барыб, Джамалны бригадасыны къатында ташланы умур-чумур этиб башладыкъ.

Мен Гокганы юсюнде джюрегими-халымы кеси-кесиме анылаталмай айлангъанлы иги кесек замаи болады. Былайда не къарамайма десем да анъа кѣ-зюм джетмей къалмайды. Ма бусагъатда да Балдаш бла нени эсе да сѣлеше, кюле, тегенеде цемент тыл-данны булгъай турады. Къачхы кюнню кѣнделен та-якълары кѣзлериними тиедиле да, кѣзлери къама-гъанча Балдашха алай къарай, сѣлешеди. Мен анъа хамаи къараб турурум келген бла бирча, аны кѣрген-лей бютеу бу каналны, кишини къолуна джетдирме-генлей, кесим ишлеб къояйым дерча саныма бир кюч, бир къарыу келеди. Не затды, неди муну аты? Алкъын кесиме тюз джууаб берелмейме. Гокга мени таба къараса уа—къанатларым болса, учарлай халгъа ки-реме. Огъай, мен ударник болмасам Гокга не айтыр...

Кѣлюме алай келгенлей Гокга таба къараб, аны башха джанына бурулуб къайсы эсе да биреу бла сѣ-

леше тургъанын эследим. «Ол сени къайгъылы тюлдю, джолдаш» деб кесиме алай айтыб, джюрегиме мыдахлыкъ келди... «Да сора Гокга кёрсюн дебми ишлейсе, улан?» — дедим дагъыда кесиме. «Аны ючюн ишлемейсе, алай а не эсе да аны кёрюрюн излейсе, тейри», — дедим дагъыда. Ол кюн, кюнорта азыкъгъа тохдагъынчы, къуру кесим кубометр джарым ташлы джерни къаздым.

— Аслан, тейри, сен барыбызны да оздунъ. Инъирги рапортумда сени кёргюзюрюкме, — деди Джамал.

— Джанъыла болурмуса ансы, мен аллай бирни къалай этдим! — дедим. Джамал дагъыда ёлчеледи.

— Тюздю, бир арышы-бериши джожъду. Комсомолгъа членнъе тамам тыйыншлыса, — деди.

Азыкъгъа олтургъаныкъда, асыры арыгъандан экинчи ёрге къобалырма деб айтмадым, ашарым да келмеди. Бригадабыз олтуруб азыкъны арагъа салдыкъ. Гакгыла, къакъ эт, джау, бышлакъ, гырджын. Биягъы къызлагъа кёзюм джетди. Ала да бир тонну юсюне олтуруб, азыкъларын газетге джайгъандыла. Бизни улакъ гыбытчыкъ бла айраныбыз да барды, алай а сууукъда аны къайгъылы киши кёрюнемейди. Бу арт кюнледе учкуланчыла бла Чотчаланы тийречиле биз азыкъгъа тохдагъанлай, джанджаулукълагъа чырмаб джылы ушхууурла алыб келедиле. Бизни къатыбызда къызлагъа гардош шорна да, хынкел да келгени себебли, шорпаларын кёк башлычыкъ бла Гокга бизге алыб келди. Арыгъанымы затны да унутуб, эрлай секириб ёрге туруб, къолундан сауутну алдым. Ала туруб, бармакъларым аныкъылагъа джетгенлеринде, бютеу саным къалай эсе да бир тюрлю джы-

зылдаб, къолумда шорпаны къантарыб иерлей бир болдум...

— Сау бол, Гокга, сау болугъуз,— деб кючден айталдым. Ол барыб орнунда олтургъанында да къолумда башлым бла сюелиб тургъанымы артдан эс-ледим.

— Тейри, Аслан, не затха эсе да анъарылгъанса,— деди Джамал.

Шорпаны ичиб ичибиз джылыннъандан сора да бирер гопий суусабны тогъудукъ. Сора бираз солургъа, тонларыбызгъа, чебгенлерибизге таяндыкъ.

— Каналны къазыб Октябрь байрамгъа бошаргъа керекбиз,— деди Джамал.

— Мени акъылым бла андан да алгъа бошарыкъбыз,— дедим мен олтура.

— Да сен, Аслан, бюгюнча ишлесенъ, он кюннъе огъуна бошарыкъса.

Мени халымы анъылаб айтады дегеннъе кълюм барыб, бетиме къызыл урду. Анъа джууаб этмей, аягъымда къаты гатийлериме кёзлерими джибере, бармагъым бла бурунларын энишге-энишге басдым.

Кёзлерим тегерекни аулайды: юч ёзенде юч эл, не кёрмегендиле, не чекмегендиле бу эллени уруннъанлары! Патчах аланы ташлы таулагъа тыйыб, къытлыкъда, бугъоуда тутханды. Энди аладан бир къауумла тыш джерлеге чыгъыб орналгъандыла. Аланы джашлары, къызлары школгъа джюрюб, окъуубилим алыб, бюгюн Ильични чыракълары джандыра айланадыла. Тилимдилеча къаладжюк кирмеген ырджыла бузулуб, колхозлагъа келген биринчи тракторла аланы суредиле. Колхозчула топракъбаш юйледен чыгъыб, джанъы къошун, драң, къанджалбаш

юйле ишлеб барадыла деб, джанъы джашау берген игиликлени башымда эсиме тюшюreme.

Кёбдюреуюзге атылгъанча кём-кёк хауаны сууукта аяз ары-бери чайкъайды. Гюрюлдегени къулагъынъы сасытыб келиучю Къобанны къач ай бираз къабха джыйгъанды. Аны шууулдагъаны аз, кеси гитче болгъанды. Махар ёзенни онъ джанында джашил нарат чегет, сол джанында кюйген къаялагъа самаркъау этгенча къарайды. Чегетни бир-бир джерлеринде тюз тёпбесинден башлаб, этегине дери джалан къулакъла эндиле, алайлары бла къыш агъач идиле. Ол чегет юзюлмегенлей Хурзукга ётуб, Уллу Кам бла ауушха бериб кетеди. Бусагъатда аны ичинде сары кийген терекле да кёрюнедиле. Аланы чапракълары тюблерине шындым болуб, габулу ташланы басдырадыла. Чегетни джагъасында уа гыджыр шхылдыла бирден саргъалыб, санджох салгъанча этгендиле.

Кюнорта азыкъдан сора биягъынлай ишге кирдик. Хиббил къолларым, ирин этгенча ауругъан санларым узалгъаным сайын джаныма джетедиле. Алай а бираз ишлегенимде, дагъыда юреннъенча болдум. Ачыгъанымы, ауругъанымы да билмей, къызыб башладым. Гетмен бла, темир таякъ бла бир-бир джерлеге джукъ этелмей, балта бла да ууатабыз.

Не къыйналдым эсем да алай бла юч кюнню ишлегенден сора, бютеу ишчилени джыйыб, биягъы Маджит мени, менича бир къауумну билеклерине ударникни къызыл джурунларын такъды. Хар ким къолуму тутуб алгъышлайдыла... Алай кимден да бек сакълагъаным къайдады?! Ма, ол да келиб алгъышлады...

Бир кюнюбюз бир кюнюбюзден къаты, бир кюнюбюз бир кюнюбюзден къууанчлы ишлей, қапалны

ноябрны биринчи кюнүне бошадык. Аны ишлеуде ударникле, ударник бригадала кёбден-кёб бола баргъаны ючюн, бютеу ишге комсомолчу ударник стройка деб аталды.

Социализм ишлеуде энтда бир кыйыныбыз кюшулгъанына джюрегибиз разы болуб, ол кюн уллу кюуанч эте, чачылдык.

Канал къазылыб бошалгъынчы, алайчыкдан кюн сайын больницагъа джете да Таусолтанны кёзюу-кёзюу кёре турдукъ. Канал къазылыб бошалгъанында да анъа джюрегенибизни тохдатмадык.

— Сиз ишлеб, мен бу джангъыз аякъ ючюн былай джатыб тургъаныма уялыб ёлеме,— деди ол биз бир кюн баргъаныкъда.

— Джангъыз аякъ огъай, джангъыз бармакъ ючюн да джатарса! Сени джаранъ а уллуду, Таусолтан.

— Энди гампик джюрюб турлукъ болурмамы? — деб ол кесини кюркюуун билдирди. Тюзю, биз да кюркябыз, алай а къарт хирургга барыб соргъаныкъда, ол джюрегибизни басды.

* * *

Элибизни комсомолчулары джыйылыб мени да, башхаланы да комсомолгъа ала башладыла. Тюзю, ишими, халымы юсунден меннъе киши аман айтмады. Кёб соруу да сордула.

— Сени Джёгетейде кюеюнью энчи тюкеними барды?

— Барды дей эдиле. НЭП эркинлик берген болур эди.

— Энди уа?

— Сыйыргъандыла.

— Сен анъа тюкен тутдурмасанъ а...

— Керексиз соруула сормагъыз, джолдашла, ол зат партияны политикасы болгъанын билирге керексиз. Джөгетейчи келиб сорубму айлангъанды, тюкен тутайыммы, тутмайыммы, Аслан деб? — деди Науруз.

— Всеровно, контрала башлагъандыла саудюгерчиликни, — деди сорууну берген джаш.

— Джумдурукъ, апенди джууугъугъуз бармыды?

— Джумдурукъ джууугъубуз джокъду, атамы къарнашы къайда эсе да Къабарты-Малкъарда апендиди дейдиле. Ол анда ёсгенди, мен аны танымайма.

— Апенди джууугъу болгъанны биз комсомолгъа къалай алырбыз? — деди биягъы джаш.

— Да Аслан кеси кимди, аны эсигизге тюшюрюгюз, — деди Тамара.

Кертда, кесим билмегенлей, контраладан болубму турама деб таб кеси-кесиме ишекли халгъа кирдим.

— Колхозну членимисе?

— Членибиз.

— Культштурмда къалай ишлейсе?

— Бек иги ишлейди, — деди Акълима.

— Аслан къошулмай элде бир иш ишленмейди, — деб тёрт джанындан кёбле къошулдула.

Алай эте, тинтиб эм артында мени комсомолгъа членнѐ тыйыншлы кёрдюле. Бары да къол кёлтюрюб, разы болгъанларында, къолуму алгъы бурун Джамал, андан сора меннѐ джууукъда олтургъанла бары да алгъышлаб тутдула.

Ол кюн мен дуниягъа джанъыдан туудум.

Ашыгъыб барыб анама хапарымы айтханымда, ол да кьюуаныб:

— Джашчыкъ, энди экибиз да тюз джолгъа чыкъгъанбыз. Кимни кючю бла чыкъгъаныбызны биз унутмазгъа керекбиз. Мен съездде аны энтда бир къат анъыладым,— деб «Сорчу, сор энтда» дегенча меннъе къарагъанында, съездге баргъан хапарын таб тюшгенлей къайтара да айта турургъа разылыгъын биле эдим да:

— Анам, энтда бир айтсанъ а?— дедим.

— Да эшитмегенинъими айтырыкъма, джашчыкъ, табу,— дей да бир келди, алай болса да туб джасдыкъчыгъына этеклерин джыя олтуруб, хапарын башлады.

— Адам джукъгъа чыкъмаса, хар къалайы да мен джашагъан джерчады деб тура кёреме, джашчыкъ. Ах, мен бир джерлени, бир затланы кёрдюм! Бир-бир джерледе сабанланы къараб учун-къыйырын кёрелмейсе. Алайлада битмеген, алайлада сюрюлмеген джукъ джокъду. Шахарла, станиселе, хуторла, элле... Арыстоп а адам айтыб кючюнден келмезча бир сейир, бир алапат горуд.

— Анам, орусча да юрениб келген кёреме,— дедим. Анам, онъсуна, ышарды.

— Бири-бири башында талай къат юйлери, хар юйде уа ма, ол сиз ишлегенни аты не эди, аллай джана.

— Электричество,— дедим мен.

— Хо, ма аллай. Чоюн джолла бла поезд, мени джаратхан аллах, гюрюлдеб бир барыу этеди. Биз джетиб тюшер-тюшмез «товарищ, товарищ» деб мёлеклеча бир ариу тиширыула къолтукъларыбыздан кириб, автомобиллеге миндирдиле. Бизни алыб баргъан, областда партияны секретары Унух эди. Ол да

биргебизге миниб, бир алапат аш юйге элтдиле. Анда бст-къол джуудуруб, ашатыб-ичириб бошагъандан сора да бир кѣб шиндиклери болгъан юйге элтдиле да, аны ичи уа, мени джаратхан аллах! Тѣрт джаны кызыл къумач бла джасалыб! Ленинини, аны бла иш-легенлени суратлары тагъылыб! Анда бир иш бар эди! Анъа тиятр дей эдиле, джашчыкъ. Биз баргъаныкъда, адамла тыкъ-тыкълама эдиле.

— Унух, джашым, Ленинини юй бийчеси мында эсе, мени анъа тубетмей къойма, аманатларым барды тиширыуларыбыздан,— дедим.

— Болсун, Кеминат, болсун,— деб сѣз берди.

Съезд башланды. Бир талайны ичинде мени атымы да айтыб ары, мийикге, эм баш адамла болгъан джерге чыгъарыб олтуртдула. Бир чырайлы, уллаяракъ тиширыу чыгъыб доклад этди. Тилни билмесем да, джашчыкъ, сен ёлмегин, айтылгъанны барын анъылаб бара эдим. Ол сѣлешиб бошагъанында, бары харс уруб тебрегенлей, мен да къолларым ачыгъынчы бир урдум.

Солургъа чыгъа тебретдик. Мен да Унухгъа энтда бир сорайым Ленинини юй бийчеси келген эсе деб, джумулуб тебрегенлей, биреулен къолтугъумдан киргенин сезиб, ызыма бурулдум. Ийпан, джашчыкъ, киши джукъ айтмагъаулай, ол Ленинини юй бийчеси болгъанын джюрегим билиб къойгъан эди. Аны эки къолум бла да къаты кысыб къучакълаб, манъылайын упба этдим. Джыламукъларымы тыялмай джылай:

— Сени баш иенъ бизни дунягъа джанъыдан чыгъаргъан Ленинини джатхан джери кенъ, джумушакъ болсун,— деб къолу къолумда тургъанлай, къайгъы сѣз бердим.

— Джылама, эгечим, джылама,— деб мени джыламукъларымы кесини кёк сызла баргъан акъ къол джаулуугъу бла сюртдю. Хар ким тегерегибизге басыннъандыла.

Биз алай эте тургъанлай, къатыбызгъа дагъыда эки тиширыу келдиле. Келиб бизге тылмачлыкъ эте тургъан Унух:

— Ма бу Клара Цеткинди, бу да Ленинни эгечи Мария Ульяновады, — деди.

Ала бла да къучакълашдыкъ. Биз, таулу тиширыула, аланы ортагъа алыб кёб селешдик. Джашауубузну юсюнден кёб затны айтыб, джууаб алдыкъ.

— Сенича болсун деб, сени атынъы гитче къызчыкъгъа атагъанбыз биз, — деб Цеткиннъе алай айтханымда, ол къара бочхасында кесини суратын чыгъарыб, сыртына да неле эсе да джазыб, гитче Цеткинчикге бер деб, меннъе узатды.

— Бир сагъыш эт, ха, — деди анам, болгъан затны кезюне кёргозе, джангъыдан къууана.— Тау тьюбуне къысдырылыб тургъан бир элден ёмюрю чыкъмагъан, Джеркле кепюрден ары дуня бар, джокъ эсе да хапары болмай, ёмюрю биреуге туюлюб келген таулу тиширыу, барыб Ленинни адамлары бла селешиб, ушакъ этиб айланыуу эм уллу насыбланы бири тюлмюдю? — деб суююмлю, огъурлу кезлерин меннъе бурду.

— Аллай насыбды, аллай насыбды, анам, — дедим мен.

— Былай берчи, ол суратыбызны, бюкленнъен зат этмесин,— деб ол сылтау бла анамы энтда къарары келиб изледи. Мен аны кюбюрде джанджаулукунун ичинден алыб анама узатдым. Ол суратха да къараб,

анамы хапарып эшитирге адамла сау ыйыккыны сынджыр салгъанча бизге джюрюгендиле. Аны юсюне да анам, анам бла съездге баргъан тиширыула Хурзукну тиширыуларын клубха джыйыб хапар айтхандыла. Суратны анам акъырын къолуна алыб:

— Ма бу Надияды, бу Кларады, бу да Марияды, — деб бирем-бирем кѳргюздю.

Кеси уа Надежда Константиновна Крупская бла Клара Цеткинни араларындады. Къараб тансыгъын алгъанындан сора «ары иги асырайым» деб суратны менъе да ышанмай, кеси туруб кюбюрге салды.

— Бизде энтда тиширыуа алгъынча терс кѳз бла къарагъан эркишиле тубейдиле, джаным-кѳзюм, — дедим Ленинни юй бийчесине.

— Сиз кесигиз аланы бирден къолгъа алыб, арада сюзсегиз, ала башха тюрлю боллукъдула, — деди.

— Тиширыула хар иште да ишлерге, къралны оноууна къатышыргъа суюдиле, алай а бир-бирлери сабийлеринден амал табмайдыла, — дедим.

— Сабий сад къурамагъанмысыз Хурзукда?— деди.

— Огъай, Хурзукда бир джангъыз сабий сад джокъду, — дедим.

— Сен баргъанлай, аны къолгъа алчы, — деб менъе ол акъылны бериб, къалай башларымы юретдиле.

Энди уа бизге джумдурукъладан сыйырылгъан юйню бергендиле. Джазгъа, аллах айтса, сад ачарыкъбыз, — деди анам.

Дагъыда бираздан:

— Тохдагъыз, тохда, бир джангъыз къыз, джаш загссыз къалмазлай, апенди неках этеме деб алагъа чырмау болмазлай, бир джерде берне-къалым къымылдамазлай этербиз. Баш эркинлик табхан тиши-

рыу кѣб затха джарарыгыи биз кѣргюзе билирбиз — деб анам ёрге тири кѣобду.

— Анам, тебсегенинъи юсюнден да бир айтсанъ а,— дедим мен анъа.

— Айтыб нени айтырыкъса, джашчыкъ. Съезд бошалгъанында, бизге джер, суу кѣргюзте айландырдыла. Дон кѣпюр бла ол джанына ётюб бара тура эдик, джаяу. Кѣбузубуз, харсыбыз уллу. Кѣпюрню юсю буздан къабырчакъланыб тура кѣре эдим да, шапшаукагъа тебсей баргъанлайыма, чарыкъларымы сыйдам тери олтанлары тайыб джыгъылгъан эдим. Бираллах, джунчугъан зат этмеген эдим. Алайда барынъ да бир юйюрча, джандан джаннъача адамларыны ичинде ол ыйлыкъ тюлдю. Эрлай тутдула, кѣбардыла да дагъыда тебсей-тебсей кѣпюрню ол джанына ётдюк,— деди анам.

Къысхача айтыргъа, алгъынны анам бла эндиги анамы мен бир-бирине ушаталмайма...

Анам Ростовда дагъыда бир хапарыи айтмады. Аланы «Сельмаш» заводха элтгенлеринде, бютеу делегатла алайда тургъанлай заводну директоруна:

— Мен тюз Минъи-Тау ну этегинден келгенме, джашым. Бизни джанъи холхозубузну аты Ленин атлыды. Таулула анда ишлерге бек суюуб киргендиле, алай а алкъын бизни холхозну бир джанъыз мешинасы джокъду, анъа не бир джюк мешина, неда бир трахтир берирге боллукъ тюлмюсе, джаным? — дегенинде, директор ышара-ышара:

— Амма, сени тилегинъи къабыл этерге кюреширбиз,— деген эди да энди уа кѣб болмай, областха къагъыт келгенди дейдиле. Ол къагъытда таулу тиширыу ну сѣзюн джерге тюшюрмей, колхозгъа бир

тракторну ишчиле башха заводдан табыб берирге оноулашханлары джазылгъанды. Хурзук школну сохталары да сегиз минъ килограмм темир джыйыб алагъа джиберирге сёз бергендиле.

Анамы энди иши къуру юйюню ичи болуб къалмай, кенънъе джайылгъанды. Аны женотделде кюн сайын дегенча кёрлюксе.

Мени да элде клубха тамада этдиле. Джаз алады. Клубну мекаямын НЭП-ни джылларында тюкен тутуб тургъан биреунюкю болуб андан сыйыргъандыла. Ол, тюбю джер баула болгъан, узун мекам эди. Кюн чыкъгъан джанына айлангъан къабыргъасында кенделен темир къылычлары бла эки къауум къош эшиги барды, тебен къабыргъасында терезелери. Клуб этгенлеринде, бу юйню бир къыйырында сцена ишлеб, сценаны артында да «артистле» кийиннучю юйчюк болурча бирин бёлгендиле.

Тюзю, мен клубха тамада болгъанымда, не зат этеримден, къалай ишлеримден хапарым джокъ эди. Мени кесими устазларым Ибрахим (Ангелина Николаевна уа алгъын Ростовгъа окъургъа кетиб, андан да ишлерге башха джерге кетген эди), Федор Федорович, Нина Григорьевна, дагъыда башхала кёб болушадыла.

Биринчи май байрамгъа хазырлануу башланды. Устазланы, комсомолчуланы, джаш тёлнюню кючу бла байрамгъа клубда оюн кёргюзюрге юренебиз. Биринчи майда клубда, хар юйде электричество джарыкъла джанарыкъдыла. Бу къууанчха элчиле бары ёрелеб къалгъандыла. Колхозчула джерлерине урлукъ атыб бошайдыла.

Биз инъирден инъирге джыйылыб юренебиз. «Пье-

са салыб кѣргюзтсек» деб бары алай айта, менден умут этерге квалдыла. Область газетде мени аз-аз назмуларым басмалана тургъаны ючюн эте да болурла. Пьесаладан да бираз хапарым барды, алай а джазаргъа кимни акъылында бар эди! Ол сагъатда бизни къолубузда къарачай пьеса болмагъаны себебли, ойнаргъа уа суюгенибиз себебли, кесим къаллайла джаздым эсем да бир пьеса джаздым. Аты не болгъанын унутханма, магъанасы уа джарыкъ кызы бла къарангы кызыны юсюнденди. Джарыкъ кызыны джазар ючюн Гокганы суратладым.

Пьесаны хазырлаб башладыкъ. Хар ким кесини ролун джазыб алыб, къадалыб юренеди. Дуу азбар этиб атханбыз. Акълима бла мен режиссорлукъ да этебиз.

Биринчи майны байрамы джетди. Ол кюнню элде быйыл алай сакълайдыла, алай сакълайдыла. Игитда дейсе, чыракъла джанарыкъдыла! Ильични чыракълары.

Ма байрам кюн. Кюндюзюнде аны къууанчын этген элчиле, кечесинде клубха тул-тубанча къуюлдула. Биз да биринчи кере ойнарыгъыбызгъа къоркъа, джюреклерибиз гыб-гыб эте кийинебиз, бетлерибизни бояйбыз.

Эм алгъын джырчыланы кружогу чыкъды. Ол, айтханымча, устазладан, комсомолчуладан, башха джырлай билген адамладан къуралгъанды.

Джабыу ачылды. Чынъ аллында узун къара мыйыкълы Федор Федоровични, счетовод болуб советде ишлеген Сергейни, Ибрахимни, Акълиманы (ол устазлыкъ этиб башлагъанды) кѣргенлей, олтургъанла харс къакъдыла.

— Къзыл Аскерни юсюнден джыр джырлайдыла,— дедим мен чыгыб.

Федор Федорович базыкъ макъамы бла ал куплетин кеси джанъыз джырлады. Аны ызындан бары да джырыны припевин:

Так пусть же Красная
Сжимает властно
Своей могучею рукой.
Ильич наш умер, и завещал нам
Идти в последний смертный бой! —

деб къычырыб джырладыла.

Бирем-бирем чыгыб джырлагъанла да болдула. Къарт Чоку чыгыб сыбызгы бла «Джандарны» сокъгъанында, анъа олтургъанладан да къошулуб бирге джыраб тебретиле. Алай бла джырчыларыбыз джыйылгъанланы бек разы этдиле.

Кёзюу пьесагъа джетди. Хурзукда ёмюрде пьеса ойналмагъанды. Анда мен джарыкъ къызыны сюйгени болуб ойнайма. Къызыны ролюн а Гокгагъа бергенбиз. Пьесада аны аты Мёлехан, мени атым да Зулкъарнайды. Кёзюулюбюз джетиб экибиз да чыкъдыкъ. Суфлер да будкасындан кёзлерин джандырыб, бизге шыбырдаб кюрешеди:

Зулкъарнай: Мёлехан, мени атам, анам менне хабджюгю, хадеги кёб къызыны алабыз дейдиле. Мен аны алыб дунияда джашарыкъ тюлме. Джаным сени бла биргеди... джууабынъы эшитир ючюн келеме.

Мёлехан: Элни ичинде сен тилемеген бир къыз къалмагъанды дейдиле, барына да менне айтханча айтыбмы бараса?

— Тейри, бу кыызгъа уа мени эрним да кымылдарыкъ эди, — деб кычырды олтургъанладан биреу.

Аны, ким эсе да, кѣзюмде огъум болса, урурча халгъа кире, «Эрнинъи сакъларгъа суюе эсенъ ауузунъу тый» деб сценадан айтыб, сора: «Огъай, сен барындан багъалыса, — дедим Гокгагъа.

Мѣлехан: «Огъай, мен къуру мени терен джюрегинден суйгеннѣ барлыкъма. Тиширыуну суймегинине зор бла бериучю заманла энди къорагъандыла. Меннѣ дери суймеклик сынамай, мен ал суймеклиги болгъан джашха барлыкъма.

Зулкъарнай: Сен мени ал суймеклигимсе, джанымдан суйген, Гокгам, — деб пьесада болмагъан сѣзлени къалай айтдым эсем да кесим да билмегенлей айтыб сирелдим. Суфлер кесини орнундан чыгъыб кетеди дер эдинъ асыры ачыуланнъандан. Гокга ролю бошалмагъанлай сценаны артына кетди. Олтургъанла уа оюнну барлыгъы алайды деб тура болур эдиле. Насыбха, бизни къатышханыбызны анъылаб, башын да гыламыла байлаб, «мени анам» Джулдуз кирди.

Джулдуз: Джашчыкъ, сен аз айт, кѣб айт, мен бернесиз келинни юйюме кийирлик тюлме! — деди.

Бу кѣзюде Советни председатели бла эки комсомолчу кириб Джулдузгъа джанъы законланы анъылатадыла...

Биз къаллайла ойнадыкъ эсек да берсе, къалын халкъны башын тели этген затла болуб тургъанлары себебли, джыйылгъанла эс бѣлюб къарадыла.

Адамла чачылыб, артистле да тешине, кете айланнъан заманда, сценаны артында Гокгагъа бетден бетге тюбедим. Ол сѣлешмей озуб кетерге умут этди, алай а мен аллын алыб:

— Гокга, кечеринъи тилейме,— дедим.

— Сёзлеринъе сокъуранъанмы этдинъ?

— Сени джюрегинъи кыйнадым эсем сокъуранама...

— Алай тюл эсе уа?

— Алай тюл эсе уа, энтда къайтарыб айтыргъа боллукъма...

— Кимгедамы?

— Бюгече ала мени аузумдан биринчи кере чыгъадыла...

— Энди юренчек болуб джетгенинъе айтыб башларса да?

— Заман кёргюзюр, Гокга...

Биз алай эте тургъанлай Балдаш келди.

— Мен артыкъ адам болурмамы былайда? — деди.

Сора бизни джунчугъаныбызны эслеп:

— Керти да алай шойма, тоба,— деб джаллаб тебрегенлей, Гокга билегинден тартыб тыйды.

— Аслан кеси джазгъан пьесада кеси джанъылгъанды да аны юсюнден айта турабыз,— деди Гокга.

— Тоба, джанъылгъан зат да этмей, Аслан тюз адрес бла айтхан болур дейме. Гокга, баш чебгенинъ меники болурун билиб къой,— дей, Балдаш кетиб тебрегенлей, Гокга да ызындан тебреди.

Бюгечеден ары Гокганы кёрмей джашаялмазымы билдим. Сюймеклик деген, эшда, алай башлана болур...

Эм артха биз ючюбюз къалыб, клубну эшигин-терезесин да этиб, чыракъларын джукълатыб чыкъдыкъ.

Джазгъы джылы хауагъа бёлениб, эл рахат къууанч этеди. Эшда, бюгече мында киши джукълай болмаз; хар юйню Ильични лампалары джарытадыла,

Ай да кюрен тартыб, бютеу ёзенни башында джюзе, джер-джерде насыб тойлагъа кюулакъ сала, кюуана, айланады. Терекледе булбулла бюгече джырламагъан бир джыр къала болмаз. Огъесе, мени джюрегим джырлабмы кёрюнеди алай...

— Булбулла сюймекликни джырын джырлайдыла, — деди Балдаш.

«Эшда, кюру мени джюрегим болмаз джырлагъан...»

Мен кызыланы юйлерине ашырыб, юйюбюзге кяйтханымда, кече ортадан озгъан болур эди, алай а анам байрамдан келгенли да хоншу тиширула бла селеше, ушакъ эте, джатмай тура эдиле.

— Кёремисе, джашчыкъ, бу чыракъла тамам Арыстовдача джанадыла, — деб анам кюуанч аллы болуб лампочкаланы кёргюздю. — Кече бу уллу юйню ичинде джукъ излерик болсанъ кюлунъа бир уллу чыракъ джаркъаны алыб айлануучан эдинъ. Ол да бир — табханы тюбюн къаралта, бир — джыйгъыч джабыуну къабындыра джанындан тоя эдинъ. Аллах ол дунясын да джарыкъ этсин Ленинни, бизни джарыкъгъа чыгъарды эсе.

Биринчи классда «электричество» деген сёзню биринчи эшитиб, аны неге ушатыргъа билмей дыгала-сым эсиме тюшдю.

Анам-зат ушакъ эте, мени да джукъум келмей столгъа олтуруб, кюлума тюшген тетрадь къагъытха сурат салама деб, эскермегенлей иелени эсе да салдым. Бираздан ол Гокганы сураты болуб чыкъды. Аны башы бла уа бир талай электричество лампы суратын да салдым.

Джукъу кёзюме кирмегенлей, орунда эки кюлуму

башымы тубюне салыб, къайры эсе да узакъгъа къарагъанлай, танъ бозарды. Танъ бла бирге джукъу мени хорлай башлагъанлай, бир дауур-суйюр къулагъыма келиб, секириб къобдум. Джарты-къурту кийине, арбазгъа чыкъгъанымда, орам толу бир адам бири-бирини сёзюн да анъыламагъанлай, кычырышыб, селеше тургъанларына бардым.

— Не затына махданады Забит Мусос, бир джанын тартса бир джаны ачыла айланыучусун унутубму къойду? Барыб холхозну малын сюрюрча, холхоз анъа не хата этген болур экен?!—деб, Дола шынтахы беллигини бир джанын белине чанча, айтханын ачыкъ эшитдим. «Не колхоз чачыуу аятадыла экен?»—деб джюрегим къайгъылы болуб, арбаздан чыкъгъанымда, анам мени эслеб:

— Джашчыкъ, холхоз чачылыб барады. Забит Мусос бир ийнек салгъан эди да аны да, бир башха малын да сюрюб кетиб, баууна уруб турады дейдиле,—деб менден оноу излегенча кёзюме къарады.

— Колхозну тамадасы Хызыр къайдады да?—дедим.

— Хызыр а ол мени трахтирими алыргъа областа кетгенди дейдиле,—деди анам Ростовда тракторну юсюнден.

— Келигиз, бетине тюкюрейик да малланы сыйырайыкъ да келейик,—деб Чючю къатапа къабдалчыгъыны чырыкъларын тюзете, аллына атлады.

— Кет, аллах ючюн болсун, анъырчакъ кибик сеп не зат этелликсе?!—деб, Мауха эрине башындан эниште къараса да, Чючю кесин тыялмай аллына сюрюндю.

— Тоба, биз не айтсакъ да бу колхозну арты ол

бютеу джууургъаннъа джыйыллыкъ болур. Барыбыз да салгъан затчыгыбызны къолубузгъа джыйсакъ, иги болур дейме,— деди Хора, сёзюме къалай къарайдыла экен дегенча, чохуну тюбюнден адамлагъа кёз джетдире. Алай а аны сёзюн эшитдилеми, эшитмедилеми, билмейме, хар ким бири-бири сёзюн анъыламай дауурну уллу этдиле.

— Келигиз, бирден барайыкъ да Мусосдан малланы сыйырайыкъ!

— Партячейкагъа адам чабдырыргъа керекди, Мустафа келсин да оноу этсин!

— Кемал къайдады?

— Кемал а областха кетгенди.

— Тейри, ийнегими колхозда кёрсем, джюрегим титим-титим болады. Ол да мени кёрсе, ма былай, джыламукълары акъгъанча алай болады, мени ийнегим. Келигиз барлыкъ, мен ийнегими ызына алама,— деб, биреу алай айтыб тебрегенлей, адамланы бир къаууму ызындан тебретиле.

— Эй тохдагъыз!— деб алларына чыгыб къычыралгъанымы къычырдым. «Бу суалик а не затды?» Ол алдагъы къауум меннъе алай къараб, дагъыда алгъа, колхозну правлениеси табагъа, юрюлдюле.

— Тохдагъыз! Колхоз бизникиди, чачмагъыз! Тохдагъыз!— деб дагъыда алларына ётуб, аланы барын къучагъыма джыярыкъча къолларымы джайыб тохдадым. Анам да джетиб мени къатыма сюелди. Чючу да бизге къошулду. Огъары орамдан, тёбен орамдан, Джукгаладан, Чомаладан, адамла къалай эшитген эселе да эшитиб джыйылгъандан джыйыла кёб болуб келедиле. Бизнича халкъны аллын тыяргъа кюрешгенлени саны кёб болду, алай а колхозну

алкъын отлаугъа къысдалмай тургъан маллары джыйылгъан баулагъа юрюлюб баргъанланы саны да аз тюлдю.

Тыяр къарыу болмады. Халкъ бир затха къобса, ырхы къобханча болуб къалады. Ырхы уа чыбыкъны аягъындан да башланады. Аны аллын тыйыншлы джанына бурур ючюн, къара кючден эсе кючлю зат керек болады. Алай болса да бу джол Чючю бла мени къара кючюбюз аланы алкъын къысдалмай тургъан тууар къашбакъланы эшигинден бошламады. Биз экибиз аякъларыбызны, къолларыбызны да джайыб, кюрешебиз, алай а биз не кюрешсек да джукъ этелмейбиз. Бизни да, башхаланы да теблеб, малларыны мюйюзлерине къадалыб-къадалыб баудан чыгъардыла. Не кюрешиб да къарыу этелмей, биз ёлгени болгъанча бушуу басыб, Советге атылдыкъ. Хапарны айтдыкъ.

Анда мерекеб ызлары бла къызыл стол джабыулу столну тегерегине шош олтурдукъ. Бир къауумла газет къагъытдан жылканы буруб башладыла.

— Алайда мен Асланча болгъа эдим, оллахий да билляхий, бир джанъызын бир джары тебдирмезем, не кесим ёлюрем, не адам ёлтюрюрем,— деди Пача сёз башлаб.

Аны менъе Гокга амалтын таб болмагъанын башым бла тюл, джюрегим бла иги кесекден бери анъылайма, алай а бусагъатда къайгъылы болгъаным себебли, не айтса да тынъылайма.

— Къуру къол бла не этерик эдинъ, кимни къоркъуталлыкъ эдинъ?! — деди Таусолтан.

— Сен да контраланамы джакълайса?— деб анъа Пача хыны къарады.

- Кимди контра?
- Колхозну ким чача эсе, ким чачдыра эсе, контра олду! Мусос контра болмай неди?
- Неси контрады? Джан-джаны ачыла айлангъан бирди! Ёмюрде ашы болмагъан бирди!
- Сора нек башлады да бу затны?
- Ол подкулачникди, къайсы джумдурукъну эжиучюсюдю, къайдам!
- Алай эсе ўа, контрады сора!
- Аслан контра болмай не затды, кёре тургъанлай колхозну чачдыргъан ол болмай кимди?!

Джурегим асыры къыйналгъандан кесим да басар ташымы танымай тургъанлай, бу сёзлени эшитгенимде, тёзюмюм бошалды. Тура келиб Пачаны тюз къулакъ джанына берелгеними бердим. Ол затны менден киши да сакълай болмаз эди, хар ким сейирсиниб ёрге-ёрге къобдула, Пача ўа несин да билмей, столгъа джыгъылды. Джамал тамам тебиўюча тебди, бара-барыб, эшикни да иги къысыб:

— Барынъ да контраласыз, барынъ да Совет власта заран этесиз! Ол колхозну чачханла сизни былай эте тургъаныгъызны эшитселе, не айтырыкъдыла, билемисиз? Совет властан кёллери чыгъыб къаллыкъларын билемисиз?! Совет власты биринчи адамлары бири-бири бла туйюше турадыла дериклерин билемисиз?! Анагъызны сатдыгъымла, сизни ма былай кесим къагъыб къояргъа керек эдим мен халкъны алында: «Ма, кёрюгюз, Совет власты амангъа чыгъаргъанла ма быллайладыла»—деб! Къоб бери, къулагъынъа джабышыб турма да! Сен да айт, джумдурукъгъа нек джетгенинъи!— деб Джамал экибизни да керегибизни берди.

— Мен контра тюлме, колхозну джашарып Пача менден бек сүймейди. Мени орнумда ол не этерик эди, экен? Мен алагъа тохтагъыз деб айтыр ючюн къалмагъанма. Мени терсге санаргъа Пачаны иши джокъду!— дедим мен.

Бу кёзюде эшикден комсомолчула Акълима, Гокга, дагъыда башхала кирдиле. Мен сёзюю бошай:

— Бир джанъыз адам да керек тюлдю, мен кесим ол джыйылгъан малланы барын колхозгъа къайтартайым. Кесим бойнума алама ол адамлагъа анъыла тыргъа!— дедим.

— Бойнуна алыр заманда алмай, къызлагъа махданыб алгъанын кёремисиз?!— деди Пача, бир къолун къулагъындан алмагъанлай.

— Энтда бир къулагъынъ къызарынмы излейсе?— деб керти кёлюм бла тебдим.

— Болду, сизин дауугъуз керек тюлдю бизге. Аны артда айырырбыз. Элде Совет влахта джумдурукъла джаурукъ эте тургъанлай, сиз бош сёзле бла бизин булджутмагъыз!— деди Джамал.

— Ол тюздю. Алай а мен алгъанымы къайтаргъынчы башха ишге кечеллик тюлме,—деб, Пача мен джукъ билмей тургъанлай, къобуб къулакъ джаныма берди. Кёзлерим къаранъы эте, башым тегерек айланса да мен анъа энтда джетдириб, сора бутларымда туралмай столгъа ийилдим. Бир къауумла меннъе, бир къауумла анъа чабдыла. Гокга кирмесе, ол алай этмезин билдим. Гокганы къатында мени учуз этгенлигиди. Эс джыйыб, кёзюю ачханымда, чынъ алгъын эслегеним Гокганы меннъе къараб тургъаны болду. Бетим чюгюндюрча къызаргъанын билдим. Сора джукъ да болмагъанча ёрге къобуб:

— Ким къалай суйсе да этсин, мен кесим не этерими билеме!— деб кетиб тебретим.

— Сабыр бол, Аслан. Оноуну бирден этерге керек биз. Райондан Мустафа да бир келсин. Не акъыл бла тебрегенсе?— деди Джамал.

— Ол келгинчи, малланы кесиб къойсала уа? Юйюйге айланыргъа дейме,— дедим.

— Мынъа къалай айтасыз?— деген халда Джамал къалгъанлагъа къарады. Бу оюмну джаратдыла.

— Биз барыб адамла бла хар юйде селешгенликге, политика джаны бла, эшда, терс зат боллукъ болмаз. Малланы уа кесиб къояргъа боллукъдула,— деди Джамал да.

Мен анъылагъан, алайда бизни хар бирибиз джанын-къанын да аямай кюреширикди, алай а закон бла къаллай кюрешю керек болгъанын билмей къыйналабыз.

Мен кишиге да къарамай кетдим. Чынъ алгъын юйюбюзге, анама бардым. Анам кечеден сауулмай къалгъан ийнекни да саууб, эшик аллында тагъыб, аллына да ашлаучукъ бла къышхыр салыб тура эди. Кеси уа бети акъ къагъытча агъарыб, тырхыкда чегелебди. Анамы тентек болуб тургъанын билдим. Джукъ да айтмагъанлай, барыб бутларымы да тырхыкдан энишге салындырыб, къатына олтурдум. Алай бла, ауузубуздан сез чыгъармай, биразны турдукъ. Ийнек бизни халыбызны анъылагъанча мылы кезлери бла экибизге кезюу къарай, къышхыр джугъу эринлерин джалайды.

— Мен, делегат адам, Арыстопда Ленини ноху бла селешген адам, бу затны бешишге санаб, келтюрелмей, ёлюб барама. Қъалайдан башлайым деб ту-

рама. Женотдел къатынла барын орнуна салдырлыкъдыла. Холхоз, аллахгъа туру, хата этмегенди, хайыры болмаса. Шо, андан телилик болурму, колхозну бир къаууму бизни ючюу деб мал багъа, джер сюре тургъан заманда, бир къаууму да алай эте турса. Мен женотделге бир барайымчы,— деб къобду.

— Чючюлары келтиргенмидиле?— деб сордум.

— Келтиргендиле.

Чючюлада къаугъа уллу. Чючю бла Джанкир ийнеки мюйюзлеринден къадалыб, Мауха да бир мюйюзюне джабышыб. Ала ызына элтебиз деб, Мауха унамай.

— Сени къотур ийнегинъ бла бай боллукъ болур Совет бласт,— деди Мауха.

— Ийнек сеники тюлдю, Совет бластныкъыды,— деди Чючю, мени да кёрюб кёл табды дейме.

— Совет бласт а меники болмай сеникимиди да?

— Меникиди!

— Сеничаланы не этерикди Совет бласт!

— Мен Совет бластныкъы болмай сеникиме демей шойма да?! Меничала бластны дагъаны болуб турадыла, мени юйюмде уа контра барды!

— Бластныкъы огъай, шайтанныкъы да болгъа эдинъ да меники болмагъа эдинъ, къайда экикъыркъгъан да оноучу болгъанды да кимге сыйыныргъа билмегенибизге, тоба,— деди Мауха эри бла мени къагъа.

Андан ары джолу болмазын анъылаб, Мауха юйге кирди.

— Бизни бийчени айтханын эшитге эдинъ сен, Аслан,— деди Чючю ийнек бла джолгъа джарашханыкъда.— Бир айны бу къозлагъаны бла кесибиз бир

сауайыкъ да сора андан сора кесим башындан тутуб алыб барырма дейди. Эки ийнекден да бышлакъ джыкгыр салыргъа сюеди. Биледи дейсе Джогай къызы ўа!

Чючю бла мени ийнеклени ызларына алыб баргъаныбызны эслегенлей, ол малларын алгъан адамла кърмегенча этиб юйге, баугъа сугъулуб кетедиле...

* * *

Колхозну стауатына биз ийнеклени тагъыб арбазына чыкъгъаныкъда, Мустафа да, райпартиячейканы секретары Ёзден улу да, кѣб комсомолчу джаш тѣло да, конторда ишлегенле да джыйылыб тура эдиле. Арбаз адамдан толгъанды. Колхозгъа салыргъа малы болмай кирген къауумла бири къалмагъанча джыйылгъандыла.

Ёзден улу, бу юйню къачан эсе да мал кесиучю тѣгерек джассы ташына минди. Аны джукъа джаякъларында алмалача тиш этлери ары бла бери тѣнъерейдиле. Қъамчисин къобуз къарынча джыйырылгъан чурукъ башына чанчды. Сахтиян габрайыны этилмей тургъан баш туймесин да этди. Қъара бухар бѣркю да кѣзлеринден ѳрге этди. Джыйылгъанла аны хар къымылдагъанына кирпич къакъмай къарайдыла.

— Джамагъат, сизде бюгюн болгъан иш къралгъа джаулукъду. Джауланы агитациясы бла болгъанды ансы, былай болургъа джолу джокъду. Колхозну бир къауум адамы сабан сюре, урлукъ ата, ма сизге деб урлукъ ата тургъанлай, бир къауумунъ былай этерге къалай болады? Апендима деген джыйылыб «дин къазауат» деб, кѣрдюгюз, халкъны абджытханларын!

Адамы, малы да бнягъы орунларына тюшерге керекди. Анъылатыгъыз, айтыгъыз. Бу байрам кюнлеге, юч ёзенде Ильични лампалары джаннъан кюнлеге деб джумдурукъла этген саугъады бу.

Подкулачник Мусосха да анъылатыргъа керекди,— деб ташдан тюшюб, правлениеге кирди. Адамла ууакъ-ууакъ сёлеше, арбаздан чыгъыб башладыла. Бизни уа конторгъа джыйыб, кимни къалайгъа айланьын белгили этиб, малланы джыяргъа ашырды.

Таусолтан, мен, Джанкир бирге болдукъ. Гокга Пача зат бла тюшдю...

Биз чынъ алгъын Забит Мусосдан башладыкъ.

— Келигиз, джанымла, келигиз ичкери. Сизни атагъыз, анагъыз бла бал-джауча джашагъанды ёмюрюбюз,— деб, Мусосну къатыны бизни арбазда тохдарыбыздан эсе, юйге киририбизни онъсунду. Кирдик. Мусосну анда кёрмедик.

— Мен бусагъат юй тамаданы чакъырайым, джанымла. Къызчыкъ, чоюнчукъну ас да эрлей бир какчыкъ булгъачы,— деб, къызына да алай айтыб, эшикге чыкъды. Мычымай Мусос кирди. Ол бетин-къолун бусагъатда джуугъанча кёзюме алай кёрюндю...

— Мусос, биз как-мак ашай туругъа келмегенбиз. Эртденбла колхоздан келтирген малларынъы бусагъатдан ызына элтмесенъ, закон бла айыбынъа джолугъурукъса. Колхоздан чыгъарыкъ эсенъ, закондача чыкъ, ансы сен малланы урлаб келтиргеннъе саналаса,— дедим.

— Иги джаш, мен сени малынъы келтирген болмам да?

— Тюз айтаса, къуру меникин келтирмегенсе, менича кёбленикин келтиргенсе.

— Кимленикин келтирген эсем да бир айтчы!— деб, Мусос кесин кючден тыя, сорду.— Сен элни чөмючюн джалай айланган заманда, мени аллымда тартарым болуб турганма. Кишиден урламаганма, кишиден тырнамаганма. Кесими халал кыйынымды. Сюйдюм да салдым колхозга, сюйдюм да алдым. Ишинъ бармыды?— деб аз чал ура башлаган сакьялын джумдуругуна джыя, джамчыча кяшларыны тюбюнден кезлерин агъартды.

— Таулу сезюне экили болмайды. Бир салыб бир алыу адамлыкга джартылыкды,— деди Таусолтан.

— Сизге не адамлык, не баш джетгенди? Сиз дуняга джаратылгынчы да мен кялай атларымы билиб келгенме. Сизми юретириксиз мени джашарга?! Не уа сиз Ленинни айтханын нек бузасыз? Ол урунган халкга зорлукну унамайды!

— Ол тюздю. Ленин урунган халкга зорлукну унамаганы. Сен кесини урунган халкга санай эсенъ, колхозну нек чачдынъ да? Сен подкулачниксе! Барыб тохдаган подкулачник!— деди Джанкир.

— Тейри, гырылдай турмазсыз, бирини кюймай кяанынга боярма, анагызны аллыкяла! Чыгыб кетигиз юйюмден!— деб Мусос ёрге кюбуб, кямасына узалды.

— Оу мен хариб, не этесе, а киши! Кесини эсле! Была джангы законну адамларыдыла!— деб бу кезюуге дери сез кюшмай турган кяатыны орчага чабды. Мени джюрегим уллу кызды:

— Этчи бир, не этерик эсенъ да! Биз да алай кесибизни туурата турлук болмазбыз. Биз сени юйюнге

адамча келгенбиз. Ёлтюртюрге, ёлюрге да келмегенбиз!— дедим.

— Мен келтирген малла майна баудадыла. Сюрюгюз да барыгъыз. Аллыма кючден, бутдан бир мал ышан къурагъан эдим да аны да ала эсегиз, сизни болсун. Совет бласт динни, малы да аллыгъын ким биле эди. Энди берген джерин да сыйырлыкъ болур. Аллында хар кимни къууандырыб, артында былай этеригин ким биле эди Совет бластны! Ленин сау болса, былай боллукъ болмаз эди,— деб Мусос ауу-зунда сёзю кючден чыгъа, тёр отджагъада джабагъы джасдыкъгъа олтурду.

Биз ючюбюз да къалай этерге билмей симсиредик. Джюрегим Мусосну джазыкъсыннъанча болду.

— Да, Мусос, сени киши зор бла колхозгъа кийирмеген шойду да? Кесинъ киргенсе. Малыны да кесинъ салгъанса...

— Ызына да кесим алама, дауугъуз бармыды?

— Сени дининъе да киши дауэте болмаз да? Эт намазыны, тут оразаны, керек эсе, Совет власть дининъи тутма демейди.

— Демей эсе, Сюлемен апендиге этгени уа?

— Сюлемен апенди власта къаршчы иш бардыра эди да аны межгити аны ючюн джабылгъанды.

— Не эсе да мен энди джукъ анъыламайма. Алыгъыз неми да, алыгъыз. Сабийлерими да алыгъыз. Къытайгъа, ибилиге сатарыкъ эсегиз да сатыгъыз. Ма бу сюелиб тургъанны да алыгъыз,— деб къатынын кёргюздю.

— Сабийинъ, кесинъ да суйгенинъча джаша. Колхозгъа кирирге суймей эсенъ а...

— Налокма дегенни тёлеми дейсиз?

— Законда болгъанны төлерсе.

— Закон единоличникни бойнундан буууб тохдады да налог бла... э-э-э-эх...

Биз, болмазын таныб Мусосдан чыкъдыкъ.

— Тохдагъыз, эшитемисиз джангъы эт ийисни?— деди Джанкир.

Джер баугъа кириб къарагъаныкъда, бир ийнекни, бир бугъагъатуруну боюнлары тартылыб тёнъереб-тёнъереб тургъанларын кёрдюк. Мусосну къатыны асыры джунчугъандан не этерге билмеди:

— Арыкъдан ёлюб бара эдиле да боюнларын тартмай болмай эди ансы, аланы тишге илинир этлери джокъду,— деди кёзлерине чохун баса.

Биз не айтыргъа, не этерге да билмей, алайдан чыгъыб башха юлге айландыкъ.

— Огъай, Ленин атлы колхоз чачылыб амалы джокъду!— деб ичимде муратымы нёгерлериме да айтдым.

Элни комсомолчулары, коммунистлери да сау он кюнню малланы ызына джыйыу къайгъыда айландыла. Хар инъир сайын конторгъа джыйылыб, ким къалай бир джыйгъанындан чот бериб турдукъ. Сау малыны джугъун къоймагъанча джыйдыкъ, кёбюсю уа къолларына джетгенлей боюнларын тартыб, къакълаб къойгъандыла. Бир къауум колхозчула кескенлерине, колхоздан чыкъгъанларына уяла, кеслери къакъ къабыргъаланы, бутланы конторгъа алыб келедиле. Аланы Қъобан арыджанына сабанчылагъа азыкъгъа ийдиле.

Бу болумну, мени акъылым бла, неден да бек элге биринчи тракторну келгени тюзетди. Тамам онунчу кюнине Хызыр трактор бла элге кирди. Тракторну

джюрютген орус джашды. Ол аллында, Хызыр да аны къатында олтуруб келгенлерин кѳргенлей, тамам биринчи автомобиль келген кюн къаллай чот болгъан эсе, алай болду.

— Ма орус ишчиледен сауъга!—деди Хызыр трактордан тюшгенлей, хар ким къууанч аллы болуб тракторчу джашны, Хызырны да кѳзюу-кѳзюу къучакъладыла.

Колхозда чотдан Хызырны хапары джокъду, телефон болса, билдирлик да болур эдиле, телефон болмагъаны себебли уа ол джукъ да билмейди. Алай болса да ол кюн алайда бизни колхозну колхозчулары кеслерини ишлерине асыры уялгъандан джерге кирирлей болдула: алагъа орус ишчи классдан сауъга келген заманда, ала уа колхозну чачыб тургъанлары эки аякъларын бир уюкъгъа сукъду. Анам тракторну башлагъан кеси болгъаны себебли, барындан алгъа келиб алгъышлады. Къара кашемер джаулулугъун чохуну башы бла тарта барыб, ол тракторчу джашны бойнундан къаты кысыб къучакълады. Асыры къууангъандан болду дейме, анамы кѳзлери джыламукъладан толду. Сора андан къолларын айырыб, анам къолтугъуна джанджаулулукъдан не затла эсе да чыгъара башлады. Мени чыртда хапарым джокъду. Ол а чыммакъ акъ чебген кѳре эдим. Аны тракторчуну юсюне ёлчелеб кѳрюб, ол анъа узун да, къысха да болмагъанына къууанды.

— Муну сениъе деб келтиргенме, джанынъа. Кесим къолум бла сокъгъанма. Сен бизге ишчиледен сауъга келтиргенсе, таулула да къолдан келгенини сизден ёмюрде да аярыкъ тюлдюле,— деди.

Хар ким харс къакъдыла. Тракторчу джаш а джау

къоллары чебгенни кир этеди деб къоркъа, аны эки билеги бла тута, кеси да юсюне ёлчелеб ышара айтды:

— Анам, сен берген сауъгъаны мен ёмюрде унутмам. Орус ишчиле ўа сизни бир заманда да унутмагъандыла, мындан ары да унутурукъ тюлдюле. Сау бол, анам. Мен сёлеше билмейме ансы, джюрегимде болгъан кёб иги сёзню айтырукъ эдим,— деди.

Къайсы эсе да башлыкъ, биреу да кём-кёк бухар бёрк, белибау, хазыр — барын да келтириб джашны сауъгъаладыла.

Бу трактор бла бу джаш къалай эсе да адамланы бир тукъум бир бирикдириб, оюла башлагъан ишлерин ёрге джыйыуъгъа кёллендирдиле.

* * *

...Кюн джерни джылыта башлагъанды. Джазгъы аязчыкъ тереклени джанъы чыктыгъан чапракъчыкълары аз-буз силке, юй башлада джумушакъ хансчыкъланы башчыкъларын сылайды. Бир-бир юй башлада аллай хансчыкъны озгъун улакъла бла асыралгъан иркле джутланыб джюлюйдюле. Иркини аягъы кетиб бир-бирде юйню башы оюлады, алай а анъа да къарамай, къалгъан юч аягъы къаты джерде болса, ирк джерден хамхотун алмай отлайды. Улакъчыкъла ўа отлагъандан да бек юйню халиуанларыны тюз эринлеринде, хаўада чынъагъанча, ары-бери чынъай, алкъын мюйюзсюз башчыкълары бла джагъалашыргъа кюрешедиле.

Бюгюн элде не тукъум тауушну да тракторну тауушу озгъанды. Аны гюрюлдегени, ол огъай, Къобанны

гюрюлдегенин да хорлагъанды. Ол колхозну гардош сабанын сюреди. Ызындан къызла бирери бирер челекни алыб, баразагъа гардош атыб барадыла. Эшда, трактор аланы ийнарларына эжиу эте болур...

Ууакъ къарала джюрек джаралла,
Ууакъ къаралагъа бармайма.
Инджимер болуб келликди наным:
Мен нанчыгъымы сакълайма-а-а.

Къартла къарачай арбала бла сабангъа гардош ташыйдыла. Ма Чючу. Ол, кюндюз бош болгъаны себебли келген болур ишге. Ёгюз арбаны юсюнде тулукълагъа олтуруб, эки бутун да бири-бири юсюне салыб келеди. «Тохда, бу мазаллы юллени уа къайда табханды? Тютюнню къойгъан шой эди да...»

Меннге джууукълашды.

— Кюнюнъ ашхы болсун, Чючу. Тютюн ичмеучен шой эдинъ да, бу неди?

— Эй, къой, джанымы кыйыры. Бусагъат акылым болса, ёмюрде юйленмез эдим. Джогай кызы деб бирге квалгъанма да башымы кыйры атаргъа билмейме...

— Мауха уа иги адамды, теъри.

— Мен ангъа аманса деб ёмюрде да айтмайма, олду мени къоймагъан дейме ансы. Эркишиге ушаймайса, Хумуюл да Хумуюл, сен да Хумуюл деб кюяды. Мени джаууму да аты эркишиге айтылыб, кеси сени кибик бир къарыш болгъа эди дейди. Энди уа «бир да кзуруй эсе да тютюн ич, алай бла эркишиге бир кшошулур эдинъ» деб бу юллени да кеси къайдан эсе да табханды. Тютюн а ичелмейме, ауузума сугъуб

айланъаным кѣзбаулукъгъады,— деб нек эсе да, менъе кѣз кыса, айтды. Сора ёгюзлеге чыбыкъны азчыкъ джетдире:

— Не десем да Джогай кызы аман адам тюлдю, улан,— деб сора этиучюсоча:

— Сен а къайры бараса?— деди.

— Клубха.

— Анда не этериксе?

— Тамбла джыйылыгъа клубну хазырларыкъма.

— Джыйылыгъу не этерикди?

— Уллу адамгъа тюберикди .

— Кимди уллу адам?

— Клара Цеткинни келини — Эмилия Цеткин-Миловидова.

— Энди, ахыры, кертими айтаса?— деб Чючю бе-зири келсе соруучу соруулары бла башласа да энди тебджилдеген ёгюзлени да тюшюб башларын ала, кѣзюме битди.

— Кеббе керти.

— Къалай келеди ол бизни Хурзукга?

— Хурзукдан къалгъан элге да барады ол. Ти-ширыуланы араларында ишге болушургъа келеди.

— Джогай кызына бир айта кирейимчи, тамбла-гъа экибизни юсюбюзге-башыбызгъа да къарасын,— деб Чючю эрлай арбагъа ёрлеб сыбыртхыны хауада ойнатды.

— Не ючюн къаратаса, Чючю, юсге-башха? — деб кычырдым ызындан.

— Къалай не ючюн? Аллай уллу къонакъгъа хы-лы-мылы тюберге джараймыды?! Асырагъан иркими соярма, тейри, анъа,— деб кетди.

ЮЧЮНЧЮ КЕСЕГИ

Э

жашау этерин кишиге да сормайды деб бизде айтыу барды. Мен бююн аны: «Адам этерин джашаугъа сормайды?», — деб алай айтырым келеди. Джашау а не затды да?

Ол джылды, айды, кечеди, кюндю. Сууну шоркюлдагъаныды. Гокга хансны ышаргъаныды. Сюймекликди. Игиликди. Мени, сени солуубузду, атлаубузду.

Кёкдеги кюндю. Джашил назды. Джюреклени тюз-люклериди... Аланы кызыуларыды. Неге? Не затха? Джашауҗа. Ма джашауҗа ол кызыныу бар эсе, сора адам джашауу кюлунда тюлдю, джашау адамны кюлундады.

Тюздю, джылны чаклары кишиге да сормаҗанлай бири-бирин ауушдурадыла. Ауушдурсунла. Иш анда тюлдю. Алай а ол ала берген затны сен калай хайырландырдынь?! Иш андады.

Тань бизге сормаҗанлай атады. Атсын. Иш анда тюлдю. Алай а ол тань хар юйге да огьур келтирир ючюн сен не этдинь? Иш андады.

Кече бизге сормаҗанлай тюшеди. Тюшсюн. Иш анда тюлдю. Алай а адам, мал да бир-бири джылыууна кысылҗан заманда сен негеринье дуния джаратылҗанлы сенден башха киши айтмаҗан, джюрекни теренинден чыкҗан джылы сёзлени таба билдиньми? Иш андады.

Мен башында «сюймеклик» дедим эсе, «зарлык» демедим... «Игилик» дедим эсе, «аманлык» демедим, не ючюн десень, не зат да болсун, осал зат джашау тюлдю. Ол джашауу бузҗан, джашауҗа керек болмаҗан затды.

Миньи-Тауубуз. Миньи-Тауум! Мен бусаҗатда сени тепбеньи кёре турама. Эки тепбеньи да. Ким эсе да бир файҗамбар кыйыкда сени юсюнь бла ётгени ючюн башынь айры болҗанды дейдиле. Кыйык сени айры этгинчи чачыллыҗын энди таб Цеткинчик да биледи. Ол бошду. Сен бузҗа бёлениб, бетиньи ачмай джашайса. Алай а сени сюймеген, сени бла махданмаҗан мен таулу билмейме. Мен да сюеме, мен да махданама. Алай а сен кюру шагьат

нексе? Тилсиз шагъат. Мен сениъе бираз соруу берирге сюеме. Къарт бабамча тѳрге салыб, къуш джасдыкъгъа олтуртуб ушакъ этерге. Айтчы, джаным. ѳмюрледен бери, сен туугъан кюнледен бери, сени джашаууну тюрлендирирге излеген, сени къууандырыргъа, джюрегини джаш этерге излеген болгъанмыды? Огъаймы дейсе? Энтда бир соруу. Айтчы, джаным, мени халкъым дарман дары табмай, ол эминадан туб болуб баргъан джыллада да сен къуру шагъатлыкыгъама турдунъ? Чалдан чал болуб баргъандан ары къаруунъ болмадымы? Мени халкъымы уланлары ач бѳрюле бла джагъалаша, байланы сюрюулери бла сени этеклеринде къуруша-къата айлангъан заманларында да къарабмы тура эдинъ? Сен эки тѳпбенъ бла да кѳкге дагъан болуб тургъан заманда да ол кѳкдеги керти да кѳкде эсе, мени халкъыма болушурча сени къулагынъа бир джукъ шыбырдаса уа. Сен, дунияда мазаллыланы мазаллысы, кючню кючю, къарууну къаруу, «джашау этерин кишиге да сормайды» деб кесини джашауу тубюне атыбмы тура эдинъ? Энди нек сорады да? Биз сормайбыз, джашау бизге соргъанын кѳремисе, джаным? Мени къайры, кимле таба бурасыз деб кѳзюбюзге къараб турады. Ол бизни сакълайды, биз аны сакъламайбыз. Абына-сюрюне, джангыла этсек да, кѳремисе, сени этегинде къаллай сейир джашау ишлеб барабыз? Анда джангъан Ленинни лампалары, кѳремисе, сени да бетини джарытханларын? Эшитемисе, къобузла джангыча сокъгъанларын? Къобан джангыча джырлагъанын? Ала джангы джашауу джырын джырлайдыла. Ала джаш уланларын джашауу ишлерге юренир ючюн окъургъа ашыра, джырлайды-

ла. Сау кьал, Минъи-Тауум. Мен да аланы бири болуб кетеме. Кетеме, дагъыда сеннге кьайтыр ючюн. Кетеме, сеннге джаш бет алдырыр ючюн. Кетеме Ленин айтханча адам болур ючюн. Эй, кьалай кьб зат керекди алай болур ючюн! Сау кьал, Минъи-Тауум, Тауланы тауу! Таулуну тауу!..

* * *

Мен Къарачай шахарда фельдшерлик окъугъанлы джарым джыл болду. Дунияны башында окъуу алгъандан насыб болурму. Бир дерсден бир дерсге ашыгъыб джетеме — энди не джанъылыкъ аллыкъма экен? Бу джанъы кьуралгъан школгъа адам джыл бизни элге келгенлеринде, мени бери партячейкабыз бла комсомол ячейкабыз буюргъандыла. Тюзю, мен дохдурлукъдан эсе башха окъууну сую эдим. Алай болса да хакъсыз окъургъа табсанъ, не зат окъууну да табу этиб окъу.

Бизни элден быйыл мында кьб адам окъуйду: Гокга Джанкир да бу школгъа киргендиле, Джамал а комсомолну юсю бла курсланы бошаб, энди комсомолну обкомунда ишлейди. Мени эртдеден танышым Виктор Середа да мени бла окъуйду.

Шахарда орам барды, джокъду деб да анъыламайса — бары таш тебе, чунъур-мунъурла. Терек болуб бир ышан джокъду. Биз хар кюн сайын дерсден чыкъсакъ субботникле этебиз. Кюнорта азыкъ ашагъанлай, кюрек, гетмен, бокълаууч алыб, хар ким кесини джерине барады. Къарачайгъа шахар ишленнени бизни джюреклерибизни тау тенъли бир этиб, къанат бергенди, ол себебли не ачбыз, не токъбуз де-

мей, не арыдыкъ, не талдыкъ демей, бютеу джаш кючюбюзню бериб къойгъанбыз. Гетмен, кюрек тута къолларыбызны берчи къурумай, аягъыбызгъа чарыкъ джетмей ишлейбиз. Къуру биз тюлбюз, бютеу шахарда джашагъанла алай ишлейдиле. Кесим салгъан тереклени, Гокга орнатхан тереклени да таныйма. Алай а ма, мени тегей тенъим Костя орнатхан терек. Ол кёкге джете мийик болгъанды. Бутакълары узун ёсюб, тюбюнде джумушакъ хансха салкъын тегедиле. Ненча барсанъ да аны тюбюнде сабийле ойнай, къартла солуй тургъанларын кёрлюксе, алай а Костя, багъалы тенъим Костя, сен а къайда... Сени бла артда тюбешгенлерим эсимдедиле, аланы унутургъа къайда...

Костя бла биринчи кере хамамгъа баргъаныбыз да эсимдеди... Хурзукда хамам алкъын ишленмегени амалтын мен хамамгъа чырт кирмегенем. Байрым кюн сайын анам суу джылытыб уллу багъыр таз бла къумгъанны берсе, мен да джууунуучан эдим. Мында уа хамамгъа барыбыз да бирден барабыз. Бир шабат кюн джырны да къутуртуб къабхакъ башында хамамгъа бардыкъ. Костя тешинеди, мен а не кюрешиб тешинирге кесимде къарыу табмайма, сагъыш эт, таулулада ёмюрде болмагъан, юренмеген затынъы къалай этгин?! Костя тешиниб бошаб, мангъа къарагъанында, мен а киргенимча турама. Андан ол мени кийимлерими тешеме деб, мен унамай, тарт-соз бола, заманыбыз бошалыргъа джетиб, сора аманны кеминде мени джууунуучу джерге кийирди. Алайда да бары менне къарайдыла дегенча болуб, эрлай юсюмю суу джугъу этгенлей къачыб чыкъдым. Менича джашла дагъыда болур эдиле дейме.

Кюнден кюннѣ шахарыбыз ариудан ариу бола, джашнаб башлады. Бир-бири башында талай къат юйле кѣбден кѣб бола, орамлагъа асфальт къуюла. джангы орнатылгъан терекчикле да чапракъ эте башладыла. Биз аланы кѣргенча кесибизни да кѣрсек, акъылыбыз, сюегибиз да ѣсгенин аңыларыкъ болур эдик.

Джазды. 1934-чю джылчы джазы. Бизге къонакъгъа джазыучула къарачай джазыучула, келликдиле деб школда хапар болду. Мен аланы джазгъанларыны бирин да ычхындырмай окъургъа кюрешеме. Джазылгъанлада аман, иги да болур, алай а меннѣ бары да аламат кѣрюнюб барады. Джазыучуланы кеслерин а алкъын былайда джашагъанлыкъгъа кѣрмегенме. Тюбей эсем да танымайма. Аланы келирлерин мен бир ашыгъыб сакълау этдим. Аны адам адамгъа да айталмаз. Ала солуу кюнню ал кюнню инъиринде келирге керекдиле. Ол кюнню инъирге дери уа мен эшик бла юнню арасында ашырдым.

Ма келдиле! Ала басхычладан ѣрлеб келе, мен башларындан энишге къараб турама. Чынъ алларында келген узун бойлу, джукъабет адам не зат эсе да айтханлай, къалгъанла бирден кюле, чыгъыб келедиле. Сора ала башына ѣрлерге, мен кетиб клубда эм алдагъы шиндикледе кесиме да, Костягъа да орунла алдым. Барыбыз да джыйылыб бошагъандан сора, бизни школну директору тегей тишируу Мария Черменовна Урусова да, джазыучула да кирдиле. Биз алагъа харс къагъыу бла тюбедик.

Ала ючеулендиле. Сары туклю къысха тужуркалы, сары бухар бѣрклю Ёртенланы Азрет болуб чыкъды. Аны кѣзлери, башхасы болмай, Маяковскийни

кёзлерине ушайдыла. Джукъа акъ бетинде къалай эсе да бир тукъум бир сейир кюч танылады. Ол джигер аўазы бла назмуларын окъуб башлагъанында ўа, къалай эсе да хар сёзю джюрек тамырларынъа ётуб, семиз джерге урлукъ тюшгенча тюшюб барадыла. Ма ол бусагъатда, белгили «Башладым» деген назмусун окъуйду.

Къоркъунчлу къара тубан
Къуршалаб тургъан кёкню
Урду да темир табан
Джерге джарыгъын тёкдю.

Ол кюн джыртыўчу къушдан
Къутулгъан бир къанатлы
«Хур бол» деген тауушдан
Манъа саугъа узатды...

Андан сора хар ким тилеб талай затын окъуду. Ол окъуб бошагъанында да биз къайда болгъаныбызны унутуб, эс джыялмай биразны баргъан болур эдик. Қъалай кючлюдю поэзияны джюрекеге къатылыўу!

«Менъе да, бизге да узатды» деб кёлюме келе, сёзюн ычхындырама деб къоркъа, дагъыда эсим Азретге кетди. Ол а къара кашемер кёлегини мийик джагъасы башын мийикге тутдура, малгар тьюмеле бууунларын буугъан билеклерин ариў ойната назмусун айтады:

— Саугъамы алдым андан,
Джылтырадым, джашнадым.
Асыры къууаннъандан
Джырла джырлаб башладым,—дегенлей

«Мен да» деб кычырыргъа аздан къалдым. Азрет мени джюрегимде болгъанны айтыргъа ол сейир сѣз-лени къайдан табхан болур?!

Аны сейир назмусу, къанъыч кибик сейир санлары, ахырысы, керти назмучу, сау назмучу, сейир тюшюмдеча! Бу минутланы насыбын менден не адам, не замаң — бир тукъум бир зат алалмаз! Бу назмучу бла бу назму, мени джюрегимде алкъын туўмай тургъан ненча затны туўдурдула! Азрет болмаса, ала туўмай къаллыкъ эселе да ким биледи! Ол заманда менден джарлы, менден джаланнъач ким болур эди! Бу сезимле тул-тубанча келе тургъанлыкъгъа къулагъым Азретни «хур» ауазындады:

...Биз ёмюрню темир аскери,
Биз сюебиз къаты бирликни.
Биз сюебиз эм джаратабыз
Анда къурчлукъну, темирликни...

Кѣзлерим да аны ёмюрге сурат этерча сынаидыла:
джим-джим къара узунбаш чурукълары...

...Ёмюр болуб уллу элеуёл,
Атад элеб чѣблюкню, кирни.

...Кѣк схарла голифесини тобукъларына джете
кѣлеги...

...Ёмюр юзед зорну тамырын...

...Ызына таралыб тургъан чачын онъ къолу бла
сылайды...

...Нюрюн джерге тѣгюб илкерни...

Аны ызындан Байкъулланы Даут сѣлешди. Дунияны башында огъурлулукъ бары аны юсюндеди дериксе. Таймаздан ышара турады. Қъара шилли токъ адам, чирчикли тѣгерек бетин ол ышарыуу джарытханлай турады. Джюлюннѣен башына джанъы тюк ура башлагъанды. Джассы къубас белибау бла тарылгъан комсомол кѣлегине папиросундан учхунчукъла тюшюбдюле. Джунчуяракъ болубму этеди да, къолундан папиросун тюшюрмейди. Ол, аз хырхаракъ ауазы бла, рахат, бирча окъуб башлады:

Джашнайла бютеу таула, кѣгерелле,
Сюйюнелле учхан къанатлыла.
Къалай сюйюмлю уралла джелле
Согъулалла джуртумда джарыкъ джырла.
...Къалайгъа сюйсенъ да бар да къара—
Анъа синъенди халкъны джюреги.
Класс джауланы ура, джюреклерин джара,
Толады халкъны излеген кереги.

«Залихат» деген поэмасындан да окъуду:

Джокъду бийле, джокъду къулла, ёзденле.
Кир дуниядан къалгъандыла ол сѣзле.

«Къаллай тюз, къаллай залим айтыладыла!»

Даут «Таулу къыз» деген назмусун окъуб бошар бошамаз а биз барыбыз да аны джырлаб тебретдик. Даут кеси уа джунчуй, ышара, эртде джукъланыб бошагъан папиросун бир ауузуна сала, бир ала, тынъ-

ылайды. Бизге уа алай этигиз деб киши да юретмегенди, ол джыр ол заманлада аууздан тюшмеген джырланы бири болгъаны себебли, къалай эсе да башлаб къойгъанбыз.

Эм артда Къаракетланы Исса сёлешди. Аны кийиннъени да Азретчады. Дауутну узунбучхакъ къара кёнчеги барды. (Аланы къарачайлыла энди кие башлагъандыла.) Исса экисинден да алаша бойлу, сылгъычыракъ битгенди. Чубур къара мыйыкчыкълары, узун джаякълары, акъыллы кёзлери анъа джюрегинъи илешдиредиле. Окъургъа аман чемер кёре эдим! «Тауларын» окъуйду:

Ехдем Кавказ, салам айтама санъа!
Тюрлю-тюрлю мийик ариу таулагъа...

Ол окъуб барады, мени кёзюмю аллында уа ол Айрыдан кёрген тауларым тизилиб барадыла, учлары-къыйырлары болмай барадыла...

...Къарачыгъыз, ол таулагъа сюелиб,
Тёпбелери булутлагъа тирелиб,
Булутланы ичлерин бири джарыб
Джулдузлагъа джетерме деб узалыб...

Ол Айрыда кюнюмде мени кёлюме келген затланы айтады. Мен ол кюн назму этерге бир талпый эдим! Сёз а табмай эдим айтыргъа ансы...

...Минъи тауду ариулукъну анасы,
Кюмюш кирик джылтырайды джалкъасы.
Не келеди бу залимни эсине...
Бир тауну да тенъ этмейди кесине...

«Бары мени сезимлерим! Алай а не келсин, мен тилсизме...»

Исса «Джумдурукъ бла джалчы» деген назму-сундан окъугъанында уа, джыларымы кючден тыя турама.

— ...Тохда, алайда атламай,
Джетгенд сени болджалынь,—
Бир минутну атламай,
Ма бусагъат аджалынь!
— Ий, ёлтюрме сен мени,
Тюзлюгюм иймез сени.
Мен да инсан, мен да джан
Нек ичесе адам къан?!..

Бюгюн былайда бу юч адам менъе берген джанъылыкъны, сезимни бизни тийреде джюз бла он джылда ёлген Джантотай чекмей кетген болур. Не уа бу назмуланы аланы китабларында мен бир кере окъуб къалмагъанма, аланы джазгъанла окъугъанларында уа терен синъди кёреме.

«Менден бай, менден насыблы киши джокъду!» — деб кесиме алай айтыб карагъанымда, эслери назмучулагъа кетиб тургъан, клуб бла бир студентни энди эслеб была да меничадыла, дедим. Гокга да къолларын Фисенко Тамараны инбашына чалышдырыб, кёз алмай, назмучулагъа къараб турады.

Ала сёлешиб, окъуб бошагъандан сора, аланы бир къауум назмуларын биз да окъудукъ. Алай а мен аладан асыры джунчугъандан, къалай окъудум эсем да билмейме. Мен окъуб бошаб орнума олтура айланъан заманда, нёгерим Илияс:

— Аслан да джазады назмула,— деб кычырды.
Бетиме кына салгъанча кызаргъанымы билдим,
алай а къайры къачхын..

Нёгерлерим тарт-сёз этиб мени ортагъа чыгъар-
гъанларында да тюшюм-тюнюм эсе да, кёкде-джерде
эсем да эскермегенлей, ышарыб джан-джаныма къа-
рай, иги кесекни мычыдым. Сора кесими эслеб,
окъуучумча таукел, кескин окъуй, къарыуум келген-
ден келе, джунчугъаным тайгъандан тая баргъанымы
сеземе:

Сюеме сизни, туугъан тауларым,
Сизни блады джашауум, джаным.
Анамы сютю мени саныма
Синъенди сизни хауагъыз бла.

— Молодес, молодес, джашчыкъ,— деб Даутну
ауазын эштеме.

Сюйгенме шоркъа сууларыгъызны,
Къыл кёпюрча тар джолларыгъызны,
Джюрек азарча джарларыгъызны,
Кёкге тирелген башларыгъызны...
...Аман Ныхытда Къобан тауушну,
Елмез тюбюнде Айры ауушну...

— Тутдурчу къолунбу,— деб Азрет къатанъы къо-
лу бла къолуму къаты кысыды. Окъуб бошагъынчы
джунчууум кетиб, энди уа джанъыдан кызара, агъа-
ра башлагъанымы билеме. Кючден-бутдан орнуму
табыб олтура баргъанлай, Даут ызымдан:

— Джашчыкъ, атынъ а неди,— деб сорду.

— Аслан.

— Тейри, атынъ къоркъутурукъду адамны. Алай болса да джазгъан назмуларыны да алыб тамбла мени таба бир келчи,— деб мен да аузумдан тылпыу чыгъаргъынчы, адресин да бериб, чыгъыб баргъан негерлери таба айланды. Мен керти назмучу бла селешген огъай, суратда болмаса кърмеген эдим.

Бу тубешиу мени джюрегимде ёмюрлюкге къалды...

Ол кюнден башлаб мени джашауум тюрленди. Дауут, Азрет, Исса кёзден ычхындырмай болушуб башладыла. Бир кюн а джукъ билмей тургъанлай, «Къызыл Къарачай» газетде кесими назмуму къргенимде, кёзюме кёрюне болурму дегенча, талай заманны кирпич къакъмай къарадым. Джюрегим асыры къууаннъандан гыб-гыб этеди, бу, эшда, мен болмам деб кёлюме келеди. Ол кюнден ары литература ал планнъа, медицина экинчи планнъа кёчдю, алай болса да окъуугъа, билим алыргъа асыры талпыгъандан медицинада да айырмагъа окъуб барама. Ёлюклени джарыб, бизге кёргюзген заманда, талай кере кёлюме да чабды, алай а къояр акъылым бир да джокъду.

Билимими ёсдюрюрге, джашаууну анъыларгъа айтыб айталмазча джутлукъ мени джюрегиме ол джыллада синъиб, бюгюннъе дери джукъланмай барады.

Эртден тогъуз сагъатдан кюнортагъа дери дерсде болабыз. Кюнортада ауузланыб шахарны ташдан-агъачдан ариулайбыз; джазда, къачда терек орнатабыз, водопроводха канал къазабыз. Бир джолда, эсимдеди, мени негерлерим каналны ичинде къаза, мен да тышына чыгъыб, эки къолуму да эки джансю-

егиме салыб, башларындан энишге къараб тура эдим. Ким биледи, иги кесекни алай этиб тургъан болур эдим. Гюрджю улу джолдаш а иш баргъан джерде бек кѣб бола эди, мени къатыма келиб биразны сюелди, сора джаш адамча чынъаб каналгъа тюшдю да къайсы эсе да бирини кюрегин алыб, топракъны тышына атыб башлады. Мен а биягъынлай турама. Биразны ишлеб, тышына чыкъды да сора кюрекни меннѣ тутдурду. Мен тюшюб, иги кесек да къазыб, ёрге къарагъанымда, эки кѣолун да менича эки джансюегине уруб, башымдан къараб тура эди. Не ючюн этгенин сезиб къызардым, ол а узун къара мыйыкъларыны тюбюнде билдирирча ышарыб, башхалагъа кетди.

Ишден къайтсакъ, бираз солуб дерс этебиз. Андан сора оюн, джыр, физкультура, оборона кружоклада юренебиз. Андан ары мени заманым китаб окъуу бла джыр, назму джазаргъа юрениуге кетеди.

Китаб окъуу, мен сенден татлы затны билмейме! Китабны хар бир бети меннѣ джашауда бир ауушду. Хар тизгини мени уллу, кенъ джолгъа джууукъдан джууукъ этиб баргъан бир улоу джолчукъду.

Китаб, сени сейир кючюнъ бла мен дюн-дунияны башын аулаб барама. Сени кючюнъ бла мен, менден узакъ джашагъан негр бла французну, мексиканчы бла араблыны — бютеу адам улуну джюрегин анъыларгъа юренема. Сени кючюнъ бла кеси-кесими, тѣгерегимде адамланы анъылаб барама. Сени кючюнъ бла адам улуну тарихин биле барама. Сени кючюнъ бла джауну кѣрюб болмаугъа, шохну сюерге юренема. Сени кючюнъ бла мен кючлюден-кючлю болуб барама.

Сени бла бирге танъланы атдырама. Пушкин, Ло-

моносос; Батюшков, Лермонтов; эски къарачай джыр-ла, джангъы къарачай джырла; Флобер, Гюго, Руссо; Апулей, Цицерон; Мериме, Байрон; Горький, Маяковский; Есенин, Марк Твен; Тютчев, Уртенев, Брюсов, Байкулов; Шекспир, Гёте. Тизим уллуду. Джутхандан джута, кесими уа къандыралмай барама.

Бир къауум китаб, санларымы титиретиб джылатады; бир къауум харх этдиреди, бир къаууму джылатхан, джырлатхан да этмегенлей, мени кёб затха юретиб кетеди. Ала бары да меннъе джашауну кенъден кенъ эте, кёзюмю кёб затха ача, юрете барадыла. Джашауда мен кимме, неме? Не этерге керекме деген соруула китабланы юсю бла мени башыма эртде огъуна келгендиле. Кёб китаб окъуйма. Аланы бетлеринде кёб тюрлю адамгъа тубейме. Аланы къайсысына ушаргъа керекди экен? Бек кёблерине ушаргъа сюеме: Будённийге, Чапаевге, Фурмановгъа. Алагъа ушагъан бла бирге кеси кесиме ушасам да сюеме. Неми да, нени да унутдуруб, кесин алдырыб бошагъан а Павел Қорчагин болду. Ол меннъе кимден да джууукъду, аны бла мен сёлеширге сёз табарыкъма, бири-бирибизни сёзюбюзню аңгыларыкъбыз. Мен кесими кёб сорууума анда джууаб табама «Джашау адамгъа бир кере бериледи, аны артдан кеси кесинъе бедиш этмезча алай джашаргъа керекди». Мени джюрегим излеген ол болмай неди да?! «Джашауунъ къыйын болду эсе, боша кесинъден. Да сора сен ол къыйын джашауну хорларгъа кюрешдинъми? Этилик затны барын этдинъми?» Бу китаб энди кече кюн да, къайда да мени нёгеримди. Бютеу муратым— аны муратыды, бютеу излегеним— аны излегениди. Социализмни, къуру кесим ишлеб къойсам да кёлю-

ме джетерик тюлдю. Эсим окъуугъа, ишге, поэзия-
гъа кетгенден, ол огъай, кеси кесиме кече джукъла-
гъанамы да къызгъанама. Мени атамы, анамы, хал-
къымы ёмюрледен бери билимге талпыб тургъан тал-
пыулары энди бары да меннге кёчюбмю къалды,
ахырысы...

Талай кюнню алгъа «Биджиланы Асхат бизде хи-
рургияны окъутурукъду», деб хапар болду. Биз бары-
быз да Асхатны «Билиминден» чыкъгъанбыз. «Билим-
ни башындан аякъ азбар этмеген ким барды! Этдир-
меселе да азбар биле эдик. Асхатны Лермонтовдан,
Горькийден кёчюргенлерин да азбар билебиз. Энди
ол бизни хирургиядан да окъутурун ашыгъыб сакъ-
лайбыз.

Расписаниеде хирургия дерс биринчи кёрюннге-
нинде, къууанч аллы болдукъ. Ма, ол дерсге къонту-
рау къагъылгъанлай, кириб олтургъанбыз. Асыры
ашыгъыб сакълагъандан солургъа къоркъгъан-
чабыз.

Эшик ачылыб ышара-ышара, суюмлю токъ
адам—Асхат киргенлей, ёрге къобуб саламлашыб,
сора ол олтурургъа эркинлик бергенлей, башындан
аягъына дери сынаб тебретдик: чал ура башлагъан
къалын чачыны кекели бурма айланыбды; хончала-
ры чыммакъдыла. Къалын къашлары огъурлу, акъыл-
лы кёзлерине тюшерекдиле. Къара европей костюму,
акъ кёлеги, къара галстугу таб сюегине ариу джара-
шыбдыла. Къара туфлилер джим-джим джылтырай-
дыла. Къысхача айтыргъа, «нем да мунуча
болгъа эди» деген алайда бирибиз къалгъан бол-
маз эдик.

Асхат бирча джумушакъ ауазы бла бизге дерсни,

адамны анатомиясында биразны тохдаб, алай башлады. Эки кьолун да сыртына салыб, классда акъырын джурюй айтады, бир-бирде уа эки бармагъы бла мелни алыб, доскада да кьргюзеди.

Кьолла! Мен аны кьолларындан кез алмай кьарайма. Хирургну кьоллары. Джазыучуну кьоллары. Ариу узун бармакълары. Хирургну кьоллары бла пианистни кьоллары ушаш боладыла дейдиле. Ол тюз болур. Ала экиси да кьаллай кьыйын ишни этедиле!

Асхатны кьолларындан кезюю алмайма. Ала ненча адамны аджалдан кьутхаргъандыла! Ол кьолла джазгъан затла ненча кьарачайлыны кезюн дунягъа ачхандыла! Ала кечюрген затла ненча адамгъа джюрек байлыкъ бердиле!

...Боранбилгич
Аны ючюн
Исдемейин
Кекде эркин
Элияны
Ичи бла
Ары-бери
Джырыб ётед.

Кюнаманны
Андан да бек
Талпыб кюсеб,
Боранбилгич
Чыдамайын
Ётгюр-ётгюр
Таууш этед...

«Менден насыблы болурму быллай адамладан окъугъан!»—деб кеси кесиме алай айтама. Алай а къуру мен тюлме алай айтхан — бютеу аудиторияны Асхатха бир кӛргенлей огъуна джаны кириб къалгъанды.

Къалай эсе да эсими бир джартысы дерсде, бир джартысы да аны джазгъанларындады:

Ант этеме кече арада
Чыкъгъан Темиркъазакъ бла,
Эртден-инъир тау башлада
Къызаргъан кюнтаякъ бла
Ёмюрюнде бир къаджар шах,
Дуня башында бир патчах
Андан ариу къыз кӛрмегенд,
Аллай къызны ба этмегенд...

«Тамара Гокгача къызды»—деб кӛлюме келе, Гокга олтургъан джерге къарадым. Кюлюмкӛз, оймакъ-аууз Гокга (Тамарадан да ариу) Асхатдан кӛз алмай тынъылайды. Аны къаб-къара базыкъ эшмелерини бири сыртында, бири акъ кофтасыны джагъасын басыб, ёшюнюндеди. Экибиз бири-бирибизден узакъ олтурсакъ да мени анъа къарагъанымиз сезиб ол меннӛе кӛз джетдиргенлей, мен да доскагъа къарадым. Анда Асхат джюрекни клапанын кӛргюзе турады...

Мени джюрегими клапанын а ачхан, джабхан да суймеклигимди, Гокгагъа суймеклигим. Мен ат берелмей кӛб тентиреген сезимни аты суймеклик болгъанын билиб бошагъанма...

Отузунчу джыллада мюрзеу да, башха затла да бираз кыт болганы себебли, къралда джашау да кыйыныракъ болганды. Бизге суткагъа бир хунт ётмек, анъа тымгъа да аз этден суу шорпачыкъ, неда бирер кесек тузланнъан къобусдачыкъ береди-ле. Алай бла ишлеген да, окъугъан да этмеклик тынч тюлдю, ол себебден юлеринден болушлукъ болмагъан студентледен кетгенле да болдула, ёзге кёбюбюз белни къатдырыб окъуйбуз. Меннъе иер ючюн кесн аузуна къабын алмагъан анамы мени ючюн кыйналгъанын мен дуниямда унуталмам. Ол меннъе харыйкъда къабарыкъ ийиб турады. Аны меннъе иер ючюн, кесин къаллай бир тёздюрсенин мен билеме, ийме, мени кереклим джожду деб джазгъанлай да турама, алай а баласыны инджилгени бла къалгъанын анадан бек ким биледи!

Биз ишден келгеникде, бир кюн, меннъе анамдан джукъла келиб тура эдиле. Къыз тиширыугъа башха саугъа керек болса да, аладан Гокгагъа элтирге асыры разы болгандан, оруннъа кирелмедим. Не болса да болсун деб, башым айтханны къоюб, джюрегим айтханны эте, джаудан-бышлакъдан да къагъытха чырмаб, къалгъанын адетибизча студентлени араларына салыб чыкъдым. Аланы общежитиеге джетгинчи юсюм-башым хылымылы болгъанын билмей тура эдим. Анда, коридорда, уллу кюзгюде кесими кёргенимде уа Гокга чыкъгынчы къачыб кетерим келди: къара драф кёнчегим бла кёлегим, брезент ботинкаларым, къарасыбойлгъан ышымларым, къарасауут салыннъан атамы къююш ышымбаулары бла къысы-

лыб, башымда алаша кёрпе бёркюм, тышымдан да кир болгъан къара схарла костюмум. Бёркюмю тюбюнден, мен иги кесекден бери кёрмеген, мыдахыракъ къара кёзле къарайдыла! Джары джаякъларымда джанъы ура башлагъан сакъал-мыйкъ ышанчыкъла. Ишден чыкъгъанлай келгенме.

Мен да кесими онъсунмай, сынай тургъанлай басчычлада аякъ таууш эшитиб къарагъанымда, Гокга келе тура эди. Анъа да сынаб къарадым. Азгъанына тюл эсе, узунуракъ болгъанча кёрюнеди. Бурмагъа дженъен алакат джохар чачы саз бетини сазлыгъында артыкъ да къара кёрюнеди.

— Аслан, аджашыб келген болурмуса? — деб ол адам суратлайлмазлыкъ сейир кёзлерин меннъе кёлтюрдю. Башымдан исси суу къуюлгъанча санларым исси бола:

— Огъай, аджашмагъанма, алай а аджашсам да келлигим былайгъа эди,— дедим.

Тынчылыкъ, эсенлик соргъандан сора, айтырыкъ сёзюмю айталмай, къайда бош сёзле бла заманны алдырама. Ол эшмесини учу бла джубанады, меннъе ва сёлеширге неге керекди аны сыфатына къараб турургъа табсам, джукъ да излемейме. Ол бир тукъум бир ариу ышарады, анда бир тукъум бир суюм барды! Чолпанлача джашнай, джылыта тургъан бу кёзле мени кёмюб барадыла. Не къарыууму да джыйыб:

— Гокга, мени сеннъе джюрегими сен биле болмазса. Ачыкъ сёлеширге сие эдим... Мени мындан ары джашауум сенсиз болса, джашаугъа санарыкъ тюлме, ол себеден кечем-кюнюм да сен болгъанынъы айтыргъа сие эдим,— дедим.

— Мени адамгъа санаб алай айтханынъ ючюн, сау бол, Аслан, алай биз комсомолчулабыз, социализм ишлерге керекбиз ансы, аллай сезимлени бусагъатда джюрютсек, мени сарытын, тюз боллукъ тюлдю. Кесинъ менден эсе иги билесе политиканы,— деб кёзлерин джерге ийди. Керти да джанъылыб айлана кёреме мен деб эсими джыяргъа кюреше:

— Аны уа тюрбе тюз айтаса, Гокга. Мени джюрегими суймеклик асыры бек кючлегенден не айтханымы, не этгеними билмейме, ансы...

— Биз бусагъатда ол къайгъылыны этсек, класс джаула бла ким кюреширикди? Кёреме, Совет власта не джаны бла да заран этиб кюрешгенлерин. Энди ачлыкъ бла хорларгъа умут этедиле да кёрюшейик, ким кимни хорласа да,— деб Гокга джюреги къайнагъандан бети къан къуйгъанча болуб айтды.

Башы тегерек айлангъан болур эди, дженгил огъуна ол басхычланы агъачындан тутуб, таянаракъ этди. Келекге чакълы бир къарыуу болмагъаны танылады, алай а адамгъа къарыу берген кзуру эт тюл кёреме...

Хурзукда ШКМ-де Балдашдан бир-эки хапар айтхандан сора, мен кете тебрим. Гокга да мени ашыра чыкъды. Мен тартына-тартына, гитче агъач аякчыкъгъа басылыб тургъан, гюренке чакълы болур эди, джауну да, къагъытха чырмалыб бир тилкем бышлакъ да бердим. Гокга унамай кёб турду, алай болса да къоймазымы билгенинде, алды.

Гокга ызына тебрегенинде, мен дагъыда кесими тыялмай анъа былай дедим:

— Гокга, мен къралыбыз кызыу социализм ишлей тургъанлай, кесим къайгъылы болгъанымы терс

этгеними билеме, алай а мен сёзню ачыкъ этерге излейме — социализм ишлеб бошагъынчы бири-бирибизге сёз бериб кьойсакъ, не боллукъду?..

— Къарт боллукъбуз, Аслан, — деб Гокга кюле, ызына тебреди. Мен да джунчуб:

— Ашхы кечели бол, Гокга, — деб, кете барыб, ызыма бурулуб къарагъанымда, Гокга ызымдан мыдах къараб тургъанын эследим. «Эшда, социализм ишлеб бошагъынчы, сакъларыкъ болур» — деб кёлюм иги болуб, джолгъа таукел чыкъдым. Къралда социализмни бютеу да бир айгъа ишле да кьой деселе, эшда ишлеб кьоярыкъ болурма. Кючюм да, ашыгъыуум да бююннъе дери да алайды.

Нёгерлерими кёбюсю джатханды, мени джукъум келмей, назмула джазыучу тетрадыма къабландым. Кечени эки сагъатында джазылгъан джанъыз куплетими окъугъанымда, былай чыкъды:

Ашаргъа гырджын табылмай бизге,
Беллени къаты тартыб ишлейбиз.
Кийимибизни джылтыргъанына
Къат-къат джамаула салыб киебиз.
Биз ыйлыкъмайбыз джунчуубузгъа,
Тырмашуу уллу болуб ишлейбиз,
Эркин Ата джурт табханыбызгъа
Къууаннъандан талыу билмейбиз.

Тетрадымы башха бетлерин ача кетиб, быллай бир назмучукъ да табдым:

Исси кьолунъ кьолуму кысханында,
Титиреди башдан аякъ санларым...

Андан аргъысы асыры къатыш-къура болгъандаи джукъ да анылаялмадым.

Тамбла дерсни къоюб шахарны къыйырында джаны электростанциягъа канал къазаргъа барлыкъбыз. Бу билдириу джазылыб къабыргъагъа джабышдырылыб тура эди. Анда ударник атны алыр ючюн эришну барлыгъы да айтылады. «Кёрюшюрбюз» дей, кимле бла эсе да эрише, орунигъа кирдим.

* * *

Джашау ёседи, аны бла бирге адамла да ёседиле. Шахарыбыз да энди тамам шахар тюрсюн алгъанды. Аны асфальт орамларын Къарачайны джаш интеллигенциясы толтурады. Орус халкъны кючю бла ол бюгюн кесини миллет культурасын ёсдюреди. Ма, ангъа шагъат, бюгюн аууздан-ауузгъа айтылыб баргъан биринчи роман, Аппаланы Хасанны романы «Къара кюбюр». Хар кимни ауузундагъы олду. Мен, классда устазны бир сёзюм ычхындырмай, тынъылаучу бюгюн дерседе кесими тыялмай, «Къара кюбюрню» окъуб тургъаным ючюн, устаздан айыб алгъанма. Туугъан халкъымы Совет властха дери джашауу кёзюнге сурат болуб барады. Тюзю, бюгюн да ол джашауу талай заты бизни юсюбюзден кетмегенди. Къалай сейир, къалай аламан джазылгъан затды!

Мен орта билимли къарачайлыгъа кёргюнчге къарагъанча къарагъанлы кёбмю болады. Бюгюн а уллу билим алыб кесибизден инженерле, врачла ишлейдиле. Ансамблибиз бютеу республикагъа белгилиди. Къысхача айтыргъа, Къарачай джангъыдан туугъанды!

Назмуларым ууакъ-ууакъ газетледе басмалана барадыла, бир назмучугъум китаблагъа да тюшгенди.

Дауут бла Азрет бу затда меннѣ кѣб болушадыла. Алгъын джыллада Хурзукда пьесала джазургъа кю-решгеннм эсеме тюшюб, бир пьесачыкъны джаз-дым. Аны джаратыб алгъандыла. Билмейме, арты къалай боллукъду... басмаларламы, басмаламаз-ламы...

Гокгагъа кюн сайын дегенча тюбейме, алай а со-циализм ишлеб бошагъынчы ол затны юсюнден сѣ-лешмезге дегенибиз себебли, ауузубуз башха затланы айта турса да кѣзюбюз, башыбыз джюрек халыбыз-ны билдиргенине душман дау табсын...

Огъай, къалай эсе да биз законну терсине анъылай айланабыз. Мен Ленинни джазгъанларында «Комсо-молчулагъа, коммунистлеге юйленирге болмайды», не-да «Джанъы джашауу адамлары социализм ишлеб бошагъынчы, юйленирге боллукъ тюддюле» деб чырт-да кѣрмегенме. Мени акъылым бла, бу тукъум анъы-лау, адамла кеслерин ара ишге саудан бериб, энчи джашаулары сан этмегенликден болады. Адам улу-гъа джарыкъ джашау ачылыб, мен аны ишлеб бара-эсем, ол джашау ючюн мен кесими джашаууму тук-ге да санамай береме деб хар бирибизни кѣлюбюз, джюрегибиз алайды.

Хар неда бошду ара джашау ишлеуно къатында!

Алай а суймеклик болмай ишлейелликмиди, джа-шаяллыкъмыды адам?! Бу соруула мени башыма бу арт кѣзюуде бекден бек келедиле...

* * *

Кѣб болмай Даута юридическийни бошагъанды, аны мында, областха, сюдю этгендиле. Энди Джамал да, ол да мында ишлейдиле. Ала экиси да, коммунист-

ле, бири-бири ючюн джанлары чыгъады, алагъа сю-
ерге болмаса, юйленнъенми этерик эдиле, хо! Бизден
джюрюб, бизде туруб окъумайса деб ала менден
кёлкъалды боладыла, алай а Гокга уа, Гокга? Гокга
общезитиеде тургъанлай, мен андан къалай кетер
эдим!

Бир кюн дерсле бошалгъандан сора, мен къызыл
уголокда пианино согъулгъан тауушну эшитиб, къу-
лакъ салдым. «Веселые ребята» деген кинокомедия-
дан джырны согъа, ауузу бла да джырлай тургъан
Гокга болгъанын билдим. Бизге Москвадан компози-
тор Поздняков келиб пианиногъа юрете турады.

Эшикни акъырын ачыб киргенимде, керти да Гок-
га. Эки кёзюн да къысаракъ этиб согъа, джырлай ту-
ра эди. Ол мени эслемейди. Меннъе сырты айланыб-
ды. Аны узун акъ бармакълары макъамны отлукъ
ташдан джилтин чыгъаргъанча чыгъара, юйню ичин
да, мени ичими да (кесиникин а игитда!) джылытхан-
дан джылыта барады.

...Спасибо, се-е-ердце,

Что ты умеешь та-а-ак люби-и-ть,— деб эки

къолун пианинодан ёрге айырыб, нотала болуучу
табхачыкъгъа башын салды. Чынъ алгъы бурун кёлю-
ме келген — барыб аны башын бир сылар эди деб,
алай а эрлей кесими эскериб, аякъларымы бурунла-
ры бла эшикге чыкъдым — мен аны алай кёргеними
ол билмезге керекди.

«Гокга сюеди, бир ишексиз сюеди»,—деген акъыл
башыма келиб, коридорда стемейге барырлай бир бол-
дум. Алай а, тохда, кимни сюеди? Сени суймей эсе
уа?.. кесинъе не бек ышанаса!»—деген акъыл мени

арсар этди. «Ёзге, неда айт, ышаныу бла умут болмаса, адамгъа джашаргъа кыйынды. Эшда, аны джюреги мени... менъе...» дей, ызыма таукел кирдим. Бу джол эшиклени кюркѳуб ачмагъаным себебли, мен киргенлей, Гокга пианинодан кѳоба, уянгъанча:

— Сенмисе, Аслан?! — деди.

— Менме, Гокга, кел экибиз да бирге согъайыкъ,—деб кѳолумда окѳургъа алыб баргъан адам баш сюекни да терезе юсюне салыб олтура, бир-эки кере да до-ре-ми-фа-со-ляны дыгъырдатдым.

— Нени согъайыкъ, Аслан? — деб Гокга биягъындагъы мыдах кѳзлерине джарыкъ уруб, менъе кѳарагъанында, санларыма исси суу кѳуюлгъанча болуб, алджадым...

— Не сюйсенъ да согъайыкъ, Гокга, алай а сен кесинъ дунияны башында эм ариу музыка не эсе, олса,—деб тиекледе тургъан кѳолуну сыртын сыладым.

— Сен поэт, сѳзню омагъын билгенинъе джауум да дау табсын,—деб кѳолун мени кѳолумдан джаллатды.

— Джюрекде болмаса, адам сѳзню ариуун табалыкъ тюлдю, Гокга...

— Кимни джюрегине ким кириб чыгъады, кѳайдам...

— Мен билген кесими джюрегимди, мен аны айтама. Айтырым андан сора да кѳбдю, Гокга...

Гокга джууаб этмей, кѳз кѳлтюрмей, башын энишге ийди. Кѳоллары бла ол да менича тиеклени сылайды, мен а айтырымы бир джолгъа, ма бусагъатда, айтыб кѳутулмасам, экинчи тилим тартыныб кѳаллыкъды.

— Гокга, мен керти сѳз айтыргъа, керти сѳз эши-

тирге сюеме. Ненча кере тебрегенме мен аны сен-
пъе айтыргъа! Бюгюн айтмай, былайдан чыгъаллыкъ
тюлме. Мени джюрегим кече-кюн да сени бла бол-
гъанлы бир ёмюр ёткенча кёрюнеди. Биз быйыл
техникумну бошайбыз, ким биледи, къайсыбыз къай-
ры тюшерибизни. Мен билген зат а мен сенсиз джа-
шаялмазлыгъымды. Огъай, не Ленин, не Ленинни
партиясы социалист къралда суймеклик эм арт план-
да болсун деб айтмайдыла, айтырыкъ да тюлдюле.
Биз экибиз бир болгъанлыкъгъа, социализм ишлери-
биз кем боллукъ тюлдю, артыкъ да иги болмаса. Гок-
га, дуня джарыгъым, сени сёзюню эшитирге сюе-
ме,—деб биягъы къолум къолун сылай башлады.
Биягъынлай ол да къолун алыб, башын кёлтюрге-
генлей:

— Мен окъургъа барлыкъма, Аслан,—деб акы-
рын айтды.

— Мен да барлыкъма, Гокга. Техникумну боша-
гъан бла бирибиз да къаллыкъ тюлбюз. Билеме, сени
ол беш процент айырма окъугъанла бла мединсти-
тутха иерикдиле. Сен баргъан джерге мен да бар-
лыкъма, окъууну ўа эм теренине экибиз да кирирге
керекбиз. Аны барын да билеме, алай а неден да ал-
гъын меннъе сени суймеклигинъ керекди.

— Неден да алгъын, Аслан, техникумну бошар-
гъа керекбиз,—деб Гокга ёрге къоба тебреди, алай а
мен къолундан тутуб олтурта, «согъайыкъ» дедим.

— Нени согъайыкъ?—деб джюрегинъи эритиб
баргъан кюлюм кёзле меннъе къарадыла.

— «Лунная сонатаны»,—деб мен ауузума тюшген-
ни айтханымда, аны ноталарын табдыкъ. Сора эки-
биз да аны согъуб башладыкъ. Қим биледи, биз ол

кюн музыкадан конкурса болсакъ, эшда, ёч аллыкъ болур эдик: бири-бирибизге тегюлюб бошалмагъан джюрекле, «Лунная сонатагъа» тегюлюб, биз джет-дирмегени джетдирдиле...

Согъа-согъа бармакъларыбыз арыб, сора бирден тохтаб, бир-бири кезюбюзге тенъден къараб, ышардыкъ. Бу кезюучюкде мени тенъим Костя бети тюрлениб эшикден кире:

— Аслан, сени чакъырадыла,— деди.

Ол кюн 1937 джылны ал кюнлери эдиле...

Комсомол комитетге чакъыра кере эдим. Баргъанымда, комитетни секретары тубеучюсоча джарыкъ тубемей, къашын-башын туюб:

— Сени атанъы къарнашы апенди болгъанын нек джашыргъанса? — деб сорду.

Билмей тургъанлай, бу сорууну сорулгъаны мени джюрегиме мардасыз къыйын тийди:

— Мен атамы къарнашын емюрюмде кермегенме. Ол бири. Экинчиси, аны менге хатасы, хайыры да джокъду. Ючюнчюсю уа-ол бусагъатда апендилик зат да этмейди дейдиле.

— Хапарлы тюл кереме джаш а апенди къарнашындан! — деб мени селеке эте, негерине къараб ышармыш этди. Етюм бузулду.

— Менден не зат излейсе, айтчы бир?! — деб къаным тюрлениб сордум.

— Контра джууукъларынъы джашырыб, комсомолгъа кириб, кимлени алдаргъа иш этиб айлана-са?! — деб, темир къан алыб ерге къобду.— Кюеуюнъ а нек тутулгъанды?!

Бу затны уа мен билмей эдим. Къайсы кюеуюм?.. Нек...

— Мени тутулурча кюеуюм джокъду.

— Джөгетейде джокъмуду?

Алай айтханында, кёлюю басыб:

— Барды, мен аны кюеуге да санамайма. Мени эгечим андан башын алалса, эртде да кетерик эди,— дедим.

— А-а-а, энди уа айтырыкъса. Аны баришчи болгъанын нек айтмай тургъанса? Ол Совет властны джауу болгъанын сен, комсомолчу, билмесенъ, ким билирге керекди, экен? Политикада сокъурлукъ деб ма быллай затлагъа айтады,— деб джанды.

Мен не айтыргъа, къалай этерге билмедим. Кертда терслик мендеди ансы, комсомол ёмюрде да терс затны не айтырыкъ, не этерик болмазлыгына ийнамым уллуду. Комсомолгъа тамам атама, анама ийнаннъандан бек ийнанмай эсем, аз ийнанмайма. Терс менме да менме...

— Энди мен не этерге керекме да? — деб мыдах сордум.

— Сен этеринъи этгенсе, комсомол бетинъи тапытханса. Этерибизни энди кесибиз этербиз, бар,— деб ашырдыла.

Ол кюнледе мен къалай тукъум джашагъанымы билмейме. Да мен туугъан Совет властыма не хата этдим да? Аланы меннъе киши сормагъанды сора, мен кимге айтырыкъ эдим, не уа ала бар-джокъ эсе-ле да меннъе башхасы джокъду — атамы къарнашын джанъыз бир джолда да кёрмегенме, Джөгетейчини кёб кёрген эсем, юч джолда кёргенме. Кёрмегеним да ол болгъа эди, аны кёрюб да болмайды джюрегим. Энди мен кертда джаумамы? Къралны джауу деб меничалагъа айта болурламы? Сора къралны мен

суймей эсем, ким сюеди экен? Алай а политика сокъурлукъ этген болурмамы? Керти да? Бир ишексиз, алай болур... Мен да башым сагъышдан толуб, школдан чыгъыб суу джагъа таба бара тура эдим, ызымдан Джанкир джетди. Аны бетини учхунлугъу бюгюн да кёзюмден кетмейди. Ол тёрт джанына сескекли кёз джетдире, манъа шыбырдаб:

— Хурзукда Кемалны да, Ибрахимни да тутхандыла дейдиле,— деди.

— Нек?—деб кесими къайгъымы унутуб анъа айландым.

— Халкъны джауларыдыла, дейдиле...

— Алай болургъа амалы джокъду! — деб къычырдым.

— Къычырма! — дей Джанкир къолу бла мени ауузуму джаба, джан-джанына биягъынлай къарады

Талай ай кетген болур эди, биягъы Джанкир:

— Бюгече Ёртенланы Азретни тутхандыла,— деб биягъынлай шыбырдаб, жарыла эсенъ, бузул дегенча айтды. Бу джол не айтыргъа да билмей, джангъы джетиб келген къырдышха олтурдум. Ол да олтурду. Экибиз да къалай эсе да бир сагъатны ичине ёмюрню джашаб къалгъанча бир къарт болдукъ. Ауузубуздан сёз чыкъмай олтурабыз.

Къобан, тауда къарла эриб, джангъы бокъланыб башлагъанды. Аны эки къыйыры сазды, ортасы ариуду. Аны таушун мен къуру да революцион гиминъе ушатыучан эдим, бюгюн а ол сарнаб баргъанча къулагъыма алай келеди...

«Энди ала керти да халкъны джауларымыдыла? Да алай болмасала, тутулгъанмы этерик эдиле!.. Со-

вет власть, тюзлюкню власти, Ленин кьурагъан власть, бир тукъум бир терс затны этерик тюлдю, къалай эсе да бир таша организация болур тыш къралла бла байламлы ишлеген... Да сора Кемал, Кемал къалай джау болур? Ибрахим а? Азрет а? Джау тюл эселе, сора къалай тутарла да? Къалай сагъыш этерге билмей, башым къатышды. Джанкир да менлейди. Мени кѣзюме къараб:

— Алан, ала керти да джаула болурламы, ха?— деб сорду.

— Бизден эсе иги биле болурла аланы кимле болгарларын...

Шахарны тѣгерегинде таула аууб келиб юсюбюзден, алай дегеним, шахарны юсунден басыб келгенча аллай бир халгъа жирдим. Ол кюнден джюрегимни бир тиерсиз къайгъы алыб не окъуйма, не джашайма деб билмей, башладым. Бизни бла окъугъан Шведова Анастасия деб бир къызны да атасы тутулгъанды деб, эки айдан бошар джеринде къысдадыла. Мени комсомолну обкомуна чакъырыб анда да арагъа алдыла. Анда уа дагъыда биреуню, мен ъмюрюмде кѣрмеген, танымагъан Джатдайны табдыла. «Ол сени тукъумунгъанды, аны ким болгарнын билемисе сен?! Аны уа нек джашыргъанса айтмай?» — деб буудула. Мен энди къысдаллыкъма дегенден озуб, бушколну бошарыкъма деб акъылымда джокъду. Мени акъылым бла, ол сагъатда шахарда бир тиши ышаргъан адам барды деб айталмайма — игида дейсе, кюнден-бутдан уруш этиб, къан тѣгюб алгъан къралынгда джаулукъ этген адамла толуб турсала... Алай болса да мени къаллайла къойдула эселе да къойдула.

Андан сора бир-эки айдан школну бошаб, фельдшер болгъаныма диплом да алыб, бир кюн Дауталагъа баргъанымда, Даута кызычыгъын да кыйнуна кысыб, юйде джылай тура эди. Сормагъанлай да кыйынлыгъын билдим. Джамалны кече тутуб алыб кетгендиле. Ким, къалай эсе да Джамал бла Даутаны джюреклерини тюзлюгюн мен бек аруу билеме. Къралы ючюн, партия ючюн джанын берирге хазыр Джамал бизни да ол затха юрете билген Джамал, джюреги къара болуб тургъанлай ишлебми тургъан болур сора...

Къарасанъ, чырайындан тоймазча Даута джаныыз кечеге ийнеча тауусулуб къалгъанды.

— Кечени узуну тюрмени тегерегине айлана чыкъгъанма. Эртденбла мен бери келе, джолда тюбеген танышла мени кёрмегенча этиб озадыла. Игитда дейсе, мен энди врагны къатыныма! — деб джанъыдан бузулуб: Аслан, джашчыкъ, Джамал чыртда враг тюлдю, сен аны бир билге эдинъ,— деб джылайды. Эки джыл болгъан кызычыгъы экибизге кёзюу къарай келиб, сора ол да джылаб башлады.

— Джашчыкъ, мен да бюгюнмеми, бюгечемеми, врагны къатынын иште къоярыкъ тюлдюле, мени да тутаргъа боллукъдула, этиб баргъанлары алайды. Бу тутулуула керти да врагла болуб тутула болурламы экен бютеу къралда! Джамал а джанъылыч тутулгъанды, аны бошламай къоярыкъ тюлдюле, алай болса да тамбла кызычыкыны сен анама элт,— деб кеси энтда тюрмеге кетди...

«Бюгюнмеми, тамбламамы»... хар адам да бу кюнледе алай айтыб турады. Мен да алайма. Не ючюн алайма, не хата этгенме?! Даута уа.

Мени бери ишлерге ийгендиле. Бу элде экиджюз чакълы бир юй барды. Ала кеслери бир колхоз боладыла. Эл советлери да кеслериндеди. Тёртджылыкъ ал башланнъан школары да барды. Интеллигенция болуб — эки устаз, бир мал фельдшер, мен, колхозну тамадасы, парторг, комсорг, почтаны тамадасы, бир тюкенчи барбыз. Былайгъа Уллу Къарачайдан кечюб келиб джангъы эл болгъандыла. Сабанлары, бачхалары игиди, джер Хурзукдан эсе былайда эркин болгъаны себебли, мюрзеу эркинди. Маллары джангъы агъачха бурулгъанды, Нарсана да къатларында болгъаны себебли, сатыу-алыугъа да табды.

Медицина пунктха юй болмай, бир колхозчуну педин амбулаториягъа, бириникин да меннге туругъа алгъанбыз. Мени алкъын иги таныгъан, билген да этмегенлей, къалай эсе да багъалатыр ючюн къалмайдыла. Кёзюу-кёзюу юйлерине чакъырыб сыйлайдыла, игитда дейсе, къарачайны кесинден фельдшер алагъа къууанчды.

Ауругъанлагъа биринчи къарагъан кюнюмю унуталмайма. Бойнунда бир уллу битгени бла биреу келди. Тёгереди къызарыб, башчыгъы агъарыб келген битгени пинцет бла къазыб, иринин нерге тебегенимде, кесими джюрегим дыгъы-дыгъы этиб, башым төгерек айланды, алай болса да иш кесими бойнума салыныб тургъаны меннге аякъ тиретди. Тыйышлысыча этилликни этиб бошагъанымда, ауругъан:

— Аллах разы болсун, бу кесек ючюн да Нарса-

нагъа барыргъа керек бола эдик, эки къолунъ джаханим оту кѣрмесин,— дей кетди.

Ол кюн юйде ауруб джатхан биреуленнѣе да бардым. Аны сууукъдан ѣбкелери ашланыбды. Менде болгъан джараулу дарманы бериб ызыма, амбулаториягъа, келдим, элге дохдур келгени хапар болуб, аурууна амалсыз тѣзюб тургъан да бюгюн кесин кѣргюзтмей болмагъаны себебли, ашхамгъа дери ишледим.

Медицина джаны бла бу эл уллу кереклиди, ол себебден мен алгъы бурун кесим хар юйге айланыб, тазалыкъгъа къарадым. Тазалыкъ сакъланмагъан юйге не этерге кереклисин айтыб, экинчи дагъыда айланыб тинтдим. Андан сора бютеу элде уллугъа гитчеге да джукъгъан аурууладан сакъларча прививка этдим. Қолхозну тамадасы бла суучукъну джыгъасында хамамчыкъ ишлетирге сѣлешдим. Қолхозну кладовойларында, тюкенде тазалыкъ сакъланырлай этдим. Элде орамлагъа дери сибиртиб, багушланы кюйдюртдюм. Хамамчыкъ битгенден сора уа, бютеу элни ары сюрдюрюб джууундуртдум.

Бу зат а бек къыйын ишлени бирн эди. Советни тамадасы, колхозну тамадасы, айтыргъа, элде бютеу къуллукъчула бары, ѣрелеб, хамамгъа бармагъаннъа тазир саллыкъбыз деб къоркъутуу бла бир кюн эркишилени, бир кюн да тиширыулары зорну тюбюнде джууундурдукъ. Аны бла къоймай, хар ыйыкъ сайын джууунмагъанны айыбына тюбетирикбиз дегенбиз. Мен бу затны хар ыйыкъда тинтер ючюн, хар юйдегени джуууннъанын, джууунмагъанын билир ючюн, элде джаш тѣлюню кесиме болушлукъгъа тартыб, аланы санинструкторла этдим.

Бу ишле бары да тынч тюлдюле, алай болса да тазалыкъ джанындан эл башха бет алды. Медицинаны, тазалыкъны юсюнден хар ыйыкъда жесим да элни джыйыб доклад этеме — социализм ишлеб баргъан Совет властны эллери кирли болургъа амаллары джокъду.

Иш бек кѣбдю. Джангы джашауу халкъгъа не джаны бла да анъылатыргъа, юретирге керекди, ол затла кимден да алгъын бизни, окъуу алыб чыкъгъан джаш тѣлюню, бойнунда борчуду, ол борчну мийик сый бла толтурур ючюн биз а джаныбызны, къаныбызны аямай кюрешебиз.

Элде адамла мени тамам суйгенлерин, ишлеген ишиме багъа бергенлерин анъылаб, андан да иги ишлерим келеди. Биз, андагъы интеллигенция, къуру кесибизни ишибиз бла къалмай, не ишни да бардырабыз. Мен мал къошлада, фермалада тазалыкъны сакълатхандан сора да политика ишлени да бардырама.

Мында колхозгъа кирмеген юй джокъду, колхоз бек хайырлы колхозду.

Кесими энчи джашауум а, билмейме, къаллайла барады. Ашарым, ичерим, киерим деб бир да сан этмейме. Солугъан не болгъанын билмейме. Арыгъан а этмейме. Мени анам мени алай джашагъанымы кѣрсе, джаны чыгъарыкъ эди — ёмюрю джангыз балам деб не табханын да меннѣ теджеб туруучанды. Былайда уа сууукъ-джылы да демей ашагъанымы, толу джукъламагъанымы билсе, хай-хай-хай!.. Ишге кесими асыры атхандан бола болур. Джукъламай, ашамай, ичмей ишлегиз деб бизни киши да къуумайды, алай а сейир заман, джигит заман бизни кеси

тартыб барады. Элчиле айтхан болса, мениъе бир кюнню сууукъ хант ашатырыкъ тюлдюле, алай а мен юй-юйге ашаргъа барыб турургъа бетим джетмейди.

Хурзукда тенъледен, Айшатладан письмо ненча да алама. Анда джашау аман бармайды, кѣблени тутулгъанына аз-буз, башсыз-тюбсюз билдиредиле. А нама таймаздан ачха неме, ол а письмо джаздырса, «Мениъе иймесин да къарнын ач этмесин»,— деб аманат этгенлей турады.

1937-чи джылны къачы тюшдю. Бир кюн мен да ауругъанлагъа къарай тургъанлай, сени Советге НКВД-ны къуллукъчусу чакъырады деб адам келди. Мен ауругъанланы ашырыб бошаб баргъанымда, бетинде бир джылыу ышаны болмагъан биреулен (Эрикгенледен болгъанын артдан билдим), мени юсюме джанды: НКВД чакъыргъан заманда, дженъил джетерге билмеймисе? — деди.

— НКВД огъай, андан баш чакъырса да мен ауругъанланы къоюб бир джары атларыкъ тюлме,— деб таукел айтдым.

— НКВД-дан баш нени этериксе! — деб ачыуланды. Къалай эсе да мен кеси акъылымы тутарчамы кѣрдю да андан ары джукъ айтмай ышармыш этди.

Советде къуру экибизбиз.

— Сен комсомолчу джашса, бу элде кесинъи да бек ариу кѣредиле. Къралгъа кесинъи бериб ишлегенинъ белгилиди. Ата джуртубузну ичинде, кѣремисе, халкъ джаула чыкъгъанларын!! Бююн чыкъгъан область газетни да кѣрген болурса (мен а алкъын кѣрмегенме). Обкомубузну секретары Аппа улу да къал-

лы джау болуб чыкыгъанды... «Алай къалай болургъа къолундан келликди!» — деб къычырыкъ этерге аздан къалдым. Ма бу элде да джаула кѣбдюле. Аланы мен билеме. Мени билегим сыннъанды да, кѣресе, хинъ-кялгъа салыб айланнъанымы, джазарча къарыуум джокъду. Мен айтыб, сен джазыб барыргъа керек-биз, — деди.

Бу тутуула башланнъанлы да мен тели болуб джашайма. Джанынъы, къанынъы бериб ишлеген къралынъ ызына сѣгюлмез ючюн, кесими отха да атарыкъма, алай а мында, бу элде, мен билмеген бир адам джокъду — аладан ким джаулукукъ этерге бол-лукъду? Ала тюз ишлерин этиб, сюрюучю болуб турадыла... Алай а энди бир адамгъа да ийнаныу къалмады — ийнаныб тургъан адамларынъ бары джаула болуб барадыла. Шо, ол «Къара къюбюрню» джазгъан адам джау къалай болду, сора «Къара къюбюрню» нек джаза эди, Къарачайгъа алай джаулугъу бар эсе?.. Бу акъылла меннѣ бир такъыйкъагъа келдиле.

— Мен Совет властха джарагъан не ишни да эте-рикме, — дедим.

— Алай эсе, олтур бери, джаш тѣлюню мен алай-лыгъын билеме, — деб Гилястан полевой сумкасын-дан джазылмагъан къагъытланы сол къолу бла чы-гъарыб столгъа салды.

— Былайда биз экибиз джазгъан зат ичибизде къалыргъа керекди, — деб меннѣ сынагъанча къа-рады.

Аны эки бурун тешиги джамчыны къанатларыча керилиб, солугъаны сайын ары-бери бюгюле турады-ла. Бетинде къан болуб бир ышаны джокъду, къалай эсе да джер бетлиди. Сюеги уа къанъич кибикиди.

Джанында агъач саблы уллу револьвери, джагъа-сында эки тёртгюл чыны. Бу адамдан, неда болсун, бир тукъум бир сууукъ урады...

Мен тотуракъ перосу бла бир иничге сары ручки-ны алыб, ол айтханны джазаргъа хазыр болдум. Къалай эсе да бир къолум бир къолуму тыя турады, алай а кесиме айыб этеме: «къралгъа керекди, къралны сакълар ючюн» деб ичимде бир зат а алай шыбырдайды.

— Джаз,— деди Гилястан кёлегини этегин тюзете, ёрге къоба.— Колхозгъа къойчу болгъан ат бла сыртлада тахсачылыкъ этиб айланнъанды...

Къолум не джазгъанын башым анъыламайды, башым анъылагъаннъа джюрегим бой бермейди. Сей-ирсиннъенден не айтыргъа билмейме, алай болса да мени чакълы бир билмейми этиб айланадыла былай... Къралны къатышдырыб къоя эдиле да джаула НКВД былай джити болмаса... Да сора Мусса, мен билген Мусса, къалай болур халкъны джауу... Ши-дакълай къатышханма. Гилястан а юй тюбюнде ары-бери бара, нелени эсе да айтыб, мен да къалай джазгъанымы да билмей джазыб барама...

Инъирге дери ол да айтыб, мен да джазыб турдукъ. Бир талай адамны алай дегеним, талай кърал джауу, къагъытларын джарашдырдыкъ.

Инъирде мен кетдим. Контордан узагъыракъда талай адам аллымы алыб, тегереклерине къарай шыбырдадыла:

— Сени да тутубму къойду деб тура эдик. Къалай иги болду къутулгъанынъ...

— Шугут джыланча, ол къан къусарыкъ элге келсе, берекет кетиб къалады,— деб бир къатын алай

айтханлай, кьалгъанла кьолларын эринлерине салыб, «эшитдиресе» деб кьоркъдула. Мен алагъа джукъ да айтмай саудан ёлгенча болуб, квартириме кетдим.

Ыйыкъ да турмагъанлай ол биз кьагъыт джазгъан адамланы тутуб алыб кетдиле. Окъуб усдалыкъ алыб, кьууанч аллы болуб ишлеб башлагъанлайыма, бу тукъум болум мени тентек этди. Не Хурзукда, не техникумда тенълерими бирин табыб джюрекден джюрекеге сёлеширча амалым болмайды, письмода халынъы ачыкъ джазаргъа кьоркъаса. Алай болгъаны ючюн тенълеринъ джаула эселе уа? Кесинъ да джукъ билмей тургъанлайынъа кьралгъа джаулукукъ эте тура эсенъ а?.. Ким биледи, мен энди кимме, адамла не адамладыла?..

Алай болса да кьрал тамада хар нени да биледи. Ол терс затны бир адамгъа этдирлик тюлдю. Этилген бары тюз болгъанына не сёз барды. Джаула джаулукукъ эте эселе уа алагъа джууабха джанныкъаннъы да аямай ишлерге керекди. Ишлеу, ишлеу, ишлеу.

* * *

Джашауунъу эм кыйын кюнлеринде да бир джанындан джюрегинъи джылытхан, сени неден да умутлу этген бир зат къанынъда, джанынъда джашайды. Ол хар адамда да джашайды. Алай болмаса, адам кыйынлыкъны кёлтюремей, кеси да тёзюм табмай, пелахха къалыр эди. Ол Зат а сени кыйынлыкъны тырнакъларындан бошлай, кесине тартады, сени аякъ юсюнъе таукел сюейди, джолгъа чыгъа-

рыб, «тохдамай барчы» деб джол пёгеринъ болады.

Мени да ол Затым болмаса, джашаууму бу ал атламларында къатышырыкъ болур эдим. Не ди мени ол Затым? Мен анъылагъан бла, суймекликди. Таза суймеклик. Анамы, тёрт сабийни джожъдан бар этиб, тёрт саны бла асыраб ёсдюрген анамы, суймеклигим бла, мени анамы джанъы ана этиб, аны ёмюрюнден чакъмагъан джюрегин чакъдырыб келген Джанъы Ата джуртуму суймеклигим бир Суймеклик болгъанды. Аланы экисини бир-биринден айыралмайма, тюзю, айырыргъа да излемейме. Ала меннге бирдиле. Мен аланыкъыма, ала меникидиле. Ала мени ючюн отха-джалыннга да кирликдиле, мен ала ючюн отха-джалыннга да кирликме. Ала джашар ючюн, керек болса, мен джашауумдан айырылыргъа хазырма. Аланы джауу, мени джауумду. Да сора Джамал да, Кемал да, «Сафиятны», «Къара къюбюрню» джазгъанла да джаууларыммыдыла?! Игитда, джауулукъ этген эселе, мени эм уллу Суймеклигим марагъан эселе, игитда...

Менде дагъыда Зат, дагъыда Суймекликди. Ол Суймеклик Гокгагъады. Мен аны суйгеними анъылагъанлы болумумдан эсе, арну да, иги да болгъан болурма дейме. Кесими, джюрегинде суймеклик биринчи туугъан джашны, (биринчими? Да бирден сора да тууамыды суймеклик?) не сёзле бла суратлайым? Не зат бла тенгешдирейим?! Андан бери джюрегимде къобуз согъулгъанлай турады. «Лунная соната» болурму? Огъесе ташдан-ташха секире, инджилерин бюрке баргъан тау шоркъагъа ушаш тау тартыуламы согъуладыла? Согъулгъан не тартыу эсе да аны Суймеклик деген къобуз согъады.

Джанымча сүйген Гокгам, сени хар нисьмонь меннѣ бирер къанатды. Аланы джанымдан тюшюрмейме, кече джатсам, ма бусагъатдача, джанъыдан ала да окъуй, суратынъы уа джюрегиме кыса, танъла, атдырама. Бу сезим ачхагъа сатылмайды, багъасы джокъду!

Кѣксюл конвертден Гокганы арт письмосун алама. Ол келгенли ыйыкъдан кѣб бола болмаз, алай а мен аны, онла бла санаб, ненча он кере окъугъан болурма! Кюндюз джан хурджунумда джюрегиме юсюнде, кызыл тышлы комсомол билетими ичинде айландырама, кече аны окъургъа, Гокганы кесинеча ашыгыб, инъирге джетеме. Энтда окъумай къалай джукъларма!

«Багъалы Аслан!

Джашдан письмо алсала, бизни кызыла анъа джууаб этмей, экинчи, ючюнчю письмосун сакълайдыла. Алай этиу кызыны ишленмеклигин, джашха, эрлей «мыллык атыб къоймагъанлыгъын» кѣргюзеди деб акъыллары алай болур дейме. Суйсенъ, айыб эт, суйсенъ, этме, мен ол затны къаранъылыкъгъа санайма. Ол неге керекди! Мени алай этмегеним эсинъде болур. Мен кимден да башхама, нгиме деб айтханлыгъым тюлдю. Огъай. Джанъы джашау джанъы анъы берген болурму деб кѣлюме келеди.

Эсинъдемиди, экибиз Къарачай шахарда ол бирге салгъан терегибизни тубюнде олтуруб сѣлешючюбюз? Элде суйгенле алай чыгыб олтурургъа нек болмайдыла? Бизни халкъда,

ёмюрледен бери адетча, кызыны туугъан кюн-
нюнден башлаб анъа берне джыядыла. Ол ёсюб
уллу бола, сёз анъылай тебрегенден башлаб
«Меннъе берне джыйылады, мен эрге барлыкъ-
ма» деген анъы анъа синъеди, сора джылы дже-
тиб тилеген болгъанлай а кетиб къалыргъа ха-
зырды — кимге да, къаллайгъа да барыргъа ха-
зыр тургъанла аз тюбемейдиле. Мени акъылым
бла, къайда да—элде шахарда да, бирн-бирине
тюбей, сёлеше турмакълыкъ ол атдан сакъла-
рыкъды. Биз экибиз—сен бла мен, бирге киногъа,
театргъа да джюрюдюк, шахарда да айландыкъ,
бир тыйыншсыз сёзюнью эшитмедим, сора ал-
лайны адам унутал... суймей къоял... Кет, не
эсе да бир затла джаза айланама... Огъай, мен
тели кёреме — суймеклик деген сёзню не толу
джазаргъа, не джазмай къояргъа керекди. Мен
толу джазама, джаным: сюеме, сюеме, сюеме,
сени сюеме! Ёмюрюмде биринчи болуб сени сю-
еме. Джюрегиме тюрелиб, бютеу халымда
джашнаб тургъан сезимими сенден джашырыр-
гъа керекмиди? Кесим кесимден да, не ючюн?
Мен тиширыу болгъаным ючюнмю? Ол сёзню,
суймеклик деген сёзню, къуру эркиши айтыр-
гъа, тиширыу а джашырыргъаamy керекди? Не
ючюн? Кеси кесин алдар ючюнмю? Нек?

Суймекликни, керти таза суймекликни, чек-
ген адам махданыргъа керек тюлмюдю? Мен
махданама! Не ючюн десенъ, ол мени ариу эт-
генди, ол мени бай этгенди, ол мени кючлю эт-
генди, ол меннъе бютеу адам улун да суйдюр-
генди, «джаша»-дегенлей турады.

Аслан, багъалы Аслан! Письмом узун болуб барады, билеме, алай а джюрегимде болгъан затымы сени айттырым келеди, сени къатынъда олтуруб айта тургъанча алай джаза барама, таб бошайма деб да къоркъама. Бютеу джашау-ну тазалагъанча, суймеклик ишни да тазаларгъа керек болур дейме.

Сен окъуууму сораса да бусагъатда аман тюлдю. Бек алаMAT профессорла окъутадыла— аласакъ берир ючюн къалмайдыла. Бизни институтда, мындан башха институтлада да къарачайлыла кѣбдюле.

Мен хирургиядан усдалыкъ алыргъа суйюб анъа окъугъанымы сени джазгъаимы эдим, билмейме. Эсинъдемиди, Асхат, Биджиланы? Андан окъуб, аны кѣрюб аныча болургъа иш этмеген табарыкъмыса? Ой, къалай алаMAT адам эди ол? Алай а, не келсин, тас болду... Бююн, манъа келген область газетни окъудум. Сен аны менден алгъа окъугъан болурса. Ростовгъа кечирек келеди. Анда Гюрджю улу Къурманны эмда бир къауум башхаланы юсюнден джазылгъанды. Аслан, сен кимден да акъыллыса, бу затла не затладыла, ха? Гюрджю улу халкъны джауу эсе, сахарны, нени да ишлетиб, алай къазауат этиб нек айлана эди? Мени башым бу затлагъа джетмейди. Гамарник кеси-кесин ёлтюргенди дегенлери да джазылады.

Хурзукдан, юйюбюздең, письмо алгъанем. Мени гитчем Кемисхан тракторгъа юрениб, алты тракторист къыз бла бирге элде сабанланы сюр-

генлерин джазадыла. Хурзукда келин келген тойла чайкъаладыла дейдиле.

Багъалы Аслан! Кёремисе, мен санъа айтмагъан хапарым къалмады, алай а айтырымы минъ этиб бирин да айталмадым — письмода къалай кючюнъден келсин! Хы, дагъыда бир айтырым, Аслан, биз, бизни тёлю, асыры эртдеден акъыл бегите болурбузму? Эртдеден къарт бола болурбузму дейме. Сора дагъыда кеси-кесиме «алай болгъаныбыз джюреклени ёмюрде къарт этерик тюлдю» деб джууаб этеме. Аны уа письмогъа неликге джазама, мен къуруюм. Сени бла ушагъымы юзmez ючюн джаза болурмамы? Сен меннъе ийген назмучугъунъ башымдан кетмейди:

Билесе, суйгеними
Сени. Сеннъе термиле,
Кюймезем кюйгеними,
Тюшсем да джаханимге.

Мен бу сёзлени сеннъе айтсам а? Аланы сеннъе айтыб, аны бла письмому бошайым.

Айхай, энтда бошайламайма: «Альманахда» сени назмуларынъы да кёрюб, бир къууаныу этдим! Огъай, ала къуру сеникиле нек боладыла! Экибизникиледиле!

Салам бла *Гокга*».

Огъай, Гокгам, джаным, сен мени назмуму меннъе кесинъи атынъ бла къайтара эсенъ, ма энтда назму, муну джаздыргъан да сенсе, тюнене ферманы тазалыгъына къарай баргъан заманда ат юсюнде сеннъе джазылгъанды:

Сюймекликни болса эди тыш сүфаты,
Дюн-дуния мени сүймеклигиме
Баш ура айтыр эди «ма, муратым!»
Алай а
Сюйсенъ, ийнан, сүйсенъ, тур биягъынлай,
Джанъыз сен къалыр эдинъ багъалылай.

Гокганы суратын энтда кёзюме тутуб убба этдим. Алай а нек этдим? Анъа бармагъынны тийирирге да тартынныкъса. Кюлюм кёз, оймакъ аууз Гокгам! Ол базыкъ эшмелени бири, къачандача, суратда да аллына атылыбды. Узунуракъ джаякълы бети — Кюндю, Кюнден тегюлгенча джарыкъ тегюледи. Эки керме къашы иничге учлары бла келиб джюрегинъе чанчыладыла....

Къара костюмуну джагъасында ГТО, ГСО значоклары агъарадыла.

Джашауум, джаным, кечем, кюнюм — Гокгам! Окъуб бошагъынчы деб нек сакълатаса, ха?!

Бир кюн мен да ауругъанлагъа къарай тургъанлай, биреулен ашыгъыш кириб:

— Дохдур, дженъил, марджа, кийине кир, ат алыб келгенме, адам ёле турады, — деб солууун кюнден бутдан ала джетди. Мен эрлей тышымдан палтон къаблаб, атха миниб, ол бир атда, мен да бир атда сыртха чыкъдыкъ. Ат заводха бардыкъ. Юйге киргенимде, орундукъда къаннъа боялыб бир эркиши. Къабыргъада уа къан бла «Мен джау тюлме!» деб уллу харифле бла джазылгъанды. Адамны къоллары, бойну да бычакъ джарадан толуду, насыбха, бычакъ боюн тамырына джетмегенди. Эрлей къанын тыйыб, джараларын байлаб больницагъа ашырдым.

Мен минерик атны ызына к̄айтарыр ючюн, биягы н̄герим мени бла тебреди. Ол айтыӯ бла, бу адам заводну тамадасыды. Аны районда НКВД-ге чакъырыб соруу соргъандыла. «Сен халкъны джаууса, алай болмаса байтал к̄аядан нек кете эди?!» — дегендиле. Аны к̄елтюрелмей, кеси-кесине бычакъ салгъанды деди.

Джашаӯну аллын тыяллыкъ дуняны башында бир тукъум бир зат джокъду.

Джашаӯ элекди, к̄ыл элек. Ол сюзмеген бир джукъ к̄алмайды: кебекни тышына ата, затны джугурусу, айырмасы адамлагъа джумушха к̄алады, алай а бир-бирде элекни тешигине бегиниб, не ары, не бери джукъну иерге унамай тохдагъан затла да боладыла. Болсала болсунла—ала Джашаӯну аллын не кюрешселе да тыяллыкъ тюдюле.

Ким биледи, бусагъатда да Джашаӯ элене тура болурму? Мен джукъ да анылаялмайма, кесим да алкъын элекден чыкъгъан болмам, алай а мен не, иш менде тюдю.

Джашаӯ бир джангыз адам бла да ойнамазча этиӯ тюдюдю хар бирибизни борчубуз да?! Алай этерге кереклисин мен билеме, алай а к̄алай бла?!

Иш асыры к̄бден к̄ышны к̄алай кетгенин, джазны к̄алай келгенин билмедим. Қолхоз сабанларын сюрюб, малларын джайлыкълагъа чыгъаргъандан сора, отпуск алыб Хурзукга, ююбюзге, кетдим. Юйде бет-к̄ол джуууб ауузланнъанлай, анам:

— Джашчыкъ, к̄урманынъ болайым, адамлагъа тубесенъ, эслеб с̄леш, ким биледи, дагъыда, к̄айдам, сен бир айтсанъ, экини к̄ошуб, к̄ан джаудуруб к̄ояргъа боллукъдула,— деди.

— Анам, кьоркъма, тюз адамгъа ким да не этерикди.

— Ах, джашчыкъ, мен не айтыргъа да билмейме, ол джарлы Кемалны кёремисе, тас болуб къалгъанын. Будённагъа джол уста болуб айлангъанды. Мында ишлегенин да кёре эдинъ. Аны мен кесин да бу тобукъларымда ёсдюргенме, андан кирсиз джюрекли, бластха кесин берген бир адам болмаз эди. Энди алагъа адам басмайды, хар ким да башын сакълайды, джаным, не айыб. Балдашны да аны амалтын комсомолдан къысдагъандыла, иш зат да бермей, ма алай турады, хариб.

Биз да кече барабыз ансы, сен делегат адам, алагъа барыб айланаса деб соруугъа чакъырлыкъдыла, деб анам отджагъада шыбырдаб айтды.

Ауузлана тургъанымы да къоюб ёрге къобдум.

— Мен Кемаллагъа бир барыб келейим, анам,— деб босагъа таба атладым.

— Джашчыкъ, джанынъа болайым, огъай. Кеч эте барырса. Адам кёрсе, къалай болур? — деб анам кьоркъуугъа кирди.

— Да, анам, эшикге чыкъмаймы турлукъбуз, не уа Балдашны не хатасы барды? Ол аманнъа джетиб тура болур, — деб, анам да алай эте тургъанлай, кетдим.

Элни тёрт джаны чегетле, биченликле бары джашнайды, джанъыз алкъын чыкъмай тургъан гардош бачхала болмаса, барына джаз джанъы кийим кийдиргенди. Юй башыны къатапа хансчыкъларыны джелчик башчыкъларын чайкъайды; хуна джанлада, орамлада, таш орталада битген хансчыкълагъа эшек-ле мыллыкларын атыб джыртадыла,

Тийреге чыккыган джолчукъ бла Балдашлагъа бара, Чючюню джангы къошунбаш юйюне кёзюм джетди. Башын да кёресе, къошун бла джабыб. Ариу таза арбазында бир мазаллы къолан ирк кюушене джатады.

Балдашланы арбазны къанъа эшикчигин ачыб киргенимде, къабугъу джонулган базыкъ илкични юсюнде Кертини кёзлери чыракъ кетиб, олтуруб турганъын кёрдюм. Къара кёрпе бёркю бла къара тышланган тонуну аунанъыларында чыммакъ акъ сакъалы кёзюме тюртюлдю. Мен кетгенли былай агъарыб къалай къалды... Барыб эки къолум бла да къолун тутханымда, ол менге алджаб къарады. Алай а кёзлери, къараганлыкыгъа, иги танымадыла дейме.

— Мен Асланма, Керти,— дегенимде, зыр деб джыламукълары куюлуб, олтуруб турганлай, мен кесине тратыб кучакълады.

— Кёремисе, бизни басхан кыйыйлыкыны? Кемал алай болукъду деб кимни акъылында бар эди. Анасы кюн сайын тайышхандан тайыша барады, анъа бир кюнню ышанмайма. Балам, башы тюбюне болду юйюбюз къалай болду эсе да. Алыб кетген кюнлеринден бери сау-шау эсе да Кемалдан хапарыбыз джокъду, — дей, джыламукъларын къалтырай турган къолуну сырты бла сюртерге кюрешди. Бир аз сёл болгандан сора:

— Кюндюзгю кюн бош келгенсе, джаным, сени джюрегини бизге тазалыгын билмейбизми биз, кесини эслеб джюрю, энди биз атаулдан сенден башха эркекыруу къалмады, — деди.

— Балдаш къайдады, Керти?

— Сорлугъунъ джокъду. Школдан къысдалгъанлы бери, аны да кюню аман бла кетиб барады. Юйде болур бар, барама дей эсенъ.

Балдаш печлеринде джюн тарай тура эди. Башын таракъдан айырыб мени кѳргенлей, джылаб бойнумдан къучакълады. Къоллары бойнума къарышыб, джылагъанын тыялмай талай заманны турду. Мен да кесими кючден тыя, аны шиндикге олтуртуб къатына чѳкдюм. Сѳлешелмей турабыз, сѳлеширге да неге керекди, алайсыз да болум белгилиди сора...

— Мени эм арт курсдан къысдагъанларын биле болурса. Ол кюн меннѳе бир сѳзле айтылдыла. Аслан, «Халкъны джаууну эгечи да бизге джауду» деб тенъим огъуна джыйылыуда алай айтды. Ма джыл болуб келеди, турама юйге кириб. Ол алгъын барыбыз да элде ишлеб айланнъаныбыз эсима тюшсе, кеси кесиме орун табмайма, алай а мени бусагъатда джашатхан да ол кюнледе джашауубуз болур дейме. Дуниягъа къуру ол кюнле ючюн туугъан эсем да насыблыма — ала керти да насыб кюнле эдиле. Шо, ма бусагъатда алай ишлеб, барынъ бла бирге ишлеб ѳлсем, ѳлдюм демез эдим. Сукъланнъан этеме элде кесимчала бла бирге айланыргъа,— деб джанъыдан джылаб айтды.

Мен аны джюрегин не бла басаргъа билмейме, да басыб да не бла басарыкъса, анъа кѳл басыу, джазыкъсыныу керек тюлдю...

— Гокга каникулгъа келгенинде, талай кечени келиб кетгенди,— деди Балдаш, мен джукъ сормагъанлай. — Энди келсенъ, юйге да къоярыкъ тюлме деб кесим кючден тыйгъанма. Игитда дейсе, бизни

амалтын анъа да бир къан джаудурсала, аны, сени джашауунъ да къалай боллукъду...

«Джанымча кѣрген эгечим Балдаш, кесинъ бу къыйынлыкъда тургъанлай, дагъыда бизни къайгъыбызны этесе. Не бла, къалай болушайым мен сенинъе»,—деб ичимден ахсындым. Меннъе джууаб этгенча Балдаш:

— Не сагъыш этеме да бу болумдан чыгъарча бир амал табмайма. Алгъынча къаранъы болсанъ, тиширыуу джашауу былайды дер эдинъ да юйге кирир эдинъ да турур эдинъ, мен а хар нени билиб, кѣрюб, окъуб, айт, былай къалыб къалай кетейим?!

— Мени бла ары, мен болгъан районнъа, кетиб къалырмединъ, Балдаш, анда не окъургъа, не ишлерге амал табмазмедик? — дедим сагъыш этиб туруб.

— Мен кесим да мурат этген эдим алай, алай а анкетада соруулагъа джууаб этмей ишге, окъуугъа да къалай кирликсе?!— деди ол бираздан:

— Аблюуу эри кѣюйгъанын эшитгенмисе?— деди. Мен аны уа эшитмеген эдим.

— Нек кѣюйгъанды, ариу джашай эдиле да?

— Кемал ючюн кѣюйгъанды. Колхозда бригадир эди, унутханмыса? Энди Аблюу да, джашчыгъы да биздедиле. Тахдалагъа кюреше тура болурла дейме.

Къызылы бла агъын тѣюб туруучу ол джарыкъ Балдашдан джукъ да къалмагъанды: уллу ала кѣзлери теренден къарабдыла. Чебгени, алгъынладан къалгъан чебгени болур, юсюнде лоб-лоб эте турады. Арыкъ, саз бетинде узун къара къашлары болмаса, тюрсюнунден джукъ къалмагъанды.

Мен элде айланнъанлы тогъуз-он кюн болады. Бусагъатда тутуу джокъду, алай а таныгъан-билген адамларынъ бла алгъынча ачыкъ селешелмейсе. Мени алгъынны тенълерим Акълима, Пача, Таусолтан, Джанкир — бары мындадыла. Орта билим алыб келиб, туугъан эллеринде ишлейдиле. Акълима алгъын мен окъугъан ал башланнъан школгъа тамадады. Пача элде комсомол организацияны секретары болуб да ишлей, мал дохдурлукъ этеди. Таусолтан джаш болса да, эл советге тамада болуб ишлегенли бир ай болады дейди. Джанкир а фельдшер пунктагъа тамадады. Элде колхозгъа кирмеген бир джанъыз единоличник юй джокъду дейдиле — колхоз бегнгенди, хайыры игиди. Ударникле, стахановчула хар ишге алчылыкъ этиб, тёрт дунягъа айтылыб барадыла.

Мени тенълерим алгъынча джанларын, къанларын аямай джанъы джашау ишлейдиле. Ала ленинчи партиягъа кеслерин ёмюрлюкге бергендиле, анъа ийнамлары уллуду, ол ийнамны бир тукъум бир зат бюгерик тюлдю. Бир къауум тутулгъанлагъа ишкелиликлеринде да кеслерин политика джаны бла бишмегеннъе санайдыла, игитда дейсе, ким джау, ким шох болгъанын Сталин джолдашча анъыларыкъ къайда!

Бу джюрегибиз бизни джаныбызны арт тылпыууна дери ишге берирге, социализм къурауу не къадар дженъил болдурургъа тартады.

Хурзукну джанъы кёргенча болуб айланама. Темирболатладан башлаб, Чотчалагъа дери, алай

демеклик, джыйырма километр чакълы бирни Минъи-Тауну аллы ёзенде Хурзук алады. Эки минъ чакълы юйню тютюню чыгыб бирге къошула, тау-ланы башларына къалкъады. Алай а ёмюрледен бери тютюнлери бирге къошулгъанлыкъгъа къыйы-лары бирге джыйылмай, тюк-тюк болуб джашагъан-дыла.

Эртден бла юйден чыгыб барама. Мени бла бир-ге Цеткинчик да школгъа барады. Мен аны къолун-дан тутаргъа деб узалгъанымда, ол къолчугъу бла, сары къубас портфелине тегюлген мерекебни джаба, дугъум кезчюклерин меннъе аралтды. Кеси аллыма ышарыб, кермеген кибики этдим — «Мен бусхул сум-кама аз мерекебми теггенем!» Къызчыкъ быйыл тер-тюнчю классны бошайды, энди ол ауузун бош этмей селешиб барады, неда азбар айтады, не да мени ко-стюмуму хурджунуну башындан тарта, «къарачы» деб бир затла кергюзеди.

— У-у-у, Аслар, къайдар чыгыб къардынъ, то-бакаш?! — деб Кекчюк арбазындан аллыбызгъа чыкъды.

— Чыкъдым, Кекчюк, тынчмы, эсенми, саурукъ къалайды?

— Берим чарчады бир-бирде арсы, ёзге хатам джюкъду. Разиятры эрге чыкъгъарыр эшитгер борур-са? Бусагъатда экиси да окъургъа кетиб турадыра Терк Башыра, — деб не хапарын да бирден айтыргъа ашыкъды. Сора дагъыда: — Ичкери кирсенъ а, Аслар, отда хычырым бише турады, — деди.

— Сау бол, Кекчюк, уяллыкъ тюлме, — деб Цет-кинчик да, мен да джолубузгъа тебрedik.

— Къарай иги боррукъ эди, сери биздеги керсе,

колхозру бар четеррерире чыбыкъ кесерге кетиб турады.

— Келирме мен сизге, Кёкчюк.

О, гюпбе, гюпбе айлана келе-е-ебиз,
Гюпбе анасы Хорасан,
Къозламайды Сарасан,—

деб бир къызчыкъла кёк ургъан бир биченликде айланадыла.

— Теблемегиз, бери чыгыгыгыз дейме да, гагай башла! — деб бир къатын да алагъа хуна башындап ташчыкъла атхан кибиб этеди.

Цеткинчик да мени къолуму ары бла бери ойната, соруума дегенни береди:

— Аслан, сен Москваны кёргенмисе?

— Кёрлюкме.

— Оу-оу, сора адам алаймы айтады? Мен да кёрлюкме, бусагъатда дейме ансы.

— Бусагъатда уа кёрмегенме.

— Сен Чкаловча бир джигит болсанъ эди.

— Айхай, мен да учар эдим полюсну юсю бла.

— Стахановча уа?

— Не, Стахановча?

— Сен аллай болсанъ дейме!

— Да мени чыртда джаратмаймыса да?

— Сен хаман окъуб тураса. Мама сени кёб джаратады.

— «Мама» дегенинъ?

— Аннягъа айтханымы билмеймисе да?

— Билдим.

— Марьямны джашчыгъын мени кьойнума да бередице.

— Къайсысын?

— Володячыкъны. Бизни школда Ленин, Ворошилов, Буденный окъуй эдиле.

— Энди уа?

— Алагъа атларыгъызны тюрлендиригиз дедиле да энди алагъа Володя, Клим, Сеня дейдиле. Мени атыма да тукъумду, Клара де дегенлеринде, мен джыладым да аны ючюн хо дедиле. Атыма атым тюлдю деб къалай айтыргъем сора?

— Тюздю.

Юч-тёрт ат арба бла бир адам огъартын келедице. Ала ишге баргъан колхозчуладыла. Ал арбадагъыла, къобузчулары да араларында:

— Мен таулу къызем,
Мутхуз джулдузем,—

деген джырны джырлаб, къобуз да эжиу тартыб барады. Атланы джортуулары бла джырны макъамы келишмеселе да басыб барадыла. Экинчи арбадагъыла уа белгили «Танкистлени» джырлайдыла. Аны ызындан келген арба да нени эсе да джырлай келиб, мени къатыма джетгенлей (бир гынтдылы къыз болур эди):

Келе келиб сени табханма,
Энди ызыма къайтайым,
Учитель джашха ушайса, тоба,
Кесим келечи салайым,—

деб меннѣ кѣраб джырлай, нѣгерлери да харх эте оздула.

Цеткин меннѣ да кѣол булгѣай, чурукѣларын джырылдата школгѣа чабыб кетди. Мен да советге кприб Мустафаны кабинетини эшигин кѣакѣдым.

Бир эки да кѣагѣыб, таууш чыкѣмагѣанында кприб бардым. Былай кѣарагѣанлай, столгѣа кѣабланыб тургѣан биреуню чал чачы кѣолуна тѣгюлюб. кеси да не эсе да бир китабха кѣабланыб тургѣанын кѣрдюм. Ол меннѣ бираздан башын кѣлтюрюб, кѣызараракѣ кѣзлери бла танымагѣанча кѣараб, сора эрлей кѣобуб, базыкѣ эринлери ышара, мени деу кѣкюрегине кѣысды.

— Аслан, кѣайдан чыгѣыб кѣалдынѣ, кел бери олтур, кел, — десе да мени ёшюнюне кѣысхандан кѣыса барады. Алай болса да бираздан экибиз да столну эки джанында олтурдукѣ.

— Кѣалай тюрлениб кѣалгѣанса, Аслан! — деб дагѣыда кѣобуб мени тѣрт джаныма айлана, сынаиды.—Созулгѣанса, тауушунѣ да Михайлов артистча болуб кѣалгѣан кѣреме. Ёзге, неден да бек, мен сени статьяларыныы джаратама, бир джанѣызын ычхындырмай окѣуб да барама. Молодес, тейри, молодес. Сени джазыучу боллугѣунѣ белгили эди, тейри,— деб орнуна олтурду.

— Мен джазыучу тюлме, Мустафа.

— Кѣалай болмайса! «Бу сейирге, тамашагѣа бир кѣара! Кѣк да, джер да, тау да, тюз да джашнайды!» — деб айтхан сен тюлмюсе?! Мындан алда газетде окѣудум.

— Да мен алай айтдым эсем да, джашауну алай этген ма сен, сиз тюлмюсюз да?

— Бизбиз, Аслан. Сен, мен, ол, бири, бирси. Алай а азмы кыйналдыкъ? Кыйналдыкъ эсек да энди кыуандыкъ. Кыуандыкъ, Аслан, кыуандыкъ, тейри, ма былай элни ортасы бла башындан аягына джаяу барыргъа бек сюеме. Не эсе да бу арт кезюуден бери алай этмей чыдаялмайма.

— Кыйналгъан кыйынынъы хайырын кезюунъ бла керюр ючюнмю?

— Хо, кыйынымы хайырын, хатасын керюр ючюн болур. Алайсыз да энди уа кере билебиз, алай дагъыда джюрюйме ансы.

— Да ма мен да, сен айтханча, эртденли элни ичи бла келеме. Юйле джанъыргъандыла, адамла джанъыргъандыла. Ол огъай, чегетде дыран этерге алгъын агъач болмагъанча, энди бусагъатда бары дыранбаш юйле салыб бара кереме.

— Агъач болгъанлыкъгъа, Аслан, джарлыгъа аны хайыры джокъ эди, энди уа кесибизни агъач, кирпич, къошун заводларыбыз ишлейдиле, бизге ишлейдиле!

— Бек агъаргъанса, Мустафа,— дедим мен башха сёзге кечюб.

Кертиси да алайды. Чачы бек чал болгъанды. Кёзлери бираз теренден къарайдыла, алай а аланы джарыкълары бек узакъгъа джарытадыла. Къатанъы санларына джанъы кюч киргенча тиридиле. Кёк схарла кителинде Осоавиахим, МОПР значоклары бардыла. Кёнчегини тегерегирек голифелерини хурджунларына къолларын салыб, ёрге къоба да бир-эки джюрюй да олтура турады. Бираз ары-бери барыб, сора мени сёзлериме джууаб этди:

— Сен меннъе тюрленъенсе дейсе, Аслан. Игитда тюрленесе. Эртдеден окыууунъ болуб, къралгъа оноу

этерча болмасанъ, сениъе дери социализм ишлеген кърал болуб сен да аны юлгюсю бла барырча болмасанъ — хар нени да кесинъ табаргъа, кесинъ билирге керек болуб барсанъ. Ленинизмни китабла бла билмей, джюрек бла билиб, джашау ну биз алай ишлегенбиз, Аслан. Энди уа ма, кѳресе, «Капиталны», ленинизмни билирге, китабла бла билирге керекбиз, — деб аллында «Капиталны» кѳргюздю. — Бу китабланы мен алгъын билсем, ишимде этген бир къауум джанъылычымы этерик болмаз эдим, — деб къошду.

— Хурзукдан да кѳб адам тутулгъанды, — дедим мен бираздан.

— Тутулгъанды. Энди уа бизге бир джау заран болалмаз. Кѳремисе, пятилеткаларыбыз къалай толуб барадыла. Тейри да адамы, Хурзукда адамла бла мен не уллу ишлени да этерикме, патриотизм неге да башчылыкъ этеди, — деб энтда ѳрге къобду.

— Окъургъа барама, Аслан, партшколагъа. Область иеди, — деб Мустафа джарыб айтды. Сора дагъыда мен джукъ къошхунчу: — Барынъы ийдим, окъутдум, орта окъуу бла уллу окъуу алгъанланы къуру Хурзукда саны эки минънъе джете болур. Андан къалгъанлада да къол сала билмеген, къара танымагъан адам джокъду. Айт, аланы алай эткинчи, кесим окъуйма деб кетсем, къалай боллукъ эди? Энди мени орнума менича бир табылмай къалмаз эди. алай а юйдегими атыб кетгенча атыб кетерге чыртда болалмадым, ансы ма сизге, окъургъа кетгенлеге, кесим окъургъа ийгенлеге, джюрегим бла сукъланыб тургъанма. Энди уа кетеме. Бир тукъум бир иш джарсырыкъ тюлдю мен кетгенликге! — деб биягъындай джарыб айтды.

Джанкир кирди. Мен аны бла тюнене тюбешгенме. Алай болса да ол мени къарным табагъа, мен да алай, бир-бирибизни тюртген кибик эте, саламлашдыкъ.

— Мустафа, хамамгъа суу келген кырыкъны джанъыртыргъа керекди. Хамамны кесин да кенъертирге керекди, кенъертмесек да, Къазийланы тийреде бир джанъы хамам ишленмесе, халкъгъа тарлыкъ этеди, — деди.

Ол бери акъ халаты бла киргенди. Хурджунларына къолларын салыб, Мустафаны джууабын сакълай, меннѐ къараб ышарды.

— Къазийланы тийреде джанъы хамам ишлерге деб аланы колхозну решениеси барды. Мындагъыны кырыгъын а былайда колхозну плотнигине айт да ол этер, — деди.

— Бу джаш тели ауруулары зафсем думп этиб аты, билемнсе, Аслан? — деди Мустафа Джанкир бла меннѐ кѐзюу къарай.

— Биз этмегенбиз, Совет власть этгенди. Тели ауруулагъа да кѐмени, чечекни къош, — дедик экибиз да бирден.

— Сен, Джанкир, политкружокда джанъы Конституцияны юсюнден энт да бир сѐлеш, айырт, — деди Мустафа.

Джанкир кетди.

— Келчи, Аслан, маршрутум бла экибиз да бир джолоучу болайыкъ элни ичинде, — деб Мустафа къара бухар бѐркюн кызыл джабыулу столну мюйюшюнден алыб гямпигирек къаблай, эшик таба тебреди. Экибиз да кабинетни этиб эшикге чыкъдыкъ.

Кюн энди башладап эниб, элни саудан жарытханды. Эшик аллында хазна адам кәрмейсе.

— Былайы алгын джыллада адамдан толуб туруучан эди,— дедим мен советни арбазын кәргузе.

— Ол джыллада орнуна джарашхан киши джок эди, хар ким тубанда кьатышханча болуб айлана эдиле. Джаньыны аньылаб кьоймакьлыкь кьыйын кереме, Аслан. Ол джыллада хар кимни былайгьа келиб тургьанлары — джашауну аньылар ючюн эди ол бири, экинчиси — келлениб ишлерлей тюл эдиле. Энди уа ма, бусагьатда бары ишдеди, элде кьартла бла сабийле болмаса, хазна адам кәрлюк тюлсе.

— Ол кулакла бла кюрешген кюнубюзде былайы эсимден кетмейди,— дедим мен биягьы совет арбазгьа.— Кьалай от чартлата эди аланы ауузлары...

— Сени уа ол эсиньден кетемиди, башынга таякь тийген эди сора! Кьалай этген эдинь?—деб Мустафа мени эсеме ол кюнюмю салды. Биз советни арбазындан чыгьыб Алийланы тийре таба айландыкь. Мени ол эртдеги кюн эсеме тюшюб, кезюме кьрунеди. Бизни элде джаньы джашау ишлерге кьоймай, не джаны бла да заран салыб тургьан, властха бой салмагьан джумдурукьла кьаты кьаршчылыкь этген кюн, бирлери кесин лишон этдирмез ючюн менге салыб келиб: «Мени кьызым бла бюгюн загс этдире эсень, киши да билмей, емюрюм джыйыб тургьан кюбюрчек бла бир алтынымы ма бусагьатда кьолунга тутдуруб кьояма»,—деди. Мен ол джыллада алкын сакьал-мыйыкь урмагьан бир эдим, алай а анга не, джашны алдаргьа тынчды деб акьылы алай эди, кимни болса да алдаргьа керек эди да мени алдар акьылгьа кирген эди. Не джаш эсем да мени

анъым «келтир да бер къолума» дерге джетди. Ол къууанч аллы болуб артмакъларын къазыб, къюбюрчекни чыгъарды. Қъоллары къалтырай, тёрт джанына гудучуча къарай, меннѐ берди. Мен ма ол советни коридорчугъуна чыгъыб: «Джамагъат, ма былай да былай», — деб хапарны айтыб бошар-бошамаз, бир таш келиб джаягъыма тийиб, андан ары да советни терезесин ууатды. Ташны атхан мени кюеу этерге излеген джумдурукъ эди. Меннѐ уллу хата болмады, алай а уруш-туйюш — къалабалыкъ ачылды: шериятха джетмеген сабийге аны айтхан, сен андан аманны да аны ючюн этиб айланнъанса деб, джыйылгъан адамла бетине тюркюрдюле. Мен алтынны ма бу Мустафаны къолуна бердим ол да областха ийди.

— Ма бу Алийланы тийрени кѐремисе, юйлери санъкъылчакъны къарталарыча бири-бири юсюн басыб тургъанларын. Быладан энди тышына кѐб юй кетгенди, — деди Мустафа. — Тюркеннѐ кириб бир папирос ала барайыкъ. Бу тютюнню къоялмайма неда болсун, — деб къошду дагъыда.

Тюркенде сатыучу биягъы Байдымат кѐре эдим. Ол ышара, бизни къолларыбызны да тутуб, Мустафагъа «Наша марканы» узатды.

— Быланы энтда сатмаймы тураса? — деб Мустафа тюркенде къаланыб тургъан ун машокла бла шекер, туй машокланы кѐргюздю.

— Шекерни уа аладыла. Туйню да аладыла. Унну энди алай сан этмейдиле, Къобанарыджаны колхозчуланы гюрбелерин тыкъ этгенди да, — деди Байдымат. Биз андан чыгъа туруб биягъы Мустафа:

— Кѐремисе, ма бу Байдыматны да окъутханбыз. Тюркен ишге окъутханбыз. Техникумну бошаб келген-

ди! Техникумну! Ол алгъын кеси суйгенлеге бысдырычу солтанла-молтанла энди тюкенлени къатларына джууукъ да къоюлмайдыла. Джангыча керекди хар не да, джангыча, — дей, папиросун къабындырды. — Сенъе да теджемедим, — деб коробканы ачыб менъе да тутду. Мен да алыб зажигалкам бла къабындырдым.

— Былайда тёрт-беш къумукъ джолдашларыбыз джашайдыла, мында бизни тиширулагъа юлениб, чурукъ ишлеб джашайдыла, — деб Алийланы огъары къыйырларында бир къабакъланы да кёргюздю. Сора кеси дагыда, — ким да келсин, бизге не миллет да, тейри, кюеу да этерикбиз, келин да этерикбиз, — деб къошду.

Алийладан чыгыб Хурзук тюзюню джаны бла Джатдолары таба барабыз.

— Гокга ханс тешелиуге къара! — деб мен хунагъа къабландым, Мустафа да къабланды. «Гокга! Мени Гокгам! Сен да ма былача тазаса, ма былача тазаса, ма былача сейирсе! Бусагъатда не эте тура болурса? Мени эсинъе тюшюремисе экен? Джюрекден джюрекге джол барды дейдиле, мен эсима тюшюрген кёзюуде сен да тюшюруге керексе, джаным».

— Бу ишге къара, ха! Былайда болмагъан гокга ханс джокъ кёреме, Аслан. Ёмюрюм былайда джашагъанлыкъгъа, кюнюне былайтын тёрт-беш кере озгъанлыгъыма бюгюн кёреме бу сейир затны! — деб Мустафа керти сабий сейирсиннъенча сейирсиниб къалды.

Игитда сейирсинесе, былайда болмагъан гокга ханс джокъду: дуняны башында не тюрлю бар эсе, бары былайда болур дегенча алайды. Ала бири-бири бла

келишиб джашай, хар бири бирер тюрлю дух ийис эте, бары бирге ўа — алапат кюйюз болуб былайын джасайдыла. Ала алкъын иги чапракъ этиб бошамагъандыла, алай а къайсы къаллай болгъаны айырылыб белгилиди. Биз кезюбюзню алалмай алайда иги кесекни къабланыб, селешмей биразны мычыдыкъ. Сора Мустафа:

— Джерни тамам ариуунда джашагъанлыкъгъа, оллахий, Аслан, кере билмегенбиз,—деб бир уллу терслик этиб тургъанча айта, хунадан айырылды.

— Сен джер-суу кере айлансанъ, Мустафа, ариу-ну-эршини анъылай билирча бизни жим этерик эди?!

— Да, айтама да, сизни орунлу этерге керек эди да этдик. Энди ўа, тейри, окъууну ма былай тишлерим бла кемирликме. Энтда къайда манъа къартлыкъ!—деб ол кенъ ёшюнюн тургъузаракъ этди.

Биз Джатдоланы тийреге кирдик.

— Былайда Хызыргъа бир тюбей барайыкъ деб,— Мустафа уллу акъ къанджалбаш юйлеге мени бла бурлду.—Бу колхозну контору энди былайдады. Джумдурукъ Хаджайны юйлери эдиле была, эсинъдемиди? Ма энди бир джанында колхозну правленийеси, бир джанында ўа, майна, ёмюрю Хаджайгъа джумуш этгенден бели тюзелмей джашагъан Гашаў, юйдегиси бла тёрт комнатында турады, — деб, Мустафа аллымда хапар айта, тюбегенле бла саламлаша, коридоргъа ёрледик. Анда бир комнатагъа киргеникде, учетчикден сора киши табмадыкъ. Ол ёрге къобуб саламлашды:

— Хызыр садха кетгенди, анда тереклени тюблерин къаздырады,— деди.

— Сен а не бла кюрешесе?

— Ма, трудовой книжкалага хар кимни ишлегенин джазама,— деди.

Мустафа бираз тартынаракъ болса да:

— Къайда, ол неме, биздегини ненча кюню барды бу айда? — деб къатыныны книжкасын чыгъартды.

— Джыйырма юч? Азды да.

— Да джашчыкъ ауруб справка бла биразны юйде тургъаны уа? — деди учетчик.

— Алай шой эди, хы. Ансы партячейканы ноху иште юлгю бермесе, ким берирге керекди?! — деди Мустафа.

Андан чыгъа барыб колхозну уллу арбазына кирдик: бичен чалыргъа косилкалагъа джау сюртюлюб хазыр болуб турадыла. Сабан сюрюб бошагъан плугла кюнде джим-джим джылтырай, ариу бир джерге тизилибдиле. Габдешде тёрт ат торбала да зынтхы ашай, акъыллы кёзлерин бизге бурдула.

Мындан да чыгъыб биз Экисуу-Арасына джетдик. Былайда Бегеулланы кёпюрден ётюб, межгитни къатына джетгеникде, Мустафа не зат эсе да эсине тюшюб, бети тюрленди. Биразны алайлай бара барыб сора:

— Сатдыгъым контра! Ма былайда апенди болуб тургъан биреулен ол бир джыл къаллай бир заран этгенди! Дин сакълау деген сылтау бла эки алакат коммунистибизни аны шайкасы уруб кетген эди. Сен ол заманда джаш эдинъ, билмейсе.

— Сора сиз анъа джукъ этмедигизми да?

— Биз этгинчи халкъ этиб бошагъан эди — адам ёлтюрген апендиге намазгъа биз барлыкъ тюлбюз, керек тюлдю,— деб тохтагъан эдиле. Аны кесине уа законда болгъанча сюд этилди.

Межгитни эшиклерине кирит салыныбды. Ююю уа иги ююдо. Мен келюме келгенни тышымдан айтхынчы, Мустафа:

— Бу тийрени джамагъаты бизге тилек къагъыт бериб турады, ююню тийреге клуб этеригизни тилейбиз деб. Боллугъу алайды, конешно, элни тилегин къабыл этмей боламыды. Замечательна клуб боллукъду. Таб кинобузну да бери кечюрсек, иги болур дейме!

Былайда бизни аллыбызгъа Хамит чыкъды. Алаша къара кишичик, саламлашыб ичкери чакъырды, алай болса да биз баралмадыкъ.— Бютеу областда ат чабдырыуда ёч алгъанды. Малгъа къарай бек залим билесе, тейри. Ударникди бу, Аслан, колхозну ударниклерини залими. Къошдан къачан келгенсе, Хамит?

— Тюнене келгенме. Къой къозлау къызыу баралды. Азыкъ алыргъа энинъен эдим да энди бусагъатда ызымама.

— Къозу чарпыймыды?

— Тейри, огъай, чарпыгъан джокъду алай. Бауларыбыз джылыдыла, кеслери да кёбюсюне эгиз къозула тууадыла. Не десенъ да бу джерле жъарачай къойну аламат юреген джерлеридиле.

Аны бла да саламлашыб биз Къазийлары таба барабыз.

— Э-э-э, Муссагъа къара, къачан келдинъ? — деб Мустафа бир киши бла саламлашды.

— Юч кюн болады мен келгенли, Мустафа.

— Къалайды ананъы халы?

— Анам бурунча кёрюб башлагъанды, дунягъа джанъы туугъанча болгъанды,— деб къууаныб айтды.— Келсегиз а ююбюзге, — деб къошду.

— Сау бол,— деб анъа алай айтыб, — анасыны

кёзлери сокъур болуб къалгъан эдиле да колхозну болушлугъу бла Одессагъа ийген эдик, энди аны хапарын айтады. Кесини да къайсы районубузда эсе да ишлеб тургъан Осман деб бек башковитый джашы барды. Рабфакны бошагъанды, — деб къууанды.

— Мен аны таныйма, кеси да бир чамчы затды, — дедим мөн.

— Ма, мени кёз аурууум а былайдады, — деб Мустафа бир топракъбаш узун юлени кёргюздю. Ол Бушайны юйюдю.

— Адамла энтда джурюймюдюле бери, Мустафа?

— Адамлада джахилле энтда бардыла, бауурну къыргъанча адамланы джуреклеринден ол джахилликни зафсем къырыб бир атар эди, анасы бергенни тёкген, — джурюгенле бардыла Бушайны шайтанларына, — деб джерге тюкюре, къолун кючлю силкиб айтды. Экибиз да къырдышха олтурдукъ, биразны тынъыладыкъ.

— Аны айтыргъа да айыбды, бир заманлада мен кесим да ийнаныб эдим аны шайтанларына. Джыйырма тёртюнчю джыл эди. Бизни вождубуз Ленин ёлген кюнледе. Мен Хаджай джумдурукъда джалчылыкъдан ол джыл къутхарылгъан эдим. Владимир Ильич Ленин ёлгенли уа дунямы танымазча бир къыйынлыкъ басыб, ашым-сууум болмай айланама. Бир кюн бир джанъы акъылгъа кириб, марджама, Бушайгъа бир бармасам деб кеси-кесиме оноу этдим. Джан хурджу-нума да этим-терим ашалыб алгъан бир къарасомну салдым да бардым. Ма ол юйню арбазына киргенлей, меннъе бир дуня келди, ахыры, къалай эсе да бу дунядан башха дунягъа кетгенча, оллахий да билляхий, бандитлени тутаргъа отряд болуб айлангъан за-

манымда да мени джюрегим аллай бир къарыусуз этмегенди...

— Сора уа, Мустафа?

— Барыб къаллайла кирдим эсем да юйге кирдим. Босагъадан атлагъанлай, сир къатыб не тышына чыгъаргъа кесимде къарыу табмай, не да тёрде олтуруб тургъан акъбет къатын таба атлаялмай, тирелдим. Игитда дейсе, шайтанла бла шохлукъ тутхан адамгъа барсанъ!

— Кел, джашчыкъ, кел, бери ёт,—деб ийинчге ауазы бла ол къатын алай айтханында, бютюн да шайтан бла сёлешеми турама дегенча къркъдум. Алай болса да отджагъа таба барыб, олтурмагъанлай ол къарасомуму да къркынумдан чыгъарыб:

— Мен сени шайтанларынгъа сордурлугъум болуб келгенме,—деб энди таукелирек айтдым.

— Не сордурлукъса, джаным, былай чёк, шайтанларымы джумушха ийиб турама областдан тилегендиле да, ала бусагъат джетерикдиле, сорурбуз,—деди.

Кертда деб мен да тёбен къркынумду джанымда алаша шиндикчикге олтурдум. Юйню ичине энди кёзюм джете башлагъанында, къатапа къркынумду ёнъе юйню къркынумасын кёрмей сейирсиндим. Къатапа къркынумду алай джукъ кёргеним да мени ол кюн болур эди. Алай бла биразны олтурдум. Бушайны джумушчулары — эркишиле, тиширыула да кире, чыгъа турадыла.

— Келгендиле, тур, барайыкъ,—деб Бушай мени таба кърарады.

Биз кърарангы, кёзге тюртгенни кёрмеген бир гёзенчикге кирдик.

— Бу джашны сизге сорлугъу болуб келгенди,—

деб Бушай ийинче аўазы бла кьайры эсе да айтды.

— Айтсын сорууун,— деб кьайдан эсе да теренден Бушайдан да ийинчге аўаз бла тауушчукь чыкьды.

— Меничалагьга джашау ачхан, джарлылагьга кюн чыгьаргьан бизни вождубуз Владимир Ильич Ленин ёлгенли, бир кьауумла энди властха джашау джокьду дейдиле, мен а ол джашар ючюн не зат этерге керекди деб аны сорургьга келгенме,— деб кьаб-кьараньыгьга кьараб джууабын ашыгьыб сакьлайма.

— Хи-хи-хи, ха-ха-ха,— деб бир кюлген тауушчукьла эшитдим, андан сора уа ол биягьы аўазчукь «Джаньы власть сууда кёмюк кибик бир затды, аны ючюн, бала, кесиньи кьыйнамай ишиньи эт, ол бюгюнмюдю, тамблалыды» деб алай айтханында, тюшюммюдю, тюнюммюдю дегенча болуб тюрлендим. «Да сора мени джалчылыкьдан кьутхаргьан власть болмаса, мен кьалай джашарма да?! Огьай, ол кетиб боллукь тюлдю» деген акьыл бир такьыйкьагьга башымы алыб, сора олтургьан джеримде кьолум бла джерни кьармай кетиб, бир кели башны табыб ол таууш чыкьгьан таба шууулдатдым. Ол сьгатлай, не затла эселе да кау-кау болуб «Оу, мени аягьым, оу, мени башым» деб чачылдыла. Бушай а менье налат бериб бетиме-бетиме тюкюрдю. Аны да бир джанына тюртюб, кьаллайла чыкьдым эсем да ол кьараньы гезенден чыгьыб, джарыкьгьга мыллык атдым....

Энди уа кьересе, Бушайны шайтанларымы тюздюле, огьесе бизми тюзбюз. Бюгюню-бюгечеси да Бушай бла шайтанлары бизге кьазауат ачыб кюрешедиле, алай а энди гакгыны кьаягьга ургьанчады чо-

ту кѳресе, все равно, аны таблыгы бла кѳрутурукѳбуз,— деб бу тийреде джанѳы ишлене тургѳан школѳга келдик.

Биз ызыбызгѳа кѳайтыб келе, Хасанланы тийреге джетгеникде, былайда сабий садда анамы да кѳрдюм.

— Чотчаны джашчыгѳын бери джарашдырыгѳа келгенем, анасы ишге джюрюрге амал табмай турады,— деб анам Мустафагѳа хапар айтды.

— Эсинѳдемиди, Кеминат, сабийлерин садха берирге унамай тургѳан заманлары?

— Энди уа тилеб да береди, садла бир азлыкѳ этедиле ансы,— деб, анам анѳа джууаб бериб: «Джашчыкѳ, юйге бара эсенѳ, мияла шкафда, чын аякѳда башы джабылыб турады хамеши айранны, кѳууут да ал да аша, мен барсам джылы ушхууур этерме,— деди.

Эртденли бери Мустафа бла неллай бир айландыкѳ эсек да «Кемал да ма былай кѳууаныб айландыкѳ эди» деген акѳыл башымдан кетмегенлей айландым...

— Мен энди заем ачханы бир ашыртайым, биринчи орунну алгѳанбыз! Сен да суйгенинѳча эт,— деб Мустафа сабыр болуб кѳюме кѳарады.— Бу эки юч кюнде мен да окѳургѳа кетеме. Сен а, молодес болгѳанса, ма алай тюзлюкню излегенлей тур, сени ол статьяларынѳы, назмуларынѳы хар ким бек суйюб окѳуйду, биз а махданыб, «бизни элчиди» деб окѳуйбуз,— деб мени биягѳынлай ѳшюнюне бир кѳолу бла кѳысды.

ѳшюн! Ол ѳшюн мени эсимде ѳмюрлюкге нек кѳалгѳан болур?! Кѳулач кенѳлиги болгѳан ѳшюн?!

Ол ёшюнде ургъан джюрек къалай ариу, къалай тазады! Къалай ачыкъды ол джюрек! Ол ёшюн, туугъан элин бютеу къучакълайды — джылытыр ючюн къучакълайды. Элим а аны джылыуундан чагъыб, джашнаб барады. Ол ёшюн мени да кесине къысды. Къысды эсе уа меннге да уллу джюрегини джылыуун берирге, уллу джюрегини кючюн, талпыуун берирге къысханды. Мени джюрегим бла джюрегинг бирге урсун деб къысханды. Барама. Кеси аллыма эринлерим ышара барама. Джюрегим меннге нелени эсе да шыбырдайды: айт, бу сёзлени халкъынга айт, деб шыбырдайды. Не сёзлени, джюрегим? Ма бу сёзлени:

Партия, сенсе башы насыбны!

Партия, сенсе мыйысы халкъны!

Партия, къошдунъ бизни адамга.

Партия, махтау!

Партия, бюсюреу санга!

Сау бол, джюрегим! Сен, ол сени джылытхан джюрекни шыбырдагъанын анъылагъанса!

Айшатлагъа бара Забит Мусосну кёрдюм.

— Ой, сау кел, улан, сау кел, — деб къолуму тутду.

— Къалайды саулугъунъ, джашауунъ, Мусос?

— Тейри да адамы, сени кёреме деб къоркъуб тура эдим, джашчыкъ...

— Нек сора?

— Эсинъдемиди, ол колхозну чачарга аздан къалгъаным?

— Бек эсимдеди...

— Энди уа ма, къарачы бери, Мусос ким эсе да, — деб къабдалыны хурджунундан ірудовой книж-касын чыгъарды.— Ма былайгъа къарачы, бу айгъа джыйырма бла онтогъуз кюнюм.

— Энди ол кюнлеге не аллыкъса?

— Ол кюнлеге уа мен уже тергеб турама: беш джылны Бекмырзада джалда туруб алгъанымдан эсе, кѳб зат аллыкъма. Былтыр алгъаным да бол-лукъду мени энтда бир джылгъа.

— Бекмырза дегенлей, аны кѳчюргенмидиле, огъесе?

— Тейри, тюбю бла огъуна кѳчюргендиле, джа-шы Алий атасындан арт айырыб кѳойгъанды, эшит-генмисе аны? Къайда эсе да уллу окъууда болур дейме.

— Керти?

— Хо, алайды. Ёзге, адам джангъы затны ангылаб бошагъынчы ненча кере абынады,—деб ол энтда бия-гъы сѳзюне бурулду.

Аны бла бираз сѳлешгенден сора, мен Айшатлагъа кетдим.

— Джанынъа къурман болайым, джашчыкъ, эрт-денли да барыб келгенме сени табмай. Джангъы джау-ну сюермединъ деб джау уруб турама. Олтурчу бе-ри, таба хычынымдан бир аша,—деб Айшат тѳгер-гиме айланды.

— Айшат, Мариям бла Азрет Къумушха сиз ра-зы болубму кѳчдюле?

— Хо, джаным, аламат юй ишлегендиле, бекджа-рашыб турадыла. Ислам да алагъа бир джетерик бо-лур, сен да бара кет, алайдан, шахардан. Трахтрист курсланы бошаб, быйыл трахтирде ишлеген да этиб,

энди не эсе да бир кенъешиуге кетиб турады Ислам. Аталарымы? Да ол да джаны-тини мал, къойладады. Къаб ары, къаб, джаным, — деб меннъе хычынны ариу агъач къашыкъ бла башын ачыб, джангъы джау энтда салды.

Темир орундукуъну юсюнде тёрт уллу къушджасдыкъ, акъ тышлары бла, экишер-экишер салыныб тура кёре эдим, аланы орталарындан уллу сары кишдикни кёзлери джана да джукълана тургъанын кёрюб, алгъы бурун кишдик болгъанын билмей, сейирсиндим...

— Неме, джашчыкъ, неме... — дей келиб, Айшат не зат эсе да айтыргъа сюйюб, алай а айталмай, сёзюн башха джары бурдурду:

— Хоншуну игисинден иги бир тукъум бир зат болмаз, ахырысы...

«Хы, билдим Айшат не ючюн немеленнъенинги», — дедим ичимден.

— Неме, къурт къатападан биздегине кёлек, кёнчек тигерге керек болду да сора, ма хоншум, неме, хоншум, Гокганы анасы Хабийбат, бир алапат тигиб берди, сау къаллыкъ, келиб киерине ашыгъыб турама. Май байрамгъа деб тикдиргенме. Гокганы къарнашы армияда уллу командир болгъанды деб кесине да алай айтадыла...

— Да болур...

— Гокга да джай келликди каникуллагъа...

— Да келир...

— Бир кюн, джашчыкъ, ёрге бара, аллыма мен танымагъан бир эркиши тюбегенди да, ах ол бир этди, ахыры, амалы болса, ичине джутуб чыгъарыр эди.

— Не ючюн?

— Даутадан кѳууаныб.

— Да Даута ёмјорјонде да кѳууандырыргѳа табса бушуу этдирлик тјудю.

— Аны уа не сораса!

— Эсинъдемиди джалын конфетлеге бериб, сабийлеге чачыучусу?

— Игитда!

Не этгенди Даута ол адамгѳа?

— Район сюд кѳалай эсе да тјюз сюд этмеген болур дейме, не эсе да сюдде бир иши болуб, сора об-ласть сюдге бергенинде уа, Даутаны кѳыйсыгѳымы боллукъ эди санѳа, тјюз кѳарагѳан болур, аны ючюн кѳууанч аллы бола эди,—деди. Сора дагѳы да:—Ах, джашчыкъ, ол Джамал тутулду дегенлей, бизге бир дуния джетген эди, аны сен да сорма, биз да айтмайыкъ. Энди сенден, Даутадан да бошадыкъ деб тургѳанлай, Джамал бошланды деб билдиргенлейигизге, ахырысы, тууар кѳурманлыкъ этерча бир болгѳан эдик, табхан да этерик эдик этерге, алай а дагѳыда ушагѳуусуз кибик болурму, энтда бир кѳаууму джылау эте тургѳанлай, биз да кѳурманлыкъ этсек, деб кѳойдукъ ансы. Ах, мен Гјурджю улугѳа кѳор, садагѳа болайым (алай айтханлай, Айшат тёрт джанына сескекли кѳараб, ауузун кѳолу бла джабды), алай а дагѳыда: кѳор болайым мен анѳа, ол кјорешиб бошлатды дедигиз да Джамалны.

— Аты да Джамал болуб, тукѳуму да аныча болгѳанны орнуна джанѳылыч элтген эдиле, — дедиле.

— Оу, кѳой, джашчыкъ, ары тјушген бери кѳайтмай эди, кѳалай эсе да муну джанѳылыб кѳайтармадыла эсе, бир насыбыбыз болур эди. Энди джукъзат айтмай турамыдыла?

— Турадыла. Биягъы джерлеринде экиси да иш-лейдиле.

— Саулугъунъ къалайды, Айшат?

— Кёресе да, джашчыкъ, джанъыдан джаш болуб айланнъанымы? Мен ёмюрюмде джылы оруннъа кириб джатмагъан эдим властха дери, ол эки къотур тууарны ызындан ит болуб юйюбюз бла айланыб турдукъ да, мурджардан башха джукъ билмей. Мындан алда джал алгъанында, джал дегеним трудоденнъе, ма муну алыб келгенди ол тели, — деб, Айшат туруб барыб радиону тохдатыб, уллу приемникни розеткагъа салды. Ол сагъатлай къайдан эсе да:

Нас утро встречает прохладой,
Нас ветром встречает река,
Кудрявая, что ж ты не рада
Веселому пению гудка? —

деген, ол джыллада ким да джырлагъан джыр, согъулуб башлады. Мен да Айшатладан чыгъа, джырны андэн арысын:

Не спи, вставай, кудрявая,
Когда звеня,
Страна встает со славою
Навстречу дня, —

деб ичимден мурулдай кетдим.

Мен юйюбюзге джете туруб джолгъа, ызыма, къарагъанымда, велосипеди эсирген адам джюрютгенча къынъыр-мынъыр бара, багажнигинде да бир джю-

гю бла биреулен джетиб келе тура эди. Сабыр болуб къарагъанымда — Чючю.

— Тобаста, велосипедге къачан юреннъенсе? — дедим.

— Мангъа Джогай къызы этдирмезлик болмагъанын энди билиб бошадым. Тютюн ич, алай этсенъ, эркишиге ушарыкъса деди да, тютюн ичерге юретди. Элде велосипед бла джюрюмеген сен болмасанъ джокъду дегенди да энди ма, Джанкирни велосипедин да ууатыргъа джетдириб, юреннъенме. Джогай къызына патипон алыб келеме тебен тюкенден. Олтурсун да сокъсун, сокъса уа тебесин да турсун, зауукъма деген андады, — деб Чючю велосипедге таяныб, бёркюн алыб терин сюрте, айтды.

— Пластинкаларынъ а бармыды, Чючю?

— Ма биргесине беш пластиканы алыб келеме, къарачайча пластикалары да барды, — деб ачыб кёргюздю. «Чючю энди мыйыкъ да иймей кёреме».

Андан айырылыб анамы отунларын джардым, къалау этдим. Анамы энди кеси къалгъанына джюрегим хаман къайгъы этгенлей, къыйналгъанлай турады. Мени биргемде турурча къалай тукъум элтирге билмейме, алай а дагъыда бир джаны бла юйню, нени да атыб къайры кетсин? Аны да бош айтама — анамы былайдан джукъгъа иймеген аны элде ишиди, ол ишни анам штат бла этмей, джюреги бла эте, анда кесини къууанчын кёреди. Анамы къолу джетмеген, аны сёзю тиймеген мында бир иш табарыкъ тюлсе. Аны кесича тенълери да энди бек кёбдюле.

Бет-къол джууб, джан джаулукъ бла сюрте, джер бауубузну башына миндим. Къарагъанлай, кёзюм Джукгаланы тебен джанларында уллу колхоз

садха — бизни колхозну садына джетди. Астоприл-ла, къалай ариуду, къалай уллуду! Он-онбеш гектар джерде терекле чыммакъ акъ къурмашча чакъгъандыла. Аладан кёзюмю айыралмай, талай заманны къарадым. Ол тереклени биз — колхозчула, биз — мени тенълерим орнатханек. Энди ала кёгет бередила. Бу сейир джазны джылыуу аланы бирча бурмаландырыб, акъ чырпача башларын агъартханды. Тюблеринде къызла ишлей турадыла, ала тереклени тюблерин къаза, бутакъларын, кёгет бермеген къургъакъ бутакъларын, къоратадыла. Да, кёгет бермеген зат къораргъа керекди... Алай а бу терекледе алайла бек аз болурла, не ючюн десенъ, таймаздан алагъа къаралгъанлай, кереклерин табдыргъанлай турадыла. Башларындан а кюн таякъларын тегеди, кюн джылыуун тексе уа, джаш терекле джашнамай къаламыдыла!

Элим, туугъан элим! Сау къал, мен энтда кетеме, сениге келир ючюн, сени атынъы къайда да иги бла айтдырыр ючюн кетеме. Сау къал. Тереклеринъ ала-мат джашнайдыла...

* * *

Хурзукдан Къарачай шахаргъа джюрюген автобус бла мен келиб кюнортада автобус станцияда тюшдюм. Былайы мени эсеме кёб затны, неден да алгъын бек Гокганы, тюшюреди. Бизни техникумубуз алгъын былайда эди — эки этажлы юй, башында биз, тюбюнде — тюкенле. Энди уа шахарны Теберди суу таба джанында техникумгъа ала-мат ариу мекам ишленгенди.

Мен чемоданымы кьолума алыб, кёксюл плащымы да билегиме ата, аллеягъа кириб, Дауталары таба атландым, алай болса да Гокга бла мен салгъан терек тюбюнде шиндикге олтуруб, акъсыл картузуму да тешиб, чачымы тарадым.

Аллейканы эки джаны бла салыннъан терекле уллу болгъандыла, аланы башлары бири-бирине джетедиле дерсе. Кюн тереклени бутакъларыны аралары бла кесине джол табыб, аллеякагъа тие, аны къатапача джумушакъ хансында оймат-оймат кёлекгеле этгенди. Аллеяны узуну бла тизилген акъ боялгъан шиндикледе къартла олтуруб, алларында да омакъ кийиннъен сабийчикле ойнайдыла, бир къауум сабийчикле уа ариу арбачыкълада джукълайдыла.

Менден узакъ болмай «Эльбрус» къонакъ юй таба бир столбада радио сёлешеди. Ма, бусагъатда бютеу къралда кёргюзюлюб айланнъан «Светлый путь» деген кинодан джырны Любовь Орлова джырлайды. Бу артистканы аты бусагъатда хар адамны ауузундан тюшмей джашайды. «Веселые ребята», «Цирк», «Волга-Волга» киноладан бери ол кесин суюдюргенди. Балдаш аны асыры суйгенден артистка боллукъма деб мураты алай эди... Болалгъан а этерик эди...

Радио энди башха затха кёчдю: Германия. Гитлерини штурмовиклери площадьда Гейнени китабларындан шынкъарт джакъгъандыла.

Къазауат сауутну Германия кёбден кёб этиб барды.

Италияда Муссолини таша кенъешну этди...

Петенни мураты...

Тыш къралладан бу ууакъ хаиарлагъа санларым

титиреб, джюрегим джана тынъыладым. Быладан со-
ра уа Ростовда Сельмаш завод эл мюлкге мешинала
чыгъарыуда планын эки къат толтургъанын, Днепро-
гэс бла Волховстройну электрокючлери къалайлагъа
джетгенин айтыб, сора Дунаевскийни:

Ой, вы, кони, вы, кони, стальные,
Боевые вы наши друзья,
Веселее гудите, родные,
Нам в поход отправляться пора.

деген джыры джарыкъ джырланды.

Ол Джаны бла бу Джаны. Къыйынлыкъ бла Зау-
укълукъ. Уруш бла Рахатлыкъ. Терс тюзлюкню ёмюр-
де хорламагъанды!

Адамла джайгъа джараулу дженъил кийиниб,
асфальт тротуарчыкъ бла ёрге-энишге озадыла. Мен
банкны туурасында олтуруб, тютюн иче, къарайма.
Кетиб келсенъ, тюрленнъенни дженъил таныйса. Ша-
хар а тюрленнъенни къой, чайкъалады. Бир джерин-
де бир букъу, бир кир джокъду. Ол алгъыннъы тюзде,
сабанланы къоруучу Шошта улуну къуру балаганы
сюелиучю джерде, энди сейир сахар чайкъалады,
джашнайды. Тёгереси — Теберди сууну сол джаны,
Мара аягъы — бары юден толгъанды. Шахарны
башы мийик къаяда «ВКП(б)-ге махтау! Партия-
быз джашасын!» деб уллу харифле бла джазыл-
гъанды.

Къобдум. Дауталагъа барама. Алай а хар атла-
мымда кёзюме Гокга кёрюнеди, озуб баргъанланы
тауушларын анъа ушата да къулакъ сала, тели бол-
дум. Мени артдагъы эки письмома да джууаб неқ

джазмайды экен?? Ауруй болурму? Ол ауруб мен да джукъ билмей тура эсем а?! Бу акъыл мени шашдырыргъа джетиб, почтагъа къайтдым. Мен да Гокгагъа телеграмма бериб, квитанциясын бочхама сала айланнъан заманда, биреулен (бир уллу къол) кёзлерими джабды. Таныялмадым.

— Эй, сени огъесе,— деб ол сёзлени эшитгенлей, Даут, Байкъулланы Даут, болгъанын билиб, къууаныб ызыма бурулдум. Къол тутушдукъ.

— Джаш кибикич, къайдан чыкъдынъ? — деб кюле туруучу огъурлу кёзлери меннъе къарадыла.

— Отпускам бошалабы, энди ызыма, ишге, барама.

— Аланла, былайда ушакъны къоюгъуз да, майна шиндикге олтуругъуз, — деб биреу бизни терезечикни аллындан джалларыбызны изледи.

— Сеннъе письмо ийгенибиз аны ючюн къайтыб келгенди сора,— деди Даут, эшикге мени аллымда чыгъа.

— Не письмо, Даут?

— Сени бери келтирив ючюн.

— Къайры?

— «Къызыл Къарачай» газетни редакциясы бла биз сени мында ишлерге деб облздравотделден да эркинлик алыб, орнунъу газетде сакълаб турабыз,— деб мени бек къууандырды. «Биз» деб ол джазыучулары бёлюмюне айтады. Даут СССР-ни джазыучула Союзуну бизни областда уполномоченныйиди.

Мен къууаннъандан джукъ айталмай, басыхчладан да тюшмегенлей Даутну кёзюне къарадым. Ол да ышара, меннъе къарайды. Къууаннъаным литература ишлени, литератураны этиб баргъан адамлары-

бызны ичинде болурумады, алай а «мен кетсем, анда мен ишлеген джерде алкъын баджарылмагъан ишле уа» деб шаркъ деб анда биз, джаш тѣлю, ишлеб башлагъан клуб эсиме тюшдю. «Подумаешь, сен болмасанъ бары да оюлубму къаллыкъды, кесинъи ара багъанагъа санабмы тураса» деб ичимден кеси кесиме алай айтыб:

— Разыма. Бек разыма, алай а газетге джарар-мамы? — дедим.

— Басхычланы юсюнден бир джанына туруб сѣлешсегиз, рахат сѣлеширик тюлмюсюз? — деб биреу бизни алайдан да тюшюрдю.

— Газетге бюгюн огъуна джараб тураса сора, мындан ары нек джарамайса? — деди Даут биз джолда бара.

— Окъууум газетге джараулу тюлдю да?

— Джюрегинъ джараулуду, джашчыкъ, газетге.

— Да аны уа не сораса...

Сен мындан алда ол Схауатда колхозну завхозун сыртындан салыб къойдунъ да кладовойдан мысхытыб тургъаны ючюн. Молодец! Не уа назмуларынь а? Сени «Альманахта» назмуларыньдан мен Сосновскийге кѣчюрюрге бергенме, орус тилге.

— Сен менъе этген игиликни, Даут, къайтарыр-гъа къыйынды.

— Кет, кет, бош затланы сандыракъ этме, менъе къайтарма да, халкъгъа къайтар, бизни халкъгъа назму кимден да бек керекди.

— Хо, кимден да бек керекди, — деб аны ызындан къалай эсе да сагъышлы айтдым.

— Тамбла басманы юйюне келе келирсе, энди сен менден къутулаллыкъ тюлсе, джашчыкъ, бюгюн че-

моданынъы да кѣлтюрюб турма да бар, солу, тамбла мен да редакцияда боллукъма,— деб къол тутуб айырылды. Менден айырылгъанлай, бир джашчыкъгъа тюбѣб, башындан къагъа:

— Джашчыкъ, бичилгенмисе? — деб накъырда эте кетди.

«Да, бизни халкъгъа назму кимден да бек керекди. Даут тюздю. Иги назму. Джюрекни джылытхан, джашау гъа тартхан. Бизни халкъгъа назму кимден да бек керекди — назму окъумаи озгъан ёмюрлери ючюн да, бюгюн ючюн да...».

Мен Дауталагъа баргъанымда, Даута ол сагъатда ишден келиб тура эди.

— О-о, джанчыгъым, Асланчыгъым! — деб дже-тиб бойнумдан къучакълады. Мен а чемоданымы джерге салыргъа билмей, ол бир къолумда, бир билегимде да плащым бла башымы эгечими инбашына салдым.

— Быларынъы да бери бер,— деб къолумдан алыб, кеси тышына чыгъарды.— Энди алай бир турчу, кенъден бир къарайым,— деб мени да сюѣб, кеси ызына атлаб, эшик юсюнден меннѣе къарайды:— Къалай красавчик болгъанды мени эртделеде гакгы баш, къылбоюн, къаура бут къарнашчыгъым. Огъай гакгы баш деб бош айтдым, башчыгъынъ сени къачан да аман тюл эди. Сенде бир сюѣк барды да, хай-хай-хай, ёмюрде бизни таулада ёсген болмаз аллай субай нарат! Тегеран, ол бойсунмагъан чачынъы хорлаб, бираз ёрге этсенъ, манъылайынъда ат чабарыкъды, андан сора...

--- Хы-хы, къой энди, Даута. Мен да айтайым сана, алай тур къымылдамай,

— Хы, шум!

— Джаз джашнай тебреген гюлге сууукъ джетиб бир къауум чапрагъын юшютгенча хончаларынъ азбуз къырау тартхандыла...

— Джамал тутулгъан кюнлени бузу этгенди.

— Тохда. По-моему, былай айтыб къояргъа, мени эгечим Даутадан ариу бла андан акъыллы дуняда болмаз, — деб костюмumu теше, бет-къол джууаргъа чыкъдым.

— Аслан, сени юсюнден статьяны бюгюн иште окъуб, ой, бир къууанч аллы болуу этдим мен, — де-ди Даута.

— Не статья? — деб мен къарын джанджаурукъ-гъа бетими сюрте, залгъа, Даутагъа, кирдим.

— Оу, сен кѳрген да болмазса, кертда да, бюгюн джолда эдинъ сора, — деб Даута уллу чапракъла тюшген къолан дарий халатыны тюз этек учуна дери туюмелерин эте, кабинетге кириб барады. Мен да ызындан барама. Сора ол кесини сары къубас портфелинден «Молодой ленинец» газетни чыгъарыб, ючюнчю бетин ачды. Мен анда кесими суратымы да «Счастливого пути тебе, Аслан!» деб статьяны да кѳрдюм. Статьяны тубюнде «Магомет Урусов» деб джазылыбды.

Кѳзлериме ийнаналмайма, къолларым къалтырагъанны газетден билеме. Джюрегим а атлы джеталмазча уруб барады. Газетде сѳзлени магъаналарын анъыларгъа къолумдан келмейди, харифлени бирбирине къошуб окъуб баргъан болмаса: «джаш назмучу», «фахмулу назмучу» «сейир суратлай билген», «терен магъана бериуге тартыб баргъан», «со-

циализм ишлеуде не джаны бла да кыйынын кыошхан».

— Была кесине айтыллыкъ сёзледиле да! — деб кычырдым.

Къатымда сюелиб менъе къараб тургъан Даута сюелиб:

— Кимге? Кимге дейсе, Асланушкам?!

— Урусовгъа! Магометге? Андан фахмулу адам, тюзджюрек кыйда!

— Алайды да аны ючюн джазады сени юсюнден.

— Мени юсюнден неге керекди, мен энтда кёб затны билмейме, джазар ючюн кёб затны билирге керекди!

— Сен нени да билесе дей болмаз да Махамет да. Сенъе «Къарачай литература уллу ышаныргъа боллукъду» дейди да ол ышаныуну сен къуру кыйма ансы.

— Даута, сен бир билге эдинъ мени джюрегими,— дей газетни да тегерек столгъа сала, диванна олтурдум.

— Сени джюрегинъи мен билеме, Аслан, алай а аны сен да, мен да алкъын билмеген энтда кёб кылы болур,— деди Даута буфетде сауутланы дыгъыр-дата.

— Мен назмуну кесими джюрегими къандырыр ючюн джазаргъа кюрешиб тургъанма.

— Бери олтурчу, ушхуургъа дери бир джукъ аузланайыкъ,— деб Даута мени столоваясына чакъырды.

— Джамал а?

— Джамал институтну юсюнден селеширге облонону тамадасы бла крайгъа кетиб турады.

— Не институтну?

— Бизде педиштитут ачылады.

— Даўта, къалай къууандырмай турдунъ сен мени андан бери?!

— Къууанчланы барын да бирге айтсаммы сюе единъ?! — деди помидорла туурай.

— Энди мен литфакда окъургъа амал табдым, сора.

— Эндиге дери да бар эди да ол амалынъ, литфакланы саны-санауу джокъду да.

— Кесибизни шахарда дейме.

— Аша-аша, Асланушка. Сени журналист этерге чакъырадыла,— деб Даўта мени аллыма салфетканы салды.

— «Назмуну кесинъи джюрегинъи къандырыр ючюн джазама»,— дединъ биягъында, къалгъанланы джюрекleri сеникича тюлдюле дебми тураса? — деди Даўта чанчысына помидор кесекни чанча.

— Огъай, кесимикин иги билеме деб айтханлыгъымды.

— Мен судьяма, ишимде кёбюсюне чюйре адамла бла, джашаугъа заранлары тийген адамла бла тийишгенлей турама. Ала мени джюрегими къатдырыргъа боллукъдула, билемисе? Да сора меннъе керек тюлмюдю поэзия, искусство?! Ол сени джюрегинъ сезген затны башха джюрек да сезерча этиу поэтни борчу тюлмюдю?—деб Даўта къызды. Сора ашагъанын къоюб туруб барыб, шкафдан Пушкинни «Лирикасын» келтирди.

— Ма, пожалуйста, къуру бу назму, «А. П. Керннъе» назму, бизни барыбызны джюрегибизни да не ючюн къозгъайды?

Я помню чудное мгновенье!
Предо мной явилась ты,
Как мимолетное виденье,
Как гений чистой красоты...

Биз, тюз адамла да, Пушкин бла Кернча, Петрарки бла Лаурача, Тютчев бла Денисьевача, андан сора кьайдам Къасбот бла Айджаякъча суймекликни чекмесек, аланы алай анъыларыкъ болмаз эдик. Не уа ма, сени бу газетде назмунъда, джазгъы джанъурну юсюнден айта келиб: «Мен сюеме джазгъы джанъурну джаугъанын, тамчылары кыш бетинъи аязытыб» дейсе. Сен джазгъы джанъурну тамчылары мени кыш тюрсюнюмю «аязытханларын» айтманъ, мен керти да алай боллугъун биллик тюз эдим.

— Аны ючюн нень кем боллукъ эди да?

— Байлыгъым, джюрек байлыгъым.

— Ол алай уллу байлыкъ тюздю.

— Уллу байлыкъды: джюреги бай, сезими бай джашаугъа иелик эте билликди.

— Сен менъе, багъалы окъуучу, кѣб затны айтдынь,—дедим мен эрними-бурному сюртуб ѳрге кьоба,—ол затланы барын мен кесим чеге барама. Алгъы бурун кесибизни джазыучулану юсю бла, ала джазгъанла бла, андан сора уа бютеу совет джазыучуладап. Корчагин Павка мени юретмегенмиди джашаугъа? Юретгенди. Маяковский учундурмагъанмыды мени джашаугъа, кюрешге? Учундурады. Павел Власов болушмагъанмыды менъе ишчи классны кюрешин анъыларгъа? Ой, ой, Даута, мени устазларым! Ала бютеу дунядадыла,—деб кийине башладым.

— Къайрыса?

— Былай бир чыгъайым шахаргъа.

— Тохдачы, Джамалгъа сангъа да костюмла этдиргенме, бирчала. Размерлери бирди,— деб Даута шифоньерден бир кёксюл коверкот костюмну эки къолуну юсюне атыб алыб чыкъды.

— Да мени ачхам джетмейди дебми тураса костюм алыргъа?

— Теличиксе сен, теличик. Анама джалынгъы джартысын ийиб тургъанынгы мен билмеймеми? Костюмну уа этдирирге суюб этдиргенме.

— Да сен да анама, Джамалны анасына да ийиб тургъанынгы мен а билмеймеми? — деб костюмну киерге башха юйге кирдим.

— Мен билген а дагъыда бир зат барды...

— Не зат? — деб айтырын биле сордум.

— Гокгагъа ийгенинги...

— Бир кере ийген эдим да къайтарыб къойгъанды...

Андан ары Даута джукъ айтмады, мени ауазымы мыдахыракъ кёрюб тынъылады дейме.

Костюмну кийиб чыкъдым. «Бери келчи», — деб Даута мени трюмону аллына тартыб:

— Мени къарнашым, ахырысы, адам ичине джутуб къоярча бир суусуратды, тегеран бурну бир кесек мукгуруракъды ансы,— деди тегерегиме айланыб.

Мен а кюзгюде керти да узун сюекли, къалын къара къашлы, уллу тегерек кёзлери, узун джаякълары бла биреуленни кёрдюм. Джагъасы ачыкъ, аллында тёрт хурджуну бла коверкот китель, кенъ бучхакъ кёнчек ангъа аман джарашмайдыла. Акъ кёле-

гини джагъасын да кѣксюл галстук буудургъанды. Къара туфлилерини джим-джим бурунлары кенъ бучхакъларындан азчыкъ кѣрюнедиле. «Энди, ахырысы, Гокга мени суймезча не хатам барды»,—деб ол акъыл бла кюзгюден джалладым. Эшда, аны джюрегин бир башхагъа айланнъан болур ансы, ол бир письмо джазарыкъ болур эди...»

— Мен детсаддан кызычыкны ала келирме,—деб ашыгъыш чыгъыб тебретим: мени джюрегиме эрлей келиб къалгъан мыдахлыкны сезерин суймедим.

— Огъай, мен кесим барырма, сен суйгенинъ чаклы бир къара тегерекге,—деб Даута ызымдан айтды.

Юч этажлы юйню басхычларыны аягъына джетгинчи бу дунияны башында менден насыбсыз адам болмагъанына джюрегими толу ийнандырдым. Игитда дейсе—дунияны башында мени эм багъалым—Гокга, джукъ джазмайды. Тохда, мен ёлюб, ёлюгюмю бир кѣрсе, сокъураныр эсе уа?..

Орамда электричество лампаладан сахар кюндюзча джашнайды. Тереклени кѣлегелери ол джарыкъда бютюн да ариу кѣрюнедиле. Аз аязчыкъ да чапракъла не эсе да айтыб бири-бирине шыбырдашадыла. Сиренлени дух ийислери уа джюрегинъи суймекликге бютюн да бек чакъыра, «Суй- суй, суй» дейди. Къалай суйгюн, сен суйген сени суймей эсе... Быллай ариу шахарда быллай ариу джай инъирде, быллай сиренлени араларында быллай ариу джашны (Даута айтхан керти эсе!) суйгени болмай айланады. Аймысына, ёлсем, Гокга ажым этмезми?! Ким билед, ким билед... тохда...

Ким билед, ёмюрюм къысха тюл эсе уа. Огъай:
Ким билед, ёмюрюм къысха тюл эсе уа,
Сен письмо джазгъынчы юзюлмез эсе уа...
Юзюлмез эсе уа... эсе уа...

Бир юйню терезе рамалары бери ачылыб, харларын джелчик аз къымылдатады, андан пианино согъулгъан таууш чыгъады. «Лунная сонатаны» бирге сокъгъан эдик... Бу терезеден а Чайковскийни «Дууадакъ кёлюнден» фрагментле эшитиледиле. Абажур юйню джарыгъына къызыл ауангъы берибди. «Джулдуз, «Карменни» бир сокъчу», — деб анда бир тиширюу, согъа тургъанны къатына барды. Мен а ууакъ атлай, Советлени Юйюне деб мер-мер таш къотарылгъан джер таба барама. «Огъай, аз, кёб да айт, ким да насыблыды, насыбсыз къуру менме ансы». —

Ким билед, ёмюрюм бир къысха эсе уа,
Нек этдим алай деб ёкюнюр эсенъ а...

Энди шахарны Теберди аягъы джанына барама. Ай бла электро лампала джарытыб терек бутакъла оюу салгъан асфальтда адамла иги кесек джюрюйдюле. Быллай ариу кече бютюн да таууш, аякъ таууш, кирпи джюрюген да, терекле арасы бла чыгъыб, аллынъ бла джюзген кишдик да, джелчик шыпылдатхан чапракъла да, алкъын джатмай къайда эсе да ойнай тургъан сабийлени дауурлары да, бусагъатда алай андан эшитилген Паганини да—бары да бир тукъум бир магъаналы, бир сейир болады. Бу ууакъ затланы барын ма ол аллеялада шиндикледе олту-

рушуб тургъан экеуленле уа кимден да башха тюрлю анъылаб аны барына да джюреклерин бередиле.
Джанъыз менме насыбсыз...

Любить?
На время не стоит труда,
А вечно любить невозможно...

Огъай, Лермонтов джолдаш, былайда уа джанъылгъанса. Кюн сайын бирин суйюб барсанъ, суймекликни татыуу къайдан къалсын! Мен Гокганы ёмюрлюкге суйгенем, эсе да суйгенме... Сюерге керекди деб кесими удуб кюрешсем да мен энди башханы суюеллик тюлме. Тохда, да сора кюсей къалыб кетерикмисе да? Хо. Сен суйген сени суймесе не этериксе да? Мени суймеклигим мени джашатыр. Хы, да сен сора сентиментальный романладача эте кёреме, тюшюрчю эсинъе: пла-то-ни-че-ская любовь? Алаймыды? Огъай, джолдаш, къуру башынъда суймеклик адамгъа мусхамлыкъды. Эй, сен тамам Овидий Назон болургъа керек кёре эдим! Поневоле болурса Назон, бизни джазыучулада Назон болмаса суймекликни ачыкъларгъа?! Аны юсюнден джазаргъа бизни назмучула нек ыйлыгъадыла экен? Да ким айтды санъа ыйлыгъадыла деб? Да алай эсе, къайда назмулары? Адамны джарытхан затны юсюнден джазаргъа амалсыз керекди. Суймеклик а адамны ичинден тышына джарытады.

Кесим кесиме демлеше, кесим кесиме соруу бере, джууаб эте, бир заманда къарагъанымда, къабырла болгъан джерге джетиб бара тура эдим. Эрлай тохдаб, ызыма тебретим. Къабырлада бир къау-

ум буруучукъла агъарыб ачыкъ таныладыла. Студент заманыбызда биз былайда бир къауум адамны басдыргъанбыз. Къарачайда къб адамны саулугъун орнуна салгъан профессор Струнников ёлгенинде, аны биз, студентле, бютеу шахарны урунганлары бла келиб асырагъан эдик. Ол огъаргъы кешене таб аныкы эсе уа...

Ызыма къайтдым. Энди шахаргъа барама. Ёлгенле... ёлгенле... Да суймеклигим болмаса, менне джашаргъа неге керекди... Алай а тохда. Джашауунъ юзюлмей таймаздан барыб турургъа уа неге керекди? Мен джерден башчыгъын джангъы къаратыб ышара тургъан джанкъозчукъну къол аязым бла сылагъан такыйкъамда сау ёмюрню джашамадыммы да?! Кесимде биринчи суймеклигими, Гокгагъа суймеклигими, ачхан кюнюм менне сау ёмюр тюлмю эди да?! Бютеу джашаууму, бютеу къарыууму сенне берирге деб кеси кесиме ант этген кюнюм, менне толу ёмюр тюлмюдю, Ата джуртум!?

* * *

Шахаргъа келген кюнюмю эртденинде Басманы юйюне, джазыучулары Союзуна, бардым. Эшикни былай ачханлай, къабыргъада М. Горькийни уллу портретин, аны аллы столда да Даут биягъы, папиросу къолундан тюшмегенлей, биреуле бла селеше тура эди.

— Ма бу ариу джаш, Сеир, сени суйгенди да бери аны ючюн келе турганлыгъыды. Шагърей болугъуз: поэт Аслан. Сеир инженер къызды, быйыл Москвада окъуб бошагъанды.

Биз джунчуяракъ да болуб шагърейлендик.

— Бу уа сени назмуларындан суйюб тургъан Орусланы Махамет джолдашды. Кёремисе, экиси да сени суйгенле,—деб Даут накъырдасы бла бизни шагърей этди.

Даутну не керти хапары да накъырда бла башла-ныб, накъырда бла бошалады.

— Да, Аслан, мен сени кесинъи кёрюрге уа, тейри, бек талпыб тургъанма, — деди Махамет рахын ауазчыгъы бла. Аны джетерек болуб тургъан сакъал тюклери сарыдан кызылгъа дженъерекдиле, кеслери да сууукъсурагъан адамдача ёрге-ёрге турубдула. Сакъалыча болмай, ёрге таралыб тургъан сыйдам чачы таб сарыдан да акъсылдымгъа тартады. Орта бойлу, саулугъу кьолай болмагъан адамча кёрюнеди. «О, мен сениъе разылыгъымы айтыб айталмам, Махамет! Мени юсюмден статьянь ючюн тюл, огъай, сени мен кишиге да тенъ этмеген «Хурла кёлюнъ», «Тору атынъ»,—ючюн деб кёлюме алай келе, ушагъыусуз болгъанын билсем да андан кёзюмю айыралмай къарайма.

— Сени бери келтирирге къазауат этиб айлангъан ма бу Махаметди, Аслан. Энди не суйсегиз да болугъуз,—деб, бизге алай айтыб, Даут кеси ол тиширугъа бурулду.—Сеир, джаным, кёзюм, бизни Медоплавильный комбинатха чакъыргъанынъ ючюн, мардасыз сау бол, бир иги эрге да бар. Сен айтхан шабат кюннъе биз бир къауум болуб барыб, ишчилеге затларыбызны окъурбуз, ариу кызыларыгъыз бар эселе, келинле этиб ала да келирбиз,—деб алай айтыб, сора биягъы Сеирге (Сеир аны бла бир элден кёре эдим):—У-у, эслемей турама, къалай айбат

чебгенинъ барды, огъурлу болсун, сау джырт, аны джиби сайын бир джаша, суйгенинъ тешсин,—деб бнягъы кюлдюрдю.

— Сени да ол учхун тамгъадан толтургъан ол бостон костюмунъу суйгенинъ тешсин,—деди Сеир.

— Мени суйгеним а, тейри, бостон костюмуну тешмеген эди, драф келегими тешген эди, хариб,—деди Даут, кюле-кюле.

— Кел, Аслан, биз редакциягъа барайыкъ,—деб Махамет меннъе алай айтыб, экибиз да чыкъдыкъ.— Сен Даутну халисин биле болмазса, бир-бирде накъырдамы бла джунчутуб да къояды, аман огъурлу адамды,—деб Махамет коридорда меннъе шыбырдаб айтханча айтды.

Ол кюн ол мени «Къызыл Къарачай» газетни редакциясына, «Красный Къарачайны» редакциясына, издательствогъа элтиб, бары бла шагърей этди.

Барыб медпунктну башхагъа бериб келгенден сора, «Къызыл Къарачайда» мени литсотрудник этиб, орнуму-башымы джарашдырдыла. Секретарь Роза папка бла бир селькор письмону аллыма салыб, ышара-ышара кабинетден чыкъды. Къатымда столда олтуруб ишлей тургъан, редакторну заместители:

— Былайда сен билмеген иш джокъду, Аслан, алай а мен къуру да айтырыкъ, селькорланы джызгъан затларына уллу эс бёлююдю,—деди.

Алагъа эс бёлмей къалай болурса! Ма папкада письмоланы алыб бир къарайыкъ.

«**Миллионер колхоз**». Терезе элде колхоз быйыл миллионер болгъанды. Аны председатели бла опеки колхозчугъа Ленинни ордени берилгенди»,—деб сель-

кор аны билдиреди. Бу затны мен кесим да «джарашдырыб, газетге» деб паспортуну юсюне джаздым.

«Джармалык алаMAT ётдю» деген хапарчыкыда колхоз базарда мындан алда болгъан сатыу-алыуну айтады. «Джарашдырыб берирге»

«Бу адамны айыбына джолукъдурургъа» деген хапарда Даусуз чегетде Джанибекланы Аслан джаш тереклени кесгенини юсюнден айта: Селькор «къарачай халкъ патчахлыкъны заманы асыры унукъдургъандан, табигъатны сейирлигин, ариулугъун кёрелмегенди, энди ўа кёре, сакълай да биледи, алай а бир къауумла табигъатха киши затха къарагъанча къарайдыла» деб джазады.

«Муну райлесхозгъа да билдирирге, газетге да берирге».

Энтда ачама. «Къызны суймегенине берирге эркинлиги джожьду» деген хапарда Огъары-Марада къызын ол суймеген джашха берирге дыгалас этген атаны юсюнден джазады. «Муну тинтерге». Бир талай назму. «Совет конституциягъа». «Къралыма». «Къарылгъашчыкъ». Окъуйма. Бек эс бёлюб окъуйма. Ал эки назму да бири-бирине ушайдыла, джазгъанла ўа башхадыла. Биз барыбыз да баш уруб тургъанны юсюнден алай сай джазаргъа къалай болады! Майна, Михаил Исаковскийни «Советский простой человек» деген назмусу къалай джылы, къалай ариу джазылгъанды! Мында ўа:

Конституция кюнд бизге
Совет власть тийирген,
Джашасын сыйлы партия,
Ол кеси башчылыкъ этген!

Мынъа мени джюрегим «назмуду» демейди, алай а мен джанъыла болурмамы? Меннъе дери газетде быллай назмула мен кѣб окъугъанма, мени чакълы бир билмейми басмалагъандыла! Да сора бу назму, быллай назму, джюрегинъи джауъгъа нек учундурмайды? Эсинъде нек къалмайды? Значит, иш къуру сѣзлени бирге тагъыуда тюлдю, сѣзлени таба билиудеди, адамны джюрегине джол табарча сѣзню таба билиу. Бу назму тизгинледе патриотизм бла, сѣз ючюн, Қъаракетланы Иссаны:

...Кюч дунияны тас этиб
Тамалындан озаргъа,
Туудукълагъа сауъгъа этиб
Коммунаны къояргъа.
Ант этебиз кюреширге:
Аманны къоратыргъа,
Тохдамайын тюз ишлеб,
Коммунаны орнатыргъа.

Ма бу тизгинлери тенъ къалай болурла! Алай а биз баш уруб тургъан башчыны Конституциясыны юсюнден джазылгъан назмугъа къаллай болса да аманды дерге джарамаз...

Бу назмуланы парпортларыны юслерине соруу белгиле салыб, бир джанына айырдым.

«Заёмга 1000 сом бергенди» деген хапарчыкъда «Ючкѣкенде Аджиланы Юнюс, къралыбызны мындан да кючлю, мындан да къарыулу этер ючюн болушургъа бир минъ сомгъа заём алгъанды» деб джазылыбды.

«Газетге» деб джаздым юсюне.

«**Алчы колхоз. Зеленчук район**» деб башланады энтда бир хапар. «Ленинни орденин джюрютген звеночу къыз гардошун къалаб бошады».

«Даусуз элде джангы школ ишлениб бошаб, окъуу джылгъа хазыр болду».

«Орджоникидзеуголь» трестни белгилн шахтёру Б. И. Иванов Алексей Стахановну джоругъу бла ишлейди...»

«Бичен чалыргъа косилкала хазырдыла...»

Къысхача айтыргъа, бютеу областны ишини, джашаууну хапары былайдады. Мени культотделге литработник этселе да бюгюн ууакъ хапарланы барын да меннге сынар ючюнмю, шагърей этер ючюнмю бергендиле, къайдам. Не эсе да бек иги этгендиле. Мен бютеу областха кесим айланыб, келгенча болдум. Сау болсунла селькорла!

Ол кюн инъирге «Областыбызны джашауу» деб баш салыб, ууакъ хапарланы талайын джарашдырдым. Аны ответсекретаргъа бергенден сора, бу юйде, илму-излем институтда ишлеген Орусланы Махаметге ол назмуланы алыб кирдим. Махамет кесини ишин кююб мени къатыма олтурду. «Энди мен, керти, «Тору атымы» джазгъан, мен бек суйген назмучуму къатында олтуруб, аны селешгенине тынъылаб турама»,—деб асыры келюм келтюрюлгенден, къууаннъандан кеси-кесиме йнанмагъанча турама.

Мен келтирген, ол редакциягъа келген назмулагъа Махамет биразны къараб турду да сора.

— Была назму тюдюле, Аслан. Сталинини, партианы юсюнден не къарыусуз джазылса да берирге керекди деген акъыл терсди. Аланы, нени юсюнден да

чий джазаргъа бизге киши да эркинлик бермегенди. Джазыучулары биринчи съездинде Леонид Соболеву, эсинъдемиди, айтханы?

— Партия бизге, джазыучулагъа, бермеген эркинлик джокъду, аман джазаргъа эркинликни уа алады,— дедим мен, сохдача.

— Кепбе керти айтаса. Сен керти назмуну анълай, сезе билесе. Кесинъ ишекли назмуну джиберме, газетде энди сенсе назмулагъа къарарыкъ.

— Сау бол, Махамет,— деб кетерге къобсам да аны къатындан кетерим келмейди, алай а бу адамы заманын алыуу кесиме терсге санайма.

— Ишден чыкъсанъ, бирге барырбыз, мен сени переводчигинъ бла шагърей этерме,— деди, мен да «хо» деб ызыма кетдим.

Къалай насыбды сени джолунуу аллында сеинъе джылы къолун, джылы джюрегин берген адам болса! Даут бла Махамет меннъе аллай адамла болдула.

Ол кюн, мени редакцияда биринчи иш кюнюм, бопшалгъандан сора, Махамет да, мен да бирге чыкъдыкъ. Тышында бизни бир чырайлы ариу сюекли джаш сакълаб тура эди.

— Шагърей болугъуз,— деди Махамет.

— Аслан.

— Григорий Орлов.

«Мени назмуларымы» «Молодой ленинецге» кечюргенледенди,— деб билдим.

— В честь молодого поэта за свой счет веду я вас в ресторан,— деди Григорий.

— Джарайды,— деди Махамет,— джюрюгюз.

ДСК-ны юйюню туб джаны ресторанды. Биз ары

барыб, бир столгъа отлурдукъ. Официантка къаты-бызгъа келгенинде:

— Три бифштекса, три селедки, три борща, три киселя, три бокала, одну шипучую,— деб Орлов заказ бериб, менъе бурулду.

— Сени назмуларынгъы джаратама мен, окъучу энтда, джангынъ бар эсе,— деб Орлов кескин къарачай тилде айтханында, мен сейирсиндим.

— Русский карачаевец кёреме сен,— дедим.

— Сен да карачаевский русский.

— Нек?

— Орусча алапат селешесе.

— Эшда-эшда. Ма Махамет алапат да селешеди, кеси орусчагъа да кечюреди.

Официантка ашарыкъ да, шампань шышаны да келтирди. Мен шышадан ючюбюзге да къуйдум.

— Мен бу суугъа къарыу этселмейме, тюзю, этерге да излемейме, алай болса да, Гриша, бизни джаш литературабызгъа иги хайыры тиерик джаш поэтибиз Асланны саулугъун тартайыкъ,— деб, Махамет джыйырыла-джыйырыла, уртлаб, селедкагъа узалды. Гриша да эндирди. Ючюбюз да биразны къашыкъланы, чанчхыланы ойнатхандаи озуб селешмей турабыз.

— Ол «критика» статьяны окъудугъузму? — деди Гриша.

— Мен окъудум,— деди Махамет бир къолунда чанчхысы, бир къолунда бычагъы бла башын табакдан ёрге дженъил айырыб. Аны акъыллы, гитчерек кёзлери ачыулу къарайдыла.

Даутну поэмасына джазылгъан «критиканы» юсюнден сёз барады.

— Окъудум,— деди Махамет ачыулу.— Акъылы толу болмагъан адам адамны къуру кемликлерин кѳреди да игисине эс бѳлмейди. Аллай адамла, билемисиз, не затха ушайдыла? Ала джарагъа кѳонаргъа кюрешген чибинлеге ушайдыла.

— Неге да кѳоннъа эдиле да бир кѳона башлагъа эдиле,— деди Гриша.

— Критик окъуучуну, джазыучуну да устазы болургъа керекди, алай болмай, китабда не айтылгъанын джазыб статьясын аны бла толтуруб, сора аягъында джазыучуну тѳпбесинден кир сууну кѳантарыб, не ючюн кѳантаргъанын да билдирмей кѳойса, аллай «критикден» сора аллах сакъласын,— деб Махамет виноданмы, огъесе сѳлешгенинденми кызыарыб айтды. Аны кѳачан да аман бетинде бу кызыл бояу къуру да болмагъаны танылады.

Махаметге бусагъатда, ол кесини джашауун сауудан берген литературасындан башха дунияда джукъджокъду.

Мени саулугъум аныкы болса не бола эди!

— Къарачайны литературасы джюрюш ала башлагъанды...

— Башлагъан эди,— деб Махамет Гришаны сѳзюн бѳлдю.

— Да, башлагъан эди, Аппа улу бла Ёртен улуну заранлары уллу болду ансы...

— Ким биледи, заранларымы, хайырларымы,— деб Махамет къарамай, абадан огъуна айтды.

— Тссс, Махамет...

— Къайгъырмаз, кѳересе, къаллай бир джазыучу ѳсюб келеди — бузлаб тургъан джерни джазгы кюн джылытса, кырдык тѳгюлюб, джашнаб келгенча,

джаш джазыучула да алай ёсюб келедиле. Мен да алай къартладан тюлме, алай болса да менден да джашлагъа, ма былагъа, джууаблы болгъанымы терен анъылайма,—деб Махамет мени кёргюздю.

— Джазыучулукъ, Горький айтханлай, човеководениеди, алай эсе уа, литературагъа кеслерин берирге муратлары болгъанла адамны джюрегин, кеслерини джюреклерича билирге керекдиле. Джаш джазыучуланы алларында борчу болгъан «къарт» джазыучу, мени акъылым бла, алагъа ол затны юретирге керекди,—деди Гриша.

Гриша бла мен тютюн иче, папирос тюр атыучуну да толтургъанбыз. Шышабыз эртде бошалгъанды, табакълада ашыбыз сууугъанды, алай болса да чанчыланы тыктырдатыр ючюн кьоймайбыз.

Махамет акъ сызчыкъла баргъан кёксюр костюмуну тюрмелерин тешиб, этеклерин эки джанына этди, галстуксуз акъ келегини джагъасын да бошлады, аны саз бетине кызыл чабханы энтда кетди, алай а къолларын да кымылдата, экибизге кёзюу къарай селешиб тебрегенлей, бетине биягъынлай кызыл урду. Бирча ариу (рахын) ауаз бла селешеди.

— Хар адамда, аны анъысында, аны къанында ол кеси да билмеген, бир кёзюулеге дери ташада тургъан, сейир затланы урлугъу джашайды... Ол зат тышына ачылыб, башхаланы да къууандырыр ючюн, джарытыр ючюн, тартар ючюн суратлау литература, поэзия бек кёб зат этерге боллукъду. Мени джазгъаным ол зат ючюндю. Адамны ол кеси да билмей тургъан бир сезимин мени назмум кьозгъады эсе, мен насыблыма,—деб Махамет бизден баргъан тютюнню къолу бла кесинден сюрдю.

— Да сора, Махамет, сенден насыблы джокъду. Сени «Хурла кѣлюнъ» бла «Тору атынъ» мени кесим билмеген кѣб сезимими къозгъагъандыла,—дедим мен.

— Къозгъаб, къозуб къойгъан ол ханнъа джуу-аб болуб къалмайды,—деди ол шошуракъ,—къозгъадыла эсе, апы юсю бла джашаугъа не игилик этдинъ? Ма андады иш,—деди Махамет.

— Мени юсюмден айтсакъмы? — дедим мен,— «Хурла кѣл» меннѣ джерлерибизни суюдюрген бла бирча, ол джерлени андан да ариу, андан да хайырлы этер ючюн къарыууму аямазгъа тартады. «Тору Атым» къралыма керек жюн хазырлыгъымы теренден терен этерге болушады. Алай болса да мени, сени да къоуб айтхан заманда, ма Горькийни Данкосун алайыкъ. Данкону юсюнден окъуб, халкъын джарыкъгъа чыгъарыр ючюн, аныча джюрегин алыб берирге хазырланмагъан мен адам билмейме. Революцияны аллайла этгендиле. Горькийни къуру Данкосу огъуна къалай уллу болушханды революциягъа,— дедим мен да къыза.

— Павка Қорчагин да,—деди Гриша.

— Джазыучу неден да алгъа кеси кесин билирге керекди,—деб башлады Махамет бираздан,—кесин билмеген, кесини не джаны бла да сезими уллу болмагъан джазаллыкъ тюлдю. Джазса да аны джазгъанына киши ийнанныкъ тюлдю. Андан сора да джазыучу, башы къарча акъ болса да джюреги сабийча джаш туругъа керекди, мен аз сынамымда ол зѣтлагъа толу ийнаныб бошадым,—деб Махамет ѳрге къобду.

Гриша официанткагъа ачха тѣлеб, биз ючюбюз да ресторандан чыкъдыкъ.

Джашаугъа мен бюгюн да, бу инъирде да, бир атлам этдим. Хар адам да джашаугъа атлаб баргъан заманда Махаметча бир керти адам къатында болуб, къолун узатса, къалай насыбды!

Ресторандан чыкъгъандан сора, биз саламлашыб чачылышдыкъ. Мен Дауталагъа иште ал кюнюмю хапарын бир айтайым деб бара тургъанлай, талай таныш тюеб ала бла киногъа кетдим.

Къарагъан кинобуз «Мисс-менд» эди. Талай сериялы алаамат киноду. Бизни суйген артистибиз Игорь Ильинский мында да ойнайды. Да, къралда джаула бардыла, бу кинода да шпионажны, фашизмни юсюнден айтылады. Алай а суймекликни юсюнден айтылмагъан кино уа чыртда джокъду. Мында да алайды. Суймеклик! Суймеклик... Не иши, не къайгъысы болса да адамны суймеклик сезимге джюреги къайытмай къалмайды...

Мен иги огъуна кеч этиб юйге баргъанымда, Джамал да, Даута да джатмай, мени сакълаб тура эдиле. Джарыкъ, халал джюрекли Джамал мен эшикден киргенлей, туруб мени кучакълаб:

— Сен тансыкъ болмагъанлыкъгъа, биз тансыкъ болуб турабыз санъа, сени кърмей джатыб къалалмагъанма,— деб мени шиндикге тартды. Мен а ол тургъандан алгъа орундукъчукъгъа барыб, джукълаб тургъан кызчыкъны башчыгын сыладым.

— Ол да сени сакълай безиб, джатаргъа унамай, кючден джатдыргъанбыз,— дедиле.

— Кечигиз, терс болгъанма. Махаметге тюеб аны бла эдим,— дегенимде, аны суйгеними билген Джамал бла Даута джууаш болдула, алай болса да Джамал:

— Тейри, Даўта, мен сеннѣ джалгъашхан кюнюмю ючюнчю кюнюнде огъуна айырылыргъа керек эдим, Асланны меннѣ деб былай тыялмагъанынъ ючюн, — деб ышарды. Ол кѣзючюкде аны бютеу халы уа «Марджа болгъа эди, сау дуния бери айланыб, Даутадан айырыл деселе да мени айырмасала, андан эсе джанымдан айырылыр эдим», — деб кюзгюча кѣргюзюб турады. Ма, насыблы десенъ, насыблыла!

— Джукъ ауузланнъан болмазса, Аслан? Даўта, джаным, не саласа аллыбызгъа? — деб ауузу алай айтса да кеси туруб буфетни ичинден джукъла ала тебреди.

— Мен ашагъанма, Джамал.

— Мен да ашагъанма, алай болса да бир джукъ-джукъ ауузланайыкъ, кечегиде уртласагъ а джарамаз не, Даўта, сен барыб джатыб къал, биз кесибиз, — деб бир къолунда мияла табагъы бла бир къолу бла Даўтаны билегинден алыб джатаргъа ашырды.

— Асланны орнун этме къой, Джамал, джаным.

— Оллахий, мен кимден да иги этерикме Асланны орнун, — деб унамады.

Мен да болушуб экибиз да столгъа къабарыкъ салдыкъ. Джамал кетиб кухняда примусда хычинла джылытыб келтирди.

— Энди бир ауузланайыкъчы, Аслан.

Экибиз да хычиндан да къаба, сют бла джарашдырылгъан кофеден да ууакъ-ууакъ иче, ушакъ эте олтурабыз.

— Институт ачылады, Аслан, къаллай уллу саугъады ол бизге, бир сагъыш этчи! Биз бир талай адам

болуб Ворошиловскийге барыб, институтну штатыны, бюджетини юсюнден сёлешиб келебиз,— деб кыуанч аллы болуб айтды:

— Алгыын бизде эл шkolла джокъну орнунда болгъан эселе, энди уа кёресе, шkolла, техникумла, институтла да бардыла!

— Э, Аслан, бу кыуанч джашауну ояргъа деб капитал бизни бла къаты кюреш бардырады.

— Сен кесинъи тутулгъанынъа не айтаса, Джамал?

— Да не айтыркъма? Уллу иш бардырылгъан джерде джанъылыч да болады. Мени ол тюрмеде олтургъан кюнлеримде да партиябызгъа ийнанмакълыгъым, мени джанъылыч тутханларына ийнанмакълыгъым, бошланнгыма ийнанмакълыгъым бир кюнню башымдан кетмеген эди. Мени атым, тукъумумча биреуню тутабыз деб тутхандыла зат дедиле меннъе, алай а тюл эди, ёзге кеси къралны джауу болуб чыкъса да мени кюрешиб бошлатхан Гюрджю улу болду дейдиле, кеси уа мен чыкъгъандан сора, кёб турмай тутулду...

— Аны джаугъа санаймыса сен?

— Да мен, сёз ючюн, аны джаулугъун кёрмегенме, алай а бизге белгисиз джаулугъу болгъан эсе уа. Ол Москвада бизни келечибиз болуб да ишлегенди, къайдам, ким билсин, анда...

— Аппа улу бла Ёртен улуну джаулукъларына уа ийнанамыса, Джамал?

— Да сен меннъе бу сорууланы бересе, алай болса да мен Сталин джолдашха, партиягъа ийнанам, Аслан, ала биледиле.

— Ол тукъум сейир китабланы джазгъанла джау болурламы?!

— Къой, Аслан, ол сорууланы къой да къалай иш-единъ бюгюн, аны айтчы.

— Къуру бюгюн огъуна ишими джаратханма. Игиси неди десенъ, бютеу джерибизде бардырылгъан ишни, этилген затланы къол аязынъдача кѣргенлей, билгенлей турлукъса, андан сора айланыб, хар не бла да шагърей болгъанлай турлукъса. Къуру бюгюн огъуна мен халкъны джаулары не джаулукъ этген эселе да бизни социализм ишлеюбюзге тыйгъыч болалмагъанларын артыкъ да анъыладым.

— Емюрде бир зат бизге тыйгъыч болаллыкъ тюлдю, Аслан. Фашизм башын кѣлтюреди, алай а бизге таб ол да бир джукъ эталлыкъ тюлдю. Къралны аскер кючю, не кючю да айтыб айталмазча ёсюб барады, патриотизмлиг а — ой, ой, ой! Уллуду! — деб Джамал папирос къабындыра ёрге къобду. Сернек тубюн мрамор пепельницагъа атыб, юйде ары-бери джюрюй:

— Тюнене Мустафаны Ворошиловск шахарда кѣрдюм. Крайкомда бир къауум къагъытны джарашдыра айлана эди. Сагъыш этчи, ол Москвада ком-мунистический университетде окъурукъду! — деб къууанды.

— Да сен да бошадынъ партшколаны, Джамал.

— Да бошадым заочно, алай а энди сение ичим айтыб къояйым, былай хар нени иги джарашдырыб бошаб, джанъы кадрла энтда бираз бошаб келе эселе, Тимирязевский академиягъа барыргъа деб муратым алайды, — деди.

— Мени муратым не да болсун .литератураны юсюнден окъургъады, — дедим мен да.

Да сен, Аслан, профессорса, профессор. Сен окъумагъан, сен билмеген бир китаб болмаз деб мени акъылым алайды.

— Ой, ой, ой, Джамал! Мен окъумагъан, мен билмеген алкъын ненча миллион китаб болур! Бизни кърал китаб чыгъарыу бла да дунияда эм алда барды сора мен аны барын да къайда окъуб бошагъанма! Да и это невозможно.

— Огъай, тейри, кѣб окъуйса, алай а всѣравно окъургъа барыргъа керексе.

— Да сен да окъуйса кѣб, юйюнъ китабдан толуду да,— деб шкаф таба барыб Ленинни томларыны аллына сюелдим.

— Бу кесибизни институтну литфагына кирсенъ, алаMAT боллукъду.

— Мен да алай деб кѣлюме келгенди, Даута институтну хапарын айтханлай да.

— Анамы бери келтириб, мында тутсакъ дей эдим да унамайды, энди сен да келдинъ сора, аны бери келтирирге керек эди, Аслан,— деди Джамал.

— Унамайды, мен да айтхан эдим. Ол алайда ишинден айырылыб тураллыкъ тюлдю. Сора мени тынъылы болгъаным, Айшатлары алайда болгъанларынады. Андан сора Марзий энди кесибизге келиб къаллыкъ болур.

— Келирге керекди, не ары, не да бери. Ол къыйын адамдан къутулгъаны бла аны энди унукъгъаны кетерча бир джерге жарашдырыб эс джыйдырыргъа керекди, Джѣгетейде аны кесин тутаргъа неге керекди,— деб алай айтыб, сора бир таша затны билгенча меннѣ кука къараб:

— Гокга сени бла окъугъан шой эди да, хапарынъ

бармыды андан, бусагъатда не эте айланады? — деди.

— Билмейме,—деб къайгъым тамагъыма тыгъылыб кючден джууаб этдим.— Гокга не суйсе да болсун, Балдашха бир оноу керекди, Кемал ючюн ол алай джарты джолда къалыб кетерге керек тюлдю,—деб Джамалны кёзюне энтда таукел къарадым.

— Жалко, конечно, алай а къалай этгин, Кемал алайды деб кимни акъылында бар эди. Билмейме, анъа къалай болушургъа керек болур,—деб Джамал сагъышлы айтды.

— Сен, конечно, комсомолну обкомуну секретарыса, Даута — судья, кесигизге къоркъа болурсуз, мен аны келтириб биргеме тутуб, окъутур мадар этерме,—деб ачыулу айтдым.

— Да сен да комсомолчуса, партияны обкомуну органында ишлейсе, сениъе да тиерге боллукъду таякъ.

— Да сора джашауу тохдаб къалгъан таулу къызгъа ким болушургъа, ким оноу этерге керекди да?

— Аны окъургъа, хотя бы ма бу джанъы ачылгъан институтха салыр ючюн ол анкета толтурургъа керекди, ишге салама десенъ да алайды, анкетада уа, билесе, джугъун джашырыргъа болмайды, сора не амал этгин? — деб халал, тюз джюрекли Джамал сагъышлы болду.

— Балдашны мен билгенча бир билге эдинъ сен, Джамал! Ой, анда бир фахму, анда хар неге да бир талпыу бар эди! Энди уа олду деб да айтырыкъ тюлсе...

Джамал папиросун олсагъатда бошаса да, энтда джанъыны къабындыра, дженъил-дженъил ары бла

бери барыб тебреди. Мен да папирос тарта, эки аягъымы да чалдыш этиб, китаб шкафны мюйюшюне сюелиб турама. Бираздан Джамал меннге кыкса бурулуб:

— Сен аны бери келирча бир этчи,— деб сора бир уллу джюкню юсюнден атханча, сагъатына да къарай:

— Эй я, экиге атлаб барады да, кел, тынчаяйкъ. Орнунъ салыныб турады, джат,— деб кеси барыб кызчыкъны джууурганчыгъын тюзетди.

Андан айырылыб, джатаргъа тешиине, сагъышым энтда Гокга бла болду. Къуру бусагъатдамы? Эшда, эшда! Ким бла селеше эсем да, не селеше эсем да башымдан бир такыйкъаны кетмейди. Не болган болур? Нек джазмай болур? Энтда бир письмо джасам къалай болур? Джууабсыз письмоларымы ол нечанчысы болур! Бу сагъышла башымы ала, джартыкъурту тешиниб турганлай, блокнотумдан къагъыт джыртыб, карандаш бла Гокгагъа энтда бир письмо джаздым. Алкъын джукъламаган Джамалдан тартынмасам, аны бусагъатлай огъуна элтиб почтагъа атарыкъ эдим — джюрегим аны кетерине алай бир ашыкъды, алай болганлыкъгъа кечегиде мени письмом, таб элтиб атсам да, къайры барлыкъды!

Письмому да джасдыкъ тюбюне салыб, светни да джукълатыб джатдым. Алай а мени кезюме къалкъу киргенинде, танъ бозара башлаган болур эди...

Эртден бла мен барындан да алгъа къобуб, письмому атаргъа ашыкъдым. Аны энтда джанъыдан окъудум:

«Джанымдан сюйген Гокгам!

Мындан ары сени хапарынъы билмей турургъа мен

кесимде бир тукъум бир къаруу табмайма. Сен ауруб, мен да аны билмей айлана тура болурмамы? Сеннѣ ийген письмоларымы санын-санауун билелмейме, джууаб а алмайма. Не болду, не кесди мени насыбымы?!» Алгын джазыучу письмоларынъ бла кѣлюмю баса, кюнлерими-кечелерими алай ашырыб барамма. Алай а суймекликге, мени суймеклигиме, ол асыры азды. Джаным, джашауум! Къайдаса, не болгъанды! Бу письмома джууаб болмаса, мен кесим барлыкъма, андан ары кечинмек этелмейме.

Сени Асланынъ».

Мен да письмому хурджунума салыб, кишини уятмазча акъырын чыгъыб тебрегенлей:

— Дядя Аслан, сен мени кѣрмегенсе,— деб кызчыкъ орундукъчугъунда олтура, кѣзчюклерин уа кычырды.

— О, керти айтаса, гинджичик, кѣрмегенме,— деб барыб кечеге узун кѣлекчиги бла къойнума алдым. Ол мени бойнумдан къаты буууб къучакълады. Бизни тауушубузгъа Даута да халатыны туюмелерин эте, чыгъыб келеди.

— Мама, мамочка, я хотела как-нибудь упасть, а дядя Аслан меня вытащил,— деди.

— Дядя Аслан, почему ты не дал племяннице «как-нибудь упасть»?

— Я хочу, чтобы моя племянница твердо на земле стояла.

— А вот и могу,— деб, кызчыкъ къойнумдан сыбдырылыб кетиб джерде сюелди, сора кесини шкафчыгъына барыб:

— Ма, дядя Аслан, это сен купил вчела плавда?—
деб къатапа кишдик суратны алыб келди. Аны да
унутуб:

— Вот слушай, сто я знаю:

Октяблята, октяблята,
Мы внучата Ильича...
Мы внучата, мы внучата...

деб андан аргъысын унутханына ыйлыгъа, чабыб ба-
рыб диваннга ёрлеб терезеден къарады:

— Мама, мама, дядя Аслан, вон смолтите, смолти-
те, едет в «Сколой помощи», а улыбаётся,— деб тере-
зеден кетиб баргъан мешинаны кёрюб къычырды.—Я
хочу к бабушке, у меня в-о-от сколько бабушек,— деб
бармакъчыгъын да кёргюздю.

— Кел, бери, кийин, кел,— деб Даўта къойнуна
алгъанында:

— Дядя Аслан, сегодня это сегодня или вчела?—
деб сорду.

— Сеннге джууаб этиб кимни къолундан келлик-
ди, бери тут билегинги,— деб анасы къолан чебгенчи-
гини дженгин кийдирирге кюрешди.— Орусча болма-
са, кесибизча сёлеше билмейди,— деб Даўта аны тил
билгенине къууана айтды.

— Кесибизча да билликди, орус тилни алай гитче-
ликден билгени игиди,— деб Джамал да пижамасы
бла къатыбызгъа келди.— Сен былай эртде къайры
тебрегенсе, Аслан?

— Эртден хаўагъа чыгъаргъа сюйюб, мен ашаргъа
келярме,— деб, тыйыб къоядыла деб къоркъуб ашы-
гъыш чыкъдым,

— Я хочу с дядей,— деб кызычыкыны джыламсырай кьалгъанын эшитдим.

* * *

Редакцияда иш мени кесине тартхандан тарта, литературабызны, джаш культурабызны этиб баргъан адамларыбыз бла ишге синъе, кюнлерим кёзюме кёрюнмей кетиб барадыла. Хар кюнюм меннъе бир джангъы зат ача, хар кюнюм джашауҕъа тарта, хар кюнюмде керти джашауҕъа бир керти атлам эте ишлейме. Командировкалагъа джюрюу халкыбызны ишин, джашауун меннъе ачханлай барады.

Бу джашаууну ичинде Гокга мени баш насыбларымы бири эди. Алай болса да джалгъан сёз адамны насыбын алыб ёмюрлюкге джазыкъ этиб кёярыкъ кёреме...

Арт письмому Гокгагъа ийгенден сора, мычымай мен андан джууаб алдым. Ма ол джууаб:

«Аслан!

Керти айтаса, мен сенден иги кесек письмо алыб, джууаб этмей турама. Бузат меннъе тынчды десем, киши да ийпанмаз. Мени джюрегими кыйналгъанын сёз бла анъылатмакъ кыйынды. Аны, джюрегим, джара табхан джюрегим, кеси биледи. Мени суймеклигим сеннъе тенълеринъи арасында махданыр ючюн керек кёре эдим. Алай адамны таза суймеклик бла суйгениме кюйюб барама. Кыызгъа ат-бет атау, аны хыликге

этиү, энтда, алай кыйын болмаз сени этгенинъе кёре...

Мен сенден сора ёмюрде кишини суймегенме. Ал суймеклиги алай кюйдюргенден насыбсыз ёмюрде болурму! Мен сени, эшда, сенден да алгъа суйген болур эдим. Ол кюнледе мен, къыз суймеклигин джашча кеси билдирирге нек болмагъанына кыйнала эдим, сен да менича болгъанынъы билгенден сора уа, менден насыблы дуняда джокъ эди. Алай болса да къууанч, бушуу да аякълашыб келеди дегенлерине мен энди ийнандым. Керти айтханса, сен поэтсе, сени назмуларынъы энди кёб адам газетледе окъуйдула, ол зат сен кесинъи менден уллу кёрюрге эркинлик бере болур, ким биледи. Берсин. Алай а мени джюрегим бла ойнаргъа неге керек эдинъ? Не уа аллай бир эки бетли къалай болалдынъ? Меннъе бир тюрлю айтыб, джюрегинъи уа башха этиб? Энди кыйналгъан джанъыз бир затым барды: аллай бир заманны джюрегими сеннъе бериб тургъаныма. Алай болса да сау болсунла, мени кёзюмю бу затха заманында ачхан адамла...

Аллах суйгенинъи берсин, менсиз насыблы бол, меннъе уа сыйым, намъсым неден да багъалыды.

Къачан эсе да сени бла окъугъан Г.»

Мени кёзлерим меними алдайдыла, огъесе тюномде окъуйму турама?! Бу не затды, бу не кыйынлыкъды?! Бизни арабызгъа къара джабыуун джайгъан ким болду?! Не ючюн этди былай?! Кимге не хатам бол-

гъан болур?! Гокганы юсюнден сѣлешген огъай, мени кесимден башха адам аны атын айтады деб къоркъгъанлай да тургъанма. Джюрегинде эм багъалы затын адам тышына айтыргъа да тартынады. Мен кимни да билмейме, мен алай болама. Бусагъат Ростовгъа джетерге керекме деген акъыл бла, ишлей тургъан ишими да къюуб, кабинетден чыкъдым. Не этгин, къалай этгин?! Мангъа не мадар, не амал барды?! Ишге кирир-кирмез мени эки-юч кюннѣ бошлагъыз, деб къалай айтайым?! Қъалай этсин адам?! Ким бла оноулашайым? Киши бла да оноулашыргъа боллукъ тюлдю. Къуру джюрегим бла! Джюрегим бла!

Къалай киргеними да билмей ызыма, кабинетге, кириб столгъа олтурдум. Энди тохдамай бири-бирини ызындан папирос ичеме, тюзю, аны мен кесим эслегинчи башха столдан эследиле.

— Аслан кабинетде тютюн ичиб сени бюгюн болмаса кѣрмеген эдим...

— Алаймыды, хы, неме, унутуб,— деб папиросу му бошагъынчы пепельницагъа басыб, аллымда кюреше тургъан ашыгъыш статьяма къабландым.

— Аслан, типографияда сакълаб турадыла, дженъил болдур, марджа, статьянъы,— деб секретарь эшикден айтыб ызына кетди.

Статья «Адам адамгъа къарнашды» кеб алайды. Қъарнашмыды? Да сора ким эсе да меннѣ былай къан джаудуруб нек къойду да? Қъарнаш, къарнаш... Алай а тохда, да мени бу статьяда келтирген юлгюлерим а? Ала джашаудан алынмай къайдан алыннъандыла? Ма. Хасан кѣлде урушлада атасы ѳлген орус джашчыкъны анасы да ауруб ѳлгенинде, аны

къарачайлы кесине джаш этиб, бусагъатда окъутуб турады. Ол аны атасы бла бирге ол урушлада болгъанды. Къайытланы Сюлеменнъе джыйылыб юй ишлегенле аны хоншулары болмай кимледиле да? Мени кесими джолгъа салыб, суюген ишинъи ишле дегенле меннъе къарнаш болмай неледиле да? Дауталаны хоншулары Екатерина Ивановна джылны ауругъанында, анъа Даута бла Ююслары къарамай ким къарады да? Ёмюрюнде газет деген не зат болгъанын билмеген къарачайлылагъа ма бу газетни чыгъарыргъа юретгенле орус къарнашла болмай кимле болдула да? Юлгюлени саны- санауу джокъду. Алай а... алай а итле энтда тубейдиле. Адамланы бири-бирине юсдюрюрге юрешген итле. Гокга бла мени суюмеклигибиз кимни ююне от салды? Кесими энчи бушуууу хар неге да элтирге юрешгеним а тюзмюдю, ахырысы? Махамет не айтырыкъ болур эди меннъе экен? Алай а огъай, мен не этсем да кесим туюмчекни тешерме. Кесим...

Статьяны бошаб, машинстканы къатында сюелиб басмалатдым. «Тюздю, адам адамгъа къарнашды. Бу зат Коммунист партияны программасында джазылыбды. Алай болса да, бизни джашауубузда адамланы араларын бири-бирине айры этерге юрешген, кеслерини ууакъ энчи муратчыкъларын халкъны ишинден алгъа тутаргъа излеген адамчыкъла энтда тубейдиле. Аланы анъылары патчахлыкъ синъдирген анъыды. Алагъа къаршчы юрешюу, тюз джолгъа салыу, анъылатыу хар барыбызны борчубузду. Уруб келген джанъы джашауубузну аланы къара джюреклерни къаралталлыкъ тюлдю! Джанъы ёмюрню кюн джарытхан джюреклерин ала къаралталлыкъ тюлдюле»

деб статьямы бошаб секретаргъа элтдим. Кесим а иш бошалыр-бошалмаз Даутагъа да телефон бла «Мен командировкагъа кетеме» деб автостанциягъа мыллык атдым...

Ростовда мединститутну аллында мен таксиден тюшгенимде, кечени онунчу сагъаты башланнъан эди. Таксини да иймей, институтну вахтёруна барыб Гокганы чакъырлыгъын тиледим. Кечегиде ушагъыуусуз болса да мени узакъдан келгеними билгенинден сора, барды. Ол ары кетиб андан ызына къайтхынчы озгъаи заманчыкъдан узакъ мени кёзюме ёмюрде джукъ кёрюнмегенди: джюрегими ургъанын бютеу шахар эшите болур дерчама. Мени башыма келмеген бир зат джокъду. Ма, басхычладан эниб келген аякъ тауушла. Бир-эки-юч, беш... джууукъдан джууукъ. Гокганы аякъ тауушлары. Мен аны кёрсем сау къаллыкъмамы экен? Кёзлери кёзюме къалай къарарла экен?! Бир, эки, юч! Энтда бир атлам, энтда бир... энт... Ма аякъла... Эркиши туфлиле... Вахтёр.

«Бусагъат келликди»,—деб вахтёр столда телефонну къатына олтурду. Энтда сакълау, сакълау. Сакълау ышаныуду. Ышаныу уа муратды. Асыры чыдаылмагъандан заманчыкъны ашыралмай, вестибюлде къызыу ары-бери джюрюйме, энди уа кесими атламыларымы санайма: бир, эки, юч, тёрт... Джылмы кетди, ёмюрмю кетди. Ма, аякъ тауушла! Бир эки, юч. Беш, алты... Ёрге къарагъанлай, басхычланы айланчында Гокганы кёрдюм. Мен анъа джанымы бере, алгъа сюрюннъенлей, ол ызына кетиб тебреди. Кёзюме кёрюне болурму? Вахтергъа, затха да къарамай чабалгъанымы чабыб басхычлада ызындан джетдим. «Гокга, кетиб боллукъ тюлсе!» Билмейме, къаллай ауаз бла,

къалай тукъум айтдым мен ол сёзлени. Не эсе да мени кёзюме дженъил къараб, ёрге чыгыб тебреди. Билегине кьолум джетиб мычытдым.

— Гокга, джаным, бары ётюрюкдю, бошду! Сенсиз мени джашауум джокъду. Бошду, ётюрюкдю, суймеген сёздю! Ийнанма!

Ол менъе огъары атлауушдан энтда бир къарангынында, мен башымы энишге тутуб, кьолун бошладым. Ол тукъум къарауда мен кечгинлик кёрмедим...

Басхычла биринден бирине бере, аны менден ёрге чыгъардыла. Бир заманда бир къайда эсе да анда, башында, бир эшик этилген таууш мени сагъайтды. Ол эшик мени башланмагъан джашаууму эшиги болуб этилди. Эшикни тышында къалсанъ, сора джашауу санъа магъанасын тас этеди...

Мен алайда ёмюрюм суюлиб турлукъ эсем да билмейме. Менъе бусагъатда не минут, не сагъат, не кюн, не кече къалмады. Мен кёкде, джерде да джокъча бир халгъа кириб тургъанлай, вахтёр къатыма келиб:

— Эшиклени этерге керекме,— деди.

— Эт эшиклени, эт,—деб анъа алай айта, «Сенъе ачылмагъан эшикге кирсенъ, алай боллукъса» дей, тышына чыкъдым.

Такси алай анда джылтырайды. «Тохда, да тюзмюдю мени кетиб барыуум?! Насыб сени ата эсе, аны къайтарыр ючюн кюреширге керек тюлмюдю сора?!» —деб ызыма бир-эки атладым. Институтну мазаллы эшиклери энди уа мени иерик тюлдюле — джабылгъандыла... Алай а, насыбха, насыбынъы къайтарыр ючюн экиден сора атларыкъ тюлмюсе! Э-э-э, джууугъум, сен насыбны тынч табаргъа сую болурса дейме!

Сеннѣ, сеничалагъа насыб берир ючюн адамла, Ленинни нѣгерлери, кѣуру бир-эки атлабмы кѣалгъандыла да!? Ненча джылланы атлагъандыла! Насыбларын да табхандыла, огъай, аланы кѣбюсю джашауларын бериб сеннѣ насыб кѣоюб кетгендиле! Сен а бу эшикледен, ма бу эшикледен кѣоркъаса! Насыбынъы табар ючюн отха, суугъа да кирлик тюл эсенъ, сора бош джашайса. «Ма мен санъа келдим, ал!» деб, насыб кимни кѣойнуна келиб кѣалады! Мен аллайны билмейме...

Таксини кѣатына баргъанымда, шофер рульгъа башын салыб кѣалкъыб тура эди. «Келдинъми?» — деб меннѣ кѣараб, халымы кѣргенлей, джаш таб джунчуяракъ да болду. Ол да джылы бла менден онълу болмаз. Мен айтмагъанлыкъгъа биле болур, мени не ючюн айлангъанымы... Аузумдан сѣзюм чыкъмай, мешинагъа таяннгъанымда, ол ичинде лампачыкъны джандырыб, кѣзюме энди джити кѣарады. Сора ахсыныб:

— Ала алайдыла, кызла... Сени джюрегинъде орналыб бошаб, сора бир башханы, чырайлыракъны кѣрселе, сени ким болгъанынъы да танымай кетедиле. Алагъа чыртда джалынмазгъа керекди,— деб, эшикчикни ачыб, кете шойбуз да дегенча кеси да рульгъа узалды.

Мени кѣымылдамагъанымы кѣрюб, дагъыда сол билеги бла кесини кѣатында эшикге таяныб, сакъалын да рульгъа салды. «Джалынмазгъа керекди. Джалынмазгъа...» «Огъай, шофер джолдаш, мен да джалынмайма. Джалыныб, кесин джазыжъсындырыб сюдюрген суймеклик тюлдю. Меннѣ ол керек тюлдю. Алай а джюрегими халын айыртмай, терсни, тюз-

ню билмей, арагъа ким тышгенин белгили этмей, мѣн былайдан кетмем. Джалынныкъ а тюлме. Огъай, насыб ючюн этиллик затны барын этиу ол джалыныу тюлдю. Огъай»,—деб шоферге ичимден джууаб этдим.

Шахарда юйлени чыракълары бир-бир джукълана барадыла. Бираздан а орамлада чыракъла болмаса, джукъ къалмай джукъланды. Институтну бир терезесинде, баш этажда, лампа джукъланмай иги кесекни джанды.

— Мен бюгече кетерге болалмайма. Сени кѣб да сакълатдым, ызынъа иймей да джарсытдым,— дедим шоферге, алай а къалай этейим, мен эртден тогъуз сагъатха энтда ишге барыргъа керекме. Мында тюбериме тюбемей а кетелмейме...

— Мешинагъа кирейик да джатайыкъ, энди къонакъбай излеуден, къонакъ юйге барыудан да оздукъ. Эртден бла уа ариу правому сыйырлыкъ болсала да мен сени ишге кирирча джетдирirme,— деди шофер.

Ма, адам адамгъа бѣрю эсе уа...

Шофер аллында, мен да арт олтургъучда таяндыкъ. Мычымай, аны хурулдагъан тауушу чыкъды. Меннѣе уа джукъу къайда? Ол кече мени башыма келмеген не азда бир джукъ къалгъан болмаз эди. Дунияны башында суймекликни юсюнден эшитген, окъугъан затым бары башыма келеди. Шекспир. Ромео бла Джульетта. Огъай, бизни статьябыз башхады. Отелло бла Дездемона? Бу статьягъа да келишмейбиз. Кючлю адамны къарыусузлугъу да аны къарыуун кѣргюзеди. Отелло ючюн айтама аны. Аны адам сѣзюне ийнаныб Дездемонаны ѣлтюрдени да уллу джюрегини тазалыгъы ючюндю, адам сѣзге аны ючюн ийнангъанды. Ала бла бирге чалыш-малыш башыма назмула,

мен этейим деб кюрешмеген назмула, кеслери алла-
рына хазыр болуб келиб барадыла:

Кюн-кюнден ачыкъ болад ол манъа.
Сенсиз джокъду мени джашауум.
Дерт излемейме, чыдаб болмайма,
Бизни сюерге кьоймагъанлагъа...

Не затды сьуймеклик? Адамны былай саудан алыб
нек кьояды? Алай этгени игимиди, аманмыды? Алай а
сени саудан алмагъан зат, не зат болса да джарым
затды. Сен да не джарым сьуйме, не джарым кьрюб
болмауну излеме. Сьуймеклик адамны кеси кесинден
мийикди. Джашауну, дунияны аллы андады. Философ
болуб бара болурма дегениме... Да адам кеси чексе,
бола болур философ да, не да...

Сьуймеклик деген не затды, бир айт?
Не зат эсе да бир затды ол зат...
Мен сени ючюн таралсам, кьуйсем,
Сен а «кьуйчю» деб кьарамай кетсенъ...
Мен сени сакълай, кечеми ашырсам,
Сен а «сакълачы» деб табаласанъ...
Сьуймеклик деген не затды, бир айт?
Не зат эсе да бир затды ол зат?..

Была уа не сёзле болуб келдиле башыма... Бири-
бири ызындан назмула башыма кьуюлуб келедиле,
тыйыб кьочюмден келмейди:

Сени сүйюүчү джюрегим мени
Берлик түйюлдү кесин башхагъа...
Сени эрнинъ да тиймеген эрним
Тиерик тюлдү чыртда банхагъа...

Эшик ачылгъан таууш шаркъ деб къулагъыма келиб, терезечикге джабышдым .Институтну эшикleri ачылдыла... Огъай, тѣзюмю болгъанигъа эшик ачылдыкъды. Огъур эшик болсун...

Шоферни да уятмай акъы-ры-н тышына чыкъдым. Эшикни ачхан биягъы вахтѣрду. Аны алмашдырыгъа келген биреуге, ол мени кѣргенлей:

— Бу джаш иги кесекден бери сакълайды, барчы, сен менден джашса, экиджюз сегизинчи комнатада Гокганы чакъыр. Ауругъанны быллай бир сакълатырыкъ эсе, ол врач болаллыкъ тюлдү, мен анъа алай айтханым да айт,— деб кеси мени башдан аякъ сынаб, башын да булгъады...

Бу джол а къалай эсе да тоблукъча болуб алай сакълайма. Бу кюнлени чекген къыйынлыгъым мени башымы тели этгенди, алай болса да биягъы аякъ тауушланы эшитгенлей тѣббе тюклерим ѳрге туруб, санларым титиреди. Келген Гокгады. Къалай джетгеними да билмей аны къатына, ол басыхчладан эниб башлагъынчы джетдим. Сора къолум бла билегинден аз-буз тутта, экибиз да вестибюлге тюшюб, ташарагъында бир сары сахтиян дивангъа олтурдукъ. Не ол, не мен сѣлешелмейбиз, не бири-бири бетибизге къараялмайбыз. Гокга бираздан къолунда къысыб тургъан бир къагъытны меннѣ узатды. Кѣзюм алас-булас эте, окъуб барама. Ах, сволочь а! «Сени Асланынъ

сеннѣ не ючюн письмо джазгъанын билмейме, ол мында бир кызыны ызындан мант тагъылгъанча тагъылыб айланады. Сени атынъ сагъынылгъан джерде, Аслан сени селеке этмей сѣлешиб мен билмейме. Сенича кызыны багъасын чыгъара билмеген, ол адамланы эм осалларындан болгъаны белгилиди. Сен а андан игилеге тыйыншылыса... Мен ол санъа айтхан затланы, ол огъай, письмода да джазалмайма. Бетим джетмейди. Мындан ары кесинъи анъа учуз этдирме деб бу письмону аны ючюн джазама. Сеннѣ игилик излеген бир адам» деб тюбюнде алай къол салыныбды.

Мен энди къууанч аллы болуб Гокганы бетине къарадым:

— Гокга, джаным, джашауум! Кесинъи джюрегинъ башхагъа айланъан болурму деб къоркъа эдим ансы, бу письмону ёпбе-ётюрюк болгъаны джазылгъан халында да белгисизмиди?

— Ётюрюкдю деб мени ийнандырырлай не затынъ барды да? — деб ол кѣзюме мыдах къараб сорду.

— Ётюрюкдю дебми? Не затыммы? Да не затым боллукъду? Ма джюрегим, кѣзлерим! Мени не халым да айтмаймыды ётюрюкдю, ётюрюкдю, ётюрюкдю бу письмо! — деб?!

— Сора не зат ючюн, великге деб джазады муну джазгъан?

— Аны уа билмейме, Гокга. Мен ёмюрюмде къралны джаулары болмаса, мени джауум болмагъанды. Бир адамгъа кир джюрегим джокъду. Муну уа ким, не ючюн джазгъанын билмейме. Хатын биреуге ушатама, алай а мени анъа да джаулугъум болмагъанды.

— Мен, Аслан (атымы айтды!), бу затха сагъыш

этген бла таб дерслерими да унутургъа джетгенме. Бюгечели уа... бюгечели уа... мен да кирпик къысмагъанма... Терезеден сени мешинанъы кёрюб тургъанма.

— Меннъе бир кере ийнаныб, джюрегинъ мени амагъанны айтхандан сора, ёмюрлюкге да ийнаныргъа керексе, Гокга. Ким не айтса да, джазса да сен менден эсе башханы сёзюне къалай ийнандынъ?

Гокга эки къол аязы бла бетин джабыб, башын энишге ийилтди. Аны ариу инбашлары ууакъ къалтыраб башладыла. Джылагъанын эслеб, не этерге, не айтыргъа билмей, алай тургъанлай кесим-кесими да билмегенча болуб, ёшюнюме башын джетдире акъырын сыладым. Ол башын алмай, энди абадан огъуна джылаб тебреди.

— Гокга, джаным, дунням! Мен ёмюрюмде сенден башхагъа бу сёзлени бирин да айтмагъанма. Сен мени чыртда къатынъа къоймай олтурсанъ да, мен сени бир суйгенден сора ёмюрде башханы суймей дуниямы ашырлыкъма. Суйсенъ, бу бетсиз адамгъа ийнан, суйсенъ, манъа ийнан, — деб ёшюнюмде тургъан башын сылай, бир къолуму да инбашына сала айтдым.

— Бек суйгенинъден бек кёлюнъ къалады дегенлери керти болур, мен аллайын болгъан болурма, Аслан, энди бетинъе къараргъа да тартынама. Сени къалай уллу къыйнадым. Кесим чекген азабны уа сорлугъунъ джокъду. Иги болгъанды меннъе, эндиден сора акъыллы болурма, — деб айтхандан сора, башын кёлтюрдю. Хурджунумдан чыгъарыб къол джаулугъуму бердим. Кёзлерин сюрте, — бюгечели экибизни инджилгенибиз аны джолуна буруу болсун, — деди.

Энди биз бири-бирибизге ачыкъ къараб ышардыкъ. Аны бети джыл джатхан адамча аман болгъанды. Алай а суююмю бютеу халында кѣбден кѣб болуб бара болур дейме. Чыммакъ акъ чебгени субай сюегин къабыбды. Ол тобукъларына джетеди. Биягъы эшмеле уа сыртына атылыбдыла. Биягъындагъы мыдах кѣзлери энди аз-буз джарыб башладыла.

— Дерсинъ къалайды, Гокга?

— Письмодан бери къолай тюлдю.

— Сен айырма окъуб туруб энди...

— Энди орнуна келликди нем да.

— Каникулгъа дери мен келе турурма. Мени анда къалай айланнъанымы уа мен айтмасам да сеннѣе айтырла. Биреуню суйген адам башханы сюелликмиди, билмейме.

— Бу айны аягъында каникулубуз башланнъкъды.

— Мен келиб элтирмеми?

— Огъай, кесим барырма. Сен а шахарда аллыма чыкъсанъ, болду. Ишинъ къалайды?

— Аламатды, джюрегим суйген ишди.

— Сен ишинъден айтмаймы келгенсе?

— Огъай... хо... огъай, неме...

— Айтмай келгенсе. Тур, ашырайым,— деди Гокга. Алай а экибиз да къобмай турабыз. Къалай айрылгъын, джанынъдан айрылгъанча?!

Айырылыу деген сѣз ачы сѣзлени бириди. Ол саргынылса, сора татыу къалмайды. Ол а кишиге бойсунмагъан бир сѣздю...

Гокга таксини къатына чыгъыб бизни ашыргъан заманда сегиз сагъат болгъан эди. Аймысына, къалайым кечге. Аймысына, бююн ишге бармай огъуна да къалайым! Мен насыбымы къайтарыргъа излемей

кетиб кьалсам, кьалай болур эди?! Насыбын кьай-таргъан адамгъа бир кюнню ишден кьалгъанлыкъ-гъа не болады!..

* * *

Быйыл, 1938 джыл, бизде институт ачылды, алай болса да мен кирелмедим — редакцияда ишни асыры суйгенден быйыл институтну кьойдум.

Джашау кесине мардасыз тартыб, мен да анъа киргенден кире барама. Бююн джашауум бла бирге тамбла джашауу да кьууанчын джюрегимде эте, анъа толу ийнангъанлай, алай джашаб барама. Тюненеги джашауу билир ючюн джутлугъуму тыялмай, ма бююнча, эртдеги газетлени да кьазыб кю-решеме. Тохда, тохда, бу не затды?! «Областны ур-унгъанларыны бешинчи съезди», 1935 джыл. Гюр-джю улуну доклады. Не селешгенди экен? «Джолдаш-ла, областны эм айырмалары, эм джигитлери, эм тирилери оноу этерге былайгъа джыйылгъансыз.

Бизни уллу ёсюмюбюз капиталистлеге кьатыуду. Бизни тушман джауларыбызда уа неле боладыла...

Ленинни соратниги Кировну ёлтюргенлерини ю-юнден айтады. Ма, андан ары да: «Джолдашла, об-ластны советини бешинчи съездин ачылгъангъа тер-гейме, областны иеси съездге оноуну береме. Гюр-джю улу кесини докладында тыш кьраллада болумну айтады: Америкада ишчилеге бермез ючюн мюрзеу-ню капиталистле суугъа кьуядыла; Испанияны, Гер-манияны, Къытайны ишчилери баш эркинлик ючюн кюреш бардырадыла; Капиталист кьралла кризис-ден чыгъар дыгалас бла бири-бирине чабадыла — Японияны, Германияны муратлары да бек кёбдю.

Германия Лига нациядан чыкыганды. Ала бары да бизге чабаргъа тиш кысадыла. Америка, Франция затда бизни кърал бла къраллыкъ джюрютюрге унамай тургандыла, энди уа бизни джетишимлерибизни кърюб бой саладыла.

Андан ары ол бизни къралда бардырылгъан ишледен айтады: «Владимир Ильич бизни къралда 100 минъ трактор болса, эл мюлкюбюз джарсырыкъ тюл эди деб кюсегенди, энди уа бизде бусагъатда 281 минъ трактор барды».

Докладда кѣб зат айтылады: областда колхозланы ёсюулеринден, колхоз кѣуралгъан заманда солгъа джаллаула болуб Крайком бизде аны тюзетгенини юсюнден, промышленностдан. Съездге академик Иоффе телеграмма ийгени, ол телеграммасында, Къарачай накъутну-налмазны джери болгъанын да айтады.

Съездни иши бу сѣзле бла бошалады: «Север Кавказ большевиклени алчысы Евдокимов джолдаш джашасын! Бизни орденосный алчыбыз, бизни ичибизде кючлю ишлеген багъалы, сыйлы башчыбыз Гюрджю улу Къурман джашасын!»

Да бир джанындан джаулыкъ этиб, бир джанындан алай патриот болуб къалай туралганды...

Инъир сагъат тогузгъа дери газетлени кърмай олтура туруб, кетдим. Юйде Даутаны кызыгъы этиучюсюча мени чѣгелетиб, бойнумдан къаты бууду, мен да аны ёрге кѣлтюрюб, бир-эки ойнатхандан со-ра, тешилиб бет-кѣол джууаргъа кирдим. Юйде Джамал окъуй турады — ол Ленинни джазгъанларыны бир джугъун кѣоймай окъуб барады. Къызчыкъ мен-нѣ келиб:

— Дядя Аслан, мы хотели цтобы мама лодила малчика, а она лодила меня,— деди. Сора мен бетчигине кьолумдан сууну силкгенлей, кьачыб:

— Ни достанес, ни достанес!—деб кьууанды,

Дагъыда аны унутуб келди да:

— Мы сегодня в садике ходили звелей смотлеть, а клокодил был в отпуску,— деди.

— Мунуча джаншаб тургъан кьргенмисе, ахырысы?! — деб Джамал кьызчыкъдан кьэюн алмай, ийнакълай айтды.

— Цеткинчик да алай эди. Сабийле, эшда, алай бола болурла.

— Тейри, бу кийик улакъ болса, кьяядан бек дженъил кетерик эди, — деб дагъыда китабха кьабланды Джамал. Кьызчыгъ а ары-бери чынъай, бир гинджисин алыб келеди, бир мешиначыгъын тартады, бир азбар айтады, бир джырлайды.

— Келчи, джат, — деб тешиндирирге кьойнума алдым. Ол мени кьулагъымы эки кьош ууушчугъуна тутуб акъырын шыбырдады:

— Дядя Аслан, я всё, всё хоцу, только спать не хоцу. Ты мне полози спать, а я краюском глаза буду смотлеть, ладно? — деб сорду. Алай болса да джатханлай, кьб турмай, джукълады.

Дауга командировкадады. Биз кесибиз ашаб-ичиб бошагъандан сора, мен да кесими комнатама кетиб, тешиниб оруннъа кириб газетлени алдым: газетледен шкок от ийис урады. Германия, Япония, Италия кеслерин тыялмайдыла: Германия Австрияны джартысын кесине бойсундургъанды. Ма, энтда бир билдириу: президентледен бир президент, япон разведчик, Афганистанда бизни полпредибиз Михайлов

джолдашха япон разведчик бол деб айтханды. Михайлов а керегин бериб ашыргъанды. Ма энтда бир билдириу: Муссолини урушха хазырлангъанларын сенатда ачыкъ айтханды... Сволочла!

* * *

...Мен оруннга тюшгенли ай болуб барады. Колхоз малланы кышларыкъ джерлеринде межамларына къарай баргъан эдим. Андан келе, атым къояндан юркуюб джыгъылдым. Бир аягъым ёзеннге кылыб, талай джерни сюйрелиб баргъанымы билеме, андан сора джугъуму да билмейме. Мени бла баргъан орус газетни къуллукъчусу Торопец, мен сылджыраб кетген ташладан, чауулладан мени къалай чыгъаралгъан эсе да билмейме. Джолоучуланы алларын сакълаб, арба келтиртиб элге алай тюшюргенлерин айтады. Торопец болмаса, ёлюрюме не сёз бар эди! Джара болмагъан джерим къалмагъанча алайма.

Чыртда аякъ юсюмде тохдаялмай кёб джатханма, алай болса да энди палатада атлай башлагъанма. Къолларым да кымылдайдыла.

...Мен больницагъа тюшюб тёрт-беш кюн да кетген болмаз эди. Кёзюм бир къалкыугъа бара, бир ачыла, эшикке сырым айланыб джатыб турама. Гитче палатачыкъда кесимме. Кесими салгъанлары — ол кюнледе мени бла адам тургъаны ючюн болур. Анам, Даута, Айшат кёзюу-кёзюу биргеме турадыла. Бу сагъатда уа киши да болмай, айтханымча, турама.

Эшик ачылдымы, ачылмадымы деб кёлюме келди, алай болса да ары бурулуб къарагъан да меннге

бек кюч болгъаны себебли бурулалмадым. Аллымда бир мийик табан сары туфлиле бла акъ халатны этегин эслегенимде, «энтда укол этерик болурла» деб санларым джызылдады — ийне чанчылмагъан бир джерим джокъду. Алай а ол адам энишге ийилиб, джукъ сѣлешмегенлей, дух ийис этген бир джумушакъ къолу бла бетими сылагъанында уа, санларым энди башха тюрлю титиреб, къолуму кючден чыгъарыб ол къолну юсюне салдым. Ол адам а полда тобукъланыб, бетин бетиме салгъанында, билмейме, къайсы кѣзлени джыламукълары эселе да экибизни бетибизни да бирден суу этдиле. «Гокга» деб кесим-кесими танымазча бир тюрлю ауаз бла айтдым, андан ары уа ёлюрюме къоркъгъандан эсе бек, ол бетин мени бетимден алады деб къоркъдум, алай болса да Гокга бетин да акъырын айыра, биягъынлай тобукъланыб тургъанлай, башымы сылайды. Джара эринлерими бир-биринден кючден айыра:

— Джан тенъим, къалай келдинъ? — дедим.

— Балдаш телеграмма берген эди. Аны бюгюн алыб, бюгюн келе турама. Сеннѣ сѣлеширге боллукъ тюлдю, Аслан, сен сѣлешме, мен сѣлешгенликге,— деди. Алай а мен анъа сѣлеширге боллукъ тюл эсем, сора меннѣ ол джашау неге керекди...

— Мен врач бла да сѣлешиб келеме, дженгилде иги боллукъса, Асланым, джаным...

— Энди мен сау болдум, Гокга. Сен мени неме да дарманса.

Алай болса да мен кесими халымы врач тенгъли бир анъылайма — барыны къоркъгъаны да мыйыма къыяу болады деб эди, энди ол къоркъуу кетгенди, санларымы уа байлаула бууубдула.

Былай, бир да кзуруса да сыртымдан джатыб Гокганы тюрсюнюн кёрюрге талпыйма, алай а кымылдаялмайма.

— Джукъ кереклинъми барды, Аслан?

— Сыртымдан джатаргъа сюе эдим...

Гокга мени сыртымдан акырын, кючден-бутдан джатдырды, сора орундукъда къатыма олтуруб, шай къашыкъчыкъ бла ауузума кисель кзуя башлады.

— Ашарым келмейди, Гокга, сеньне кзараргъа сюеме...

— Менне да кзарай ашасанъ, сюеме мен, джаным,— деб киселни джутдурады.— Сен чыртда ашаргъа унамагъанынъы айтхандыла менне. Кесинъ медиксе, алай этерге джараймыды?!

Бир кюлу бла аны джутдура, бир кюлу бла да байлауну тюбюнден кзараб тургъан къашларымы сылайды. «Кзор болайым кюлларынъа, джумушакъ кюлларынъа, дарман кюлларынъа!»

Киселни бираз джутдуруб, сора кесини кюлджаулугуу бла эрними-бурному сюрдю. Биягъы кезлери кюле (кюлюрге унамагъанлай кюлдюреди дейме) менне кирпич къакъмай кзарайды. Сора акырын ийилиб кезюму ба этди. Бу упба этиу ауругъан сабийни анасы этгенча бир эди, суйген суйгенни упба этиу тюлдю, мени санларым да аны керти да анам упба этгенча алай сездиле.

Джууургъанны тышында тургъан кюлуму, бинтге чырмалыб тургъан кюлуму учун кымылдатыб, кюлунуу, кюлума сал деб кючден билдирдим. Кюлун кюлума салды. Биз ол халда олтуруб бир-бирибизден кез алмай турабыз. Ол себебден, эшикден кирген анам бла Балдашны да кеч эследик. Гокга

къобуб, джунчуй, арлакъгъа турду. Анам да алгъы бурун джунчуб, къалай айтыргъа билмесе да сора кеси кесин эскериб:

— Къурман болайым, Гокга, школ тенъинъи унутмай кёре келгенинъ ючюн, — деб къолун тутду. Балдаш а, къачан да табышлы Балдаш:

— Практиканъы бу больницадамы бардыраса, Гокга? — деб сорду.

Гокга, алдай, бурдура билмеген Гокга, джукъ айталмай, джунчуду, алай болса да анам барын сезген болур эди, къолунда корзинкадан не затла эселе да бир къабарыкъланы чыгъарыб тумбочкагъа сала, «Мен област женотделге бир тюбейим, джанъы сабий сад ача айланабыз Хурзукда, анъа былай окъуулары болгъан адамла керек эдиле ишлерге», — деб чыкъды.

— Ана десенъ а ма ана, — деб Балдаш юсюнде халаты болгъаннъа да джунчуй, шиндикге олтурду. Алай болса да бизни кесибизни къояр ючюн кетерге тебреб:

— Гокга, сени мен ашырырма, автостанциягъа барайым мен, — деб тебреди.

— Огъай, Балдаш, мен бир юч-тёрт кюн турурма мында, гостиницада орун алгъанма.

— Бюгюн кетерге керексе, Гокга, дерслени бошларгъа боллукъ тюлдю, — деб мен да кючден айтдым.

Экигиз да мени къысдай эсегиз, кетерме сора, — деб ышарды Гокга.

— Мен бара-барайым, — деб Балдаш чыгъа тебегенинде, мен аны сабыр этдирдим: келген мени не айтырымы билир ючюн бармакъларыма къарайды,

аланы кымылдатыуума кёре анылайдыла, сөлешген а меннэе кыйынды. Балдаш да бармакларымы учлары бла чакыргъанымы кёрюб, юсюме кяабланды: «Балдаш, кяалай айтыб аллыкь эсенъ да Джамалдан, не Даутадан ача алыб Гокгагъа бер, сен берсенъ, аллыкь эсе уа»,—деб шыбырдадым. Ол кетди.

Гокга биягынлай кьатыма олтуруб, кёзлерими сылайды. Меннэе сөлеширге кьоймайды: врачла унамайдыла, аны ючюн болур, кеси да сөлешмей кёзюме кьарай, кьашымы-башымы сылай, джууургъанымы кьысдырады.

Кюн кеч болуб баргъанча кёрюнеди. Эшикде джелчик болур, терекледен алтын чапракъла учубучуб джерге тюшгенлерин эслейме. Эшикде хауа алгынча джашил болмай, буз бетли кёрюнеди. Чапракъла тюшюб барадыла, аймысына, тюшсюнле, аланы орунларына джанъы чапракъла чыгъарыкъдыла, ол чапракъла быладан эсе игиле боллукь эселе уа... Мен а? Мен ёлгенден сора да чапракъла тюшген да этиб, дагъыда чагъарыкъдыла. Мен а боллукь тюлме... Мен болмагъанлыкьгъа, башхала боллукьдула, ала менден иги болурларына не сёз барды!

Замандан тохта деб тилемейме,
Къорай эсе да мени ёмюрюмден.
Кимге кьаллыкьды орнум демейме —
Келлик игиди, билеме, менден.

Мени башыма бу сагъышла келе тургъан заманда, Гокганы башына уа не келе болур...

Аны кёзлери «сюеме, сени сюеме» дегенлерин анылайма. Ол энтда мангъа ашатыргъа кюрешеди, аны кьолундан джан бере тургъан да ашар!

— Гокга, джаным, кеч этесе, дерсинь джарсыса, мени кѣргеним бурнумдан чыгъарыкъды.

— Алкъын автобусну барыр заманы болмайды, Аслан...

Гокга менден кетгенинде, кюн кеч бет алгъан эди. Ол «кече Балдаш да, мен да келирбиз» деген болмаса, бюгюн кетер акъылы болмагъанын билдирди.

Мени джаным, джашауум! Аджал бойнумдан буууб турса да, сенден айырылмаз ючюн, мен аджалны бойнун бууарма...

...Бойнун да буудум. Врачла да, мен да буудукъ. Мени бла бирге ишлеген тенълерим, нѣгерлерим да болушуб буудукъ. Инжилген, ауругъан кюнюнъде сени тенълеринь, нѣгерлеринь атмасала, аджалны игитда бууаса. Мени уа атхан огъай, сынджыр салгъанча джюрюйдюле. Мен алкъын кишиге да алай белгили болмагъан бир джаш адамма, алай а башларын уллу кѣрмей, мени кѣре Дауут да, Махамет да, редакторум да, къалгъанла да ненча кере келдиле! Мен аланы ол адамлыкъларын къалай унутурма! Ма адам адамгъа къарнаш тюл эсе уа? Алай а бир кюн биреу келгенинде, аурууум сыннъан огъай, андан ары иги къыйналыб аурудум.

Ол Гокгагъа башсыз письмо джазгъан адамды. Аны хатын мен бек ариу таныгъан эдим, кесине джукъ да айтмагъан эдим — бир хуртдак уяты, бети бар эсе, кеси анъылар аманлыкъ этгенин... Алай а аманлыкъ этгенин анъыларыкъ адам аманлыкъ этерикмиди?!

Ол мени кѣре келди. Аллай адамны тышы не тукъум къабха кирсе да сенинъе кѣлю кюзгюча кѣрюне турады — андан сууукъ урады, аллай адамдан.

— Сеннѣ, тейри ,кызыла да келе болурла дейме,— деди.

— Келирге тыйыншлы кызы келеди.

— «Энди сиз да эркинсиз» деген назмунъу, тейри, бир джерде хыртха урдула...

— Иги этгендиле. Сансыз этиб кьойсала, кьоркь ансы, хыртха ургъанлыкъгъа кьайгьырмаз, не ѱа мен алкын кесими джазыуьчугъа санамайма, мен неме? Алкын джашауьгъа джаньы атламла эте баргъан бирме, джазыуьчу болур ючюн, кѣб затны билирге кереклисин анъылагъаным меннѣ неден да багъалыды. Джазыуьчу адам а, керти адам болургъа керекди. Махамет, «аман адам иги джазыуьчу болаллыкъ тюлдю» деб керти айтады. Мен алгъы бурун адам болургъа тырмашама, «поэтом можешь ты не быть, а гражданином быть обязан» деген сѣзлени да мен эсимден тюшюрмейме,— деб, орунда олтура, кызыб айтдым.

— Сора сеннѣ ачха-бочха да керек тюлдю, «керти джазыуьчу» болургъа излейсе, алаймыды? — деб хыликге этгенча сорду.

— Алайды, болалсам, керти джазыуьчу болургъа излейме, ачха ючюн деб бир сѣз да алкын сызмагъанма.

— Ба, ба, ба, да сен мийикден сермей кѣреме. Сени ол газетде махдагъанлары бурнунъу жѣкге тутдуруб кьойгъан болур дейме!

— Да сен мени кѣре келген эсенъ, сауьлугъумдан сорсанъ да боллукъ эди, алай болса да энди сауьлугъуму хатасы болмагъанын кесим огъуна айтайым, тамбла былайдан чыгъама. Экинчиси, мен тюзюн айт-

сам, мени махдагъанларын эртде унутханма, махдагъан сени юсюнъе уллу борч салгъанын мен билеме. Энтда айтама, мен кесими алкъын поэтге санамайма.

— По-твоему, сора мен зарланыб, санъа зарланыб, айтама, алаймыды?

— Да аны сен айтдынъ, мен эшитдим, зарлана, къала эсенъ да кесинъ биле болурса. Мени адам зарланырча затым джокъду сора, неме зарланныкъды ким да, не ўа кесини фахмусу болгъан адам адамгъа зарланмайды деген айтыўгъа мен къуру Махаметни юсюнде огъуна да ийнандым. Сен бла мен а алкъын пукга-чыкга тиймеген бир «джазыўчулабыз».

Бу сёз анъа неден да ачы тийгенин билдим, не ючюн десенъ, ол кесини «ура» назмуларына кишини тенъ этмейди, бир джанъыз адамны джазгъанын да джаратмайды. Газетге назмусун берсе, аны аягъында газет анъа ненча сом телерин кеси тергеб салады.

Ол кетди, алай болса да аны не ючюн келгенин, меннъе не ючюн илиниб тургъанын бир да билелмедим. Кесин а алапат поэтге санагъанын билеме, санаса, санасын. Бу адамны аты Къаракишиди. Мени джолума кенделен тюшерге не ючюн излейди, ахырысы... Мен аны таныгъанлы бир тукъум бир хыянатым джетмегенди, энтда джетерик тюлдо.

* * *

Декабрны ал кюнлеринде чыгъыб джурюй башладым. Джолда джурюсем, аўуб кетеме дегенча къарыўум алайды, солургъа Батумгъа иейик дегенлеринде, унамадым — мени солугъаным, къуўанчым, джашаўум да ишди, ишде кесими джашагъаннъа санайма, ишлемеген джеримде мен солуяллыкъ тюлме.

Джангы, 1939 джылгъа, саныма къан иги кириб, бнягъы орнума келдим, джангы джылны къууанчын да тенълерим бла бирге этдим.

1939 джылда джашаууму бир кесегин дневниклерим бла айтыргъа сюеме. Мен техникумда окъугъанымдан бери да бир кюнню къалдырмагъанча дневник джазыб барама.

21-чи май. Кече онеки сагъатда джатдым. Джукъ-лаялмайма — хапарыма баш излеиме. Қылай таб болур: «Хорламмы?» «Сыймы?» «Кюрешде джашлыкъмы?».

«Возвращение духа» китабы окъуб башладым.

22-чи май. Область газетде очерким чыкъгъанды. Даутну «Юч геройгъа» деген назмусуну магъанасын орусчагъа кѣчюрдюм. «Полина Осипенкогъа» деб назму джазаргъа сагъыш этеме. Аны ѳлгенине бушуум энтда кетмейди. Пьесамы окъургъа бердим. ВКП(б)-ни историясын окъуйма. «Консуэлону» экинчи китабын да башладым. Махамет бла тюбѳб, аны статьясыны юсюнден кѳб сѳлешдик. Статья «Къара-рачай тилде ь знакны» юсюнденди.

25-чи май. Лермонтовгъа ушашдырыб элегия джаздым. Билмейме, къалайды, кишиге уа кѳргюзюрюк тюлме. Гокга эсимден кетмейди. Тюнене письмо-суна джууаб ашырдым. Бююн анама ийгенден сора, ачхам къалмай, керекли болдум. Дауталагъа уа айтмадым.

Тилчилени тиллери биреуню къыйнады, алай болса да тили юзюлюрге джетгенди... Белинскийден кесими айыралмай окъуйма. «Руслан бла Людмила» киногъа Орлов бла къарадым.

Испанияны уруннъанлары баш эркинлик ючюн

фашизмге кършчы кюрешедиле. Ала бла бирге кюреширге сюеме. Табу этиб барлыкъ эдим. Ол кюрешюде ёлсем да кьайгьырлыкъ тюл эдим.

30-чу май. Джанъы ачылгъан аякъ кийим фабрикадан репортаж этдим. Аны газетге джарашдырдым. Инъирде Даут, Махамет, Тохдар, Вася Торопец, Орлов бла культурабызны юсюнден сёлешдик. Ансамблибиз узакъгъа белгили болуб барады. Театр ачаргъа керекди, Стендальны «Красное и черное» китабы. Даутагъа кьызчыгъы «мама буржуйка» деди. Даутаны бироз семирсени ючюн. Менъе уа: «Дядя Аслан, я луну каздый день визу, а тебя нет. Почему так!» — деб кьадалды. Керти айтады, мен юйде аз болама. Джашауум редакция бла тенълеримдедиле.

1-чи июнь. Шолом-Алейхем. «Блуждающие звезды». Аламатды. Башха тилден кёчюрюню юсюнден статьяны сагъышын этеме. Костаны «Джанъы кьабырда» деген назмусун кёчюрюю. Тебсерге юретген кружокга джазылдым. Биринчи дерсе болдум. Пианинону согъуб тебетген да этдим. Махамет бла ордамда кёб айландыкъ. Ол «Къанамат» деб пьеса джаза тургъанын айтды. Чынъ алгъын дорбунда бир тиширыу бешикни тебрете тургъаны кёрюнюкдю дейди. Махаметни саулугъу кьолай тюлдю. Квартирасына барыб да бир кесек окъудукъ. «Къурч кьылычым» деб бир башлагъанды. «Орджоникидзевакская правда» газетде бир назмум басмалангъанды. Кёчюрген Торопецди. Гокга, сениъе тансыкъ болуб ёлеме. Биз бир юй болуб окъусанъ сениъе не бола эди...

4-чю сентябрь. Андреев джолдашны онсегизинчи съезде докладын газетде джарашдырабыз. Даут

«Капитан кызычыкыны» кечюрсенин менне окъуб, келюме келгени айтырга бергенди. СССР-ни Баш Советини сессиясыны материалларын кечюрдюм. Газетге. «Всадники» деген кинога бир кыауум тенъим бла кыарадым. Кыаракиши да бар эди.

5-чи сентябрь. Бизге Юрий Либединский келгенди. Инъирде, 7 сагъатда, ол бизни бла джазычуланы белюмюнде селешди. Барыбыз да бек разы болуб кыалдык. Мени дневнигимде ол автографын да кыйду. Кече Костаны «Я не пророк» деген назмусун кечюрюб кюрешдим. Виктор Гюго. «Труженики моря»... Гокга...

10-чу сентябрь. Редакциядан кеч кетдим. Талай адам бла тубедим. Вино. Патефон. «Неополитанские песни». Махамет «Давид Сосунский» эпосну 800 джыллыгына аталган кыуанчха Ереванна кетгенди. «Огни большого города» кинога кыарадык. Кече—Мольер. Тютчев. Джамал бла—тыш кыралла арасы болумдан ушакъ. Пьесам набордан чыкыганды.

12-чи сентябрь. Тишим ауруб кечиндирмейди. Костадан кечюрген назмуларым басмаланадыла.

21-чи сентябрь. 45 минутну противогазла кийиб алай ишледик, андан сора да тешмегенлей юч километрге поход этдик.

25-чи сентябрь. Бююн Карл Маркс атлы колхоз кыачхы ишлерин алакат тындырганы ючюн анъа область исполком бла Партияны обкомуну кечюучю Кызыл байрагы берилди. Мен анда болуб газетге хапар джаздым. Торопец бла тубеб назмуну юсюнден киб селешдик. Ол мени назмуларымы джарата болур дейме... Гризодубованы, Осипенкону, Раскова-

ны историялы учууларыны бюгюн джыл кюнюдю. «Арсен» деген киногъа къарадыкъ. Кече — Мольер, Назмула.

24-чю сентябрь. Лермонтовну юбилейин бардырлыкъ комиссиягъа мен да айырылгъанма. «Хаджи-Абрекни» кёчюреме. Орус газетде статья. «О знахарях и санитарной работе».

3-чю октябрь. Гокгадан письмо! Олсагъатлай джазыб джууаб атдым. Мени джашауумса, джанымса! Сен болмасанъ, меннъе бир къыз да кёрюнмейди. СССР Эстония бла договор этди, бири-бирине болушууну юсюнден. Германия бла да шохлукъ джюрютюню, чекни юсюнден договор этдик. Лермонтовну назмуларын кёчюреме.

5-чи октябрь. Солуу кюн. Даут бла мен алада бирге ишледик. Ол Пушкинден кёчюргенлерин окъуду. Мени кёб затымы тюзетди. Юретди. Ушхууур ашатмай иерге унамады. Бюгюн орус газетде «Энди сиз да эркинсиз» деген назмум чыкъды. «Княжна Мэри» киногъа редакциядан джашла бла бардыкъ.

7-чи октябрь. «Хаджи-Абрек». Башха тилден кёчюрюу комиссиягъа мени да айырдыла. Бири-бири бла джарашыуулукъну юсюнден СССР Литва бла договор этди. Критиканы юсюнден окъуйма. Эл хапарчыла бла Учкулан района кенъешиу бардырдым.

17-чи ноябрь. Редакцияда комсомол организацианы секретарыма. Комсомолну горкомунда джыйылыуда болдум. Кече — Апухтин. Кирсанов. Марк Твен. Гокганы юсюнден сагъышла...

30-чу декабрь. Балдаш бла Даута джангы джыл-

гъа хазырланабыз деб дуняны ашарыгъын этеди-
ле. Балдаш энди бнягъы орнуна келе башлагъанды.
Биз аны кюреше кетиб школгъа салгъанбыз. Быйыл
ол онунчу классны бошайды — кечеги школда. Кюн-
дюз а бышлакъ-джау заводда ишлейди. Даута сохан
кьууура, Балдашха хапар айтады: оразагъа этиучен
эди мени анам хычынны. Оразаны уа анам кеси кё-
лю бла тута эди, атам а анамдан кьоркьуб тутау-
чан эди, биз да аладан кьоруб тута эдик. Бир джолда
уа Мариям да, мен да ораза тутабыз деб джукъ аша-
магъанлай, кюнортагъа дери джетдик. Сора чырта
болалмазлыгъыбызны билгеникде, Мариям анамы
чоюнда бегенесинден аякгъа джашыртын алыб кел-
ди да: «Даута, кел тауукъ оруннъа кирейик да ашай-
ыкъ, анда анам да, аллах да кьорлюк тюлдюле» деди
да сора, сен кьорген, ары кириб ашаб чыкьдык», —
деб хапар айтады. Мен бирси комнатагъа кириб
Бальзакга олтурдум.

1939-чу джыл да джашауну китабында бир бет
болуб адурулду. Бу бетде бек кёб сейир тизгин бар-
ды: кьралда ненча миллион адам бар эсе, анча тиз-
гин джазылды. Ол тизгинлени кёбюсю Хорлам бла
Кюрешни, Эски бла Джанъыны кьазауатларыны, ёр-
леуню, хаман ёрге, Кюннъе джууукъгъа ёрлеуню,
тизгинлеридиле. Ала хар адамны джюреги бла джа-
зылгъан тизгинлеридиле. Бу китабны джарыкъ бети-
не бираз булут чаба башлагъан болур дейме, алай
болса да бирлешген кьралгъа, бир юйюрча ишлеген,
джашагъан адамлагъа ол булутчукъ не этерикди!...

1940-чы джылгъа мени бир пьесачыгъым чыкьды.
Аны эл клублада, ДСК-да салыр ючюн кьалмадыла,
алай болса да кесими кёлюме джетмейди. Газетледе

назмуларым чыгъар ючюн къалмайдыла, чыкъса, чыкъсын, мен алкъын назмучу тюлме... Окъургъа барыу, Москвада Горький атлы литература институтха барыу, энди джюрегимден кетмейди. Даут бла Махамет да меннъе ары дейдиле. «Саулугъум болса, мен да бармай къаллыкъ тюл эдим, сен а барыргъа керексе»,—дейди Махамет. Юйге, анама, хар ыйыкъдан дегенча барама. Окъургъа дегениме анам да разыды—энди уа анам окъугъанны иги болгъанын бир биледи да... Ол огъай, меничала бла бирге аскерге алмай къойгъанларына анам кыйналыб турады. Мен а, мен да кыйналгъан, ыйлыкъгъан да этеме — мени бу арт джылгъа дери юсюмден кетмей тургъан плевритим болгъаны ючюн алмай къойгъан эдиле.

Дневниклериме энтда къайтама.

31-чи август. Мексикада джашагъан Троцкий ёлдю. Аны нёгерлери бары да аны халын татсынла. Облсоветни сессиясына чакъырыу къагъыт ийгендиле. Барама. Инъирде — Драйзер.

25-чи август. Комсомол комитетге сайлау болду. Мени энтда джанъыдан сайлаб, орнумда къойдула. Конференциягъа делегатха да айырдыла. Анам мындады. Анам да, Джамал да, Даута да мени ортагъа алыб, «юйлен» деб тохдадыла. «Джанъызыбыз юй болса, юресе суюбиз», — деб къысдыла. Не кюрешдиле эселе да мен алагъа ичими айталмадым. Мен Гокганы сакълагъанымы ала сезе болурла дейме...

Барыбыз да барыб «Большой вальс» киногъа къарадыкъ. Анам киногъа биринчи къарагъаныбызны эсине тюшюрдю. Кече назмула. Есенин.

26-чы август. Гокга Хурзукдады. Мен да барама. Газетни ишин да тындыра келликме...

1-чи сентябрь. Тюнене Гокганы Ростовгъа ашырдым. Айырылыудан кыйын дуняны башында бир зат бармыды экен? Энди сакъларгъа кѣб къалмагъанды, сора биз экибизни ёмюрде бир зат айыралмаз. Бир зат да айыралмаз! Бююн таугъа чыгъама.

18-чи сентябрь. Комсомолну шахар конференциясы. Мен делегатма. Президиумдама. Сѣлешуледе мен да сѣлешдим. Джаш тѣлюню ариу юретиу бла литературабызны юсюнден сѣлешдим. Мени пленумгъа членнѣе, область конференциягъа да делегатха айырдыла. Инъирде Махамет бла олтурдум. Литературадан кѣб ушакъ этдик. Джазыучу Авдеенкону совет джазыучулары Союзундан къысдалгъаны. Анъа кереклиси алай эди! «Сыйлы борч» назмум басмалангъанды. Кече — Есенин, Маяковский.

22-чи сентябрь. «Рязанские бабы» киногъа къарадым.

1-чи октябрь. «Смычка» артели ишин тинтерге бардым. «Мандат» деб назму джазама. Мени Москвагъа критиклени курсларына иерге деб джазыучулары Союзу оноу этгенди. Кърал трудовой резервлени юсюнден, джаш къауумну ремесленний училищеге алыуу юсюнден Указла чыкъгъандыла. Горкомгъа чакъырыб меннѣе поручение бердиле. Кече назмула. Ломоносов. Слово о полку Игореве. Мен критиклени курсуна бармай, Литинститутха барыргъа суйгеними тамбла айтыргъа керекди.

17-чи октябрь. Башым пландан толуду: назмула, хапарла, романла. Анда болмагъан джокъду. Барындан да бек кетмей тургъан а Гокгады... Газетни иши. Л. Толстой, Бестужев-Марлинский. «Волга-Волга» джырны кѣчюрюу. «Орджоникидзевак правда» га-

зетден гонорар алдым. «Юность командиров» деген киногъа Махамет да, мен да къарадыкъ. Ол мангъа бир къызы суйгенин айтды, алай а ол ауруйду деб мыдах къошду. «Къурч къылычны» ал вариантын окъуду. Алапатды. Биягъы Къаракиши меннге аны да сёкдю. «Къуру сёзлени маджалларын джыйыб баргъан болмаса, анда не зат барды?» — дейди. Анда болгъан сенде болса, сен Махаметча болмай, бурнунгъу кёкге тутарыкъ эдингъ.

20-чы октябрь. Гитче-Къарачай районда клубланы ишлерин тинтиб келдим. Иш иги барады. Самодея-тельностьн суйюб къошуладыла. Устазла джарыкъ-лыкъ ишлени таб бардырадыла. Ингирде комсомолну горкомунда джыйылыуда болдум. Поэмамы бир кесек джаздым.

23-чю октябрь. Дневник джазаргъа заман бек аз табылады. Джазычулада джыйылыу болду. Творческий отчетлагъа тынныладыкъ. Ингирде «Последний табор» киногъа къарадым.

13-чю декабрь. Тыш къралла министри Берлиннге кетгенди. Джал алыб анама да ийиб, кесиме туюкю тужурка алдым. Даута ангъа нёгерге бир къыш шляпа алды. Борлакъланы Тохдарны юсюнден статья джазаргъа дейме. Статьяда аны джангъы затны излеб кюрешгенин айтыргъа керекди. Шекспирни бир затын ана тилге кёчюрюрге керекди. Мени «Саггышым» деб гитче назмучугъум чыкъгъанды:

«Къралымы хар къалайын суйсем да

Излейме басдырылыргъа Къарачайда», — деб бошалады. Къаракишини куюу бла ол бюгюн кёбге джайылды. Бир-эки адам а меннге телефон

бла: «1937 джыл болса, сен аны ючюн олтурургъа керек эдинъ»,—деб сѣлешдиле. Билмейме, анда терсзат неди?! Мальрону «Годы презренья» китабын окъуйма. Гокгам, Гокгам.

14-чю ноябрь. Газет ишле. Кюнортада бизни лѣтчиклерибиз Махди бла Ёзденланы Магометни кѣрдюм, ала отпускагъа келгендиле. Ючюбюз да ресторанда олтура туруб, ансамблибизни концертине бардыкъ. Аламат тебсейдиле! Ольга Форшну «Радищевин» окъуйма. Назмула.

15-чи ноябрь. Редакцияда Эрикгенланы Залихатха тубедим. ВКП(б)-ни къуллукъчусуду. Ол мени адамла тургъанлай иги огъуна махдаб, уялтды. Махдалсам, мени кеси кесимден кѣлюм чыгъады,— махдаугъа келишмегеними сезе болурма. Мени къалгъанладан онълулугъум бар эсе — хаман хар затха талпыб, билирге излеб тургъан бир тукъум бир кючюм бла онълума ансы, билим бла тюлме. Алай а, билмейме, менден, тамада, кичи да меннѣе кѣбюсюне оноу нек сорадыла...

17-чи декабрь. Орусланы Махамет аскер къуллукъгъа кетгенли иги кесек заман болады. Аны алгъан джерде мени нек алмадыла? Тохдарны юсюнден джазгъан очерким мындан алда басмаланнъан эди. Бюгюн орус газетибизде «Поэт, ученый, воин» деб Махаметни юсюнден мени очерким басмаланнъанды. Аны Махаметге иерге керекди. Ф. Гладковну «Дневнигинде» критиканы юсюнден айтханын окъудум. Назму — «Анама письмо».

31-чи декабрь. Эки редакция да джыйылыб къууанч этдик. Кѣб тост айтылды. Меннѣе да айтылды. Бир джазыучу уа эсириб мени къулагъыма шыбыр-

дады: «Москвагъа баргъанымда, сени Фадеевге махда-
дым»,—деди. Ол зат меннѣ эрши кѣрюннѣнин бил-
мейди. Аны бла менден кѣл алыргъа неге излейди?..
Джазыучу алай эки бетли бола эсе, сора меннѣ ке-
рек тюлдю джазыучу болуу. «Анама письмону» джа-
ратдыла дейме. Быллай къууанч джыйылыуда бол-
сам, Гокганы эсеме бютюн да бек тюшюрюб, мыдах-
ланама. Вечерде бир къыз кесин меннѣ бек ышыды...
Алай а мен ъмюрюмде бирден сора сюерик болмам
кишини... Декабрны 24-де ълген Багъыр улу Къасбот-
ну «Айджаягъын» барыбыз бирден джырладыкъ.

1-чи январь, 1941 джыл обкомну бюросунда мени
редакцияда бѣлюмге тамада этиб бегитдиле. Бюгюн
Махаметден письмо алдым. Ол тынчлыгъын, эсенли-
гин айтхан бла бирча, къралыма керек болса, тору
атыма миниб, къурч къылычымы къолумдан тюшюр-
мей, джаугъа къаршчы барырма деб джазады. Саулу-
гъум игиди дейди.

Газетге деб статья ийгенди. Анда, къайда болса да
ол туугъан ана литературасыны ишин унутмайды,
аны ъсдюрюуде кесини бойнунда борчун атмайды.
Статьясы анѣа шагъатлыкъ этеди. «Поэзия» деб
статьяны аты алайды. Газетге хазырлайма.

19 январь. Газет ишле. Педучилищеде литература
кружокда консультация бердим. Бу ыйыкъда «Сюд
айыбына джолукъдуругъа керекди», «Къарачайгъа
драмтеатр», «Дальневосточникге къызны письмосу»
деген статьяларым басмаланнѣандыла. Джанъы
костюм алдым. «Трактористы» деген киногъа къара-
дым. Ленинни ълген кюнлерине назмула хазырлай-
быз.

27 январь. Талай кѣчюрген затым чыкъгъанды.

Джюз пуд алгъан бригадирлени совещаниесинде болдум. Бюгюн бизни редакцияда да джыйылыу болду. Литератураны юсюнден кѣб сѣлешинди. Инъирде кѣб ишледим. «Къызладан призывниклеге» деген назмум чыкъгъанды. Этьен Кабэни «Икариясын» окъуйма.

31 январь. Областны школларына айланыб келдим. Окъуу джылда алай уллу кемлик джокъду. Камилла Биасаны «Фаустина» китабын окъуйма. Ишден сора Осоавиахимни юсю бла шкок атаргъа бардыкъ. Мен аман марамардым. ВЛКСМ-ни Ара комитетини Х-чу пленумуну бегимин толтурууну юсюнден статья хазырлайма. Бизни редакцияны къызлары эстрада концертге чакъыра келдиле, алай а мен мараргъа барыргъа керекме. Андан сора Торопец да, мен да «Дарико» киногъа къарадыкъ.

1 февраль. Газет ишле. Къаракетланы Исса бюгюн меннѣ Пушкинден кѣчюргенлерин окъуду. Аламатды, назмуну юсюнден кѣб сѣлешдик. Мен анъа Махамет ийген статьяны да окъутдум. Уллу джаратды. Критиканы юсюнден статья джазама. Суткада онбеш-оналты сагъат ишлейме. Солугъан керек тюлдю. «Тиширыулары оборона ишлеге тартаргъа» деб статья басмаланнъанды...

14 февраль. Бюгюн СССР-ни Баш Советине депутатха кандидат Шадрин бла сайлаучулары тюбешиую болады. Мен анда сѣлеширге керекме. Иш, иш, иш! Тюбешиуле! Статьяла! Назмула! Къалай игиди сюйген ишинде ишлеген! Арыу болмайды. Гокгам, джаным. Не этесе...

29 март. Махаметни статьясы чыкъды: «Поэзия». «Поэзия деген не зат болгъанын толусу бла айтхан,

аны анъылатхан мен бир джанъыз джорукъну не билмейме, не эшитмегенме,—деб башлайды.—Поэзияны юсюнден мен бурунну алимни сёзлери бла айтыргъа боллукъма: «Аны не зат болгъанын мен билеме, алай а менне сорсагъыз, айталлыкъ тюлме» дегенди. Аны алай болгъаны да мени кесине бютюн да тартады. Поэзияны не болгъанын айталмау, аны учсузкыйырысыз терен магъаналы болгъанын кёргюзеди. Поэзияны суймегенле поэзия кеси суймеген адамладыла. Поэзия болгъан заманда, адамла аны сан этмей туругъа боллукъдула, поэзия болмаса уа адамла исси кюн суу кюсегенча болуб къаладыла. Тюзю, поэзияны кёрюб болмагъан адамла да бардыла. Ала аны магъанасын анъылай билмей, «сёзлени бири-бирине къайдан да чалышдыралыр» деб къоядыла. Назмуну тыйыншлысыча анъылар ючюн а эки фахму керекди: бир фахму — назмучуда; экинчи уа — окъуучуда. Окъуучуну фахмусу эси, эс бёлюб окъуу. Ол эки фахму болса, назму кесини борчун толтурлукъду. Хар адамны джюрегинде терен салыныб тургъан, ариугъа сейирсине билген мадарлары — шок от складлары бардыла. Назмучуну борчу — детонатор салыб, аланы къабындыргъанды. Поэзия не къадар аз болгъан джерде къуууш не къадар кёб болады. Поэзиясыз къалыу адамгъа ачы затды. Поэзия менне неден да алгъа акъылды. Акъылны эм баш актыды. Поэзия тюзлюкню, кертиликни излейди. Бир орус джазыучу, «тюзлюкню табыб айта билмеу уллу джетимшиликни бириди, уста селеше билиу бла терсликни басдыраллыкъ тюлсе», дегенди, мен аны тюпбе тюзге санайма...»

Бу статьяны не къадар окъуй барсам, ол къадар

мени теренден тереннѣ алыб барады. Статья кеси да Махаметни бизге осиятыча болуб кьалды...

Ма андан ары да: «Поэтле акьылны чемерлеридиле, алай болмагъан поэт а кьобу, кьуууш джерни кийиндириучю болуб кьалады. Ала бир акьыл затланы айтханча кеслерин алай кѣргюзедиле. Ала кьоллары, ауузлары да кьымылдаб, не айтханлары уа эшитилмегеннѣ ушайдыла. Поэтни кесини адамлыгъы — китабыны цементиди. Поэзия адам кесин толусу бла бериб кьойгъан искусстводу. «Мен» дегенни магъанасын толусу бла билмесенъ «сен» дегенни аньылаяллыкъ тюлсе...»

Бу затланы бу статьяда окьуб билгенча болмай, тамам кесинъ, бютеу джашауунъ, халынъ бла чекмесенъ, поэт болама деб излеме. «О, алкьын меннѣ кьайда поэт болургъа!»—деб окьуй бара кѣлюме алай келе барады.

Андан ары: «Россия кьачан да уллу поэтлени кьралыды. Пушкин халкъда энтда джашайды, ол бизни бюгюн да теренликге юретеди. Аны поэзиясы сакъышны, джюрекни поэзиясыды. Пушкин таза джюрекден джазады, алай джазмакьлыгъ а ѳмюрде эски болмайды. Маяковский бизни кьралны керти уланыды. Джашаудан ол кѣб зат излегенди. Поэзияны магъанасы — джашаууну керти магъанасычады. Поэзия кьууанчды...»

Статьяны мен азбар этерге джетдиргенме, алай а иш азбарда тюлдю. Мен былайда аны андан-мындан юзюб бирер кесегин айтама, ол а уллу статьяды, мени аллымдан кетмезлик, джюрегимден кетмезлик бир затды, кеси да, айтханымча, осият болду — осиятны уа толтурмай кьояргъа боламыды...

Май байрамны Гокга бла бирге ашырдым. Ол практикасын бошаб энди госэкзаменнѣ хазырлана турады. Майгъа уа бизни шахаргъа келди. Майны эки-юч кюнюн не затха, къалайгъа джетдирирге бил-мейбиз — ол кюнле къумач болсала, усдукгулары къалмай пара-чара болур эдиле. Гокганы кетери эсиме тюшсе, ёлюрюме къоркъгъанча къоркъама. Ол мында, гостиницада, орун алыб тохдагъанды. Мени къыз бла чыртда кѳрмей тургъан нѳгерлерим, тенълерим тубеселе, магъаналы ышарыб, баш бармакъларын кѳргюзюб озадыла — алапат къызды. Меннѣ аны алапатлыгъын башхала айтыр кереклим джожъду. Кѳзлери кюн тѳге, сѳзлери суюндюре тургъан Гокгамы мен кесим бек ариу анъылайма.

Даута мени бу кюнледе айырылыб джарыкъ болгъаныма сейирсине тургъанын сеземе. Аймысына. Ким да билсин мени суюгеними, джюрекден суюгеними! Керек эсе орамда кесим огъуна къычырлыкъма: «Джолдашла, мен суюген этгенме! Кѳремисиз, суюмеклик джашнатхан адамны! Барынъ да мени къууанчыма къууаныгъыз!» — дерим келеди. Суюмекликге ыйлыгъыу, аны айыбха санау мени акъылым бла, эм уллу айыбланы бириди.

Биз Теберди сууу джагъасына барыб иги кесекни ары-бери джюрюдюк. Бир-бирибизге сѳз бла айталмагъанны Тебердини чокъуракъ суууну сериуюн шууулдагъаны шыбырдайды; биз бир-бирибизге ачыкъ айталмагъанны ма бу джерде кѳгериб келген къатапа хансчыкъла джюреклерибизге джагъадыла;

биз бир-бирибизге ачыкъ айталмагъанны ма бу джазгъы хаўа айтыгъыз деб ышарады.

Кёкенчикледе бутакъ ортачыкълагъа кириб бизден кёз айырмай къараб тургъан къанатлычыкъла: «Айтыгъыз айтырыгъызны, биз да эшитейик» дегенча сакълайдыла. Айтайым, къанатлычыкъла, айтайым. Мени суймеклигим кирсиз, джансыз суймекликди, сора аны кимден да несин джашырлыкъма! Аны билирге керек адамдан а бютюн да бек...

Экибиз да ёрге-энишге джурюйбюз. Не эсе да экибиз да тилсиз болгъанбыз. Огъай, мен мындан ары тилсиз болалмайма. Бусагъат айтайым... бусагъат... ма бусагъатчыкъда. Кесиме кёл этиб Гокгагъа кёз джетдирдим. Бож-ж-е мой! Бу мёлекди, мынъа адамла сёлешген сёзле бла мен къалай сёлешейим! Аны суюк къашыкъча санларына бу джашнаб келген джаз бетли ариу чебгени къалай джарашыу этеди!.. Ол ариу къолунда мен берген сирень бутакъчыкъны бир аузуна тутады, бир аны бла ачыкъ билегин аз-буз къагъады. Ол сёз бла суратлаялмазча кёзлери не эседамы сакълайдыла, огъесе мен кёрмеген бир затны кёрюбмю кюледиле. Толу эринлери нени чакъыра болурла...

Бара тургъанлай, къолтугъундан алдым. Электричество ток чабханча санларым джызылдадыла. Бусагъат айтайым... бусагъат... ма бусагъатда...

Адамла бизнича ары-бери джурюйдюле, аймысына, бары тургъанлай айтайым...

— Гокга...

Ол меннъе башын аз буруб, сирень бутакъчыкъны эрниме ышыды. Мен да аны къолунда тургъанлай кесими эрниме энтда ышыб, Гокганы эрнине тийирдим...

Бу затда, ким биледи, бир тукъум бир магъана болмаз, алай а эки суйген магъана бермеген дунняда джукъ бармыды?!

Билегими къолтугъундан алыб сырты бла салдым.

— Гокга...

Ол энтда сёзюмю ауузумдан алыб, биягъы сирени ауузума джетдирди. Мен тохдаб, аны да къолун къолума ала, кёзюне таукел къарадым...

— Гокга, джаным, энди созуб боллукъ тюлдю. Суймекликни сакълау бла багъыу ну мындан ары мен кёлтюрелмейме... мени энди чыдаб кючюмден келмейди, сенсиз энди джашаялмайма, квартирге мен къагъыт бериб тургъанлы иги кесек болады. Квартир берликдиле, окъуууну энди бошагъанна сана, госэкзаменини юде хазырлана да бере барыргъа боллукъду. Энди чырта сакълаб болалмайма, хар нени да бир чеги болургъа керекди! Тёрт джыл къалайгъа баргъан затды! Менича суйюб, алай сакъламакълыкъ дунняда эм къыйын ишлени бириди,—деб ауузуму ол тыйыб къоярыкъча ашыгъыш айтдым. О, сакъламакълыкъ, сакъламакълыкъ!

Аланы айтыб бошагъанымдан сора уа, энтда бир сёз айт деселе, чырта айталлыкъ тюлме — бютеу къарыуум ол сёзлени айтыугъа кетди. Гокганы кюлюм кёзлери тюрлендиле, аланы сагъыш басды дейме. Башын энишге ийиб, кёзлерин мени кёзлеримден алды. Къолунда сирень бутакъчыгъыны чапракъчыгъын джыртды, алай а джерге тюшюб баргъан чапракъчыкыны эрлай джолундан тыйыб, къолуна алды, сора бутакъчыкыны чапракъчыкыларын дженъил-дженъил къолуну аязы бла сылаб тебреди. Экибиз да сёлешмей иги кесекни турдукъ...

— Гокга, джаным, сен меникисе, мен сеникиме, энди созуб чырта боллукъ тюлдю...

Бу сёзледен сора да тынъылашыу. Сау бир ёмюрню тынъылашыу...

— Гокга...

Бу джол Гокга биягъы кёзлери бла, кюлюм кёзлери бла, огъай-огъай, бош айтама, мен ёмюрюмде кёрмеген, мен ёмюрюмде айталмазлыкъ бир кёзле бла — суймеклик бериучю кёзле бла, манъа дженъил къараб, джаягъын, джаягъыма салыб къоллары бла бойнумдан къаты къысды.

Мени аллахым! Мен менмеми, огъесе кимме...

«Гокга, Гокга»,— деб башын сылайма. Ол менден айырылыб, энди мени къолтугъумдан алыб джолгъа чыгъаргъанында да къайдагъымы билмей барама, «Гокгам, мени Гокгам» деген сёзлени ичимденми айтама, тышымданмы айтама, билмейме.

Эки джаны джашил ханс къозлаб баргъан гитче джолчукъгъа экибиз да сыйыныб барабыз.

— Гокга, джаным, айт, айт, меннъе джууаб,— деб къысдым.

— Теличигим, хар нени да сёз бла айтыргъамы керекди адам...

— Гокгам,— деб энди кёзюне къараб къолун къолума къаты къысдым.— Бусагъат барыб ЗАГС этейик!

Гокга биягъындача ауузундан сёз чыгъармай, бош къолу бла мени къолуму сыртын сылайды.

— Мен, Аслан, адетибизни бир къауум къызлача этсем, биразны къошакъланыргъа керек эдим, алай а мен сени меннъе къаллай джюрегинъ болгъанын билеме, бизни суймеклигибиз таза болмаса, биз анча

джылны бир-бирибизни сакъларыкъ тюл эдик. Анча джылны ичинде сен мени эске тюшюрюу бла джашагъан эсенъ, мен да алай джашагъанма. Мени дерсиме, джашауума да болушхан мени сениъе суймеклигим болгъанды, мени джюрегимде аллай суймеклик джашаб, мен аман окъургъа боллукъ тюл эдим. Былайда мен сени бойнунъдан къысханым ючюн да тартынмайма, мени джюрегим къычырыб, кимге да айт деб тургъан сезимими мен адамладан джашырыргъа неге керекме,— деб таукел айтды.

«Джаным, джаным, джаным, джашауум! ЗАГС-ха къачан джетерикбиз... Да ЗАГС бюгюн ишлемей шойду да».

Бу сагъышла башымы алыб барадыла. «Иш ЗАГС-дамыды да сора, ЗАГС джюрегинъде болургъа керекди».

— Мен бюгюн, ма бусагъатдан Даутагъа хапарыбызны айтайым, ала биз экибизни бир-бирибизге болумубузну сезиб тургъандыла, иш болурун да суюдиле. Экибиз да барыб къалайыкъчы,— дедим.

— Огъай, мен алай барыб къалаллыкъ тюлме, бюгюн сен мени юйюбюзге ашыр, андан чыгъаргъа керекме, мен анамы къолундан чыкъмай, аны къыйнаргъа боллукъ тюлме,— деди.

Кертиди, ЗАГС адамны джюрегинде болургъа керекди, алай болгъанлыкъгъа, ЗАГС этилмесе, къолумдан ычхыныб къалады дегенча болуб, не да этиб бюгюн ЗАГС этдирирге таукел болдум. Гокганы гостницагъа элтиб, кесим асыры къууаннъандан джерни къалай басханымы билмей, юйге чабыб барыб Балдашны Гокгагъа ийдим. Ол а менича къууанч аллы болуб, чабыб кетди. ЗАГС этерик адамны из-

леб табыб, Даутагъа, Джамалгъа да айтыб хазыр-ладым.

— Асланым, джаным, энди ахырысы-кертиси алаймыды? Къурман болайым Гокгагъа, санъа да,— деб Даута асыры къууанъандан, алырын, салырын билмегенча болду, Джамал андан бытдыр. Даута манъа быланы кий деб бир кийимлени береди, алай а мени кийимледе не ишим барды! Не кийимди ол, дженъил ары, Гокга болгъан джерге, барыргъа керекме...

Мени джукъ да анъылаялмазлыгъымы сезиб, Даута юйден телефон бла мени бир къауум тенъиме айтыргъа башлады, алай болса да Джамал унамады — тохда, алай этсень, чот тереннъе кетерикди, Аслан айтыудан, бюгюн ол зат болмазгъа керекди, къызы джунчутмайыкъ. Биз барайыкъ да ЗАГС этдирейик, Аслан да, мен да юлереине элтейик да, юлери бла чыгъар кюнню белгили этейик, анамы да къууандырайыкъ,— деб оноу этди.

* * *

Сёз тауусуу деб, Хурзукда бизни, Гокганы адамлары да джыйылыб уллу къууанч болдула. Ол кюнден сора июнну онусунда Гокга госэкзаменнъе барыргъа керекди. Аны юйде дерсге хазырланыргъа къоюб, Джамал да, мен да кетдик. Июнну онбешинде уа джууукъ-тенъ да джыйылыб, тойну-юнну анда, мында да этерге селешдик.

Мындагъыла мында хазырлана къалдыла, биз да келиб шахарда тойгъа хазырлана башлагъанбыз.

Мен отпуск алдым. Бу кюпледен акъырын баргъан кюн болурму?! Алай болса да кюпле не кетмейбиз де-

селе да кетмей амаллары болмай, айтхан болджалыбыз джетди.

Элде кѳууанчыбыз этилиб, инѳиринде шахаргѳа келдик. Мешинала бири-бири артында тизилиб, Кѳобан ёзенни орайдагѳа алдыргѳандыла. Шахарда адамларыбыз да аллыбызны сакѳлаб, тѳубедиле.

Дауталаны тѳрт-беш юйлеринне сыйынмай, хоншуларыны кватирлери да толду. Ичиу, алгѳышлау—учукѳыйыры джожѳду. Кѳарачай тойну орус тебсеуле алмашдырадыла; орус джырла бла кѳарачай джырла кѳзюу-кѳзюу джырланадыла.

Ма, биз экибизни, Гокга бла мени, аллыбызгѳа горсоветни тамадасы келди:

— Джолдашла, бу эки адамны мен кѳуру кесими атым бла алгѳышламай, бютеу шахарны аты бла алгѳышлайма, не десенѳ да мен, шахарны тамадасы, барыны аты бла алгѳышларгѳа эркинлигим барды,— деб ышарды.— Алгѳыш былагѳа кѳб этилди, ол этилген алгѳышны барыны толурун мен билеме, сѳз ючюн, ма, кѳайсы эсе да «Юйюгюз насыбдан толсун, ичи сабий тауушдан кѳурумасын» деб алгѳыш этди. Алай болур ючюн а юй керекди да ма, джанымла, «Стройтрестни» сизге саугѳасы ма буду, — деб Духин (горсоветни тамадасы) Гокганы кѳолуна квартирни ачычларын тутдурду. Харс уллу болду.

Энди Даут сѳз алды.

— Аслаины мен билмеген, эшда, мураты болмаз. Не муратын да билеме. Юйленир мураты болгѳанын мен билмейди деб акылы алай болур эди, ёзге, аны да, кеси башымдан сагѳыш эте эдим да биле эдим. Да аны энди мураты уа Москвада Горький атлы литература институтха кириргеди, мен джанѳылмай

эсем. Да ма, джаным, вызовынь,—деб кьолума тут-дурду.

Кууанч бир джанъыз болуб кьалмай кёреме...

— Да менъе да бир сёз берчигиз,—деб Джамал сёз алды. Кёб алгыш сёз да айтыб, быйыл окъуу джылда, комсомолну обкомуну излеми бла, он адам-гъа аспирантурагъа барыргъа орун келгенди. Аланы бири институтну айырмагъа бошаб баргъан бизни Гокгады. Бу затны бизге ол окъугъан институтну ректораты да айтханды, — деб кууандырды.

Харс уллу болду. Къобуз, джыр, алгыш, алгыш. Кьол тутуула. Той керти да аламат той болду.

Адамла чачылгъанларында, кечени эки сагъаты болгъан болур эди.

Экибиз, Гокга бла мен, кьалдыкъ. Экибиз да бир аз арыгъанла, алай а дуняда болмагъанча насыблыла. Экибиз.

Шахар джукълайды. Кюндюз уллу ишлерин тындырыб, шахар рахат джукълайды. Биз экибиз джукъламайбыз, бизге джукъу неге керекди! Биз джукъудан, неден да башбыз, бютеу дуняда кьуру биз экибизбиз. Экибиз... Бу юй да бизге джасалгъанды. Ол адамла да бизни ючюн келгендиле, биз а суймеклик ючюн джаратылгъанбыз, суймеклик да бизни ючюн джаратылгъанды...

Гокга столну бир джанында, мен да бир джанында олтурабыз. Торшер бизге аунъы джарыгъын береди. Гокганы юсюнде алтындан ишленнъенча бир джарыкъ чебгени барды — аны неден болгъанында мени не ишим барды, не кьумачдан да болсун — сейирди, ариуду! Алтынча торшерни джарыгъында алай джанады. Бууунунда алтын сагъатчыгъы да джана-

ды, джюрегини джарыгы уа кёзлеринден тёгюле болур! Мен бусагыатда аланы кёрмейме — Гокга башын энишге тутаракъ этиб, дух шышаны коробкасы бла кюрешеди. Сейир эшмелери артына атылыбдыла.

Бу минутланы магъаналары уллуду. Адам джюз джылны джашаса да ма бу къачлары уллу болгъан минутланы унутмазгъа керекди. Бара барыб бири-бири бла тик болгъанлары болса да, айырылыугъа, чачылыугъа джетсе да, ма бу минутла, къачлары уллу болгъан минутла, аланы акъылларын орнуна салыргъа, табсыз атламдан тыяргъа керекдиле. Бу минутланы адам былай деб айталмазча къачлары уллуду!

Мен ёрге къобуб бир-эки ары-бери баргъандан сора, Гокганы къатына креслону тартыб олтура, бир къолум бла къучакълай, ол сейир чачын сылайма...

— Гокгачыгъым, джанчыгъым, арыгъанса, эзилгенсе, тынчайырмединъ? «Огъай» деген маталлы башын къымылдатды. Мен аны манъылайындан акъырын упба этиб, къолджаулулугъум бла ызын сыладым. Башын кёкюрегиме таяндырыб, эрними манъылайындан алмай, билегин сылайма. Вазада конфетчикни алыб, къыйырчыгъындан сындырыб ауузуна салдым:

— Сен бюгюню чырт джукъ ауузланмагъанса...

Аны джухтханында, дагыда къабдыра башладым, алай а ол, акъырын мени къолуму ызына этди.

— Джанчыгъым, къалай эсе да мен насыбыма ийнаналмагъанча болуб турама.

«Ийнанмай эсень, мен неме» да дегенча Гокга мени къолуму джаягъына элтди.

— Тынчайыргъа керекди, джаным,— деб, къолум къалтырай, Гокганы чебгенини сыртында аз билинъен тюймечигин тешдим. Кесими тыялмай, ачылыб

тургъан бойнуна ийилдим... Юренмеген къолла бла бираздан чебгенин кючден-бутдан тешиб, кесин къойнума олтуртдум. Ол, сабий анасыны къойнуна башып салгъанча, мени кёзюме къараялмай, башып къойнума салды. Къойнумда тургъанлай, къызыл туфлийлерин да тешиб, уятыб къояма деб сабийге анасы къоркъгъанча, акъырын элтиб орундукъгъа салдым. Юсюн дарий джууургъан бла джабыб торшерни джукълатдым...

...Таъ аласында мен къалкъыб тургъанлай, бу джерледе, джылны бу чагында ёмюрде болмагъанча бир къаты джел терезени шууулдатханына уяндым. Мени билегимде башы тургъан Гокгамы джюрегим тишлеб упба эте, кесими къалкъыгъаныма айыб этдим.

Гокга чыртда къалкъымагъанды. «Суу» деб менъе акъырын шыбырдаб, къолун ёшюнюме салды. Туруб графинден суу алыб, кесим тутуб ичирдим, эрнин-бурнун да сюртюб, бу гюрюлдей тургъан джелден сакълагъанча кёкюрегиме къаты къысдым...

* * *

Джанъы квартирагъа кёчгенбиз. Бизге тоюбузда сауъгъагъа берилген хабджюкню сыйындырыб кючюбюзден да келмейди, алай а бизге хабджюк не? Биз бирге болсакъ, хабджюк да, не да бошду. Биз а биргебиз, ёмюрлюкге биргебиз.

Мен окъургъа кетерим себебли ишни къойгъанма, алай а бир кюн къалмай, юреннъенимча, редакциягъа барыб ишлемей болмайма. Гокга юйде экзаменнъе хазырланады. Джыйырмасындан берликди. Аны де-

канатында аспирантурагъа деб хазырлайдыла—Гокганы фахмулу хирург болгъанын ала биледиле. Аныча къоллу фахмулу хирург болмай къаламыды! Экибиз да къачда окъургъа алкъын кёрмеген, алай а джюрекден суйген Москвабызгъа кетебиз.

Адам дунияда бир джанъыз джашауну джашамайды; ызы, джолу бир болуб, минъ-минъ джашауну! Мен къуру бу арт кюнледе ненча джашауну джашайма! Суйген адамынъа тюбеген, бир-бири тилинъи анъылагъан кеси бир джашау тюлмюдю! Окъургъа барыу, джан тенъича адамы бла бирге окъургъа барыу уа, кеси бир уллу джашау тюлмюдю?! Бу джашаула бары да меннъе бериледиле. Ала ючюн мен джашаугъа не зат игилик этейим! Не этсем да аланы багъасын джашаугъа къайдан къайтаралайым! Джанымы берсем да, мен джашау меннъе берген игиликлени къайтаралмам.

Гокганы тамбла, онтогъузунчу июнда, Ростовгъа элтеме — джыйырмасында экзамен береди. Кесим а ызыма къайтыргъа керекме.

Бюгече экибиз да джукъламагъанча чыкъдыкъ. Джукъугъа суймекликни къалай берейим!? Суймеклик бизде джаннъандан джана барады — хар кюнден кюннъе биз экибизде суймекликни бир джанъы шартлары тууа барадыла. Биз кюн сайын ариудан ариу болуб да бара болурбуз дейме... билмейме, Гокга меннъе алай айтады, кеси уа къачан да ариуду да ариуду. Ма бусагъатда да, мен диванда джатыб тургъанлай, ол белинде акъ хотачыгъын тешиб ары тагъа, къатыма олтурду.

— Юч кюнню кёрмей къалай турайым,— деб юсюме къаблана къашларымы сылайды.

— Мен а барыб комсомол организациябызгъа ай-тырмедим бошлагъыз деб? — дедим.

— Огъай, келир-келмез Асланны къатыны бизден айырды деселе ўа?

— Айтсынла. Бютеу шахарны комсомоллары поход этиб мен джалласам табсыз болур ансын...

— Игитда болады, — деб бетин-бетиме салыб, мен кёзлерин, ол джанымдан суйген кёзлерин, упба этерча этди. Къойнума къаты къысыб ийнакълайма. Бир-раздан ол башын ёрге алыб:

— Ма бу акъыллы дугъум кёзлени бир сагъатны кёрмей къалсам, тансыкъ болуб къалама, — деб эки кёзюю кёзюу упба этди.

Ийнакълауу учу-къыйырымы барды! Ол да суй-мекликни кесичады — аны учу-къыйыры джокъду, тубсюз кёлдю. Бири-бирине тубеген экеулен ол кёлню не къадар терен эте барыргъа борчлудула.

Гокганы Ростовгъа ашырыб келиб, редакциягъа бардым. Анда мени орнума ишлеген джанъы комсомол секретарь, менъе кече опеки сагъатда редакциягъа келирге кереклисин айтды. «Комсомол бюгече аскерлик юрениуле бардырады» деди.

Шахарны комсомоллары бары ол кече сахар тегереги чегетледе, Коста Хетагурово элни тегерегинде аскер юрениулеге бардыкъ. Мен санчастны начальниги болуб айландым.

Бошаб, юйге келиб неми да билмей джатханымда, эртден беш сагъат болгъан эди.

Ол кюн 1941-чи джыл июнь айны джыйырма бириси, солуу кюн эди...

Бир заманда мени биреу тюртюб уятды. Кёзлери-ми кючден ачыб къарагъанымда, юсюме къабланыб

тургъан Даутаны джыламукъдан толгъан кёзлерин кёрюб, адамыбызгъа джукъму болду деб, секириб къобдум.

— Не болгъанды, Даута?

— Уруш, Германия бла уруш!

Былайда сёз керек тюлдю.

Джел терезени зынъырдата, шууулдайды...

Даута радиону къурду.

Левитанны ключлю аўазы бютеу дунягъа, гитлерчи фашистлени итликлерини юсюнден хапар билдиреди:

— Совет Союз бла этген договорун бузуб, билдирмегенлей, фашист Германия Совет Союзгъа чабханды. Бюгюн эртден төрт сагъатда аны аскерлери бизни чегибизден ётуб Житомир, Севастополь, Каунас шахарлагъа бомбала атхандыла. Талай адам джаралы болгъанды. Совет адамла джауғъа къаршчы чыгъадыла. Бизни ишибиз тюзлюкдю, тюзлюк хорларыкъды! — деб билдиреди.

Андан сора да адамланы аскерге чакъырыуну юсюнден указы окъуду. Областыбызда, республикабызда къазауат болум сакъланады. Тыш къралла бла иш джюрютген министр радио бла совет халкъгъа сёлешгенди. Совет адамла бары бирден туугъан къралларын джанлары бла сакъларгъа хазырлыкъларын радио бла берилиб баргъан митингледе айтадыла. Кийине тургъанлай, радиогъа тынъылайма. Даута джыларгъа аздан турады. Мени акъылым анам бла Гокгагъа бютюн да кетибди...

Чабыб редакциягъа бардым. Анда кёзюсюз газет чыгъады. Ол газетге шахарда тохдаусуз бара тур-

гъан митингледен хапарла джазыб, мен да джарашдырдым. Сёлешген джокъду, керек затны хар ким бири-бирине кысха айтыб кыйгъан болмаса, сёлешмегенлей, ишлерин бардырадыла.

Газетни мешинагъа бердик. Аны ары бергеникде, эртден төрт сагъат да болду. Энди барыбыз да, мени бла редакцияда ишлегенле, военкоматха джол салгъанбыз урушха иерлерин тилеб, тилек кыагъытла беребиз. Мени бусагъатда кьоркыгъаным а Гокганы келиринеди. Джан тенъим Гокганы келмезин биринчи кере излейме. Ол кёрмей, анам кёрмей кетсем, мениге, алагъа да алай тынчыракъды.

Бююн Черчилни сёлешгени джазылады. Ол, Совет Союзгъа болушургъа хазырлыгъын айтады. Кесинге кьоркысанъ, игитда болушаса!

Редакциядан талай джаш урушха кетди. Даут да кеси разылгъы бла кетди.

— Бююн инъирде мен да газетге статья джарашдыра юйде тургъанлай, Гокга келди. Аны кыайгъы басхан тюрсююн кёрмез ююн, адам, тау ауар.

— Кетибми кыалдынъ деб кьоркыгъандан, кыалай келгеними билмейме,—деб, джылаб бойнумдан кысыды.

Быллай кюнледе джюрек чапыргъан сёз керек болмайды, бири-биринъи алдамай, кыйынлыкъны кёзюне таукел кыараргъа керекди.

— Военкоматха тилек кыагъыт бергенме, джууабын сакълаб турама, кёзюу джетмей болур кыараргъа.

— Сен айтмасаъ да биле эдим сени алай этринъи, андан башха джол бир да излеме,—деб кесин кючден тыя айтды.

— Мени атым бла ҫа нек бермегенсе? Сен кетиб мен кҫалай кҫалыр эдим?! Мен медикме, меннҫе анда иш табыллыкҫды!

— Сен алкҫын бошамагҫанса, Гокга, бошамай боллукҫ тюлдю, энди кҫбюнҫ кҫалмагҫанды, сени аскер кҫуллукҫгҫа бир военкомат да аллыкҫ тюлдю, бошаргҫа кҫоярыкҫдыла.

Ол энди кесин тыялмай джылаб, кҫоллары бла бетин джаба, диваннҫа олтурду. Барыб кҫатына олтуруб, бир сҫз да айталмай шум болдум. Быллайда сҫз не этерикди!?

Гокганы джыламугҫундан кече сайын кҫкюрегим суу болуб, юч кюн кетди. Кҫндюзюнде аны халын кҫрмез ючюн не кҫыйынлыкҫны да чегер эдим. Мен бу кҫыйынлыкҫны дертин джаудан алмай кҫалмам!

Бу кюнледе бир назмум газетлеге да чыгҫыб, радио бла да бердиле:

Он бармагҫынҫ хар элисин ийнакҫлаб,
Сен джуртунҫу байлыгҫын ёсдюргенсе,
Ач бҫрюле джан-джанындан чанчакҫлаб
Юзген кюнде сен дерт джетдиремисе?

Джай иссиде, кҫыш боранда колхозда,
Кҫз гинджинҫча, сакҫлаб малны кютгенсе,
Аланы чачыб баргҫан кюнлеринде
Кҫаллылагҫа сен дерт джетдиремисе?

Кюн тубюнде гокга хансча ышара,
Кюле, ойнай джашнаб баргҫан кҫызчыкҫны
Мууал этиб биринден-бирине ата,
Баргҫанлагҫа сен дерт джетдиремисе?

Тѣрге салыб сыйлы олтуртхан ананы
Кѣз аллынъда къаннъа бояб тюрсюнюн,
Ешюнюнъден тартыб алыб баланъы
Эзгенлеге сен дерт джетдиремисе?

Асланлача урушлада джашларыбыз
Джауну бойнуу батыр буугъан кюнледе,
Ачы урушда къан тѣкген къралыбызгъа
Болушлукъгъа бюгюн анъа не этесе?

Табхан баланъ от ырхыланы ичинде
Батыр джырыб, джаугъа ёлюм элтген кюн,
Сен не этгенепъ анъа болушур ючюн? —
Деб туудугъунъ сорса, анъа не айтырса?

Бютеу халкъла кѣлтюрюлген заманда,
Джуртну сыйын сакълар ючюн сауутланыб
Къоб сен да, артха бедишли турма да,
Кѣргюз кишилики, джаудан къан алыб.

Къыйынлыкъда теңин атхан бедишди.
Къыйынлыкъда джуртун атхан а— сатлыкъ.
Совет адамгъа хомухлукъ келишмейд,
Бизден тюлдю бюгюн кесин аярыкъ.

Къоркъуу кетер, кърал энтда тынчайыр,
Насыб джырла джырланырла хар джерде.
Бюгюн ишинъ ол кюн атынъы айтдырыр,
Ол заманда бедиш келмез кесинъе.

Шахар гынъысызды. Хар кюнде военкоматны алы адамдан толуду. Аланы кими урушха ийигиз деб тилек къагъыт алыб келеди, кими урушха кете айланады, кими аны ашырады — къысха сёзю, адамла чебген сокъгъанча ары бла бери айланадыла.

Шахарны предприятиелеринде, элдеде, совхозлада, колхозлада адамла эки къат, юч къат къыйын салыб ишлейдиле. Къыйынлыкъ халкъны артыкъсыз да бек бирикдириб, не джаны бла да къралгъа дагъан болурлай этгенди.

Июнну 27-чи кюнюнде мени да кетерге къагъытым джарашдырылды. Гокга бла мени айырылгъаныбызны мен джазмайма — ол къыйынлыкъны мен эсиме тюшюрюб энтда бир кере чегеллик тюлме, кетмей а чыртда къалаллыкъ тюл эдим. Анамы кёрмегенлей кетсем анъа, меннъе да иги болурун биле эдим. Письмо уа джаздым.

Ол письмому хар сёзю бюгюнча эсимдеди:

«Багъалы анам! Бюгюн аскерге кетеме. Сени барыб кёрюрге билмей, не заман табмай къалмайма — былай кетсем, экибизге да игиди. Сени, мени да, бютеу халкъыбызны да джанъы джашауъгъа чыгъаргъан Совет властны бюгюн бизничалары джакъларгъа керекдиле. Сен кесинъ да алай айтырыкъ эдинъ. Уруш, эшда, узакъгъа барлыкъ болмаз — бизни кючюбюз бютеу дунягъа белгиледи. Мен къолунъа сау-эсен къайтырма деб ийнанам. Къалайда болсун, мен урушда не сени, не таулуланы бетлерин бир тукъум бир зат бла, мухоллукъ, хомухлукъ бла джоймазым ий-нандырама.

Андан сора, анам, шериятда уят джокъ дегенлей, Гокганы унутма...

Сау къал, кесинъи къыйнама. Даута, Айшат, Гокга да сениъе иги къарасынла».

* * *

Военкоматны аллы кетерикледен, башха адамладан да толуду. Мешинала кёзюу-кёзюу келиб джашланы ташыйдыла. Бизге дери ма, талай мешина кетди. Аталары, аналары, юй бийчелери кёзлеринде джыламукъларын джашыра, кетген адамларына кёл этерге кюрешедиле:

— Бизге чыртда къайгъы болма, джигит бол.

— Берген сютюм бла тилейме, дерт ал, бет джойма.

— Дженъил-дженъил письмочукъ ата тур...

Бизни элтирик мешинала келдиле. Джанымдан айырылгъанча Гокгадан айырыла, мешинагъа миндим. Мешина гюрюлдеб аллына сюрюннъенлей, Гокганы бусакъ терекге таяныб, къол джаулугъу бла кёзлерин джабханын эследим. Аны ол халы джюрегиме тюрелгенлей къалды.

Бирден джырлай, биз шахардан Ташкёпюр джанына айландыкъ.

Ызыбыздан бизге алгъыш айта, адамла, таныгъанла, танымагъанла да, къол булгъай къалдыла. Ол кюнорта кёзюу эди.

* * *

Север Кавказ аскер округда бизни, мени нёгерлерими, мени да, бир-бирибизден айырдыла. Аланы юретирге бирер джерге ашырдыла, мени да джангъы

къурала тургъан госпиталгъа, Ростовну тѣбен джанында бир чегетге, джибердиле. Болумгъа кѣре, бу госпиталь тыл госпиталь боллукъду. Алгъынны санаторийни орнуна джарашдырылады. Кечебиз-кюнубюз болмай, джер джерден госпитальгъа керекли затны джыйдыкъ, меямланы барын джарашдырдыкъ. Аны этгенибиз бла бирча, хар кюнуне строевой къуллукъну эте, юренебиз. Былайгъа алкъын урушну тауушу да келмейди, алай а хорлам былайдан, мунуча джерледен, башлангъанын билебиз. Школга, неге да къызыу юретедиле.

Былайда кеслери разылыкълары бла келген кѣб тиширыу да барды, ала да бизнича строевой службагъа юренедиле. Да, аллыбызда кѣб иш болгъанын, джау кючлю сауутланыб болгъанын, билебиз — анъа джууаб этер ючюн не джаны бла хазырланыу, юрениу.

Бир ай чакълы бир замандан былайгъа биринчи джаралыла келе башладыла. Ала туура полевой госпиталдан келедиле. Къачхы джанъурланы балчыкълары юслерине джабышыб, къанлары кѣб къорагъандан бетлери саз болуб келедиле. Биз аланы эрлей тешиндириб, хамамда джууундуруб, сора джараларына алай къарайбыз. Буту-къолу болмагъан да ненча адам барды. Мени кесим тенълиле да кѣбдюле. Бютюн да аланы кѣрсем, кесими былайгъа кириб тургъанымы кечиб болалмайма — былайда тиширыула да ишлерикдиле, мен тамам къазауатны баргъан джеринде болургъа керекме деб джюрегим тынчлыкъ бермейди. Алай болса да къазауатны заманында къалайда деселе алайда болургъа керекди, ол себебден, къарыуумдан келгенни аямай кюрешеме.

Сѣлеширча къарыулары болгъан джаралыла бла ушакъ этерим келеди. Ма, джаш лейтенант Жук. Аны кѣзю да сокъур болгъанды, алай а ол бюгюн энтда бар урушха дегеннѣе да кетерикди — джауѣга джюреги аллай бир джаныбды.

Не кече, не кюн джукъубуз, тынъыбыз болмай ишлейбиз — джаралыла кѣбден кѣб болуб келедиле. Уруш да джууукъдан джууукъ бола келеди.

Анамдан, Гокгадан письмо алама. Фронтха Джамал да кетгенди, Айшатны джашы да кетгенди дейдиле. Гокганы къарнашы Харун ал кюнюнден бери урушдады.

Мен мындан ары госпиталда къалалмайма — фронтха иериклерин тилеб къагъыт бердим. Госпиталны начальниги, военврач первого ранга, мени кесине чакъырыб:

— Лейтенант джолдаш, тюз этесе. Сенича джаш болсам, мени этерим да алай эди, алай болса да былайда да керекдиле дохдурла, алкъын бир раз сабыр бол, — деб мени бусагъатда иймезлигин айтды.

Бюгюн кюнледе джашау — Совет информбюрону бир джолдан бир джолгъа дери билдириуюдю десем джанъыллыкъ тюлме. Аны билдириуюн биз бир тукъум бир сакълайбыз. Алай а хар кюнде джауу аскерлерини уруб келгенлерин, бизни аскерле шахарланы, эллени къоюб баргъанларын айтады. Ал кюнледе ол болум, джауу билдирмей чабханы себеблиди. Къазауат башлангъан кюнледен огъуна да хорлам бизники болуруна бизни джюрегибиз ийнаныбды, не ючюн десенъ, партия, правительство айтханча, биз тюзбюз, тюзлюк а хорламай бир заманда къалма-

гъанды. Андан сора да бютеу совет халкъ тылда, фронтда да бирден ёрге къобханды.

Госпиталда джаралыла бла сёлешиб, урушдан хапар билирге, айтханымча, бек сюеме. Ма, медицина сестра Евдокия Ковалева. Ол джаралыланы окъну, тобну тюбюнден чыгъара, кеси да джаралы болгъанды. Аны аягъы энди атларчады. Бир-бирде ол эшикге чыгъыб шиндикде олтурады. Бир кюн мен да тютюн тартаргъа чыгъыб аны къатында олтурдум. Ол неден эсе да башлай келиб, кесини хапарын айтды:

— Смоленск шахарданма. Уруш башлангъанлай, эгечим да, мен да кесибиз разы болуб урушха кетдик. Экибиз да медтехникумну бошагъан эдик. Эгечимден бюгюн да хапарым джокъду. Айлана барыб Смоленскге частыбыз бла кирдик. Командирден эркинлик алыб, квартирабызгъа, анама чабдым, алай а квартирабызны бомба чачыб, анамы да не болгъанын киши да билмей тура эди.

— Да энди сизни бутугъуз сакъат болгъаны себебли, бу госпиталда ишлерге къояргъа деб оноу алайды, — дедим мен.

— Ол оноу меннъе оноу тюлдю. Сакъат, не болсам да мен кесими частыма къайтмай къаллыкъ тюлме, — деди.

Таб айтханыча, комиссияны оноуун унамай, талай кюнден частына ашырдыкъ.

Ма азербайджанлы джаш Юсеф. Ангъа оналты джыл болады, сабийчикча алайды. Ол да кеси разы болуб фронтха алай кетгенди. Андан билеги кетиб къайтханды. «Билегим кетди, сакъат болдум» деб мен аны бушуу этиб эшитмей къалдым, — аны бушуу — урушну артына дерн къазауат этмегениди.

Берлиннѣ дери джаулары сюрюуде болмай кѣал-лыкѣма деб анѣа бушуулуду.

Огѣай, начальнигибиз не десе да мен энди мындан ары былайда туралмайма.

Энтда начальникге алгѣыннѣгы тилегим бла бардым. Ол да кѣоймазымы билди да «тамбла джууаб берирме» деб тилегими алды.

Талай кюнден госпиталны кѣуллукѣчулары, джюрюялгѣан джаралылары да чыгѣыб мени, бир талай сау болгѣан аскерчи бла урушха ашырдыла...

* * *

...Мен полевой госпиталда болгѣанлы беш ай кетди. Былайда ол госпиталдача тюлдю,— юсюнѣе окѣ, тоб кѣуюла тургѣанлай, джараланы байларгѣа, джаралыны отну тюбюнден чыгѣарыргѣа, солдатла тенъли уруш этерге керексе. Уруш, атыу, кече-кюн демей барады.

Бир элчик джау бла бизни кѣолубузгѣа бир сутканы ичинде тѣрт кере тюшдю. Госпиталны начальниги, мен, медсестра джаралыны юсюне ѣрге сюелиб кѣарай тургѣанлайыбызгѣа, бомба тюз кѣатымдагѣы начальникни башын юзюб аллына тюшдю, медсестра ѣа усдук-усдук болуб, джугѣу да кѣалмады. Мени инбашымдан тийиб, кѣаным бютеу онѣ джанымы джууду. Джаралыгѣа, насыбха, тиймеди. Алайдан мени тылдагѣы госпиталгѣа ашырдыла. Алай болса да энди тыл да, фронт да бири-биринден асыры айырылмайды. Тоб тауушла мында да таймаздан эшитилгенлей турадыла. Мени билек кѣошум чачылгѣанды, джанинѣа кѣоркѣуулу тюлдю, не юйюбюзге, не Гок-

гагъа джаралы болгъанымы джазмай, юренирге тылгъа ийгендиле деб къойгъанма.

Бизни палатада онеки адам джатабыз. Мени къатымда элли джыллыкъ бир солдат буту кетиб джатады. Эртден ушхуур ашаб бошасакъ, ол къабыргъа-сындан джатыб, мени бла сѣлеширге сюеди. Бююн да алайды:

— Балам, не да болгъа эди да билегинъ сакъат болмай къалгъа эди,— деди.

— Мени билегим сакъат болса да мен дохдурлукъ этелликме, сизни бутугъуз...

— Ой, къой, балам, мен бююнден башлаб къолума шкок алалмай былай къалыб кете эсем, меннѣе бут да, къол да неге керекди. Мени юйдегим бары къырылгъанды, мен кимге, неге керекме энди? — деб мыдах айтды.

— Къолугъузгъа шкок алалмагъанлыкъгъа, джашау энтда керекди. Сизни джашауугъуз кесигизге, къралгъа да керекди, — дедим.

— Мени бутум кетген кюн биз бек кючлю бегиген ДЗОТ-ну алгъан эдик. Алай бла къарасакъ, балам, мен бутуму бош бермегенме. Алай а мен итлеге юйдегим ючюн дерт джетдирирге керек эдим, — деб ахсынды.

— Къуру сени юйдегинъ болуб къалса бир иш, сеникича туб этилген юйдегиле ючюн дерт алыргъа керекди, — деб алайыракъда джатыб, бизге къулакъ ийиб тургъан политрук сѣзге къошулду.

— Мени туугъан джериме, Алтайгъа, немецле кирмегендиле, алай а мен алкъын джюрегими къандырмагъанма. Тохда, мен былайдан бир чыгъайым, — деб солдат, ойротлу, аякълары полгъа ийди.

Отну тюбюнден чыгыб башха джары барсанъ, джашаугъа къалай эсе да джангъы кѣз бла къарайса.

Хар кюн сайын Совет информбюроу билдириуюн ашыгыб сакълайбыз, алай болса да, ол бизни алкъын алай къууандырмайды — Совет Аскерле деуча кюрешселе да джаугъа ал кюнледе таблыкъ аны бусагъатда да алгъа сюркейди. Бизникиле бир кѣзюуге дери эллени, шахарланы къоя, кючлерин бегитедиле. Джау мени туугъан Кавказыма да джууукълашыб барады...

...Бюгюн ызыма, фронтха, кетеме, алай а кесибизни частха бармай, башхагъа барама. Гокгадан алкъын письмо джокъду, ол сеbebден, мында ишлеген медсестрагъа аманат этиб, меннге письмо болса, сакъла, мен бери джазарма деб барама.

Биз ючеулен болуб бир частха барабыз. Билегим алгъынча болмаса да сауут тутарчады. Н станцияда поездге минерге керекбиз. Станцияда адамны учу-къыйыры джокъду. Мында аскерчилени, уруш баргъан джерледен къачыб келген адамланы, сабийлени, къартланы кѣрлюксе. Бары къайгылы, бары къоркъуулу. Билет табхан, поездге мингъен былайда уллу насыбды. Башыбыздан «Юнкерсле» бомбала атадыла.

Мен да, мени нѣгерлерим Фѣдор Семенов бла Иван Наливайко да аскерчилеге билет бериучю кассагъа бардыкъ. Алайда билетле алгъандан сора да иги кесекни сакълаб, сора поездге миндик. Поезде кѣбюсю аскерчиледиле — аланы кими госпиталдан къайтыб частына барады, кими да аскер буйрукъ бла ишине барады.

Биз барлыкъ частыбызны эртденбла танъ аласын-

да табдыкъ. Батальонну командирине барыб къагъытларыбызны бердик. Ол уйгъур джаш эди.

— Госпиталда адамларыбыз джетишимдиле. Семенов да, Наливайко да, сен да ючюнчю взводха барыгъыз. Не этеригизни кесигиз билесиз, мени заманым джокъду. Бусагъат уруш башланады. Қысыб келгенлерин кѳресиз, аналары...—деб орусча халатыракъ сѳлеше, къатында политрукга не зат эсе да айта, бизден анъа бурулду.

Биз взводну излей алайдан джалладыкъ.

Взвод окопалагъа кирибди. Биз да сауут алыб бизге дери къазылыб тургъан окопалагъа тюшдюк. Ючюбюз да бир-бирибизден узакъ болмай джатыб, джатыб, джауъгъа тюберге хазырландыкъ.

Быллай кѳзюуден къыйын бир джукъ болмаз. Урушну кесинден эсе, атаканы сакъламакълыкъ къыйынды. Қалай узундула ол минутла! Ёмюрча кѳрюнедиле. Сагъатха къарасанъ а аланы саны бек азды. Алай а ол аз заманны ичинде сени башынъа келмеген, сени эсинъ къармамагъан бир зат болмаз дерсе... Бютеу джашауунъ аллынъа сурат болуб кѳрюнеди. Бир-бирде уа чыртда кесинъи да унутуб, аллынъа кѳрюннѳен таш, къая, терек эсе да анъа битиб къаласа. Кѳзюнъ анъа битгенликге уа аны не болгъанын да билмейсе, кесинъи да билмейсе — эшда, быллай кѳзюуде адам кеси да билмегенлей къалай эсе да кюнчюн джыя болур.

Биз джанъы бузлагъан джерде джатханлы сагъат джарым бола болур. Бу уа керти да кѳб заманды. Тыркъ, тыркъ деб уруб тургъан сагъатиммыды, огъесе джюрегиммиди, билмейме. Алай а не башхасы барды — сагъатым эсе, джюрегими хар такъыйкъасын

санайды, джюрегим эсе да — джашаууму эм джууаблы кюнлерини такыйкъларын санайды. Азмы санарла, кёбмю санарла, ким биледи... Аймысына, кълал болса да болсун. Аз джашауумда кёб затны билдим — мени ата, бабаларым билмеген кёб затны да билдим, джашаууну анъыладым, алай а анъылагъандан сора да джашау керекди да... джашагъан а этмедим... Да тохда, джашар ючюн турабыз да ма былайда, бу сууукъ окопалада, ансы ёлюр ючюнмю турабыз да...

...Бах-бах-бух! деб тобла атылдыла. Аланы джаула атадыла. Тоб окъла бизден ётиуб узагъыракъда чачылдыла.

— Джангългъансыз, фрицле! — деб Наливайко мени таба къарады.

— Тохда, сени унутурукъ тюлдюле, — деди Федор анъа къараб, ышара.

Керти да бу кёзюуде тоб дагъыда атылыб, бизден узакъ болмай чачылды. Къайда эсе да бизни окопну кыйырында экеуленни тюз башларындан тийиб, ол сагъатлай ёлтюрсенин тизгинде бири-бирине айтыб, бизге да хапары джетди. Энди тоб атылыу тохдаб «Юнкерсле» башыбыздан къуюб тебретиле. Бизни зениткала да тюблеринден марайдыла. Алай болса да биз джау самолётну агъызалмадыкъ. Бу кёзюуде джаууну джаяу аскери уруб келгенин эследик. Джуугъуракъ келмеге къоюб, атыб башладыкъ. Ала ачыкъ джерде келгенлери бизге таб эди — аман ханс къырылгъанча бизни шоккладан ала къырылыб тебретиле. Окопаладан чынъаб-чынъаб чыкъдыкъ. Алларына барабыз. Ала да келетиле. Биз да барабыз. Атабыз. Атадыла. Окъла джюзетиле. Хауа тютюндю.

Джер дюнъюрдейди. Джетдик. Сюнъю уруш. Сермеш. Къычырыкъ-хахай. Ауур солуу. Аман айтыула. Джылау. Сарнау. Къалабалыкъ...

...Бир уллу зыба фашист мени таба мыллык атды. Аны кѣмкѣк кѣзлери болмаса джукъ кѣрмейме. Сюнъюсюн бурду. Мен да бурдум. Бу кѣзюуде бир джанымдан дагъыда бир чабды. Аны Федор къакъгъанын эс-ледим. Сары зыба мени бошамай къоймазгъа ант этген болур. Мен да. Кюреше кетиб сюнъюсюн къолундан тюшюрдюм. Ол мени саныны ауурлугъу бла да хорларыкъды. «Мен орта бойлу, ол а узун, зыба. Сюнъюмю буту таба чанчдым, алай а этине джетме-ди. Ол мени бойнумдан алды. Мен ычхындым. Ол тюбге тюшдю. Бизни юсюбюзге дагъыда алчы-голчу айлана бирле тюшдюле. Ала да не болдула эселе да болдула. Немец дагъыда мени тюбге салды, бойнумдан бууаргъа мыллык атды. Бу кѣзюуде къолум джанымда бычагъыма джетиб тюз къарнындан чанчдым. Ол къолларын бошлады. Алай а дагъыда джаралы джаныуарча чабды. Дагъыда къолум ычхыныб, биягъы бычакъны бердим. Аууду. Къоба келиб къатымда джагъалаша тургъанлагъа къошулдум. Бизни солдатны немецни тюбюнден кутхардым.

Бу тукъум уруш сагъат бла джарымдан кѣбню баргъан болур эди. Бизни батальон джаууну батальонун хорлады, алай болса да бизден да кѣб адам къорады. Бу урушда биз километр чакълыны алгъа бардыкъ. Дагъы да кесибизге бетджанла этиб джарашдыкъ.

* * *

Кюн кюнортадан джаллай башлагъанды. Поварла кючден-бутдан бизге ашарыкъ келтирдиле. Мен бет-

джанчыгъымы джанында джылы супну иче тургъанлай, тюз котелокну къабыргъасына келиб окъ тийди. Котелок тешилиб, супум зыраф болса да джаным къалды. Джаралы билегим ауруйду. Джерни суугъу ётген болур, бир кесекчикни болум шош болгъанлай, талаб тебрейди, алай ол бош затды, башынъ сау эсе, нень да сауду.

Немецле энтда атака ачдыла. Бу джол тоблары, самолетлары, джаяу аскерлери да къалай эсе да бирден къуюлдула. Ала урушну къысха заманда бошаб къояргъа муратлары болгъаны себебли болур, хамау уруб келедиле. Кюнюне беш-алты атака болады. Шахаргъа мыллык атыб келедиле. Бу джол бизни тобла да джууаб этдиле. Ёлгени ёлсе да къалгъаны биягъынлай къол атакагъа келеди. Биз да аталгъаныбызны атыб энтда къол урушха кирдик. Биягъы къалабалыкъ. Джер къаннъа боялды. Бир джангъыз атламны ызыбызгъа атламазгъа къаст этгенбиз. Батальонну командири бизни бла тенъликде уруш этеди. Аны къанъич кибик санлары дженъил къымылдайдыла—биз аны джер-джерде кёребиз, ол аскерчилеге кёл эте, салышады. Фашистле ызларына тебмез ючюн джанларын бериб барадыла, биз а Ата джуртубузну джерин алагъа къоймаз ючюн, бютюн да тебмей кюрешебиз.

Бу уруш тамам инъирге дери барды. Инъирде, болмазлыкъларын билиб, фашистлени къалгъан-булгъанлары кеслерин бизге пленнъе бердиле. Бизни батальондан къалгъан да къуру онсегиз адам болду. Командирибиз да алайда джан берди.

Мени этимде джара болмагъан бир джерим болмаз деб акъылым алайды. Алай болгъанлыкъгъа аякъ юсюмде туралама, ол себебден айланыб бир къауум

аскерчи да, мен да джаралыланы бир джерге джыяргъа кюрешдик. Сау къалгъанла бир джерге джыйылгъаныкъда, мен болмасам, командир аты болгъан чыкъмады, ол себеден кесиме командирликни алыб, пленнѣе тюшген немецлени тылгъа сюрдюрюм. Кесим, айтханымча, джашла бла джаралыланы бир джерге джыйыб, болгъан къарыуыгъа кѣре, аланы джараларын байлаб госпиталгъа ашырдыкъ. Кече ай джарыкъда ёлюклени джыйыб, джанъур себелей, бузлагъан джерде бирге къабыр къазыб басдырдыкъ. Андан ары штабны буйругъун сакълай, тѣрт джанына къарауулла салыб, аскерчилеге кѣзюу-кѣзюу къалкыргъа буйрукъ бердим.

Танъ аз-буз джарыгъанлай, уруш дагыда башланды. Бизге болушлукъ келмеди. Артда уа бизни взвод этиб, бизни бла тенъликде уруш этген ротагъа къошдула. Ал сафдабыз. Джауу джанъы къарыуу бизге къуюлады. Танъ аласы бла биягъы атака башланды. Бу джол а артиллерия хазырланыудан сора джау танкаларын джиберди. Къайда эсе да бизден узагыракъда, бизни танкала да уруш этедиле.

Джауу танклары гюрюлдеб келедиле. Бизни ротада танклагъа къаршчы сауутла кѣзюулерин алдыла. Майна, танк тохдады. Майна, бири да джаныб тебреди. Алай а, майна, энтда келедиле. Биз атабыз, кѣзлерин мараб атабыз. Ала джууукъдан джууукъ келедиле. Биз энди шышаларыбызгъа узала башладыкъ. Бауурларыбыз бла сюркелиб алларына тебрдик. Мен да кесиме бирин тутуб, бауурланыб барам. Джете барыб шышаланы быргъадым, алай а тюз тюбюне аталмадым. Мен атхан танкагъа къайсы эсе да бирибиз атды. Танк тохдады. Джер джерде, баш-

лары кесилген эмегенлеча, танкла кюйдюле. Энтда къоранчыбыз кѣб болду.

Ротаны командирини буйругъу бла, биз джанъы часть болургъа, ууакъ джарабызгъа, башыбызгъа къараргъа бир кюннѣе бош болдукъ.

* * *

Джауну келепен аягъы Ата джуртубузну кѣб дже-риш теблейди. Украина, Белоруссия, Север Кавказны асламы аны кѣолуна тюшгенди.

Мен юйюбюзден хапар билмегенли энди уа джыл-гъа джетиб да барады. Бош заманчыкъ чыгъыб са-гъыш эте башлагъанлай, асыры кыйналгъандан, джюрегим кюйюб тебрейди, алай а сагъыш этерге за-ман джокъду. Сагъыш этиб не этериксе. Бу кыйын-лыкъны салгъан итлеге джууаб джанъыз бирди — ёлюм! Бу болум, дертни бютюн да къаты этгенди — дунияны башында джанъыз бир фашист къалыб мен-нѣе джашау джокъду. Къуру меннѣеми? Сорчу, джууугъум, барына — бютеу совет халкъны джууабы олду.

Урушну ючюнчю джылы барады. Энди уа таблыкъ да, къарыу да, кюч да бизни джаныбыздады. Волго-градда кюреш фашистлеге ёлюм болгъанды, алай бол-са да ала энтда къаджыкъмай кюрешедиле. Биз а эн-ди алдан алгъа бара, ала сыйыргъан джерлени ызы-на сыйырабыз. Север Кавказ, мени туугъан областым да джауладан тазалангъанды. Алай а мен письмо алмайма! Биз бир джерде турмайбыз сора письмо бизни къалай джетсин...

Бизни аскерле Чехословакияны джерин джаудан бош этиб барадыла, алай болса да джау ёлю дыглас эте, къарыуун салады.

Бир элчик джау бла бизни кълубузгъа тюше тургъанлы ыйыкгъа джууукъ болуб барады. Бу элчикни стратегия магъанасы уллуду. Былайдан Прагагъа бизни иймегге джаугъа табды, ол себебден мыллык атханды.

Украинадан бери да бири-бирибизден айырылмай Иван Наливайко да, мен да келебиз. Туугъан къарнашлача экибиз да бири-бирибизге кёз-кёулакъ болуббуз. Мени ротамда ол да бир джукъдан къркъа билмеген, ызына турмагъан солдатды. Экибиз да Къызыл байракъны орденин алгъанбыз. Кёкюреклерибизде бу орденле джюреклерибизни отуча джаныб, бизни бютюн да къарыулу этедиле. Экибиз да Украинада урушланы заманында огъуна партиягъа киргенбиз— партия билетлерибиз тюз джюреклерибизни юсюнде хурджунларыбызда бизни Ата джуртну сакълауда бютюн да джууаблы этедиле.

Бусагъатчыкъда Гокгадан письмо келди. Джаным, Гокгам! Сауду! Бу джаханимде аны окъургъа заман къайда! Неда болсун сауду, сауду! Бусагъат окъуркъма! Бусагъат... Письмону ачыб чыгъаргъаиплай, бир джаханим от башланды.

Биягъы элчик ючюндю. Ол джанындан бу джанындан да тоб, окъ куюлады. Джер башы тубюне айлангъанчады. Хар элиси ючюн джюзле бла къан тегюледи. Мени ротам ненча кере джангырыб, ненча кере кырылгъан болур. Кесим да ненча кере джара-

лы болуб, ненча кере сау болгъанымы унутханма. Бу кюнледе джашау, алай дегеним, кече-кюн, къалайда башланыб, къалайда бошалгъанларын къайдан билликсе. Бютеу акъылынъ, эсинъ да Ата джуртуну джаугъа бермез ючюн кетибди. Негерлерим деулеча кюрешедиле. Бизни бла хоншу частла да алайдыла. Къычырыкъ-сыйыт, «ура» таууш—ахырзаман. Солдатларым аз болуб баргъанларын кезюм бла кермей, джюрегим бла анъылайма. Ма, арт къарыуларын салыб джаула энтда сюркелиб келедиле. Биз къауумчукъну тегерегибизни алыб келгенлерин сездим. «Джашла! Не ёлюм, не ёлтюрюу, арт къарыуну салыгъыз! Ата джурт ючюн алгъа-а!» — деб къычыра, бир къолумда гранатларым, бир къолумда да письмо бла автоматымы алыб чабдым. Граната атылды. Ол неллей бирни къырды, ким биледи, алай а ол сагъатдан ол джанындан да граната юсюбюзге атылгъанын эследим. Андан сора уа не джукъ билмедим, не джукъ кермедим — къайры эсе да бир теренъе, къаранъыгъа кетиб бара, письмо, Гокганы письмосу, къан джугъу болады деб уучума къаты къысханымы билеме...

Биринчи китаб бошалды.

КИТАБНЫ ЮСЮНДЕН БИР-ЭКИ СЕЗ...

Джанты чыкыган китабны кьолунга алыб, ал бетин ачыб окьуб тебрейсе... Бир кесекден кьолунгда кьагыт болганын унутуб, кесинги кюзюде кергенча, джазыучу джан салган адамлагга тюбөб башлайса. Аланы бир кьауумларын сен кесинги танышларынга ушатаса, бир кьауумлары сениге суюлю кезлери бла кьарайдыла, сен да алагга кьолунгу узатыб ызларындан атланаса, бир кьауумларына га экинчи тюбейме деб кьоркьаса....

Кьууанаса, кьоркьаса, бушуу этесе — окьуучуну быллай сезимлерини эшигин ача билген китаб, джашауда кеб соруулагга джууаб береди. Алай болмай амалы да джокьду: джазыучу хар тизгининде адам джюрекни излемлерин гинасуу температуры билдиргенча, кергюзюб турурга керекди. Ол себебден окьуучулары да кебюсю джюреклерин китабха, китабны да джюреклерине ышанадыла. Ма бу китабха да бир кез джетдир, сен кьарт, джаш эсенг да, джазыучу, суюучу, аскерчи, студент, ёсюб келген сабий, суюмекликни биринчи сезе башлаган джаш,

къыз неда нюр кёзлери джюреклене джылытхан ана — ким болсанъ да, къайда болсанъ да, — заманыбызны адамы, бу китаб сеннге деб джазылгъанды.

Китабны баш темасы — джылла бла таула, адам бла джашауду. Китабны ара багъанасы халкъды. Халкъ а Аслан деген джашчыкъны анъысына кёре суратланады, ол себебден Аслан романны баш героюду, китабда хапар да аны аты бла барады, джашауда болумну багъасын да автор аны анъысына кёре береди.

Заман тохдаусуз кетиб барады, Аслан да анъа эришгенча артха къалыргъа унамайды. Тюнене анасыны хотасындан тутуб айланнъан зыкгыл джашчыкъ бююн джуртун фашистледен сакъларгъа барады. (Кертиди, бу геройгъа энтда эки китабда тюберикбиз — роман юч китабды).

Айтханыбызча — герой заманны биргесине ёседиди, аны ёсгени бла китабны суратлау чемерлиги да ёседиди, нек десенъ, автор кесини бютеу муратларын, полемикадан толуб, публицистикагъа бёлениб тургъан терен философия сагъышларын Асланнъа ышанады. Ол себебден он, онеки джыл болгъан, къуш уяча Хурзукдан сора джукъ кёрмеген, джашчыкъны сезим къабджыгъына джазыучу аны акъылына кёре затланы салады... Алай а табигъатдан эсли джаратылгъан сабий тегерекде болумну дженъил, кёбюсюне да тюз анъылай башлайды.

Романны окъугъан заманда китабны окъугъан халдан чыгъыб, тенъинъ бла сёлешгенча боласа, кертиси да Аслан, ёсуб келген тюз иннетли, халал джюрекли адам, сени бир суйген тенъинъ болуб къалады: аны бла бирге дунягъа кёз ачаса, адамлыкъ неди, аны къалай тутаргъа керекди, джашау неди, джашауда сен кеси орнунъу табханмыса, бир къауум адамланы (Къаракиши) джюреклерин зарлыкъ басыб нек турады, Аслан анъа дерт нек тутмайды (Къаракиши эки суйгенни арасына, Гокга бла Асланни, сарыубек болуб киреди, аланы кирсиз суймекликлерин кир этерге излейди, алая кюнню аллына сюелгенлигине, джарыгъын джабалмайды).

Аслан, китабны баш герою, адам къараб къарамындан тоймазча (ариудугъу ючюн тюл, суйюмлюлюгю ючюн) бир таулу тиширыуну джангыз джашыды. Ол атасын танымайды, юйде дагъыда юч эгечи барды, Аслан а эм гитчелериди. Асланни анасы Кеминат къарачай литературада биринчи реалист тиширыу сыфатды. Автор аны чыртда идеализировать этиб кюреш-

мейди. Ол, автор, орус классика литератураны, Горькийни традицияларына таяна, бизни ана литературабызда алкын болмагъан сыфатны кѳргюзеди.

Кеминатны сыфаты кѳрачай литературадан тышына чыгъыб дуняя литературада тиширѳу сыфатлагъа кѳшулады. Кеминатны сыфаты бусагъатда кѳрачай литературада орус совет литературада Ниловна тутхан орунну тутады. Джашауну реалист тюрсююн суратлай келиб, обществону тюрленнѳени бла адамны ѳсгенин да кѳргюзеди, алай а адамны джюрегин суйгенинѳча этиб кѳояргъа болмагъанын анѳылата, джазыучу ашыкъмай, сабыр-сабыр Кеминатны хар атламын кѳргюзеди. Джазыучуну фахмусу, китабда кѳруу Кеминатдан сора герой кѳрюнмей къалса да, терен болгъанын, эмда бююнлюкде бу китабха, бу сыфатха эриширик зат болмагъанын кѳргюзеди. Алай а джазыучуну фахмулу болгъанын кѳруу бу сыфат кѳргюзюб кѳюймайды, эсигиз-демидиле Мауха — къая тебгенча, аны эри, Чючу, бетчиги джаугъа тюшген джылы нардуучукъча, Джѳгетейчи. Джѳгетейчиге автор ат бериб да кѳыйналмайды — ол андан кеси да джийиргене, окѳуучуну да джийиргендире биледи. Анѳа ат бермегенин — алагъа, ол НЭП-ни заманында айныгъанлагъа, джашауда чыракъ джанмагъанын, аланы аджаллары босагъада тургъанын кѳргюзеди, Джѳгетейчи — башсыз джансыз, джолсуз адамды, анѳа история эртде огъуна къабыр хазырлагъанды. Дуняя коллективизация кѳайгылы болгъан, колхозла кѳурагъан заманда, мууу аллахы аршын кумач болады, ол себебден, кѳб турмай анѳа истори «ѳюрлюкге» юч аршын джер береди...

Джазыучуну кѳрачай литературагъа кирген джанѳылыкъларыны дагъыда бири бу китабда коллективизацияны кѳргюзгениди. Сагъыш этигиз, кѳранѳы, ташдан толгъан эки эли бачачыкълары бла гылджачыкъларына къадалыб, дуняяны юсюнде джер-суу да Хурзукну тышына чыкъмайды деб тургъан таулуланы колхозгъа джыйѳу. Бу иш алай тынч иш болмаз эди, аны кѳыйынлыгъына да революцияны джауларыны сандыракълары кѳшулуб, колхозгъа киргенле бары да бир джууургъанны тюбюнде джатарыкъдыла, бир къазандан ашарыкъдыла, юй-юйдеги боллукъ тюлдю деб бир къауум кѳранѳы адамланы тен-тиретиб тургъандыла, алай а билим джетишмесе да джанѳы джашауну таулу кѳбюсюне джюрек бла анѳыла бошайды. Абына-сюрюне, джыгъыла да къоба, кѳрачайлы колхозгъа киреди эм да анѳа артдан артха ие болады. Колхоз кѳуралгъан кѳруу

организацион иш болуб квалмайды, ол джюзле бла джылланы санларын туюуб тургъан таулуну психологиясыны тюрленненин ёсгенин кёргюзеди, къарачай совет интеллигенция да туугъанын (Даута, Джамал, Аслан, Гокга д. б.) чертеди. Бу затла бары да къарачай литературада биринчи кере тубейдиле.

Романны аты «Джылла бла таулады». Бу философия магъаналы ат джылла таулагъа не бергенин, озгъан джылланы талайы бир бирде арт джылланы айына тенъ болгъанларын айтады. Китабда артыксыз да экинчи, ючюнчю кесеклеринде, автор отступлениеле этеди: джашаууну сюймеклигини, адамны юсюнден терен философия сагъышла кёбдюле, аланы окъуб тебресенъ, авторну орнуна тюшюб бу затланы мен джазгъанма, неда мени юсюнден джазылгъанды деб боласа, ала сенинъе, сени джюрегинъе аллай бир терен киредиле. Романда кёб затны юсюнден айтылады, заман салгъан тюрлю-тюрлю соруулагъа джууб бериледи: адамны психологиясы кийимни алмашдыргъанча дженъил тюрлениб квалмагъанын, аны тюрлендирир ючюн кёб, тёзюмлю иш этерге керек болгъанын, адам ойлашыб болумну кеси анъыларча этерге керек болгъанын кёргюзеди. Китабны композициясы быланы барын да бир сафха салыб кёб тюрлю ауазлы оркестрни бир дирижорну кьолуна къаратады.

Биз эслеген бла, китабны ана литературабызгъа берген джанпылыкълары:

а) джашауубузда болуб, литературабызда бу китабха дерн кёрюнемей тургъан тишируу сыфат (Кеминат);

б) эпоханы тюз кёргюзюу (коллективизация, къарачай совет интеллигенцияны туугъаны, 1937 джыл халкыгъа И. В. Сталинини культу салгъан халеклик, НЭП-ни заманы, таулу тишируу-ланы общество кьуллукыгъа тырмашханлары д. б.);

в) философия сагъышла бла лирика отступлениеле;

г) китабны тилини байлыгы, чемерлиги, усталыгы, тюрлюлюю;

д) геройланы ич сезимлерин ачыкылау, аланы психологияларын тюз суратлау;

е) героину тили бла аны ич сезимлерин, психологиясын бир бирине таб келишдиргени д. б.

Китабны окъуб тебресенъ, джюрегинъ сейир сагъышладан то-

луб бир тукъум бир зауукълукъ табханча алай боласа. Сени ол халгъа салгъан а китабны суратлау теренлигиди.

Романны кѣб затыны юсюнден сѣлеширбиз деб тура эдик, алай а кѣуансанъ, кѣлюнъ кѣлтюрюлсе, эсинъден эсе, джюрегинъ кѣб излейди да, тилинъе кѣзюу джетмей къалады.

Бу, юч китаблы романны биринчи китабыды, кеси да хар нелери да джашнаб, аллына уруб келген эки адамгъа аталады. Бизни айтырыбыз джазыучуну, окъуучуну да иннетлери бу эки джаш адамны джашауларыча таза болсун, авторну сейир фахмусу энтда алача ёссюн, окъуучусун энтда кѣуандырсын, окъуучу да бу джазыучуну китабларыны юсю бла иги муратына джетсин.

Къагъыйланы Назифат.

*Халимат Башчиевна
Байрамукова*

ГОДЫ И ГОРЫ

Роман
на карачаевском
языке

Редактор Н. М. Кагиева.
Художник
Н. Г. Крицкий.
Художественный редактор
М. П. Бертник.
Технический редактор
Г. М. Потькалова.
Корректор
Р. А. Ижаева.

Сдано в набор 20.IV-1964 г.
Тодп. к печати 5.XI-1964 г.
Формат 70x108¹/₃₂.
Физ. п. л. 17.
Усл. п. л. 23,29.
Уч.-изд. л. 20,46.
ВУ09234. Цена 71 коп.
Заказ 3386. Тираж 2000 экз.

Ставропольское
книжное издательство
Краевая типография,
Ставрополь, Артема, 18.

Цена 71 коп.